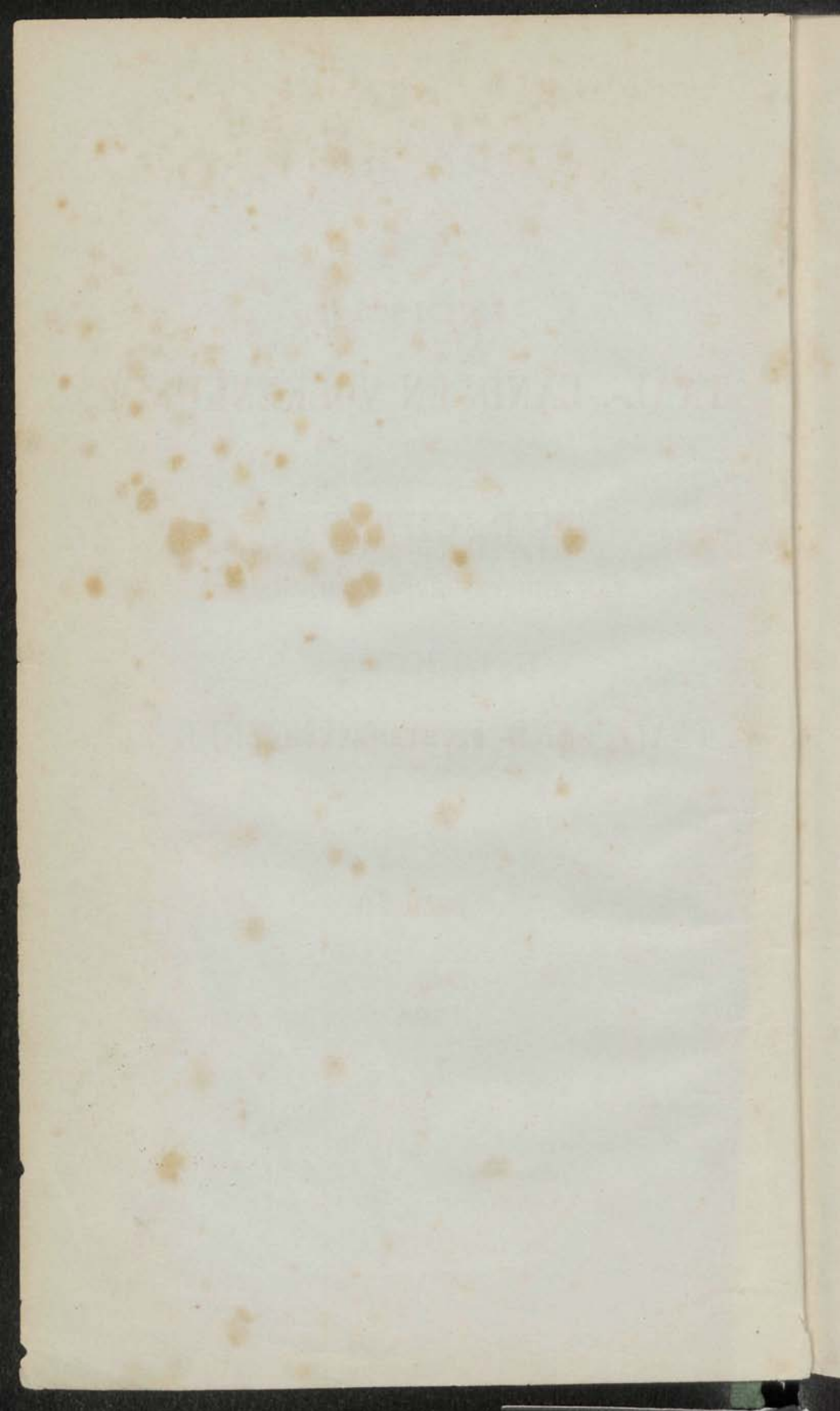

4

1

TIJDSCHRIFT
VOOR
INDISCHE
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

TIJDSCHRIFT
VOOR
INDISCHE
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET
BATAVIA'SCH GENOOTSCHAP
VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDAKTIE VAN
Mr. W. STORTENBEKER, Jr.
DOCTOR IN DE REGTEN EN LETTEREN.

DEEL XIV.

VIERDE SERIE.

DEEL V.

BATAVIA, | 's HAGE,
LANGE & Co. | M. NIJHOFF.

1864.

LANDSCHAFTEN
IN
INDIEN
TAL- EN VOLKEN- EN
LANDSCHAFTEN

DR. W. STORCKMANN

DEEL IV

DEEL V

AMSTERDAM, M. NIEHOFF, 1874

1874

INHOUD

VAN HET

VEERTIENDE DEEL.

	BLADZ.
Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden, door E. NETSCHER.	1
Chronologische lijst van gedenk- en legpenningen, eere- teekens, vrijmetselaars-, toegangs-, begrafenis-, brandspuit-, brui- lofts-, en andere penningen, betrekking hebbende op de voormalige en tegenwoordige bezittingen der Nederlanders beoosten de Kaap de Goede Hoop, door J. S. VAN COE- VORDEN.	24
Godsdienst en bijgeloof der Chinezen, door J. J. C. FRANCKEN.	38
Nasporingen omtrent Joartam en andere, thans verdwenen plaatsen in Oostelijk Java, door J. HAGEMAN, Jez.	75
Hindoe-oudheden op de Noord-kust van Borneo	91
Het eiland Engano, door J. WALLAND.	93
Aanteekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, de Mo- luksche eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den hoogleeraar C. G. C. REINWARDT, door J. TH. BIK.	125
Lijst der Nederlandsche Landvoogden van Ceijlon, door J. P. C. VAN DER MARK	184
Gouden medaille, vereerd aan den Sulthan van Ternate, door Mr. J. A. VAN DER CHUIS.	187
Oud beeld in Benkoelen, door v. D. C.	188
Een Maleisch handschrift met klankteekens, door A. B. COHEN STUART.	189
Bijdragen tot de geschiedenis van het inlandsch onderwijs in Nederlandsch-Indië, aan officiële bronnen ontleend, door Mr. J. A. VAN DER CHUIS	212

Bijdrage tot de kennis van de afdeeling Groot-Dajak, door H. W. C. POTTHAST.	324 ✓
Het eiland Engano, door J. WALLAND	330
Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden, door E. NETSCHER	340
Bagelen onder het bestuur van Soerakarta en Djokjokarta, door M. H. J. KOLLMANN	352
De eedaflegging bij de Tooe-oen-boeloe in de Minahasa, door J. G. F. RIEDEL.	369
Bijdrage tot de geschiedenis der kerk van Batavia, door J. HAGEMAN Jcz.	375
De tiwoekar of steenen graven in de Minahasa, door J. G. F. RIEDEL.	379
De Tanah-laoet, door J. J. MEIJER.	381 ✓
• Voorloopige mededeelingen nopens reizen in den Molukschen Archipel, door Dr. H. A. BERNSTEIN, (6 zesmaandelijksche rapporten)	399
Nederlandsch-Indische penningen, door J. S. VAN COEVORDEN.	496
Kort verhaal der bestaande volksoverleveringen, aangaande de kris Singkir en lans Kaliblah, beiden wapens, welke be- hoord hebben tot de kroonsieraden van het vervallen verklaarde rijk van Bandjermasin.	501 —
Een tooe oen boeloesch ordalium, door J. G. F. RIEDEL.	506
Bijdrage tot de geschiedenis der zeerooverijen op de kusten der Minahasa (1776—1777), door J. G. F. RIEDEL	511
• Lijst der Gouverneurs van Amboina, zoo ten tijde der Portu- gezen als onder de Nederlandsche heerschappij, met aan- teekeningen loopende tot het jaar 1817, aangeboden door LUDEKING te Amboina en door tusschenkomst van den Gouverneur der Molukken bijgewerkt tot op den tegen- woordigen tijd.	524
Iets over de landstreek Blida, (residentie Palembang)	554
Korte woordenlijst van de Taal der Aroe- en Key-eilanden, bij- eenverzameld door H. C. EIJBERGEN. Voorafgegaan door eenige daartoe betrekkelijke aanteekeningen	557
Chinesche mouches, door G. SCHLEGEL.	569

TOGTJES

IN HET

GEBIED VAN RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN

DOOR

E. NETSCHER.

(Vervolg van deel XII, bladz. 379).

X.

DE EILANDEN-GROEPEN IN DE CHINESCHE ZEE.

In het zuidelijke gedeelte van de Chinesche zee, tusschen den Lingga-Riouw archipel en het Maleische schiereiland ten Westen en het eiland Borneo ten Oosten, ligt een aantal van ruim 260 grootere en kleinere eilanden, die een deel uitmaken van het rijk van Lingga en Riouw. De uitersten dezer eilanden liggen tusschen 105° en 109° oosterlengte. (Damar en Merendam) en 1° zuider- en 5° noorderbreedte (Portobello en Poeloe Laoet).

Slechts zelden worden deze eilanden door Europeanen bezocht; handel van enig belang is er niet en bovendien zijn zij meestal zeer moeilijk te genaken wegens de zich ver uitstreckende reven, die hen omringen, en de vele klippen en banken, die het varen zeer zorgelijk maken.

Het zijn dus bijkans alleen de Nederlandsche oorlogschepen, die, op hunne kruistogten tot opsporing van de Ilanoen zeeroovers, deze eilanden aandoen en het was zulk een togt, die tevens moest dienen om ten behoeve der krui-

sende stoomschepen drie depôts van steenkolen op verschillende dezer eilanden neder te leggen, welke mij de gelegenheid gaf met Zr. Ms. stoomschip Reinier Claeszen, onder bevel van den Kapitein Luitenant ter Zee H. A. Modderman, in de maand Mei 1862 deze eilanden te bezoeken.

Zij vormen te zamen zeven groepen, namelijk:

- a.* de West-Anambas of Djemadja-groep;
- b.* de Groot-Anambas of Siantan-groep;
- c.* de Groot-Natoena of Boengoeran-groep;
- d.* de Noord-Natoena of Boeloe-Laoet-groep;
- e.* de Zuid-Natoena of Soebi-groep;
- f.* de zecroovers- of Serasan-groep;
- g.* de Tambelan-groep.

Al deze eilanden zijn steenachtig en met koraalbanken bezet. Op de oostelijkste, namelijk de Soebi- en Serasan-eilanden, heeft de koraal de bovenhand boven den steen. De meest steenachtige gedeelten der eilanden zijn die, welke naar het Noorden gericht zijn en dus de stormen en golven uit de Chinesche zee het hevigst ondervinden.

Veel afwisseling in vegetatie heb ik op deze eilanden niet opgemerkt. Allen zijn met bosschen overdekt, waarin men goed timmerhout vindt. De kokosboom tiert er zeer welig; aanzienlijke oppervlakten zijn er mede beplant en de klapper-noten en olie zijn het voornaamste artikel van handel.

Aan dieren zijn deze eilanden arm. Wilde dieren, behalve hier en daar eenige varkens, zijn er nergens. Op enkele eilanden vindt men verwilderde buffels en runderen, maar het ras is zeer verbasterd, zoodat de beesten buitengewoon klein zijn. Geiten vindt men er veel. Ook pluimvee wordt in de kampongs gefokt.

De mineralogische rijkdommen van deze eilanden zijn nog weinig bekend. Men weet alleen, dat op Djemadja tin en op Siantan magneet-ijzer voorkomen. Sommigen veronderstellen, dat ook op Boengoeran tinerts wordt gevou-

den, en het is zelfs waarschijnlijk, dat veel meer eilanden dit mineraal bevatten, maar gebrek aan stroomend water zou eene exploitatie ondoenlijk doen zijn.

De bevolking van al deze eilanden wordt geschat op elf tot twaalf duizend zielen, waarbij nog kan worden gerekend een duizendtal zoogenaamde orang laeet of zwervende zeebewoners, lieden, die hun leven in kleine booten doorbrengen en leven van het verzamelen van tripang, kareet, agar-agar, schelpen; enz.

De bevolking is van het Maleische ras en onderscheidt zich niet door bijzonderheden in taal of kleeding. Van vreemdelingen vindt men slechts een honderdtal Chinezen op Siantan en, hier en daar verspreid, eenige lieden van Broenai, Serawak en het Nederlandsche gedeelte der Westkust van Borneo.

Eene groote ramp voor de bevolking zijn de bijkans jaarlijks zich herhalende bezoeken der Ilanoen-zeeroovers, die een groot aantal lieden weggevoerd en de bevolking genoodzaakt hebben zich van de kleinere eilanden terug te trekken en zich te vereenigen in eenige weinige kampongs op de voornaamste eilanden. Daardoor zijn uitgestrekte klapperbosschen verlaten geworden en is het verzamelen van zeeproducten sterk verminderd tot groot nadeel van den handel.

De bevolking kan weinig uitrigten tegen deze roovers, vooral omdat die thans niet meer, zoo als vroeger, zich aan gevechten wagen en met hunne snelroeiende vaartuigen op de vlugt gaan, zoodra de bevolking hen wil bestrijden. Zij bepalen zich thans hoofdzakelijk tot het wegkapen van kleine prauwen en van menschen, die van tijd tot tijd klappers gaan verzamelen op de onbewoonde eilanden.

Het is zeer moeijelijk deze plaag uit te roeijen, want, daar de meeste eilanden onbewoond zijn, kunnen de roovers gemakkelijk schuilplaatsen vinden tegen de stoomschepen,

wier rook zij mijlen ver zien en die door de ver uitstekende reven en banken veel moeite hebben om de eilanden te naderen. De roovers steken 'snachts van het eene eiland naar het andere over en blijven dus, ook op de opene zee, voor hunne vervolgers onzichtbaar.

Ik zal thans eene beschrijving laten volgen van elke eilanden-groep. Wat ik er van zeggen kan, is wel weinig, maar er is tot nog toe bijkans niets van bekend en het geringe, dat ik er omtrent kan mededeelen, heeft dus het voorregt van nieuw te zijn voor de kennis van den Nederlandsch Indischen archipel.

a. DE WEST-ANAMBAS OF DJEMADJA-GROEP.

Tot deze groep behooren achttien eilanden, waarvan Djemadja het voornaamste is. Vijftien andere eilanden liggen in de onmiddellijke nabijheid daarvan. Slechts Damar en Répon zijn er op eenen aanzienlijken afstand van verwijderd, hoezeer men aan de Zuidkust van Djemadja die beide eilanden nog in het gezicht heeft.

Djemadja ligt tusschen $2^{\circ}50'$ en $3^{\circ}4'$ N. breedte en $105^{\circ}38'$ en $105^{\circ}48'$ O. lengte. Het land bestaat uit vrij steile heuvelen, waarvan de Goenoeng Boedjang op den Noordwesthoek de hoogste is en nagenoeg 2000 voet zal meten. De heuvels zijn geheel met bosch overdekt, niettegenstaande de grond zeer rotsachtig is; de gansche kust is met zware rotsblokken omgord, waarvan sommige op eenen kleinen afstand van den oever gevaarlijke klippen vormen, en tot op de hoogste toppen ziet men allerwege de rotspunten zich verheffen. Op de Oostkust is eene rots-massa van den top van een der heuvels afgestort, zich een weg banende door het bosch, om eindelijk in zee te vallen. Hierdoor ontstond eene sterke verplaatsing van het water, die ten gevolge had, dat eene hooge golf het land opliep en een aantal woningen en menschen wegsleepte.

De inlanders schrijven deze ramp toe aan eene reusachtige slang (naga), die in den berg was besloten en zich door den top een uitgang baande, waardoor hij naar de zee ontkwam, op dien togt eene verschrikkelijke verwoesting aanrigtende.

Zr. M^s. stoomschip Reinier Claeszen ankerde aan de Zuidkust, die eene flauwe bogt maakt met eenige in zee vooruitspringende rotsachtige hoeken. Slechts op enkele plaatsen vindt men eene kleine strook wit zandstrand en kleine beken van helder zoetwater. Er woont geene bevolking aan de kust, uit vrees voor de zeeroovers, die bijkans jaarlijks dit eiland aandoen en menschen wegvoeren. De eenige kampongs op het eiland zijn Maras op de Oostkust en Matan en Atap op de Westkust. De huizen, die tot deze gehuchten behooren, liggen zeer verspreid, veelal nabij klapertuinen.

De gansche bevolking van het eiland bedraagt ongeveer 1000 zielen, waarvan een aanzienlijk gedeelte bestaat uit de zoogenaamde orang laet van den Lingga archipel. Deze lieden brengen hun gansche leven door in kleine sampans op zee. Zij verzamelen allerhande zeeproducten, waarvoor zij zich rijst en sagoe aanschaffen. Soms leggen zij kleine aanplantingen van padi aan en blijven dan eenigen tijd aan wal, tot dat de oogst is afgeloopen.

De bevolking van Djemadja staat onder twee orang-kaja's, waarvan de een Maras en de andere Atap en Matan onder zich heeft. Er zijn ook nog een paar mindere hoofden met den titel van panghoeloe. De orang-kaja's worden aangesteld door den onderkoning van Riouw, aan wien de bevolking eene belasting in geld opbrengt van ongeveer f 4 'sjaars per huisgezin. Maras betaalt voor 60 en Atap en Matan voor 70 huisgezinnen.

Al de andere eilanden zijn onbewoond en worden slechts door de orang laet bezocht.

Men zegt, dat op Djemadja sporen van tinerts zijn gevonden. De ware rijkdom van deze eilanden-groep bestaat uit de uitgestrekte bosschen, die fraai en duurzaam timmerhout opleveren, waarvan de bevolking vele sampans en groote prauwen vervaardigt. De bosschen worden echter niet geëxploiteerd en zijn ook nimmer behoorlijk onderzocht.

h DE GROOT-ANAMBAS OF SIANTAN-GROEP.

Deze groep bestaat uit ruim honderd eilanden, waarvan de grootsten zijn Siantan (eigenlijk Terempah), Mata, Mo-boer, Tabian, Ajer-aboe en Telaga.

Het noordelijkste der tot deze groep behoorende eilanden is Tandjong Pinis of Kapinis op $3^{\circ}28'$, het zuidelijkste Répon, op $2^{\circ}25'$ N. breedte, het westelijkste Damar op $105^{\circ}23'$, en het oostelijkste Pandjang op $106^{\circ}30'$ O. lengte.

Sommige dezer eilanden, zoo als Telaga en Ajer-aboe, hebben pieken, die ongeveer 1500 voeten hoogte bereiken. De overigen bestaan meerendeels uit heuvelreijen, waarvan de hoogste punten 800 tot 1000 voet bereiken.

Zij zijn allen omzoomd door rotsen en de gansche bodem, ook daar, waar zij het sterkst begroeid is, laat ontzagge-lijke rotsblokken door. Slechts op enkele kleine plekken is een wit zandstrand.

Rivieren zijn op deze eilanden niet, slechts kleine beekjes, die voortreffelijk drinkwater opleveren.

De Siantan-groep is zeer naauwkeurig opgenomen en in kaart gebragt in 1828 door het Fransche oorlogs-fregat Thetis, onder kapitein de Bougainville, en in 1831 door de Fransche korvet la Favorite, onder kapitein la Place. De officieren van die schepen hebben hunne namen gegeven aan een aantal eilanden, baaijen en straten. Men vindt daaronder verscheidene namen van mannen, die later bij de Fransche zeemagt tot hooge waardigheden zijn opgeklom-

men, zoo als Paris, Rosily, Beautemps-Beaupré. Overigens zijn de inlandsche benamingen op de kaarten vrij juist aangegeven, juister dan men het op de meeste Hollandsche en Engelsche zeekaarten vindt.

Siantan is van ouds een eiland van eenige vermaardheid geweest. Volgens de groote Maleische kronijk heeft het in der tijd behoort tot de kroon van het oude rijk Madjapait op Java en werd het door den Soesoehoenan geschonken aan een der rijks grooten van den Sulthan Mantsoer van Djohor, die een bezoek bragt bij den Soesoehoenan. Sulthan Mantsoer regeerde tusschen de jaren 1374 en 1447 na Christus, zoodat men kan aannemen, dat de schenking van Siantan in het begin der 15de eeuw plaats had. Of Siantan toen bewoond was, is niet met zekerheid te zeggen. Namen, die eenen bepaald Javaanschen oorsprong aanduiden, worden er niet op gevonden, tenzij men als zoodanig wil beschouwen den naam Hiang, die aan eene kaap is gegeven, welken naam men ook op Java als dien van een voorgebergte (Tandjong Hiang, thans genaamd Java-hoofd) aantreft. Maar men vindt dien naam evenzeer op het eiland Lingga, dat nimmer door Javanen veroverd of beheerd werd, zoodat het bewijs, hetwelk men hieruit zou willen putten, al zeer zwak is. Meer geldt misschien de omstandigheid, dat sedert vele jaren het eerste hoofd van den Siantan-groep den Javaanschen titel voert van pangeran, die elders in het gebied van Riouw en Lingga niet aangetroffen wordt.

Later is Siantan een berucht oord geweest, waar de vorstelijke zeeschuimers zich dikwerf ophielden en van waar zij op roof uitgingen. Zoo was het omstreeks het midden der 18de eeuw ook een toevlugtsoord voor den befaamden Radja Alam, Sulthan van Siak, toen hij uit zijn rijk verdreven was. Wij vinden in de groote Maleische kronijk, dat hij een van Macau in China komend schip, waarschijn-

lijk een Hollandsche of Engelsche China-vaarder, die Siantan aandeed om water in te nemen, met verraad overrompelde en de gansche bemanning vermoordde. Hij zou daardoor een buit behaald hebben van een half millioen Spaansche matten, behalve de koopwaren.

Deze Radja Alam wierp zich op als vorst van Siantan en de omliggende eilanden, die hem allen gehoorzaamden.

De Sulthan Soleiman van Djohor zond daarop eene krijgsmagt naar Siantan om Radja Alam te verdrijven. Dit mislukte echter en Radja Alam zond naar Siak om de hulp in te roepen van zijnen broeder, Sulthan Mohamad. Maar te gelijker tijd beriep Sulthan Soleiman zich op de vriendschapsbanden, die Djohor en Siak vereenigden, om den bijstand van Sulthan Mohamad tegen Radja Alam te verkrijgen.

Beide Sulthans begaven zich met hunne vloten naar Siantan, waar Sulthan Mohamad de eene noch de andere partij met de wapens wilde bijstaan. Hij deed daarom in het geheim Radja Alam aanraden te ontvlugten. Deze voldeed daaraan en vertrok des nachts met drie praauwen, zooveel mogelijk van zijne schatten medenemende.

Sulthan Mohamad maakte zich, voor de oogen van Sulthan Soleiman, meester van het achtergelatene en keerde daarmede naar Siak terug. Radja Alam vertrok naar Matan, op de kust van Borneo.

Na dien tijd diende Siantan nog dikwijls tot schuilplaats aan Siaksche vrijbuiters, van waaruit zij de zeeën tusschen Java, Borneo en Sumatra onveilig maakten. Daar aan schijnt te moeten worden toegeschreven, dat nog ten huidigen dage Siantan bij de zeevaarders in kwaden reuk staat; want in de laatste uitgaaf van Horsburgh's India Directory (1855) vindt men nog de waarschuwing, om niet dan met voorzorg op de Siantan-eilanden te landen, omdat de Maleijers, die daar wonen, de aankomende vreemdelin-

gen waarschijnlijk zullen dooden of tot slaaf maken, wanneer zij de kans schoon zien.

Zoo erg is het thans echter niet. Wel verre er van, dat de bewoners van Siantan zelf zeeroof plegen, hebben zij schier jaarlijks veel te lijden van de Ilanoen-zeeroovers, die op hunnen terugtogt benoorden Borneo om op de weinig bewoonde eilanden landen en de orang laoet, die op de reven vissehen, wegvoeren. De inlandsche hoofden hebben echter wel, zooals overal, waar zij niet onder het dadelijk toezigt van het Europeesch bestuur staan, eene neiging om zich het een en ander toe te eigenen, wanneer zij meenen dat zonder gevaar te kunnen doen. Zoo was, kort voor mijne aankomst te Siantan, op een der naburige eilanden eene groote, maar mastelooze wangkang aangedreven. Volgens haar maaksel en eenige beschreven stukjes papier, die er in gevonden werden, behoorde dat vaartuig in Japan of op Tauvan (Formosa) te huis. Er was eenige lading in en de hakim of vrederegter van Siantan haastte zich die voor zijne rekening te verkoopen in stede van ze uit te leveren aan zijnen vorst, den onderkoning van Riouw. Bij die gelegenheid zag ik een treffend bewijs van den meerderen eerbied, die Chinezen, boven de Maleijers, aan dooden, al zijn zij hun ook onbekend, bewijzen. Ik vond te Terempa, de hoofdkampong van Siantan, op het strand onder beschutting van matwerk staan drie beschilderde doodkisten en een digtgekuipt vat, en informeerde wat dit beteekende, te meer omdat de kisten niet van het gewone Chinesche model waren en dus geene op het eiland gestorvene Chinezen konden bevatten. Ik vernam toen, dat in de wangkang gevonden waren drie zulke kisten (waarschijnlijk inhoudende lijken, die naar de geboorteplaats van de overledenen moesten worden overgevoerd) en in eene soort van hut het gebeente van iemand, die welligt bij het wegdrijven van het vaartuig zich daar aan

boord bevond en door ziekte of uitputting was gestorven. De hakim van Siantan had de doodkisten en het geraamte, als geene waarde hebbende, in zee doen werpen, maar het hoofd der Chinezen te Terempa had ze doen opvisschen en de drie kisten, benevens het geraamte herkregeu. De beenderen werden door zijne zorg in een vat gekuipt. Ik woonde het bij, dat deze overblijfselen, die wel ernstige gedachten omtrent het treurige lot der bemanning van dit vreemde vaartuig voor den geest riepen, door de Chinezen, in rouwgewaad en onder het branden van offerpapier en vuurwerk, met denzelfden eerbied werden ter aarde besteld, als had het hunne naaste verwanten gegolden. En wat toch waren die dooden voor de Chinezen meer dan voor den hakim? Het waren niet eens hunne landgenooten.

De Siantan-eilanden zijn slecht bevolkt. Het geheele cijfer der Maleische bevolking bedraagt ongeveer 2400 zielen, waaronder 560 weerbare mannen. Daarenboven zijn er nog een 500tal orang laoets, waarvan nagenoeg de helft weerbare mannen.

Bijkans de gansche gezetene bevolking is vereenigd in de kampong Terempa op Siantan. Slechts een 300tal zielen is op de overige eilanden gevestigd, waar eenige verspreide woningen nabij klapperbosschen kleine gehuchten uitmaken.

De kampong Terempa bevat 164 woningen van Maleijers en een 25tal van Chinezen. Zij ligt achter in eene schoone baai, die aan alle kanten, behalve in het Noordwesten, tegen den wind beschud is. Zij heeft vroeger verder het land ingelooopen, maar door aanspoeling van zand is eene landtong ontstaan, waardoor achter de baai eene kom wordt gevormd, diep genoeg om groote praauwen, echter zonder lading of ballast, op te nemen. Op die landtong wonen de Chinezen, dus geheel afgescheiden van de Maleijers.

Slechts op enkele plaatsen, en het meest achter in de baai, heeft zich een smal zandstrand gevormd. Daar achter verrijzen steile rotsen en bergen. Om die reden staan de meeste Maleische woningen op palen in zee.

De baai is diep; op een steenworp van den wal voor de kampong heeft men tot tien vadem water. Deze gunstige gelegenheid heeft Terempa thans doen kiezen om er een steenkolendepôt neder te leggen voor de op zeeroovers kruisende stoomschepen.

Het gezicht van de ankerplaats op het omliggende land is zeer fraai. Heerlijk steken de steile, dicht begroeiide heuvelen, waarvan het eentonige groen wordt afgewisseld door uitgebreide klapperbosschen en waarvan de voet zich verliest in ontzaggelijke graauwe rotsblokken, af bij het donkere blaauw der zee; en de kampong Terempa, die zich op eenigen afstand goed voordoet en waarvoor een aantal groote en kleine prauwen liggen, draagt niet weinig bij tot verfraaijing van het tooneel.

Maar zeer valt de kampong tegen, wanneer men haar bezoekt. De huizen zijn van de eenvoudigste materialen, zooals boombast, atap en nibong, op palen gebouwd en zoo slecht onderhouden, dat vele op het instorten staan. Zelfs de messigiet is op vele plaatsen niet meer dan een misthoop, zoodanig zijn de planken omwandingen vermolmd en ingestort. Men zou dit anders verwachten, omdat betrekkelijk veel bewoners van Siantan ter bedevaart naar Mekka gaan.

Wegen of slechts eenigzins onderhoudene voetpaden vindt men te Terempa niet; men waadt door modderpoelen, balanceert over boomstammen of klautert over rotsblokken tusschen de huizen door, om zich van de eene woning naar de andere te begeven.

De gansche kampong is in alle rigtingen doorsneden door kleine waterleidingen van gespleten bamboe op sta-

ken, om het drinkwater, dat van de heuvels komt, te verdeelen.

Rivieren zijn op Siantan of op de omliggende eilanden niet; slechts wellen tusschen de rotsen. De vereeniging van eenige dier wellen vormt een zeer klein spuitje, dat in de kom achter de baai zich ontlast.

De Siantan-eilanden leveren voor den handel op vele klappers en klapper-olie, sago, tripang, agar-agar, gezouten en gedroogde visch, schulpen, die tot kalk gebrand worden of waarvan parelmoer gewonnen wordt. Rijst wordt er in eene zeer onbeduidende hoeveelheid en op verre na niet genoeg voor het verbruik geteeld. Er worden op Terempa eenige zijden kleedjes geweven, waartoe men de ruwe zijde van Singapoera ontvangt en met verschillende plantaardige stoffen, die het eiland oplevert, rood, groen, blaauw of zwart verft. Men bouwt er ook zeer goede praauwen, soms van honderd tonnen inhoud, en uitstekend fraaije sampans, waartoe deze eilanden uitmuntend hout in overvloed opleveren. Er hooren te Terempa een dertigtal zeepraauwen te huis, waarmede op Singapoera, Pahang, Broenai, Serawak en Sambas wordt gehandeld.

Wilde dieren zijn op de Siantan-eilanden niet, behalve eenige kleine herten. Men vindt er ook verwilderde buffels en runderen van een bijzonder klein ras.

In hunne kleeding verschillen de bewoners dezer eilanden slechts in zoo verre van de Maleijers der Riouw-eilanden, dat zij meer algemeen de korte, wijde, zeer laag in het kruis gesnedene broeken dragen, die op Broenai en andere kustlanden van Borneo gebruikelijk zijn. Weelde in de kleeding heb ik niet opgemerkt; slechts enkele kinderen waren met eenige gouden versierselen behangen. Het lijdt echter geen twijfel, of bij eenig ordelijk bestuur zou de bevolking zeer welvarend kunnen worden.

De vaart en handel op Sambas, Serawak en Singapoera is

thans zeer levendig. Belastingen op den handel bestaan hier niet en die op de personen is niet drukkende; voor Maleijers *f* 3 'sjaars per huisgezin en *f* 1.50 voor elken ongehuwden, weerbaren man; voor Chinezen evenzoo *f* 4 en *f* 2.

De onbetaalde diensten aan den onderkoning van Riouw bepalen zich tot het leveren van eenige bemande praauwen, maar dit wordt bijkans nimmer geëischt.

De groote oorzaak van de weinige welvaart der bevolking ligt, zooals in alle Maleische staten, in de slechte inrigting van het bestuur. Het eerste hoofd is de pangeran, daarop volgt de orang-kaja en daarop de hakim. Maar de attributen dezer hoofden zijn niet behoorlijk omschreven en bepaald, evenmin als hunne inkomsten. Van daar dat er geene zamenwerking tusschen hen bestaat; een ieder handelt, zooals het hem goeddunkt, en bevoordeelt zich, zoo veel hij kan, zonder dat daarbij in het minst aan de belangen der bevolking gedacht wordt.

Deze ondervindt dan ook van hare hoofden niet de geringste bescherming tegen de zeeroovers, die bijkans jaarlijks deze eilanden aandoen en een aantal visschers wegvoeren. Slechts Terempa durven zij niet aan te tasten, omdat daar eenige vuurwapenen zijn en de bevolking sterk is. Ook zijn er aan de beide zijden der baai oude, ineengestorte batterijen, waarop een paar verroeste stukken liggen, die bij het verschijnen van roovers geladen worden.

Deze ellendige verdediging is voldoende om de Ilanoens af te schrikken.

Kon de bevolking zich onbelemmerd aan zeevaart en visscherij wijden, — genoot zij eene behoorlijke bescherming en regtsbedeeling, — en kon eenig kapitaal op Siantan gewaagd worden, dan zouden deze eilanden weldra eene veel grootere mate van welvaart genieten dan thans. Maar onder het inlandsche vorsten-bestuur is aan afdoende en blijvende verbetering niet te denken.

De toestand der bevolking verbetert ook niet door het gebruik van opium, waarvan jaarlijks, volgens eene mij gedane opgave, twintig bollen gesleten worden door het hoofd der Chinezen, wien het monopolie daarin door den onderkoning van Riouw gelaten is. Deze Chinees verklaart echter, dat er veel opium ter sluik aangevoerd wordt.

Eene der schoonste natuurtafereelen, die men zich kan voorstellen, levert op de straat Mata, die regt tegenover de baai van Terempa zich in eene bijkans regt noordelijke rigting tusschen de eilanden Mata en Moeboer opent. Deze straat is nagenoeg gelijkmatig eene Engelsche mijl breed en loopt tusschen digt begroeide heuvelen, omzoomd met groote rotsblokken, die zich in het heldere water weerspiegelen. Hier en daar is het oorspronkelijke bosch vervangen door uitgebreide klapper-aanplantingen, waar tusschen hier en daar een hutje van bewakers schuilt.

Op ongeveer drie Engelsche mijlen buiten den noordelijken ingang van straat Mata ziet men eene zeer zonderling gevormde rotsmassa, door de inlanders genaamd Tokong belajar of zeilende klip. Het is eene geweldige opeenstapeling van reusachtige, ligt grijze en geheel en al kale rotsblokken, waarvan een eene platte, vierkante en dunne regtop staande schijf is, die op eenigen afstand zich geheel voordoet als een opstaand zeil. Daar achter staat op een groot, plat voetstuk eene hooge vierkante zuil, die zich naar alle kanten loodregt verheft en op den top een weinig afgerond is. De Fransche zeevarenden hebben daarom aan deze klip den juist gekozen naam gegeven van la guérite.

Mogt immer in deze wateren een vuurtoren worden opgerigt, dan zou deze klip daartoe waarschijnlijk eene gemakkelijke gelegenheid aanbieden.

C. DE GROOT-NATOENA OF BOENGOERAN-GROEP.

In het Oost-noord-oosten van de Siantan-groep, op eenen

afstand van ongeveer honderd Engelsche mijlen, ligt de Groot-Natoena of Boengoeran-groep, die zich uitstrekt tusschen 3° en 4°16' Noorderbreedte en 107°50' en 108°25' Oosterlengte.

Deze groep bestaat uit een veertigtal eilanden, waarvan slechts een van belang is, namelijk het eiland Boengoeran.

Ook deze groep is in 1831 met zorg opgenomen en in kaart gebracht door de officieren van de Fransche korvet la Favorite, onder den kapitein la Place, die zijnen naam heeft gegeven aan eene door hem ontdekte, maar door de inlanders Selat Ajer Dekoh genoemde straat tusschen de Zuidwestkust van Boengoeran en de eilanden Legong en Batang, die, met eenige naburige kleine eilanden, op de kaarten ook worden aangeduid als Duperré-groep.

Geheel Boengoeran is omringd door een rif van rotsen en koraal en het land zelf doet zich tusschen het groen, dat de bergen bedekt, steenachtig voor. Het meest is dit het geval met de zuidkaap of Tandjong Lampa aan den oostelijken ingang van straat la Place, een steil voorgebergte, dat zich kaal en graauw voordoet. Hoezeer in straat la Place weinig zandstrand wordt gevonden, ziet men er niet die aaneenschakeling van tot in zee liggende rotsen, die te Anambas-eilanden omgorden. Het eeuwige groen der bosschen spiegelt zich in het heldere zeewater, dat slechts verstoord wordt, wanneer het uit het Noordwesten waait en de golven op vele reven en klippen breken.

Boengoeran is van het Noorden naar het Zuiden 38 Engelsche mijlen lang en van het Oosten naar het Westen 25 breed. De uiterste punten zijn de kapen Datoe in het Noorden, Senoebing in het Oosten, Lampa in het Zuiden en Pajong in het Westen. Al deze hoeken zijn hoog en loopen steil af, evenals de kaap Kelantan op de Zuidkust en meer andere voorgebergten, waarvan de namen mij niet met zekerheid bekend zijn.

Het land is bergachtig. Op de Oostkust is de berg Ranai, die door la Place gemeten is op 3570 voet en uitloopt in kaap Senoebing. Westwaarts daarvan is de berg Bedong of Quoin, die talrijke takken verspreidt over het noordelijke en westelijke gedeelte van het eiland. In het Zuiden heeft men de bergen Seitoe, hoog 820, en Tjatoe, hoog 732 voet. Deze laatste hoogten schijnen het gemiddelde te zijn van de zuidelijke helft van het eiland.

Aan de Zuidwestkust is eene diep inloopende baai, die echter zoodanig met reven en banken bezet is, dat zij met laag water gedeeltelijk droog valt, zoodat zij zelfs voor de vaart van de kleinste prauwen ongeschikt is. Tegen over die baai ligt het lange en smalle eiland Sedanan, dat zoodanig door reven omringd is, dat de bewoners er geene aanvallen van zeeroovers vreezen. Dit eilandje is dan ook het eenige bewoonde punt aan de Westkust van Boengoeran.

Op de Oostkust vindt men eenige rivieren, waarvan twee niet onbelangrijk zijn, namelijk de Ranai en de Oeloe in het Zuiden daarvan. Men zegt, dat er in het Noorden van het eiland, tusschen de bergen Bedong en Ranai, een meer wordt gevonden.

Behalve het eilandje Sedanan op de Westkust is slechts de Oostkust van Boengoeran bevolkt. Die kust is vlakker dan aan de tegenovergestelde zijde van het eiland en bijkans geheel omzoomd met klapperbosschen. De reven maken ook daar het naderen van vaartuigen moeilijk.

De gansche bevolking van Boengoeran bedraagt ongeveer 4000 zielen, waarvan 800 belasting betalende huisgezinnen. De orang laet zijn niet talrijk, daar in de laatste jaren een groot aantal hunner door de zeeroovers is weggevoerd. Die belasting is *f* 6 per huisgezin en *f* 3 per weerbaren ongehuwden man 'sjaars, zonder eenige andere opbrengsten in geld of diensten hoegenaamd.

Het hoofd van het eiland is een orang-kaja, die aan de

Ranai-rivier woont. Hij wordt door den onderkoning van Riouw aangesteld en heeft eenige mindere hoofden, met den titel van panghoeloe, onder zich.

De bevolking drijft handel in klappers, olie, sagoe en zeeproducten met Singapoera en de westkust van Borneo, van waar zij rijst en andere levensbehoefden bekomt. Men bouwt op Boengoeran ook zeer goede prauwen en vervaardigt er bijzonder fraai matwerk, zoomede beschilderde hoofddekseis van pandanbladeren, die uitmunten door heldere kleuren en stevig maaksel, zoodat zij eene zekere beroemdheid hebben.

Deze eilanden-groep heeft ook ruim gedeeld in de rampen, die de Ilanoen-zeeroovers te weeg brengen. De vrees voor hen is zoo groot, dat de kleine eilanden geheel verlaten en de vroeger daar aangelegde klapperbosschen zonder toezigt gebleven zijn, zoodat de boomen door het kreupelhout verstikt worden.

d. DE NOORD-NATOENA OF POELOE-LAOET-GROEP.

Deze groep ligt in het Noord-noord-westen van Boengoeran en bestaat uit de eilanden:

Poeloe-laoet,
 Sekatong,
 Sengoet,
 Imoeng,
 Sebatoel en
 Semioen.

Slechts het eerste heeft eenige beteekenis; de overigen zijn weinig meer dan groote klippen.

Poelo-laoet ligt tusschen $4^{\circ}42'$ en $4^{\circ}49'$ noorderbreedte en $107^{\circ}56'$ en $108^{\circ}2'$ oosterlengte. Het is slechts een tot twee Engelsche mijlen breed en van het Noord-oosten naar het Zuid-westen acht mijlen lang. Het is het eenige bewoonde eiland van de groep en heeft eene bevolking van

ongeveer 1000 zielen, die aan den onderkoning van Riouw eene jaarlijksche belasting opbrengen van f 5 per huisgezin en van f $2\frac{1}{2}$ voor elken ongetrouwden werkbaren man.

Het hoofd voert den titel van orang-kaja.

Er bestaat een weinig handel met de westkust van Borneo in klappers, olie en zeeproducten, waarvoor hoofdzakelijk rijst wordt ingeruild.

Deze eilanden zijn zoodanig door uitgestrekte, bij laag water droog vallende koraal-reven omgeven, dat zelfs de vaste bevolking voortdurend geteisterd wordt door koortsen, veroorzaakt door de koraal-uitdamping. De bevolking van andere eilanden vermijdt daarom deze eilanden te bezoeken.

e. DE ZUID-NATOENA OF SOEBI-GROEP.

De Zuid-Natoena's vormen eene groep van elf eilanden, waarvan echter de meesten onbeduidend klein zijn. Zij liggen tusschen $2^{\circ}42'$ en $3^{\circ}3'$ noorderbreedte en $108^{\circ}45'$ en $108^{\circ}57'$ oosterlengte.

De gansche groep is eigenlijk niets anders dan één groot koraalrif, waarop zich door aanspoeling van zand en modder de eilanden hebben gevormd. Bij laag water zijn de meeste eilanden door het droogvallend rif aan elkander verbonden. Hier en daar steken groote rotsblokken door het koraal heen.

Deze groep is in 1847 zeer naauwkeurig in kaart gebracht door den luitenant D. M. Gordon van de Engelsche marine.

Het voornaamste en eenige bewoonde eiland is Soebi, op de zeekaarten genoemd Vlak-eiland. Het bestaat eigenlijk uit twee eilanden, namelijk Perpat besar ten noorden en Sebrang ten zuiden, maar deze zijn door een rif vereenigd, dat bijkans immer droog genoeg is om gemeenschap te voet toe te laten. Beide eilanden zijn te zamen lang

12 en hunne grootste breedte is 7 Engelsche mijlen. Het noordelijkste is het meest verhevene en heeft een bergje van 200 voet hoogte. Het zuidelijkste heeft vele diep inloopende zoutwater-kreeken. De kust is beplant met eene onafgebrokene reeks klapperboomen.

De bevolking staat onder twee orang-kaja's en bewoont een dorp, mede genaamd Soebi, gelegen aan beide zijden van de afscheiding tusschen Perpat besar en Sebrang. Zij is nagenoeg 400 huisgezinnen of ruim 1000 zielen sterk en is tamelijk veilig voor de zeeroovers, daar er slechts eene zeer smalle geul in het rif bestaat, waardoor praauwen van eenigen diepgang bij gunstig getij den wal kunnen naderen.

Er wordt op de westkust van Borneo een weinig handel gedreven in klappers, olie, pinang en zeeproducten, waarvoor hoofdzakelijk rijst wordt ingevoerd. Er is ook een weinig sagoe, maar niet genoeg voor het gebruik van de bevolking.

De belasting aan den Sulthan van Lingga bedraagt hier *f* 4 per huisgezin en *f* 2 per ongehuwden, werkbaren man. Het gebruik van opium is hier vrij algemeen.

Men vindt op deze eilanden slechts een weinig pluimvee en geiten.

f. DE ZEEROOVERS- OF SERASAN-GROEP.

Deze groep is de meest oostelijke van het gebied van Lingga en Riouw en bestaat uit 13 eilanden, waarvan het noordelijkste en westelijkste is Seraja (West-eiland der zeekaarten) op $2^{\circ}42'$ noorderbreedte en $108^{\circ}36'$ oosterlengte. Het zuidelijkste eiland is Moeri (St. Pierre van de zeekaarten) op $1^{\circ}55'$ breedte en $103^{\circ}40'$ lengte. Het oostelijkste is Sempadi op $2^{\circ}35'$ breedte en $109^{\circ}11'$ lengte.

Behalve Serasan heeft alleen Seraja eenige beteekenis; al de andere eilanden zijn onbewoond en woest.

Serasan (Hoog-eiland van de zeekaarten) is 9 Engelsche mijlen lang en een tot twee breed, met een groot, hoog schiereiland aan de zuidkust. Het land is vrij hoog en heeft eenige aanzienlijke heuvels, waarvan de Koeta 765 voet hoog en de hoogste is. Buiten dezen heuvel heeft men nog de Djeremale en Paja, die iets minder hoog zijn.

Serasan is aan alle zijden omringd door koraalreven, die zich langs de zuidkust het verst in zee uitstrekken en daar een geheel vormen met de reven van de nabij liggende eilandjes. Het is het eenige bewoonde eiland van deze groep. De bevolking bedraagt ongeveer 1000 zielen, die f 4 'sjaars per huisgezin en f 2 per ongehuwden, werkbaren man aan den onderkoning van Riouw opbrengen. De hoofden van deze groep zijn twee orang-kaja's, beiden op Serasan verblijf houdende. De orang-laoet zijn ook van deze eilanden bijkans geheel verdwenen.

Er zijn vier kampongs op dit eiland, genaamd Ilir, Paja, Genting en Djeremale, aangelegd op berghellingen en plaatsen, die voor praauwen moeilijk te genaken zijn; want, indien de bewoners van deze eilanden in vroeger tijd door hun gewoon bedrijf aan dezen archipel den onheilspellenden naam van zeeroovers-eilanden hebben bezorgd, de omstandigheden zijn thans geheel gekeerd en de veiligheid ter zee wordt door deze inlanders niet meer bedreigd.

Het voornaamste product van deze eilanden is de klappernoot en olie, waarmede ruilhandel, voornamelijk in rijst, wordt gedreven op de westkust van Borneo. Ook eenige amfoen wordt er ingevoerd. De uitvoer van tripang, karet, enz., vermindert jaarlijks door de onveiligheid, die telken jare door de Ilandoen-zeeroovers over deze streken gebragt wordt.

Men vindt op Serasan eenige karbouwen van zeer klein ras in het wild loopen. Andere groote viervoetige dieren worden er niet gevonden.

Voor de nijverheid is van belang het schoone timmerhout, dat hier voorkomt, en waarvan vooral deugdzame prauwen gebouwd worden. Ook de klapperbosschen, die geheele bergruggen en mijlen uitgestrektheid langs de stranden bedekken, zouden veel meer winstgevend kunnen zijn dan thans, indien de oliebereiding verbeterd werd. Thans geschiedt dit door uitpersing van de geraspte en geweekte kern met de handen en het koken van het daarvan verkregen sap in eene opene ketel. Er wordt op deze wijze zeker niet het vierde gedeelte olie verkregen, dat bij betere bereiding uit de noot te halen zou zijn.

Ook de Serasan-groep is in 1847 zeer naauwkeurig in kaart gebragt door den luitenant D. M. Gordon van de Britsche zeemagt.

g. DE TAMBELAN-GROEP.

Deze groep is de zuidelijkste van al de eilanden van de Chinesche zee, welke tot het gebied van het rijk van Lingga en Riouw behooren. Zij bevat 41 eilanden, hoofdzakelijk verdeeld in twee groepen, zijnde de eigenlijke Tambelan-eilanden ten noorden en de Watas- (volgens de zeekaarten St. Esprit) eilanden ten zuiden.

Deze beide groepen liggen tussehen den 106^{den} en 107^{den} graad oosterlengte en worden bijkans in twee gelijke deelen gesneden door den 1^{en} graad noorderbreedte. De uiterste eilanden van dezen ganschen archipel liggen echter op eenen aanzienlijken afstand van het midden-punt verwijderd, tot in de nabijheid van Banka en Borneo.

Het voornaamste en het eenige bewoonde van deze eilanden is Tambelan, een hoog, bergachtig land, waarvan de hoogste bergtop, genaamd Goenoeng Koeta, zeker 2000 voeten bereikt. Twee andere bergen, waarvan een suikerbroodvormige, genaamd Pedjantan, en de andere, genaamd Pedjali, zijn ongeveer 1500 voeten hoog. De bodem is van

den zeeoever tot hoog op het gebergte rotsachtig en langs het strand strekken zich groote reven van koraal en klipsteen uit.

De gansche bevolking is verzameld in de kampong Melajoe, gelegen achter in eene ruime, maar zeer ondiepe baai, die zoodanig met reven bezet is, dat zelfs sloepen een loods noodig hebben om den weg te vinden. Deze baai ligt aan de westzijde van het eiland en voor haar is goede ankergrond voor schepen, wordende deze reede in het zuiden en westen door andere eilanden beschut. Groote schepen zouden met veel omzigtigheid ook in de baai zelve kunnen komen, daar tusschen de reven eenige diepe plaatsen zijn.

Ter afwering van de zeeroovers heeft de bevolking dwars door de baai opgetrokken een wal van koraalstukken met een paar smalle doorgangen voor praauwen, waar achter op eenen kunstmatig in het water opgetrokken bodem een klein vierkant houten fortje met een stuk geschut staat. Een der flanken wordt bovendien beschermd door een diergelijk fortje met drie stukken. Ook is de kampong van de landzijde nog omgeven door eene houten palissadering. De kampong is dus wel beveiligd tegen aanvallen der zeeroovers, maar de bevolking heeft toch voortdurend veel van hen te leiden door het wegvoeren van verspreide visschers of van lieden, die tijdelijk hunne klappertuinen bezoeken.

Op de plek aan den ingang der baai, waar thans een steenkolen-depot is nedergelegd, hebben zich nu twee jaren geleden eenige rooverspraauwen gedurende eene maand opgehouden. De mannelijke bevolking was grootendeels ten handel afwezig, zoodat de roovers niet konden worden verjaagd. Thans nog worden daar de beenderen gevonden van hunne gestorvene of afgemaakte slaven, wier lijken zij in het kreupelhout wierpen.

De kampong Melajoe bevat ongeveer 180 huizen met

eene bevolking van ruim 1000 zielen. Orang-laoet durven zich in deze streken niet meer op te houden.

Er is een vrij goed onderhouden mesdjid en eene balei of vergaderzaal en de huizen hebben over het geheel een beter aanzien dan te Terempa op het eiland Siantan, welligt omdat de bevolking geen opium gebruikt. Men bouwt er groote en goede praauwen en vervaardigt er klapperolie en eenige zijden kleedjes.

De belasting aan den onderkoning van Riouw bedraagt f 3 per huisgezin voor de eene helft der bevolking en f 1½ voor de andere helft, bij jaarlijksche omwisseling.

Bovendien wordt 'sjaars betaald drie duiten voor elken klapperboom.

Het gezag wordt hier uitgeoefend door eenen petinggih en eenen orang-kaja met eenige panghoeloe's. De titel van petinggih duidt op eene vroegere Javaansche overheersching, die ook inderdaad, even als op Siantan, bestaan heeft. Welligt was de petinggih van Tambelan onderhoorig aan den pangeran van Siantan; het verschil in de titels dezer hoofden maakt dit niet onwaarschijnlijk. Tambelan kan dus begrepen zijn geweest in de hiervoren omschrevene schenking van Siantan door den vorst van Modjopahit aan dien van Djohor.

De hoofden verhalen, dat deze eilanden-groep vroeger anders heette, maar dat de bevolking, die eenen Djohorschen sulthan had bijgestaan in het verjagen van eene Djambische expeditie, ter belooning van dien vorst verkreeg eene vlag en den naam van Timbalan, dat is: gelijken, — die het evenwigt uitmaken (van timbal = evenwigt). Dit Timbalan zou door den tijd zijn verbasterd in Tambelan.

Riouw, 3 Januarij 1862.

CHRONOLOGISCHE LIJST

VAN

GEDENK- EN LEGPENNINGEN, EERETEEKENS, VRIJMET-
SELAARS-, TOEGANGS-, BEGRAFENIS-, BRANDSPUIT-,
BRUILOFTS- EN ANDERE PENNINGEN,

BETREKKING HEBBENDE OP DE

VOORMALIGE EN TEGENWOORDIGE BEZITTINGEN DER NEDERLANDERS,

BEOOSTEN DE KAAP DE GOEDE HOOP,

DOOR

J. S. VAN COEVORDEN.

Aan

de Redactie van het Tijdschrift voor
Indische Taal-, Land- en Volkenkunde.

Naar aanleiding van het ter zake met u besprokene heb ik het genoegen UEd. alsnu hierbij, ter opname in uw tijdschrift, aan te bieden eene chronologische lijst van penningen, betrekking hebbende op Nederlandsch-Indië.

Deze lijst is de vrucht eener langdurige en veelzijdige nasporing; maar mist desniettemin die volledigheid, waarvoor zij vatbaar is.

Met zekerheid toch weet ik, dat er nog vele andere, als de door mij vermelde, aan inlandsche vorsten en grooten uitgereikte eerepenningen bestaan, die ik echter bij gemis van voldoende inlichtingen nog niet heb kunnen omschrijven.

Zoo blijkt bijv. uit een berigt van Makasser, overgenomen in de Soerabaijasche Courant van 24 Julij 1862, no. 171, dat de Leenvorstin van Tanette, toen zij in dat jaar, namens het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, met eenen gouden penning werd vereerd, bij die gelegenheid versierd was met nog twee andere, door de voormalige Oost-Indische Compagnie aan hare voorouders geschonken.

Zeer waarschijnlijk bevinden zich in sommige residentien nog meerdere, soortgelijke of andere gelegenheidspenningen, waardig om door beschrijving en afbeelding der vergetelheid te worden ontrukkt.

De in mijne verzameling aanwezige penningen van Hindoeschen of oud Javaschen oorsprong heb ik niet vermeld, omdat die reeds voorkomen en afgebeeld zijn in het bij de firma Lange & Co. alhier ter perse liggende, geïllustreerde Indische muntboek (*). Een gelijksoortig werk over de Indische penningen zal ongetwijfeld eene belangrijke bijdrage zijn voor de geschiedenis en numismatische kennis van Nederlandsch-Indië; ik heb dan ook het voor-nemen om, bij genoegzame medewerking van anderen, dien arbeid te beproeven.

Reeds bezit ik verscheidene op Indië betrekking hebbende penningen en andere bouwstoffen, maar er is ook nog veel, wat daaraan onbreekt.

Om in dit gemis te voorzien, weet ik geen beter middel, dan om langs dezen weg de welwillende medewerking in te roepen van allen, die de wetenschappen beoefenen of daarin belang stellen, en meer in het bijzonder van de gewestelijke autoriteiten op en buiten Java, die door hun

(*) Dit muntboek zal eerlang worden uitgegeven door het Bata-viaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en is het werk van de heeren E. Netscher en Mr. J. A. van der Chijs, die daarbij zeer veel medewerking hebben ondervonden van den heer van Coevorden.

standpunt en invloed geacht mogen worden beter dan ieder ander in de gelegenheid te zijn, om de door mij bedoelde penningen en daarop betrekking hebbende documenten op te sporen en voor eenen korten tijd in leen te bekomen, als wanneer van de penningen afbeeldingen of afdrukken in lak en van de documenten afschriften kunnen worden genomen.

Beter zal het echter zijn, bijaldien mij de penningen, des verkiezende door tusschenkomst van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, tijdelijk kunnen worden afgestaan, ten einde daarvan voor 's genootschaps munt- en penningkabinet, evenals voor het mijne, galvanoplastieke afdrukken te kunnen vervaardigen, die, wat naauwkeurigheid en duurzaamheid betreft, in elk geval verreweg de voorkeur verdienen boven afbeeldingen op papier en afdrukken in lak of iets anders.

Overigens gelieven de eigenaars of inzenders der penningen de verzekering aan te nemen, dat die onbeschadigd en zoo spoedig mogelijk portvrij zullen worden teruggezonden.

Met de meeste achting heb ik de eer mij te noemen,

UEd. Dw. Dienaar,

J. S. VAN COEVORDEN.

DOORLOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
1	1580	z. enk.	In bezitname der Oost-Indische bezittingen door Philips II.	Van Loon, Nederlandsche historienpenningen, I, 288 l.	
2	1596	z.	Gelukkige scheepvaart der Nederlanders naar Oost-Indië.	Van Loon, I, 488, 1.	
3	1596	z.	Als voren, maar grooter.	Bizot, Medali- sche historie van Holl., 73***	
4	1596	k.	Legpenning op dezelfde gebeurtenis.	Van Loon, I, 488, 2.	
5	1598	z. enk.	Legpenning op de terugkomst der Hollandsche schepen uit Oost-Indië.	Van Loon I, 503.	
6	1602	z.	Legpenning op de oprigting der vereenigde Oost-Indische Compagnie.	Van Loon I, 566.	Op de penning staat 1603.
7	1604	k.	Ovale gegraveerde penning op het uitzeilen der Hollandsche vloot naar Oost-Indië, onder bevel van Steven van der Hagen.	Wagenaar, Vadersche historie, IX, 150.	
8	1616	k.	Legpenning op de voordeelen in de beide Indiën behaald.	Van Loon, II, 95.	
9	1616	g.	Ter eere van den Gouverneur-Generaal Laurens Reaal.	Dubois, Vies des Gouverneurs Généraux aux Indes Orientales, 31.	

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
10	Z. J.	g. enz.	Penning, door de Oost-Indische Compagnie aan verdienstelijke scheepsgezellen vereerd.	Catalogus van J. Kleynenbergh (Leiden. 1841), no. 582.	Zie ook Catalogus van J. van Dam (Amsterdam, 1858), no. 1484.
11	1628	g.	Ter eere van den Gouverneur-Generaal Pieter Carpentier.	Dubois, 82. Chalmot, Biographisch woordenboek, VI. 171.	Hangt aan een gouden keten en heeft eene waarde van f 2000.
12	1641	?	Verovering van Malakka door M. W. Caertekoe.	De Navorscher, VIII. 78.	
13	1665	?	Pieter de Bitter, O. I. C.	Als voren.	
14	1665	z.	Mislukte aanval der Engelschen op de retourvloot der O. I. C. bij Bergen in Noorwegen.	Van Loon. II. 531. 1.	
15	1665	z. enk.	Op dezelfde gebeurtenis.	Van Loon, II. 531. 2.	
16	1667	g.	Trouw van Amboina.	Valentyn, Oud en nieuw Oost-Indië, II, 2 ^e onderdeel, 225, plaat LI.	
17	1678	z.	Groote ovale gegraveerde penning op het overlijden van Joan Bax, genaamd van Heerenthals, oud-gouverneur van de Kaap de Goede Hoop, Mauritius, enz.	Catalogus van Dr. Munnich van Cleeff (Amsterdam 1861), no. 2011.	
18	1678	g.	Overlijden van den Gouverneur Generaal Joan Maetsuyker.	Valentyn, IV, 2 ^e stuk, 306.	

DOORLOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
19	1684	g.en.z.	Begravenispenning op den Gouverneur-Generaal Cornelis Jansz. Speelman.	Van Loon, III, 307. Du Bois, 242.	
20	1684	g.	Begravenispenning op Balthazar Bort, Directeur-Generaal van Nederlandsch-Indië.	Van Loon, III, 307.	
21	1686	z.	Groote gegraveerde penning op het 25jarig huwelijk van Thomas van Rhee en Henrietta van Kriekenbeek.	In het munt- en penning-kabinet van het Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.	
22	1689	?	Overlijden van den Directeur-Generaal Anthony Hurdt.	De Navorscher, VIII, 77.	
23	1689	g.en.z.	Ter gedachtenis aan Johannis de Hertog, in leven Opperhoofd van Japara, enz.	Van Loon, III, 457.	Weegt een pond.
24	1692	?	Overlijden van Gerbrant Schagen, zoon van den Gouverneur van Amboina van dien naam.	Valentyn, II, 2 ^o onderdeel, 251, LII, A.	
25	1693	z.	Gegrav. ovale groote penning op het overlijden van Gerrard van Rhee, boekhouder en clercq tot Jaffanapatnam.	Als no. 21.	
26	1695	z.	Gegraveerde penning op den ongelukkigen togt van L. F. Vijselaar naar Oost-Indiën.	Van Loon, IV, 154.	

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPT OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
27	1695	g. en z.	Begravenispenning op den Gouverneur-Generaal Johannes Kamphuys.	Van Loon, IV, 155. Du Bois, 251.	Sommige exemplaren hangen aan gouden ketenen.
28	1696	g.	Overlijden van Mr. Nicolaas Schagen, Raad extraordinair van India en Gouverneur in Amboina.	Valentyn, II, 2 ^e onderdeel, 259 LII, B.	
29	1698	z.	Groote gegraveerde penning op het 25jarig huwelijk van Nicolaas Clement en Gertruda van Dalen, te Batavia.	Als no. 21.	
30	1702	z.	Eerste eeuwfeest van de oprigting der Oost-Indische Compagnie.	Van Loon, IV, 304.	
31	1705	?	Overlijden van Jan Constantyn Coyett.	Valentyn, II, 2 ^e onderdeel, 260, LII, C.	
32	1710	g.	Ter eere van den Gouverneur-Generaal van Hoorn.	Du Bois, 278.	Hangt aan een gouden keten en heeft eene waarde van <i>f</i> 1500.
33	1714	z.	Groote penningplaat ter gedachtenis van Cornelis Chastelein, Ordinaris Raad van Nederlandsch-India.	Catalogus van G. Th. Bom (Amsterdam 1859), no. 1389.	
34	1727	z.	Eerepenning voor de Borger-Cavalerie te Batavia.	Van der Chijs, Notice sur le cabinet numismatique de l'université de Leyde, 51.	Zie ook Catalogus van J. Kleijnenbergh, no. 410. Uiterst zeldzaam.

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
35	1740	g.	Medaille voor de O. I. C. geschonken aan Mr. Adrianus Bergsma, gewezen Advocaat-Fiscaal van N. I. als belooning voor het behouden overbrengen, als Commandeur, eener retourvloot.	Als no. 52.	Hangt aan een gouden keten.
36	1742	z.	Aanstelling van den Gouverneur Generaal Baron van Imhoff.	Vervolg op van Loon, no. 169.	
37	1742	z.	Zijne afreize naar O. I.	Als voren, no. 170.	
38	1743	z.	Zijne aankomst aan de Kaap de Goede Hoop.	Als voren, no. 178.	
39	Z. J.	z.	Toegangspenning tot het Oost-Indische huis te Amsterdam.	Catalogus van Otto Keer (Amsterdam 1858), no. 5546.	
40	1760	z.	Aanstelling van den Gouverneur Generaal Jacob Mossel.	Vervolg op van Loon, no. 361.	
41	1768	z.	Inhuldiging van den Gouverneur-Generaal P. A. van der Parra.	Vervolg op van Loon, no. 369.	
42	1768	z.	Zijn 25 jarig huwelijk met A. J. Bake.	Catalogus van Dr. Munnich van Cleeff, no. 3039.	
43	1771	g.	Zijn tienjarig bestuur.	Catalogus van J. van Dam, no. 3532.	
44	1778	g. en z.	Prijzmedaille van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen.	Verhandelingen van het genootschap, I. 38 (3 ^e druk) en IV, 324 (2 ^e druk).	

DOORLOOPENDE NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPT OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
45	1784	z.	Behoud der Oost-Indische bezittingen voor de Hollanders, door den Vice-Admiraal de Suffren.	Catalogus van J. van Dam, no. 3680.	Aan de Suffren in goud vereerd.
46	1784	br.	Fransche penning ter eere van den Vice-Admiraal de Suffren.	Als voren, no. 3681.	
47	Z. J.	k.	Brandspuitpenning van de Oost-Indische Compagnie, voor Amsterdam.	Munt- en penningkabinet van J. S. van Coevorden.	
48	Z. J.	k.	Als voren, voor Mid- delburg.	Als voren.	
49	Z. J.	k.	Toegangs-penning tot eene werf der Oost-Indische Compagnie.	Catalogus van J. A. Watering (Amsterdam 1847) no. 1106.	
50	1801	z.	Verdediging van Ternate tegen de Britten en Mooren (<i>Sic</i>).	Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, IVe jaargang, II, 219.	
51	1811	z.	Medaille voor zeer uitstekende daden van dapperheid en devouement.	Bataviasche koloniale courant, 26 Julij 1811, no. 30.	Volgens informatie niet uitgereikt.
52	1813	g.	Groote gegraveerde penning, door den Resident W. B. Martin vereerd aan Abd'oe! Mahid van de negorij Ondor, wegens het dempen van onlusten aldaar.	Eene afbeelding in het munt- en penning-kabinet van J. S. van Coevorden.	

DOORLOPEND NUMMER.	JAAR.	METTAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
53	1814	z.	Vijfentwintigjarig huwelijk van C. A. Lundberg Jacobson en Joh. Jac. Hamer te Grissee.	Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, VIII, 455.	
54	1817	g.	Groote gegraveerde penning, vereerd aan Mohamad Alie, Sulthan van Ternate, wegens hulpbetoon tijdens onlusten in de Molukken.	Als voren, XI, 529.	Hangt aan een gouden keten.
55	1821	z. en br.	Verovering van Palembang.	Van Heeckeren, beschrijving en afbeelding van Nederlandsche gedenkpenningen, 14 no. 4.	
56	1825	z.	Oorlog te Gedoeng Damak.	Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 17 ^{de} jaargang, 2 ^{de} deel 414.	Zeer zeldzaam.
57	1825	g.	Groote penning, vereerd aan Tjakra adi Ningrat, Sulthan van Madura, voor bewezen diensten tijdens den oorlog op Celebes.	Een galvanoplastieke afdruk in het munt- en penningkabinet van J. S. van Coevorden.	Hangt aan een gouden keten.
58	1825	z.	Groote penning, vereerd aan den sekretaris Pandji Mangkoe Koesoemo, voor bewezen trouw in den oorlog op Celebes.	Als voren.	Hangt aan een zilveren keten.

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
59	18 ²⁵ / ₂₀	br.	Achtkante medaille voor moed en trouw gedurende den oorlog op Java.	Van Heeckeren, 19, no. 7.	Wordt gedragen aan een oranje lint.
60	18 ²⁵ / ₂₀	g.	Gegraveerde penning, voor trouwe diensten gedurende de onlusten op Java, vereerd aan inlandsche hoofden.	Als no. 57.	Als voren.
61	1829	g. en z.	Gegraveerde medaille voor moed en trouw, gedurende de onlusten op Java voor gewone inlanders.	Javasche Courant van 27 Junij 1829, no. 75.	Als voren.
62	1829	g.	Aan P. P. Roorda van Eysinga, voor de beoefening der Maleische taal.	Javasche Courant van 11 Junij 1829, no. 69.	
63	1829	g.	Aan D. H. Kolf, voor zijne reizen in de Moluksche eilanden.	Als no. 55.	
64	1829	g. en z.	Gegraveerde prijsmedaille van de tentoonstelling van Indische vlijt en nijverheid te Batavia.	Javasche Courant van 24 September 1829, no. 112.	
64*	1834	z.	Bezoek van den Gouverneur-Generaal ad interim, J. C. Baud, aan de munt te Soerabaija.	Als no. 47.	
65	1837	br.	Ruitvormige medaille, voor moed en trouw bij gelegenheid van de	Verzameling van dagorders voor het Indisch leger	Wordt gedragen aan een blaauw lint en

DOORLOOPENDE NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
			inname van Bondjol, aan inlanders vereerd.	van 1818—1852; uitgegeven bij Broese & Co, 1853, pag. 32—37.	is zeer zeldzaam.
66	Z. J.	z.	Vijfentwintigjarig hu- welijk van C. A. F. Loth en C. van Naerssen te Grissce.	Als no. 53.	In 1814 ge- trouwd.
67	Z. J.	z. en br.	Medaille voor moed en trouw voor inlanders, met Maleisch opschrift.	Staatsblad van Nederlandsch In- dië 1839, no. 27.	Wordt gedra- gen aan een blauw lint.
68	Z. J.	z. en br.	Dezelfde met Javaansch opschrift.	Als voren.	Als voren.
69	1842	z. en br.	Inwijding der konink- lijke academie te Delft.	Catalogus van J. van Dam, no. 4165.	
70	1844	z. en br.	Vijfenzeventigjarig ju- bilé der loge de Ster in het Oosten te Batavia.	Maçonniek week- blad 1856, no. 1.	
71	1844	z. en br.	Overlijden van den oud-gouverneur-gene- raal, Graaf van den Bosch.	Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde, VI, 573.	
72	1845	z.	Vijfentwintigjarig hu- welijk van J. F. Brod- haag en J. C. Munter te Grissce.	Als no. 47.	
73	1848	br.	Overlijden van J. F. T. Major, Resident van Bezoeki.	Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde, VII, 264.	
74	Z. J.	z.	Deurwaarderspenning.	Staatsblad van Nederlandsch In- dië 1848, no. 8, art. 4.	Wordt om den hals gedragen aan een oranje lint.

DOORLOEFEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
75	Z. J.	z.	Eereteeken voor de schutterij.	Als voren, 1852, no. 27.	Wordt gedra- gen aan een oranje lint.
76	1857	z.	Gegraveerde ovale pen- ning van de schietclub Oranje te Soerabaija.	Als no. 47.	Als no. 74.
77	Z. J.	g. enz.	Gegraveerde prijspen- ning voor de versprei- ding van nuttige kennis, onder de Javanen.	Javasehe Cou- rant van 18 April 1857, no. 31.	
78	Z. J.	g. enz.	Als voren, voor de verspreiding van nutti- ge kennis onder den inlander in Ned. Indië.	Als voren, 30 Junij 1858, no. 52 en 16 Januarij 1861, no. 5.	
79	1858	k.	Tienjarig bestaan van het muziekgenootschap St. Cecilia te Soerabaija.	De Oostpost (week- blad van Soera- baija) van 1 Maart 1858, no. 17.	Ten gevolge het breken van den stempel zijn hiervan slechts 43 stuks (allen verzilverd) ge- slagen.
80	1858	g.	Fransche penning, ver- eerd aan G. Dumas, wegens verdiensten als directeur van het mili- tair-hospitaal te Am- boina.	Als no. 57.	Wordt gedra- gen aan het Fransch drie- kleurig lint.
81	1858	br.	Inwijding van het nieuwe loge-gebouw van de Ster in het Oosten te Batavia.	Als no. 47.	
82	1859	z. en br.	Vijftigjarig jubilé der loge de Vriendschap te Soerabaija.	Als no. 47.	In goud ver- eerd aan den Grootmeester-

DOORLOOPENDE NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	<i>Aanmerkingen.</i>
83	Z. J.	g.	Medaille voor 30 of 36jarige trouwe dienst voor inlandsche schepe-lingen.	Staatsblad van Nederlandsch-Indië 1861, no. 84.	Nationaal der Nederlanden. Hangt aan een oranje lint.
84	1861	g.	Gegraveerde groote penning, vereerd aan I. Olé, leenvorstin van Tanette, voor betoonde medewerking bij de opname van dit rijk in 1861.	Soerabaijasche Courant van 24 Julij 1862, no. 171.	Hangt aan een gouden keten en heeft eene waarde van p. m. f 1500.

GODSDIENST EN BIJGELOOF

DER

CHINEZEN,

DOOR

J. J. C. FRANCKEN.

In eene bezitting als Nederlandsch-Indië, waar het Chineesch element zulk een aanzienlijk deel neemt in alles, wat handel en nijverheid aangaat, kan het niet voor onbelangrijk geacht worden kennis te maken met de godsdienstige gebruiken en gewoonten der Chinezen, zooals die thans in het Chinesche moederland worden waargenomen, ten einde daarna over te gaan tot eene naauwkeurige beschouwing der godsdienst en gewoonten, zooals die, gewijzigd en verbasterd door landverhuizing en bijkomende omstandigheden, onder de Chinezen op Java worden aangetroffen. Daar ik echter niet lang genoeg op Java ben geweest om met zekerheid over de Java-Chinezen te kunnen oordeelen, zoo zal ik mij voorloopig bepalen tot eene mededeeling van hetgeen ik gedurende een vierjarig verblijf in China omtrent beide onderwerpen opgeteekend heb.

De hoofdbeginselen der godsdienstige secten, zooals zij hieronder zijn aangestipt, zijn door geheel China dezelfde; alleen de uitwendige plegtigheden verschillen in de verschillende provinciën en departementen. Waar in het vervolg gesproken wordt van China en Chinezen, wordt hiermede dat gedeelte van het „Middenrijk” bedoeld, waarvan

verreweg het grootste gedeelte der Java-Chinezen afkomstig is, namelijk het Hokkiënsche departement Tsiang-tsioe, dat op dertig Engelse mijlen van de zeeplaats Amoy landwaarts in ligt.

CONFUCIANISME.

Onder de eerediensten van het Chinesche volk bekleedt het confucianisme of godsdienst der geleerden (dzi kao) de eerste plaats; (*) zij ligt tot grondslag aan het rijksbestuur en de maatschappelijke samenleving; het confucianisme is echter niet zoozeer als eene godsdienst, dan wel als eene zedeleer te beschouwen. Confucius sprak noch van goden, noch van een toekomstig leven, daar dit buiten het bereik van het menschenverstand ligt; hij bepaalde zich derhalve tot de pligten van den mensch op aarde en gaf de onderlinge verplichtingen op van vorst en minister, vader en zoon, man en vrouw, broeders en vrienden; een vorst moet door menschlievendheid en pligtmatigheid een goed voorbeeld geven aan zijnen minister en deze moet wederkeerig met opregtheid zijn vorst dienen; een vader moet zijn zoon in het goede voorgaan en een zoon moet door gehoorzaamheid een bewijs van zijne ouderliefde geven; een man moet door zijn regtschape gedrag het toonbeeld voor zijne vrouw zijn, die op hare beurt de bevelen van haren man eerbiedig moet gehoorzamen; broeders moeten elkander beminnen; een oudere broeder moet zijn jongeren in het goede voorgaan en onderwijzen, terwijl een jongere broeder zijnen ouderen met liefde moet gehoorzamen; en ten laatste moeten vrienden elkander met opregtheid behandelen. In deze vijf pligten is de grondslag gelegen van het Chineesch-patriarchale regeringstelsel,

(*) Alleen de keizer als „Zoon des Hemels” heeft het regt aan den hemel-, de aarde-, de zou-, de afgestorvene keizers- en de land- en graangoden te offeren.

waardoor het derde gedeelte der menscheit zoo lang onder één hoofd vereenigd is geweest. Oorspronkelijk werd iemand, die in ouderliefde en in liefde tot zijne naasten uitmuntte, door het volk als ambtenaar voorgedragen, en de keizer, aan den stem des volks gehoor gevende, droeg aan een zoodanige het bestuur over een district of departement op; eerst in de Tang dynastie, omstreeks 600 jaar na Christus, werd de keuze van civiele ambtenaren door litterarische examina bepaald; mannen van letterkundige bekwaamheden, die de maatschappelijke betrekkingen en de „vijf standvastige deugden” (*) wel kenden, maar niet altijd opvolgden, verdrongen allengs de vroegere, door het volk zelf uitgekozene beambten. Zucht naar rijkdom, meer nog dan naar aanzien, deed hen langzamerhand alle middelen in het werk stellen om tot publieke ambten te geraken, met verwaarloozing van de pligten, die Confucius een' ambtenaar oplegt, en zoo zien wij China tot zijn tegenwoordigen toestand gebragt, waarin de zedeleer van Confucius door zijne zoogenaamde volgelingen (Confucianisten) breedvoerig wordt besproken of te boek gesteld, maar inderdaad voor eigen belang op den achtergrond heeft moeten treden; ambten worden gekocht om door afpersingen van het volk den koopprijs vermenigvuldigd terug te krijgen, en wie het nog eens waagt eerlijk zijne pligt te vervullen, wordt niet zelden door zijne hoogereren als schadelijk voor hun afpersing-systeem afgezet! Niettegenstaande dezen ontaarden toestand der Confucianisten worden toch de zuivere gronden van Confucius' leer aan bijna elken Chinees onderwezen; in de scholen wordt echter weinig uitwendigen eerbied aan den „heiligen man” bewezen (†). Door hem toch

(*) Menschlievendheid, betamelijkheid, beleefdheid, kennis en opregtheid.

(†) In elk district is een tempel, aan Confucius gewijd, waar in de lente en herfst aan dien wijsgeer geofferd wordt; alleen zij, die een litterarischen graad behaald hebben, kunnen aan deze offerplegtigheid deelnemen.

geraakt men alleen tot deugd en deze voert niet altijd tot rijkdom en aanzien; hiervoor opent, bij gemis aan geld, litterarische kennis een beteren weg.

De litterati vereeren daarom vijf godheden als beschermers der letteren (*), van welke in de meeste scholen eene beeldtenis staat; elk leerling moet bij het begin des jaars daarvoor nederknielen; 'smorgens en 'savonds steekt de schoolmeester reukstokjes voor dit beeld aan en op den eersten en vijftienden van elke maand knielen de leerlingen, ieder met een kaars of een reukstokje in de hand, er voor neder en offeren thee; den 9^{den} dag der 9de maand offeren de leerlingen insgelijks aan den god der letteren; op sommige scholen moeten de leerlingen, zoo dikwijls zij de school verlaten, eene buiging voor het beeld maken (†).

Men zou zich echter vergissen, als men dacht, dat een geleterde zich tot de hierboven aangestipte vereering bepaalt; hij neemt ook deel aan het Boeddhisme, het Taoïsme, zoowel als aan het volksbijgeloof, ofschoon hij zeer geleerd over de absurditeit van deze twee secten kan spreken; Confucianist met den mond, vindt hij gewoonlijk in zijn hart een plaatsje voor alles, wat het domme volk gelooft.

BOEDDHISME.

Het Boeddhisme, dat de grootste secte in China uitmaakt, werd omstreeks 66 jaar na Christus op bevel van

(*) 五文昌 (Ngó bôen tshiang), 文昌公 (Bôen tshiang kong), 魁星公 (Khoë sing kong), 朱衣公 (Tsoe i kong), 洞賓公 (Tong pin kong) en 關夫子 (Koan hoe tsóe).

(†) Te Batavia volgt men een niet in Tsiang tsioe, maar op andere plaatsen in de provincie Hokkiën voorkomend gebruik, namelijk om op den zevenden avond van de 7de maand aan den god der letteren te offeren en de leerlingen te onthalen.

den keizer Bîngtè uit de Han-dynastie naar China overgebracht. Op zekeren nacht zag hij in zijnen droom eene schitterende, achttien voet lange gestalte voor zich verschijnen; bij zijn ontwaken raadpleegde hij zijne ministers en een van hen meende in deze gestalte een Indischen god, met name Foch (*) te zien; onmiddelijk zond Bîngtè een gezant naar Indië, die hem van daar Boeddhistische boeken en beelden medebragt, van welken tijd af het Boeddhisme meer en meer de overhand in China kreeg. De stellingen van deze leer bestaan hierin, dat zij alle aardse grootheid, rijkdom en aanzien verwerpen; een volgeling van Boeddha moet alles in het werk stellen om zijne hartstogten te bedwingen; al wat voor het oog zichtbaar is, de hemel, de aarde, het menschelijk ligchaam is ledig en ijdel; het eenige doel van het leven is om door het bedwingen zijner driften, door vasten (het niet eten van dierlijke stoffen) en door andere goede werken zich waardig te maken, om later in Boeddha opgenomen te worden en een leven van eeuwige gelukzaligheid te leiden. Tot deze goede werken wordt gerekend: het niet dooden van levende wezens, het maken van wegen, het bouwen van pagoda's, het repareren van bruggen, het lezen van lijkdiesten, enz. Iemand, die na een leven van bespiegeling en verachting van alle wereldsche zaken, door den regter in de onderwereld geoordeeld wordt eene volmaakte deugd te bezitten, wordt in den hemel opgenomen, om aldaar een ongestoord geluk te genieten; wie nog niet tot dien trap van volmaaktheid is gekomen, wordt veroordeeld om weder op de wereld te verschijnen; de zielen van hen, die nog slechts kleine gebreken te verbeteren hebben, worden in kinderen van aanzienlijke familiën herboren, terwijl zij, die nog met groote fouten behebt zijn, in arme

(*) 佛 (Hoet, Boeddha.)

familiën, ja zelfs in dieren terugkeeren; beteren zij zich niet, dan worden zij veroordeeld om in de hel de straf voor hunne overtredingen te ondergaan; daar worden zij eendeloos gefolterd, over den „messenberg” gesleept, geroosterd, doorgezaagd, fijn gemalen, boven brandende kolen gehouden, enz. enz.

Van de vrees, die het volk voor den regter in de onderwereld had, maakten de priesters gebruik om zich op de minst moeilijke manier een onbezorgd leven te verschaffen; zij hielden het volk allerlei moeilijkheden voor, waarmede men in de onderwereld te kampen had en die alleen door hunne tusschenkomst konden overkomen worden. Zoo verklaarden zij, dat de zielen van hen, die bij hun leven het toppunt van deugd nog niet bereikt hadden, na den dood in duisternis rondwaalden, zonder den weg naar de onderwereld te kunnen vinden; alleen de priesters konden, als volgers van Boeddha, door hunne gebeden en het lezen van lijkdiensten rust aan deze zielen verschaffen; tevens moesten de betrekkingen van een overledene, door het verbranden van groote hoeveelheden zilverpapier, hem de middelen aan de hand geven om in de onderwereld in zijne behoeften te voorzien. Eene vrouw heeft door hare bevalling de aardgeesten bezoedeld en alleen de Boeddhistische priester kan door het lezen van boetegebeden en het aanroepen van den naam van Boeddha de straf daarvoor vernietigen; eene vrouw, die in het kraambed sterft, zal in de onderwereld veroordeeld worden in den „bloedvijver” gedompeld te worden, maar door de gebeden der priesters kan zij daaruit verlost worden. Moet de ziel van een overledene weder op aarde terugkeeren, dan geeft men haar in de onderwereld een water te drinken, waardoor zij alle gebeurtenissen van een vroeger leven vergeet; voordat iemand de onderwereld verlaat, moet hij uit de aldaar aanwezige schatkamer geld

leenen om op aarde te komen; bij zijn dood moet men hem door het verbranden van zilverpapier in de gelegenheid stellen om deze schuld weder af te betalen en hem daardoor voor de vervolgingen van den regter in de onderwereld te vrijwaren.

Voor de Boeddhistische priesters is de zevende maand de meest voordeel aanbrengeende van het geheele jaar; gedurende die maand (het Chinesche Aller-zielen-feest) worden dagelijks in verschillende wijken der stad illuminatiën en tooncelvoorstellingen gegeven tot genoegen van de zielen, die geene nakomelingen hebben om voor hen te bidden; de Boeddhistische priesters rigten uit contributiën een stellaadje op, waarop alle mogelijke eetwaren voor de hongerige geesten zijn uitgestald; zoodra de priester deze offers aan de geesten heeft aangeboden, wordt het gepeupel toegelaten om het overgeblevene, dat is alles, weg te nemen (*).

De priesters van deze secte zijn verplicht ongehuwd te blijven, geene dierlijke stoffen te eten en het hoofdhaar geheel af te scheren; alleen dit laatste gebod volgen zij getrouw op. Sommigen nemen het priesterkleed aan, omdat zij in hunne verwachtingen teleurgesteld zijn en zich van de wereld willen afzonderen; anderen zijn reeds jong door hunne ouders aan kloosterlingen verkocht en niet weinigen meenen in dien staat een middel te vinden om hun leven in luiheid te slijten.

(*) In China heet dit feest 普度 (Pho to); op Java schijnt men den vijftienden dier maand als den voornaamsten dag te beschouwen; van daar de naam 七月半 (tshit goëh poà) = "zevende maands heft". De zielen, die geene nakomelingen hebben om aan hen te offeren, noemt men 孤 (Ko), "wees, alleen, verlaten" en wegnemen van of bestelen heet 搶 (tshio), van daar de naam "tjioko", dien men op Java aan dit feest geeft.

's Morgens en 's avonds zeggen zij in hunne tempels of kloosters, onder het slaan op een houten schildpad, hunne gebeden op; deze gebeden zijn niet in het Chineesch geschreven, maar geven alleen met Chinesehe karakters de uitspraak van het oorspronkelijke Sanscrit terug; slechts zeer weinigen verstaan van hetgeen zij dagelijks opprevelen iets meer dan de gedurige aanroepingen van Boeddha „O mi to hoet”!

De Boeddhistische nonnen, die in afzonderlijke kloosters wonen, hebben dezelfde regels als de priesters of monniken en, terwijl de laatsten grootendeels van het mannelijke gedeelte der menschheid leven, weten de eersten gebruik te maken van de sterke neiging naar bijgeloof bij hare zwakkere natuurgenoeten. Hierdoor verschaffen zij zich gewoonlijk een ruim bestaan en oefenen tevens niet weinig invloed uit op huisselijke aangelegenheden.

Zoowel de priesters, als de nonnen bestaan van de legaten aan hunne tempels gemaakt, van de opbrengst hunner klooster-landerijen, van geschenken of aalmoezen en het verkoopen van offerstokjes en goud- en zilver-papier.

TAOÏSME.

Hoewel vóór het Boeddhisme in China bekend, dient het Taoïsme, zooals het thans bestaat, in de laatste plaats vermeld te worden. Want kan het Boeddhisme nog eenigzins als eene godsdienstige sekte beschouwd worden, het Taoïsme verdient dien naam in geen deele; het is thans niets dan eene tooverleer, waarin zich allerlei wonderbaarlijke, tooverachtige verschijnselen verdringen.

De stichter van deze sekte is Ló koen (*), die onder de Tsioe dynastie in het jaar 604 vóór onze tijdrekening geboren werd. De overlevering zegt, dat hij na tachtig jaren

(*) 老君 (Lao kiun).

door zijne moeder gedragen te zijn, met wit haar ter wereld kwam; van daar de naam Ló-tsoé (*). Zijne leer is die der To (†). Deze To zweefde door den chaos, die vóór de schepping der wereld bestond en uit haar is alles geschapen; zijne diepe, wijsgeerige beginselen heeft hij te boek gesteld in het „boek over de rede en de deugd,” waarvan de heer Stanislas Julien eene Fransche vertaling geleverd heeft.

Ló-tsóe schrijft den mensch voor in afzondering en bespiegeling te leven om door de veredeling van zijn' geest en de volmaking zijner deugd zich geschikt te maken tot de To terug te keeren en een onsterfelijk leven te leiden; reeds op aarde kan men de gevolgen van zijne volmaaktheid ondervinden uit de bovenmenschenlijke magt, die deze onsterfelijke genië verkrijgen. Het ontbreekt in China niet aan overleveringen, volgens welke aanhangers van het Taoïsme door het voorspellen van hun sterfuur, het verspreiden van eene aangename geur bij hun scheiden van deze wereld of het weder verschijnen na hun dood het domme volk vrees en geloof aan hen hebben weten in te boezemen. Anderen besteden hun tijd om „levensbalsem” te vervaardigen; wie van deze medicijn gebruikt, zal onsterfelijk zijn of minstens een zeer lang leven hebben; sommigen hadden de magt om tijgers zóó te temmen, dat zij daarop naar de marktplaatsen reden; zij schrijven zich de magt toe om geesten te bezweren en onheil af te wenden door eene plaats te besprenkelen met water, waarin de asch van een verbrand tooverpapier gemengd is; lange droogten kunnen zij doen ophouden en het onheil van brand of overstroming afweren alleen door de kracht van hunne amuletten en tooverteekens.

(*) 老子 (Lao tsze = oud kind, waaronder hij meer bekend is).

(†) 道 (Lao = rede, ratio).

Niettegenstaande zij bij de Chinezen in minachting staan, wordt hunne tooverkracht nu en dan ingeroepen om booze geesten uit te drijven; „want,” denkt de Chinees, „doet het al geen goed, het zal toch nooit kwaad doen,” en al gelooven velen er niet aan, zoo vindt men toch de magische kunsten der tooveraars niet onaardig om aan te zien; zelfs de anders zoo terugggetrokken Chinesche schoonen kunnen bij het Taoïstische feest van het „vuurtrappen” (*) of „springen door den vuurhoop” haar verlangen niet bedwingen om, in feestgewaad gedoscht, ooggetuige van dit meer Indisch dan Chinesesch tooneel te zijn. Dit feest heeft plaats op de verjaardagen der Taoïstische godheden; op het eilandje Kolongsoe tegenover Amoy werd het den dertiensten dag van de derde maand gevierd bij den tempel van den „beschermgod des levens”. Vóór den tempel werd een hoop houtskool aangestoken en, nadat de Taoïstische priester in vereeniging met eenige landbouwers, die zich voor deze gelegenheid geleend hadden, onder het zingen van cantaten en het blazen op den koehoren, met zwaarden en van touw gemaakte slangen den boozen geest verdreven hadden, werd het afgodsbeeld onder een oorverdoovend geraas en eene verblindende stofwolk door den brandenden vuurhoop gedragen; achter op de draagstoel, waarin de afgod zat, stond een toovenaar met twee zwaarden door de armen en twee andere in de hand, waarmede hij zich oogenschijnlijk zwaar zou verwond hebben, wanneer hij niet als voorzigtigheidsmaatregel personen met bamboestokken achter zich had laten loopen om zijne slagen te breken. Toen de „beschermgod des levens” door het naburige dorp gedragen was, keerde een ieder naar huis terug, voorzien van een op geel papier geschreven tooverteeken, dat op den bovendrempel der huisdeur ge-

(*) 踏火 (Tah hoë).

plakt werd; sommigen namen nog iets van de overgescho-
tene houtskool mede, waaraan zij een groote voedende
kracht voor hun vee toeschreven.

De Taoïstische priesters, die slechts in kleinen getale voor-
komen, onderscheiden zich van de Boeddhisten door hunne
grauuwe, leikleurige kleeding; zij scheren het hoofdhaar
slechts aan de slapen en binden het overige onder eene muts
bij elkander; boven hunne Boeddhistische broeders hebben
zij het voorregt van te mogen huwen; hunne vrouwen
laten zich echter niet met het beroep van hare mannen in.

Uit hetgeen hierboven van de seeten onder de Chine-
zen gezegd is, zal men gezien hebben, dat zij nu eens
Confucianisten, dan weder Boeddhisten of Taoïsten zijn, al
naarmate hun belang en de omstandigheden het meêbren-
gen. Met uitzondering van de priesters, zal men moeije-
lijk kunnen zeggen, dat zij eene bepaalde leer aanhangen;
zij houden zich alleen aan de uitwendige vormen der „drie
seeten” en dat zij dit nog doen, is te verklaren uit de
onzigtbare, bovennatuurlijke personen en krachten, die de
priesters aan het volk weten op te dringen, maar vooral
uit het voor China meer schadelijk dan voordeelig opvol-
gen der „oude gewoonten,” waardoor een Chinees han-
delt zonder er zich zelve rekenschap van te kunnen ge-
ven, alléén omdat zijne ouders en voorouders het ook zoo
deden. Men zou dit kunnen toeschrijven aan de zoo be-
kende ouderliefde der Chinezen; jammer maar, dat juist
deze ouderliefde niet zelden uit „oude gewoonte” wordt
betracht; onverschilligheid voor alles, wat geen onmiddelijk
geldelijk voordeel aanbrengt, is waarschijnlijk de eenige
reden, waarom zij de oude zeden en gewoonten zoo lang
in stand houden.

BEGRAFENISPLEGTIGHEDEN.

De Chinesche begrafenisplegtigheden, die haren oorsprong

in de door Confucius voorgeschrevene ouderliefde, maar later door de Boeddhisten eenen omvang gekregen hebben, waarvan Europeanen zich moeijelijk een denkbeeld kunnen vormen, bevatten zooveel, dat tot godsdienst en vooral tot bijgeloof terug te brengen is, dat wij meenen ze hier in haar geheel te moeten mededeelen.

Zoodra in een huis iemand overleden is, ligt men het bedgordijn en de planken, die den hemel van het ledikant vormen, op, ten einde een vrijen doortogt aan de ziel van den overledene te verschaffen; de huisgenooten knielen voor het bed neder en heffen een klaaggeschrei aan; vervolgens brengen zij het lijk over op een in het hoofdvertrek uitgespreid bed, welk overbrengen heet „poa pho” (*); bij het lijk, met een laken bedekt, wordt nacht en dag gewaakt en licht aangehouden; onmiddelijk worden de lijkkleederen besteld, die volgens eene bij de onderwerping aan de thans regerende Tataarsche dynastie gemaakte bepaling naar oorspronkelijk Chineesch model zijn gemaakt, evenals ze nog op het tooneel gedragen worden.

Sommige rijke Chinezen laten nog bij hun leven door een ongehuwd meisje en wel in eene schrikkelmaand hunne doodskleederen maken en koopen zich eene doorkist, hopen daardoor hunne levensdagen te verlengen. De verdere betrekkingen en vrienden, die komen condolëren (†), brengen goud- en zilver-papier als offer aan den overledene mede; zij krijgen daarvoor een witten hoofddoek met roode zijde versierd als dankbetuiging terug; al weenende knielen zij voor het lijk neder en beschouwen dit als het laatste bezoek, dat zij den overledene hier op aarde afleggen (§). Den volgenden dag gaan de zonen van den over-

(*) 搬 鋪

(†) 聞 喪 (Mai song).

(§) 探 生 (Thâm se).

ledene in het wit gekleed en met een witten hoofddoek naar eene rivier of put; de oudste zoon werpt er eenige duiten in en schept daarvoor water, (*) waarmede zij het lijk reinigen; na deze reiniging bedekken zij het met een dubbel laken, „hemel en aarde deken” (†) genaamd. Zoodra de lijkkleederen gereed zijn, worden ze, — zoo de overledene een man is door zijn oudsten zoon—zoo het eene vrouw is door hare oudste schoondochter of door haar eigen dochter aangetrokken (§) en vervolgens als ééne massa uitgetrokken en den overledene aangedaan; het aantal van deze jassen hangt van het vermogen der familie af, bij sommigen dertien, bij anderen negen of zeven; elk der zonen en kleinzonen helpt op zijne beurt om deze kleederen vast te maken; zoodra het hoofdhaar van het lijk opgemaakt is, zet men het eene muts op; bij sommige familiën bestaat de gewoonte om over de lijkkleederen nog wit doek te zwachtelen en zoo te kisten. Is de doodkist onder klaaggeschrei door de betrekkingen ingehaald, dan wordt het lijk op het omgekeerde deksel van de kist gelegd en men offert groenten, gevogelte en koek; deze plegtigheid heet „sî se” (□) = afscheid nemen van de levenden; daarop wordt het lijk gekist en in een hoek van het hoofdvertrek of in een zijvertrek geplaatst; op den bodem van de kist ligt een „zeven gesternte plank,” (***) waarin zeven gaten in den vorm van den Grooten Beer zijn aangebragt; daarop komt eene matras of deken, een

(*) 乞水 (Khit tsoef).

(†) 天地被 (Thiën té phoe).

(§) 襲衫 (Thò sa).

(□) 辭生

(***) 七星板 (Tshit tshe páa).

aan beide uiteinden opstaand hoofdkussen (*) en vervolgens het lijk; wie het maar eenigzins kan bekostigen, stopt paarlen in den mond, de neusgaten en de ooren van den overledene om hem voor bederf te behoeden; de overgeblevene ruimten in de kist worden aangevuld met goud en zilverpapier en de geliefkoosde voorwerpen van den overledene, als waaijers, penseelen, enz.; het geheel wordt met één of meer lakens bedekt; bij het dicht spijkeren van de kist verzoekt men een voorspoedig mensch om den steel van den hamer vast te houden (†); ongeveer een dag na de kisting neemt een ieder den hem toekomenden rouw aan, waarvan hieronder zal gesproken worden.

Zoodra het lijk door de kisting voor de levenden onzichtbaar is geworden, schrijft men op eene houten tablet den naam, den geboorte- en den sterfdag van den overledene, onwintt deze tablet met wit doek, zoodat ze een pop voorstelt en plaatst ze in het hoofdvertrek op eene stoel, waarom de dagelijksche kleederen van den overledene gehangen worden. Deze tablet noemt men „hoên péh” (§); 's avonds legt men ze in een bed, „zielebed” (□) ter ruste (**), en neemt ze er 's morgens weder uit (††); bij beide gelegenheden offert men er thee aan, ook brengt men bij het ochtend- en het avond-maal der huisgenooten de verschillende geregten voor de hoên péh (§§).

(*) 菱角枕 (Ling kak tsím).

(†) 點斧 (Tiém phoé). 安斧 (An phoé).

(§) 魂帛

(□) 靈床 (Ling tshung).

(**) 叫睡 (Kiò khoèn).

(††) 叫起 (Kiò klí = wakker roepen).

(§§) 朝夕奠 (Tiao sík tièn = ochtend en avond offerande).

Tegelijk met het vervaardigen van deze pop wordt aan beide kanten van het hoofdvertrek een doek gespannen. De daaruit ontstaande vertrekken worden „kaó tiaó” (*) „hondenhoek” genoemd. Aan de linkerzijde wonen de zonen, aan de rechterzijde de schoondochters of dochters van den overledene.

Zeven dagen na het overlijden wordt een Boedhistisch priester gehoord om door gebeden den weg naar de onderwereld voor de ziel van den afgestorvene te openen (†).

Heeft men reeds eene gunstige plaats voor een graf gevonden (§), dan heeft de begrafenis binnen de zeven eerste

(*) Ook „hà oèi”, 孝惟

(†) 開魂路 (Khai hōn lo).

(§) De gravenleer kwam het eerst onder de Song dynastie, 1100 jaar n. Chr., in zwang; zij heeft haren oorsprong in de ouderliefde, die men, zoowel bij het leven, als na den dood zijner ouders ten toon moet spreiden, maar verkreeg hare tegenwoordige uitgebreidheid door lieden, die voorgaven de aarde en de omgeving eener plaats zóó te hebben bestudeerd, dat zij daaruit het geluk of ongeluk eener familie konden voorspellen; bij het bouwen van huizen en vooral bij het kiezen eener grafplaats onderzoekt men de gunstige of ongunstige ligging (風水 „hong soei” „wind en water”) van de plaats; de ligging van een graf is volgens de gravenkenners (風水先生 „hong soei sin ze”) gunstig, wanneer het graf door heuvels tegen zware winden beschut is, wanneer het water een vrijen afloop kan hebben en witte mieren het graf niet kunnen bereiken. De studie van deze gravenkennis maakt het beroep uit van eene betrekkelijk groote hoeveelheid Chinezen en verschaft hun tevens een goed bestaan, daar de betrekkingen van een overledene alles in het werk stellen om hen voor zich te winnen; want van de ligging van een graf hangt het geluk of ongeluk eener familie af. Men zal zich een denkbeeld kunnen vormen van hetgeen de gravenkenners op het graf van een rijke kunnen verdienen, wanneer men weet, dat zij sommige plaatsen alleen als gelukkig beschouwen voor den eersten, voor den tweeden of voor den derden zoon, terwijl ze voor de beide andere ongelukkig zijn. In zulk geval trachten deze laatsten door geschenken en geldelijke be-

dagen na het overlijden plaats, zoo niet, dan zet men de doodkist op eene beschaduwde plaats en verwt ze herhaalde malen om door deze verwlaag de ontbinding van het lijk voor de levenden onschadelijk te maken; zoo blijven sommige lijken 40 à 50 jaar boven aarde staan en worden daarna nog met dezelfde uitwendige teekenen van droefheid ter aarde besteld, alsof zij eerst kortelings overleden waren.

Vóór de begrafenis laten de familiebetrekkingen door een geletterden vriend eene beschrijving van het leven en de deugden des overledenen opmaken en in jaspis gravéren. Deze levensbeschrijving (*) wordt met het lijk begraven en afdrukken daarvan worden aan betrekkingen en vrienden uitgedeeld. Zoodra het lijk uit huis zal gedragen worden, offert men koek, vleesch en gevogelte, de betrekkingen en vrienden buigen zich ter aarde en de lijkstoet zet zich in beweging; over de doodkist van mannen wordt een blaauw, over die van vrouwen een rood kleed gelegd; de vrienden, die de begrafenis zullen vergezellen (†), hebben lange witte jassen aan en een witten hoofddoek om; de vrouwelijke familiebetrekkingen vergezellen het lijk slechts een kort eind weegs.

De processie wordt geopend met eene groote pop, die den weg moet banen (§), daarnaast gaan twee gehuurde lie-

looningen de gravenkenners te bewègen eene voor alle zonen gelukkige plaats uit te zoeken; hierdoor komt het, dat sommige lijken verscheidene jaren boven aarde staan, voordat men het over eene goede grafplaats is eens kunnen worden; zelfs de bevelen der overheden om lijken niet lang boven aarde te houden zijn niet in staat hunne onderdanen van deze gewoonte af te brengen.

(*) 墓誌銘 (Bong tsì bíng).

(†) 送葬 (Sàng tsòng).

(§) 開路神 (Khai lo sín).

den (*), die later de schadelijke geesten uit het graf moeten verdrijven; hierop volgen muzikanten, kastjes met reukwerk en de familiebetrekkingen, die vaandels, somtijds ook lantaarns dragen, anderen strooijen goud- en zilverpapier om de geesten, die de processie op weg mogt ontmoeten, te bevredigen; de zonen van den overledene loopen weenende naast de kist met een rouwstok (†) in de hand; de „hoên pèh” volgt in een draagstoel, zoo ook eene tweede tablet (§), die alleen hierin van de „hoên pèh” verschilt, dat zij niet met wit doek omwonden is. Tweemaal onder weg houdt de processie stil, als wanneer de zonen en kleinzonen zich ter aarde werpen en de vrienden en kennissen bedanken voor de eer, die zij den overledene bewijzen, hen tevens uitnoodigende terug te keeren; sommigen gaan terug, anderen volgen tot aan het graf. Aldaar aangekomen, offert men geiten, varkens, gevogelte en koek; een van de aanzienlijkste vrienden stipt de „sîn tsí” met vermiljoen aan, terwijl een ander aan de aardgoden offert, en nadat de khóng tshiáng onder een woest geschreeuw de schadelijke geesten uit het graf verjaagd hebben, wordt de doodkist in den grafkuil neergelaten; boven op de doodkist komt de „hoên pèh”, die, evenals de „bong tsi bíng” of levensbeschrijving, met het lijk begraven wordt; de zonen en kleinzonen gooijen het eerst aarde op de kist en nemen van de aarde van het graf iets mede om het, te huis gekomen, in de reukwerkpot te doen; de voltooiing van het graf wordt overgelaten aan den doodgraver, die daarbij volgens de aanwijzingen van den gravenkenner „hong soei sin se”

(*) 孔 敞 Khóng tshiáng is een persoon uit de oudheid, die gezegd werd schadelijke geesten te hebben opgegeten; hij wordt voorgesteld met een zwart, rood en wit geverwd gelaat.

(†) 哭 杖 (Tháng thing).

(§) 神 主 (Sîn tsí).

te werk gaat. De processie gaat in dezelfde volgorde terug, als zij gekomen is; de te huis geblevene betrekkingen en vrienden gaan den stoet te gemoet en halen de „sîn tsi” in (*); te huis gekomen wordt de „sîn tsi” op eene stoel in het hoofdvertrek gezet, evenals vroeger de „hoên pèh”; deze plegtigheid heet „an tsi” (†). Zoodra het graf gereed is, keeren de zonen en kleinzonen met offeranden van gevogelte en gebak naar het graf terug en offeren aan de aardgoden; hierna zoekt men een dag voor de lijkdienst uit en offert van dien tijd af om de zeven dagen (§); aanzienlijke Chinezen huren bij elke dezer offeranden een Boeddhistischen priester; men herhaalt dit even dikwerf, als de overledene lijkkleeders heeft aangehad; binnen de honderd dagen na het overlijden moeten deze offeranden afgelopen zijn; sommigen bepalen zich zelfs tot 50 à 60 dagen, zoodat niet zelden om de drie dagen extra offeranden gehouden worden; deze eerste rouwperiode eindigt met eene lijkdienst (□), die somtijds 12 dagen achtereen duurt; op den laatsten dag wordt een papieren huis met huisraad en alle overgeblevene rouwvoorwerpen met eene groote hoeveelheid goud- en zilverpapier verbrand; hierna offert de zoon elken 1sten en 15den dag der maand tot aan de verjaring van den sterfdag; staat het lijk langer dan een jaar boven aarde, dan blijft men deze offeranden tweemaal 's maands voortzetten.

De zware rouw bestaat uit het dragen van eene grove, ongezoomde jas, uit hennep vervaardigd, grijze schoenen en muts; het hoofdhaar der zonen, zoowel als dat der klein-

(*) 接主 (Tsih tsi).

(†) 安主

(§) 做旬 (Tsò soên).

(□) 功德 (Kong tik).

zonen wordt in de eerste honderd dagen niet geschoren en in het uiteinde van den hoofdstaart wordt wit garen gevlochten; de deur-opschriften worden op wit papier geschreven en alle omgang met de buitenwereld zooveel mogelijk vermeden; aan de huisdeur wordt eene dood-bekendmaking (*) geplaatst, waarin men tevens wordt verzocht geene bezoeken te komen afleggen; kan men er niet buiten om visitekaartjes rond te zenden, dan gebruikt men wit papier; zijn de honderd dagen om, dan neemt men het gewone, roode papier, maar plakt er zijn naam op geel papier op; hij, die in deze dagen een kind verwekt, wordt zeer gestreng wegens onouderlievendheid gestraft. Een jaar na den sterfdag worden er weder offeranden door de zonen en kleinzonen gebracht (†); de kleinzonen gaan uit den rouw en de zonen veranderen de witte deur-opschriften met blaauwe voor een vader en met gele voor eene moeder; zoodra de zoon den driejarigen rouw, die gewoonlijk tot 15 à 20 maanden verkort wordt, volbragt heeft, wordt de „sîn tsi” of tablet van den overledene bij die zijner voorouders bijgezet; gedurende dezen driejarigen rouw is het verboden huwelijken aan te gaan of op publieke examina meê te dingen; die een ambt bekleedt, moet het nederleggen, totdat de rouw uit is; zware straffen wachten hem, die het wagen zou tegen dit verbod te zondigen.

Na dien tijd wordt jaarlijks de sterfdag, soms ook de geboortedag, van den overledene door offeranden herdacht; familiën, die eenen voorouders-tempel bezitten, offeren nog in de lente en in den herfst aan al hunne voorouders; verder offert men bij het feest der gravenreiniging (§),

(*) 訃音 (Hoè im).

(†) 做對年 (Tsò toè ní).

(§) 清明 (Tshing bing).

dat in Maart of April valt, aan de graven; enkelen nog offeren aan oude familiegraven omstreeks het winter-solstitium.

BIJGELOOF.

Na het bovenstaande zal het wel niemand—en vooral niet hen, die, hetzij in China, hetzij in Nederlandsch Indië, iets van het huisselijke leven en de plegtigheden der Chinezen gezien hebben—verwonderen, dat het ook den Chinezen niet aan bijgeloof ontbreekt; en al had men nooit een Chincees gezien of over dit zonderlinge volk iets gelezen, zal het bestaan van bijgeloof bij een minder geciviliseerd volk geene verwondering baren, wanneer men bedenkt, dat in het verlichte Nederland nog op den huidigen dag duivelbezweerders en tooverheksen bestaan en dat er nog maar al te veel lieden gevonden worden, die het getal dertien voor onheilspellend houden en niet gaarne met dertien personen aan tafel zouden zitten. Zwaluwen, die in een huis nestelen, brengen dat huis geluk aan; een cadeau gegeven mes snijdt de vriendschap af, terwijl twee elkander kruisende messen en het morsen van zout voor teekenen zijn van twist, enz. enz. Dit zijn een paar voorbeelden van bijgeloof in ons land, wij zullen er hieronder eenige uit China opgeven. Sommige daarvan behooren, zooals men zien zal, tot het Boeddhisme, andere tot het Taoïsme, enkele bestaan uit een mengsel van Confucianistische en Boeddhistische begrippen en nog andere kunnen tot geene der drie sekten teruggebracht worden. Bij eenige voorbeelden zijn de redenen opgegeven, waarom men iets gelooft, bij andere moet men zich met de bloote feiten vergenoegen, daar de personen, die er aan gelooven of zonder de redenen of oorsprong te kennen alleen de „oude gewoonte” van hunne voorgangers opvolgen, of er een geheim van maken.

Vóór dat men een huis gaat bouwen, zoekt men in den almanak (*) een gelukkigen dag en begraaft op den plek, voor het huis bestemd, eenige geldstukken als geschenk aan den aardgod; is het huis zoover gevorderd, dat men den nokbalk kan opbrengen, dan beplakt men dien met de „acht diagrammen” als teeken van het heelal, met geschreven tooverkarakters en versiert den balk met gemaakte gouden bloemen; de heer des huizes offert groenten, gevogelte en gebak en onthaalt den bouwmeester; zoodra het huis voltooid is, laat men het door een Taoïstischen priester met tooverspreuken beplakken en inwijden; is, volgens de meening der „hong soei sin se” (†), een huis door zijne ligging aan „wind-rampen” (rampen, die door den wind aangebragt worden) blootgesteld, dan plaatst men op het dak een steenen leeuwte, „windleeuw” (§) genaamd; hierop zit eene pop, die een generaal moet voorstellen, die een pijl in den wind afschiet; anderen plaatsen pannen of potten op het dak, insgelijks om onheilen te keeren (¶).

Wordt men niettegenstaande deze voorzorgen door ziekte of geldelijke verliezen getroffen, dan neemt men zijn toevlugt tot het orakel en de afgoden; men huurt vervolgens een toovenaar om den schadelijken geest uit te drijven.

Is men ongelukkig in het grootbrengen van varkens, kippen of andere huisdieren, dan schrijft men dit toe aan de ongunstige ligging van den haard; wederom roept men

(*) De almanak wordt op last van den keizer gedrukt en de leden van het sterrekundig-collegie te Peking bepalen de gelukkige en ongelukkige dagen van het jaar.

(†) Zie boven onder de begrafenis-plegtigheden bladz. 52.

(§) 風獅 (Hong sai).

(¶) De meening, dat deze pannen zouden aanduiden, dat er nog een ongehuwd meisje in huis is, is evenmin onder de Java-Chinezen, als in China bekend; de Chinezen loopen niet zoo met hunne ongehuwde dochters te koop!

de hulp van een toovenaar in, die den haardgod consul- teert, of men draagt een afgodsbeeld rond om eene betere plaats voor den haard te vinden.

Lijdt de vrouw des huizes gedurende hare zwangerschap aan krampen, dan heeft men tegen de aardgoden gezon- digd; ook in dit geval moet de toovenaar door het blazen op zijn koehoren en het aanplakken van tooverkarakters den verbolgen god bedaren; vervolgens neemt hij rijst, die met zout vermengd is, en drijft daarmede den schadelijken geest uit; gewoonlijk raadpleegt men in een huis, waar eene zwangere vrouw is, eerst het „Boekje” (*), voordat men iets van het staande meubilair van zijne plaats neemt en alleen, wanneer men ziet, dat de huisgod zich op dien dag niet in het bedoelde meubelstuk ophoudt, mag men het verplaatsen.

Tweedragt tusschen man en vrouw wordt gewoonlijk door de vrouw daaraan toegeschreven, dat eene harer vijan- dinnen de plaag van tweedragt over het echtpaar heeft afgesmeekt; zij werpt zich daarom in de armen van eene vrouw, wier kostwinning het is om door het verbranden van offerpapier en het opzeggen van gebeden plagen af te wenden.

Eene vrouw, die zich maar volstrekt niet door hare schoon- ouders bemind kan maken, begint eindelijk te gelooven, dat men lijkolie (†) op haar gesmeerd heeft; in dit geval moet de waarzegger haar de middelen aan de hand doen om weêrklank te vinden voor de liefde, die zij aan hare schoonouders betoont.

De gewoonte om ongelukken over anderen af te bidden

(*) In dit „Boekje” 冊仔 (Tshch á) wordt voor elken dag opge- geven, waar de huisgod zich ophoudt; tevens worden daarin de middelen aangewezen om een bij ongeluk beledigden huisgod te bedaren.

(†) Olie, die men bij een lijk gebrand heeft; zij wordt voor onheil aan- brengend gehouden.

is zeer in zwang bij vrouwen en de bijzitten van haren man; de vrouw heeft niet zelden reden om jaloersch te zijn op de schoonheid van eene bijzit, terwijl deze meestal het gezag van de vrouw in handen wenscht te krijgen; zij trachten dus elkander in ongenade bij haren man te brengen; hiertoe laten zij elkanders „acht karakters” (die twee aan twee met de teekenen van den cyclus, het jaar, de maand, den dag en het uur van iemands geboorte aanwijzen) opschrijven en stampen of malen dit papier fijn, zich bijna overtuigd houdende, dat hare mededingster, zoo zij al niet spoedig sterft, toch zeker door eene ongeheelzame ziekte zal worden aangetast.

Wil men maken, dat man en vrouw in tweedragt leven, dan moet men op den huwelijksdag twee panscherven op elkander bij den drempel van de bruidskamer leggen, zoodat het jonge paar bij het binnentreden er over heen stapt; zoodra bruid en bruidegom er over heen zijn gestapt, hangt men de twee panscherven elk aan een zijden koord in een boom naast elkander; zoo dikwijls als de wind deze panscherven tegen elkander slaat, zullen man en vrouw twist hebben.

Om de eendragt tusschen man en vrouw te herstellen moet men, zonder dat zij het weten, twee papieren poppen met de „acht karakters” van hunne respectievelijke geboorte beplakken, met roode zijde aan elkander binden en onder hun bed verstoppen.

Brandt de lamp met eene gespleten heldere pit of met twee pitten, die zich aan het uiteinde vereenigen, dan houdt men het er voor, dat de man en de vrouw des huizes spoedig bij elkander zullen zijn; eveneens is dit het geval, wanneer men twee lotus of twee orchisbloemen op ééne stengel bij elkander ziet.

Bij het uithuwelijken van eene dochter legt men looden duiten op hare kleedingstukken om haar daardoor met

haren man te doen sympathiseren (*).

Om te maken, dat eene vrouw steeds door haren man gevreesd worde, legt de jong gehuwde in den huwelijksnacht het uiteinde van den hoofdstaart van haren echtgenoot onder haar hoofdkussen. Eene bruid, die voor het eerst het huis harer schoonouders binnentreedt, moet de voeten niet op den drempel zetten, opdat zij zich niet later het gezag harer schoonouders aanmatige.

Jonge kinderen brengt men bij eene vrouw binnen de drie eerste dagen na haar huwelijk en laat haar de hand op hun hoofd leggen, meenende, dat de hand dier vrouw de kracht heeft om hun hoofd hard en voor ziekten onvatbaar te maken.

Bij de geboorte van een kind moet men hem met garen de handen binden, om te voorkomen, dat hij later, groot geworden, overal met de handen aanzitte (†).

Is een kind knijzig, dan moet men op dien dag tegen de huisgeesten gezondigd hebben; men raadpleegt het „Boekje” en ziet, tegen welken geest men gezondigd kan hebben en met welke offeranden hij te verzoenen is; daarenboven verbrandt men eene papieren pop, als voorstelling van het kind, om den geest te bevredigen.

Kinderen in de zevende maand (het Chineesch Allerzielen-feest (§)) geboren, zegt men door eene van de verlatene zielen uit de onderwereld bezield te zijn.

Wanneer een jong kind zeere ooren heeft, dan zegt men, dat hij bij het kijken naar de maan door de maangodin in het oor gesneden is; men laat hem dus voor de maan buigen en aan de maangodin vergeving vragen.

(*) Hierin ligt eene woordspeling van 鉛 緣 „lood” en „sympathie” die beide iën worden uitgesproken.

(†) Als pasgeboren kinderen niet kunnen wateren, dan steekt men de goten en kolken in huis met eenen bamboestok door.

(§) Zie boven onder het Boeddhisme.

Wanneer een kind steeds des nachts schreit, dan moet de moeder eenige kommen rijst en groenten in het bed zetten en aan de beschermgodin van het bed offeren, zeggende: „beschermgodin! beschermgodin! pas goed op en maak, dat mijn kind niet schreie, dan zal ik u kippen, wijn, olie en rijst offeren”; anderen plakken op straat een papier, waarop geschreven is: „een kind, dat 's nachts huilt, te koop”.

Eene moeder, die haar zoontje voor het eerst naar school zendt, besmeert de zolen van zijne schoenen met vet om te maken, dat hij naar school glijde en niet spijbele.

Kinderen, die voor het eerst naar school gaan, moeten voor het beeld van den god der letteren een gekookt ei offeren; op sommige plaatsen laat men hen vóór dit beeld het ei doen rollen en maakt daaruit hunne toekomst op: rolt namelijk het ei regtuit, dan heeft die jongen aanleg om te studeren, rolt het tot juist tegen den muur, dan zal hij zich een letterkundigen naam verwerven, rolt het scheef, dan heeft hij geene geschiktheid voor studie en rolt het niet tot aan het einde toe, dan zal hij later zijne studiën door een ander beroep vervangen.

Is een kind slecht van geheugen bij het leeren, dan geven zijne ouders hem het hart van eene kip te eten om daardoor zijn geheugen te versterken.

Kinderen mag men niet het aanbaksel van de pan laten eten, uit vrees dat zij later hardhoofdig en ongezegge-lijk zouden worden.

Een kind, dat de pokken heeft, noemt men „schoone bruid”, opdat hij niet pokdalig worde; ook mag men hem geene lieden in den rouw laten zien en als het regent, moet men hem met een grooten hoed op te bed leggen om eene vermeerdering der pokken te voorkomen.

Iemand, die een eenig zoontje heeft, moet hem oorbellen laten dragen en als een meisje aankleeden om daardoor den geest van onheil te misleiden.

Een kind, dat gedurig ziek is, moet men een zilveren slootje aan eene dito ketting om den hals doen, als iemand, die reeds de straf voor zijne misdaad heeft.

Ziet men bij zonnenschijn kinderen met klompen aan of met een bamboesen hoed op, dan voorspelt men daaruit regen.

De weinige droppels regen, die soms bij het verschijnen van eenen regenboog vallen, noemt men „regenboog-water”; moeders laten niet gaarne hare kinderen daarin loopen, uit vrees dat zij spoedig grijze haren mogten krijgen.

Eene moeder hoort niet gaarne, dat men van haar kind zegt: „wat een mooie, gezonde jongen is dat”; zij vreest namelijk, dat haar kind daardoor spoedig zal afvallen.

Kinderen, die nog school gaan, mag men geene kippenpooten laten eten, uit vrees dat zij hunne boeken even zouden verfrommelen als het vel op de kippenpoot.

Wanneer men den hoofdstaart van een zoontje wil laten groeijen, moet men met roet van de pan een kring op zijn hoofd teekenen, opdat zijn hoofdstaart even rond en gelijk moge worden als eene pan.

Op het hoofd van een eenig zoontje laat men twee bosjes haar groeijen om hem daardoor nog een broertje te geven.

Als men een meisje de voeten wil zwachtelen, dan moet men kokend water op naalden en aluin schenken en haar met dat water de voeten laten wasschen, opdat zij voetjes krijgje klein en puntig als een naald en samengetrokken als door aluin.

Wanneer kinderen aan het tandenwisselen zijn, moet men hen voor hun bed brengen en hun de uitgevallene onderste tanden boven- en de bovenste tanden onder het bed laten werpen; zoo doende zullen zij gelijke, mooie tanden krijgen.

Kinderen, die mededeelzaam zijn, zullen bij hun huwelijk rijke geschenken krijgen.

Kinderen, die in het vuur spuwen, loopen gevaar zeere mondhoeken te krijgen.

Voor een kind, dat door ziekte moeilijk groot te brengen is, moet men door een Boeddhistischen priester eene jas en muts laten maken, evenals of hij zich, door priester te worden, aan de wereld onttrokken had.

Om zich het behoud van een eenig zoontje te verzekeren, moet men de moeder van een talrijk huisgezin verzoeken zijne adoptief moeder te worden.

Kinderen mogen niet onder eene te droogen hangende vrouwenbroek doorloopen, uit vrees dat de broek op hen valle en hen in hunnen groei belemmere; ook moeten zij bij het oplaten van vliegers zorg dragen, dat vrouwen niet over het touw heenstappen, anders bestaat er veel kans, dat het vliegertouw breke.

Wanneer een kind schuw is in tegenwoordigheid van vreemden, dan moeten zijne ouders een suikerbeeldje door tooneelspelers aan den beschermgod van het tooneelspel (*), laten offeren en vervolgens aan het kind te eten geven; daardoor zal hij bij het zien van vreemden evenmin verlegen staan als tooneelspelers zelve.

Ouders, die een kind verloren hebben en eene belooning uitschrijven voor hem, die het kind terugbrengt, moeten het laatste karakter van dat geschrift onderste boven schrijven om meer zekerheid te hebben, dat hun kind terug zal komen.

Een jongen, die zijne rijst niet schoon opeet, zal later eene pokdalige vrouw krijgen; houdt hij bij het eten de eetstokjes aan de uiteinden vast, dan zal hij eene vrouw van eene verafgelegene plaats huwen.

Kinderen moeten oppassen, dat zij den eersten dag der

(*) 相公爺 (Siò kang iá).

maand niet geslagen worden, anders loopen zij veel gevaar de geheele maand door slaag te krijgen.

De nadeelige gevolgen van een ongelukkigen droom neemt men weg door op eene druk bezochte plaats een papier aan te plakken, waarop geschreven staat: „een slechte droom te koop.” (*)

Eene spin met zeven pooten in eene slaapkamer moet men dooden om akelige droomen te voorkomen; ook moet men ter voorkoming van benaauwde droomen een bed zoodanig plaatsen, dat het ligchaam evenwijdig met de zolderbalken ligt; kinderen moeten in bed niet met het gezicht naar de achterkant liggen, uit vrees dat zij hardop of over spoken droomen.

Droomt men, dat zijne tanden uitvallen, zonder dat men bloedt, dan is dit een voorteeken, dat men zijne ouders zal verliezen.

Droomt men, dat een zieke u geheel hersteld komt bezoeken, dan ziet men daarin diens spoedigen dood.

Droomt men, dat honden u in handen en voeten bijten, dan zal men een sterfgeval onder zijne broeders hebben.

Droomt men, dat een spiegel breekt, dan zullen de man en vrouw des huizes spoedig gescheiden worden.

Droomt men, dat zon, maan en sterren op het huis neerkomen, dan zal er een uitstekende zoon geboren worden.

Een droom, waarin men door mest besmet wordt of in eene mestput valt, is het voorteeken van een ophanden zijnd geldelijk voordeel.

Een droom, waarin men gewond wordt, zoodat het ligchaam met bloed bedekt is, legt men ten voordeele uit door te zeggen: „na het zien van bloed verkrijgt men rijkdom.”

(*) 惡夢出賣 (Ok bong tshoet bé).

De spreekw, des morgens op iemands huis gehoord, is de voorbode van geluk voor dien dag.

Een volksgezegde luidt: „doode katten hangt men aan een boom, doode honden werpt men in den stroom,” uit vrees dat zij anders in schadelijke geesten mogten veranderen.

Eene hen, die tegen hare natuur in kraait moet men onmiddelijk onthoofden, den kop op eene veel bezochte plaats laten vertrappen en het ligchaam wegwerpen.

Insekten, die paren, te verjagen zou tweedragt tusschen den man en de vrouw des huizes ten gevolge hebben.

Hoort men des avonds een uil over het huis vliegen, dan moet men de honden op hem aanhitzen, daar de uil gehouden wordt voor een vogel uit het geestenrijk, die de zielen naar de onderwereld kan voeren.

Wanneer een lijk nog niet gekist is, moet men zorg dragen, dat geene katten er bij komen, want sprong eene kat er over heen, dan zou het lijk kunnen opstaan en de nog levenden kwellen.

Men mag niet kijken naar eene hen, die een ei legt, anders zal men in gezelschap, evenals de hen bij het leggen, rood worden = verlegen staan.

Wanneer in een huis honden of katten gejongd hebben, moet men oppassen, dat iemand, die in het cyclusteecken „tijger” geboren is, de jongen niet te zien krijge, uit vrees dat de ouden ze opeten.

Iemand, die anderen geen ontzag voor zich weet in te boezemen, moet een beentje van een tijger bij zich steken om evenveel ontzag als de tijger te verwekken.

Men mag elkander wel katten, maar geene honden cadeau doen, daar men zegt, dat katten betrekkingen aanknoopen, terwijl honden allen verderen omgang afbreken.

Als men een nieuwen hond gekocht heeft, dan moet men hem bij de voorpooten opnemen en voor den ouden

huishond laten buigen, opdat zij eendragtig mogen leven.

Als men kippen of eenden zal slagten, moet men ze even met het mes op den rug slaan, daarbij zeggende: „het lot van kippen en eenden is om steeds dezelfde te blijven; ik zal nu maken, dat gij spoedig moogt wedergeboren worden als zoon van eenē aanzienlijke familie.”

Scheepvarenden mogen hunne beenen niet in het scheepsruim laten neêrhangen, noch hunne eetkommen of rijst-scheppers omgekeerd neerleggen, uit vrees dat het vaartuig insgelijks onderste boven mogt slaan.

Aan boord wordt het voor ongeluk-aanbrengend beschouwd, als men zich in de kajuit kamt of het haar vlecht.

Schepelingen mogen niet voor den boeg wateren, uitvrees dat het schip grond rake.

Wanneer men met meer andere vaartuigen voor anker ligt, mag men niet naar een ander schip overgaan om vuur te halen, uit vrees dat men schipbreuk lijde en later met een ander schip terugkeere.

Iemand, die, in zee stekende, aan zeeziekte lijdt, moet aarde van het anker in water mengen en dat opdrinken.

Als men op zee zwaren wind en regen aantreft, terwijl zich zwarte wolken boven het schip zamenpakken, dan gaan de matrozen met loshangende haren in de mast en zwaaijen met bijlen door de lucht, meenende daardoor de godin der stormen te verjagen.

Ziet men, bij stormweder geene kans op redding, dan snijden de schepelingen hunne hoofdstaarten af en werpen ze in zee, in de hoop daardoor de stormgodin te bevredigen en het leven te behouden.

Zoo iemand, die om handelsbelangen naar het buitenland gaat, vóór zijn vertrek in een tempel aan de afgoden bidt, bestaat er veel kans, dat hij arm terugkeere.

Iemand, die buiten 's lands ongelukkig is geweest en terugkeert, moet bij zijne terugkomst een steen op den weg

leggen om zich daardoor allen lateren lust te benemen om andermaal uitlandig te gaan.

Iemand, die zich eenige honderde mijlen ver van zijne woonplaats zal begeven, moet eene kluit aarde uit zijn huisput medenemen; op de plaats zijner bestemming aangekomen, moet bij deze aarde in zijne waterton doen en, dit water gebruikende, zal hij gemakkelijk acclimatiseeren.

Voor onheilspellend wordt gehouden, als op den 1sten of den 15den der maand of op jaarfeesten en verjaardagen kommen of borden breken; op die dagen vermijde men ook meer dan anders twist.

Op jaarfeesten en verjaardagen begeeft men zich in feestgewaad naar den tempel om reukstokjes te branden en den goden te bidden; eenigen zelfs vasten en doen boetegebeden.

Sommige lieden vasten (*) het geheele jaar door, anderen vasten op die dagen der maand, waarin eene 3, 6 of 9 voorkomt of ontzeggen zich alleen het hoofdmaal.

Als bij het begin der lente de donder zich voor het eerst doet hooren, begeeft elk der huisgenooten zich naar de verschillende hoeken van het huis en stampt daar met een stok op alle gaten, die men ziet, zeggende: „ik stamp de gaten en holen der mieren; mogen zij er wel ingaan, maar niet meer uitkomen.”

Drie dagen voor het feest der gravenreiniging omwindt men alle tuinheesters met goudpapier om ze daardoor tegen insekten te vrijwaren.

Op den zesden dag van de zesde maand 's middags om twaalf ure, moet een ieder versch opgeslagen putwater drinken om verlost te blijven van puisten en zweren.

(*) 食菜 „Tsiáh tshai” (letterlijk, groenten eten) zich onthouden van dierlijke stoffen.

Wanneer in de negende maand de koude wind opsteekt, moet men taro's koken en ongeschild opeten om daardoor tegen de aanstaande koude verwarmd te worden.

Kinderen, die bij hunne familie nieuwjaar komen wenschen, krijgen elk een struik suikerriet om hen daardoor goed te doen opschieten.

Op iemands verjaardag brengen hem zijne betrekkingen vermicellie en koeken (lett. langlevenschildpadden), opdat zijne levensjaren, evenals de draden der vermicellie, mogen verlengd worden; bij het toebereiden en het eten dier vermicellie moet men zorg dragen de draden niet stuk te trekken; hierdoor zou men de levensjaren van den jarigen persoon verkorten.

Ontmoet men 's morgens vroeg iemand, die niest, dan is het niet raadzaam dien dag zaken te behandelen of vrienden te gaan bezoeken, want op dien dag zal men toch niets tot stand kunnen brengen en zijne vrienden zal men niet te huis vinden.

Ontmoet met eene doodkist, dan neemt men de schadelijke gevolgen daarvan weg door te zeggen: „eene doodkist te zien is zelfs nog voordeeliger dan in den vreemde handel te gaan drijven.” (*)

Men wachte zich te wateren op beenderen, die langs den weg liggen, uit vrees dat zij door het mannelijk of levensbeginsel in schadelijke geesten mogten hervormd worden.

Op het gezicht van eene vallende ster moet men het onheil, dat die ster zou kunnen veroorzaken, afwenden door te roepen „tsôei, tsôei, tsôei.”

Bij eene maans-verduistering slaat men op de *gong* ten einde den draak, die bezig is de maan op te eten, te verschrikken.

(*) 看見棺強販番 (Khoà kì koan kio hoàn hoan).

Hoort men, 's avonds laat op straat gaande, zijn naam achter zich uitspreken, dan geve men geen antwoord, uit vrees dat het een spook zij, dat u in moeilikheden zou brengen, in geval men antwoordde.

Komt men op weg eene slang tegen, dan zegge men niet: „hoe kan de slang gaan, terwijl zij toch geene pooten heeft;” anders zou de slang u kunnen schaden.

Aan den ingang van een steeg of diepen gang moet men om onheilen af te weren een steen plaats en met de karakters: „deze steen durft (alle onheilen) op zich te nemen.” (*)

Als last- of stoeldragers sandalen aanhebben, die hun het loopen moeilijk maken, dan verhelpen zij dit door er hard in te bijten.

Als opiumrookers eensklaps iets vreemds aan hunne pijp bemerken, waardoor het rooken moeilijk of onaangenaam wordt, dan moeten zij een weinig opium verbranden om den opium-geest te bevredigen.

Wanneer men nog geene gelukkige plaats voor een graf gevonden heeft, moet de doorkist op eene voor de zonnestralen ontoegankelijke plaats gezet worden, uit vrees dat door de levengevende stralen der zon het lijk in een voor het mensdom schadelijk wezen zou veranderd worden.

Moet een kistenmaker eene doorkist maken op eenen voor hem ongelukkigen dag, dan moet hij de eerste hakken, die hij in het hout doet, in eene verkeerde rigting doen; daardoor brengt bij het hem dreigende onheil op een ander over.

Melaatschen worden soms na hunnen dood niet in de aarde nedergelaten, uit vrees dat hunne nakomelingen ook melaatsch worden.

(*) 石敢當 (Sik kám tong).

Is in eene buurt iemand aan tering of melaatschheid gestorven, dan mag men dien dag geene pot koken, uit vrees dat de fijne insekten', die zich op het lijk vormen, met den rook meêkomen en de besmetting in huis overbrengen.

Van iemand, die op den laatsten of op den eersten dag des jaars sterft, zegt men, dat, zoodra hij in de onderwereld is aangekomen, zijn vleesch door kwade geesten van het ligchaam wordt gesneden; zijne betrekkingen hangen derhalve eenige ponden vleesch aan den deurpost op, opdat de geesten dit vleesch in plaats van dat van den overledene mogen opeten.

Iemand, die sterft op een dag van „dubbel sterfgeval,” (*) mag men dienzelfden dag niet kisten, uit vrees dat er nog iemand uit dat huisgezin sterve; men wacht dus tot den volgenden dag, spijkert op de groote doodkist eene tweede zeer kleine en begraaft ze vervolgens.

Iemand, die uit de gevangenis is losgelaten, mag niet onmiddellijk naar huis terugkeeren; eerst moet hij zich laten scheren en eene papieren pop, zijn persoon voorstellende, voor de geesten verbranden.

Is eene slavine weggelopen, dan moet men haren naam en de „acht karakters” van hare geboorte, op papier geschreven, aan een spinnewiel bevestigen en dit spinnewiel in eene verkeerde rigting omdraaijen; is zij weder teruggekomen, dan kan men voorkomen, dat zij ten tweeden male weggloope door haar onder eene kippenmand te zetten en een bos stroo om de mand te verbranden.

Wil men een muskietengordijn over een ledikant spannen, dan moet men maken, dat anderen het noch zien, noch weten; draagt men daarvoor geen zorg, dan zal men zon-

(*) Dag, waarop volgens den almanak het eene sterfgeval steeds een tweede in hetzelfde huisgezin met zich sleept.

der ophouden eene massa muskieten in het bed hebben.

Wanneer men koek bakt, mogen de kinderen niet zeggen: „die koek heeft langen tijd noodig om gaar te worden”, uit vrees dat de koek door dat gezegde volstrekt niet gaar worde.

Evenmin mag men bij het wijn drinken zeggen: „die kan schijnt maar niet ledig te kunnen worden,” want dan zou de beschermgeest van den wijn, die u tot nog toe geholpen heeft, zich verwijderen en de wijn opdroogen.

Om spoedig van eene ziekte hersteld te zijn moet men de afgetrokken kruiden op straat laten vertrappen.

Om de gewoonte van scheel kijken af te wennen moet men een strootje op het ooglid plakken.

Dieven, die bij iemand inbreken, gaan eerst naar de plaats, waar de huisgoden vereerd worden en drukken daar de hand in de asch van den reukwerkpot om te voorkomen, dat de huisgenooten wakker worden.

Wanneer een steeds onheilaanbrengend persoon uwe deur uitgaat, moet men hem zout en rijst achterna gooijen en zodoende het onheil wegdrijven.

Kooplieden maken 's avonds den geldkoker voor hunne dagelijksche inkomsten niet geheel en al leeg; steeds laten zij er eenige duiten in om hun geluk voor den volgenden dag te verzekeren.

Een langdurigen regen kan men doen ophouden door oude klompen in de open lucht te verbranden.

Wanneer een kind begint met een onheilspellend woord te zeggen, moet men hem den mond met goudpapier afvegen, opdat zijn gezegde geene slechte uitwerking hebbe.

Slagters bekostigen jaarlijks eene tooneelvoorstelling in een tempel, aan den regter der onderwereld gewijd, om daardoor vergeving te krijgen voor de zonden, die zij door het slagten van levende wezens begaan.

Dobbelaars, die steeds vloeken en zweren, laten zich den

1sten en den 15den van elke maand door hunne vrouw den mond met goudpapier afvegen, hopende daardoor al hunne vervloekingen onschadelijk te maken.

Iemand, die voor een afgod gezworen heeft eenig gebrek te zullen opgeven, kan zich van die eed ontheffen door vóór datzelfde afgodsbeeld zijn mond met goudpapier af te vegeu.

In China wordt de eed afgelegd in een tempel ten overstaan van den afgod, waarvoor kaarsen zijn aangestoken; onder het slaan op de klok en de trom verklaart men plechtig, dat men de waarheid gezegd heeft of zeggen zal; vervolgens hakt men een witten haan den kop af, hiermede te kennen gevende, dat, zoo men een valschen eed doet, het met den mijneedige eveneens gaan moge als met den haan. Deze wijze van den eed af te leggen wordt slechts in hoogst gewigtige omstandigheden gebruikt, b. v. bij het zweren van onderlinge broederschap of bij het intreden tot een geheim genootschap. Eene andere manier is om zijne verklaring of gelofte op rood papier te schrijven en dit papier in den tempel aan eene vóór den afgod brandende kaars te verbranden; (*) bij zaken van minder belang legt men slechts eene mondelinge verklaring voor den afgod af, zonder een haan te onthoofden of het eedpapier te verbranden; alleen bidt men de zwaarste straffen over zich af, als men mijneedig mogt zijn; in zaken van nog minder belang werpt men een kopje op den grond stuk; hiervoor behoeft men niet in den tempel te gaan.

De bestraffing voor een mijneed berust bij de goden en niet bij een wereldschen regter; de Chinesche wet erkent den eed *niet*; de overheden kennen het karakter van het Chinesche volk te goed om niet in te zien, dat — wanneer zelfs de invoering van den eed bij de thans bestaande wet-

(*) Deze geschreven eed heet 誓章 "si tsiang".

geving mogelijk was — eigenbelang aan de meeste Chinezen het gewigt van den eed uit het oog zou doen verliezen; zoo een regter niet spoedig genoeg achter de waarheid komen kan, neemt hij zijne toevlugt tot den bamboe of andere foltertuigen.

Het zal welligt onnoodig zijn hier ten slotte aan te merken, dat men welopgevoede, geletterde Chinezen onrecht zou aandoen door te meenen, dat ook zij geloof hechten aan het meerendeel der boven opgegevene bijgeloovigheden; evenals in alle landen, zoo wordt ook in China het bijgeloof hoofdzakelijk bij de lagere volksklasse en bij de vrouwelijke bevolking aangetroffen.

BATAVIA, *September* 1862.

NASPORINGEN OMTRENT JOARTAM

EN ANDERE, THANS VERDWENEN PLAATSEN

IN

OOSTELIJK JAVA,

DOOR

J. HAGEMAN, Jcz.

Op bladzijde 117 van het Indisch Archief, 1850, zijn eenige historische bijzonderheden aangehaald betrekkelijk de thans onbekende, in 1598 nog magtige handelstad Joartam, Johortan, Jortan, of hoe die naam nog anders wordt geschreven. Ik vermoedde toen, dat dit Joartam het tegenwoordige Bangil is, maar heb de redenen voor dit vermoeden niet opgegeven. Sedert 1850, alzoo sinds twaalf jaren, is dit vermoeden niet tegengesproken. In 1861 en 1862 heb ik nog verscheidene malen opzettelijk nasporingen in 't werk gesteld, maar bij geen enkel der tot dat einde in den oosthoek ondervraagde ouden van dagen was die naam van Joartam nog in herinnering of bij overlevering bekend. Volkshoofden wisten er, als gewoonlijk, niets van af. Geen Javaan of Madoerees van naam bemoeit zich met het verledene, anders, dan voor zoo verre voorgewende afstamming aangaat, tot op of voor Adam's tijd toe.

De nasporingen in inlandsche schrifturen zijn vergeefs geweest. De onophoudelijke oorlogen en vervolging der

oorspronkelijke landzaten in den oosthoek hebben opvolgende uitwijking en aanvulling van de bevolking veroorzaakt en de geheugenis en overlevering van de tegenwoordige bevolking, grootendeels van Madoeresche herkomst, reikt in Passaroean en Bangil, waar men de plaats van het oude Joartam moet zoeken, slechts tot twee of drie geslachten. In de overleveringen omtrent het rijk van Blambangan is mij de naam van Joartam nog niet voorgekomen. Alzoo blijft over om te zien wat reizigers, zeevaarders, handelaren, enz. van dat Joartam zeggen.

De eerste Europesche zeevaarders, die, voor zoo verre bekend, in den oosthoek van Java kwamen, waren Portugezen, vervolgens Spanjaarden, daarna Engelschen en Hollanders. Wij willen hen achtereenvolgens daar doen aankomen en hunne berigten nagaan.

1511. Antonio d'Abreu, de eerste, kwam alleen voor Agaçim (Grissee).

1512. Nechoda Ismael (Diego Lopez de Sequeira) kwam alleen voor Tubam (Toeban).

1513. Ruy de Brito Patalim zond Joao Lopez Aluim met vier schepen naar Toeban en Sindaya (Sedayoe, de oude plaats), behoorende onder Patti Oenoës.

1521. Antonio de Brito kwam voor Tubam en Agaçim, (Toeban en Grissee). Grissee wordt de algemeene handels-aanloop-plaats genaamd; hij bleef daar zeventien dagen; zond volk uit naar het eiland Madoera.

1521. Garcia Henriquez kwam mede met vier schepen voor Grissee, in doorreis.

1523. Antonio de Pina kwam voor Agassum (Grissee), een der vermaardste steden van Java; ook Simon de Souza en Martinez Correa kwamen daar aan en werden 's nachts door de Jaos (Javanen) overvallen.

1523. Manuel Botelho lag voor Surubaya (Soerabaya) met Jorge Soares de Brito, Christoforo Soares, Fernando da Sylva en nog zes andere Portugezen.
1521. Het schip Vittoria, waarmede Magellaan een groot deel van den aardbol voor het eerst omzeild had, kwam voor Agrazué (Grissee), alwaar meer dan dertig duizend menschen woonden en veel handel gedreven werd op China, Borneo en andere landen (Herrera, decades).
1524. Antonio Pessoa en Sebastian Pegado kwamen voor Grissee, doch werden vijandig ontvangen, even als te Soerabaya (Barros, Asia Port).

Van toen af deden de Portugezen Grissee niet meer aan, maar zochten de havens van Bantam in 't westen, en van Panaroekan in oostelijk Java op, en sedert 1526 alleen Panaroekan.

1526. Den tienden Augustus lagen te Panaroekan twintig Portugesche vaartuigen verzameld, met het voornemen een aanslag op Malaka te wagen, waar de bevelhebbers oneenig waren (Barros).
1528. De „koning van Panaroekan” (Re do Panaruca) zond gezanten naar Malaka tot den bevelhebber aldaar, Pero de Faria, om vriendschap te maken (Barros).

1528. Julij. Garcia Henriquez kwam voor Panaroekan, toen die gezanten weg waren naar Malaka (Barros).

Sedert 1528 blijkt niet meer, dat de Portugezen, op hunne reizen van Malaka naar de Molukko's Java aandeden; de koers werd langs Borneo verlegd. Geen enkele maal is Joartam genoemd.

Men heeft uit de schriften van de Portugesche historischrijvers Barros, Maffeo, Osorio, Jarrico, Faria, vermeend te moeten opmaken, dat de Portugezen vestigingen hadden te Panaroekan, Blambangan en elders op Java. In den

staat der forten, kantoren en bezittingen der Portugezen in Azie, bij Faria, op Ao. 1540, komt echter geene enkele op Java voor en de eenige in den Archipel genoemde zijn Solor en Timor.

In eene beschrijving van Java, door Jaoa de Barros (Lopo Vaz de Sampayo, 1527) op naam van Joao Babtista de Levanha gesteld, komen voor als „koninkrijken” in oostelijk Java, „daar men kennis van heeft gekregen en van het oosten af aan” „Paneruca, Ovalle, Agezai, (dat het vorige beheerschte), voorts Berodam, Sadajo, Tubam,” enz. De stad „Passarvam” (Passaroean) wordt gezegd de eerste volksvestiging te zijn geweest sinds de negende eeuw. Joartam wordt in deze beschrijving niet genoemd.

In een kaartje van Java van de Levanha, omstreeks 1524, is de volgorde der voornaamste steden in oostelijk Java, Balambuan, Panaruca, Passaruam, Joartam, Agaci, Surubaya, Sidaio, Tubam, enz. Hier vindt men dus de eerste melding van Joartam, en Grissee beoosten Soerabaya gesteld, zoo als Joartam beoosten Grissee en bewesten Passaroean.

De Portugees H. M. Pinto was in Maart 1546 in oostelijk Java en beschrijft de hoofden van oostelijk Java alleen, als volgt:

Pate Pondan, signore do Surubaya (Patti Pondang, heer van Soerabaya).

Quiay Panarican (Kiai Panaroekan), „vrouws broeder van den koning.”

Ré do Paneruca (koning van Panaroekan), admiraal der vloot van den Pangueyram de Pate de Damaa (Pangeran dipatti van Demak). Deze „koning van Panaroekan” wordt ook vorst van Balambuan (Blambangan) genoemd.

Pate Sudayo (Patti Sedayoe), heer of vorst over het gebied van Soerabaya, later Pangeran dipati van Demak.

Deze waren hoofdbevelhebbers in den oorlog, en vasal-

len van den Mohammedaanschen vorst van Demak, tegen Passaroean.

Passaroean wordt beschreven, als volgt (maar Joartam wordt niet genoemd):

„De sterke stad Passuruam, twee mijlen landwaarts in „van de rivier Hicanduree (Sidoekari) met zware palissaden omwald, onder een „koning” staande, die een Portugees als geschutgieter in dienst had. Hij was hindoe, „braminsch of boeddhistisch en een verachter van Mohammed.” De stad had twaalf poorten, pagoden of tempels en was zeer ruim bevolkt. — Zoo Pinto van eene stad Joartam had gehoord, zoude hij die in zijn overdreven verhaal wel genoemd hebben (Avont., Paris III. bl. 92. cap. 174—179).

Verder gaan de Portugesche bronnen over den oosthoek niet.

De Javaansche historien maken gewag van veroveringen van Panaroekan 1543—44, Passaroean, 1537, 1589, door de Mohammedanen. De epos Damar Woelan, welks dichter alle oude en nieuwe plaatsen noemt in de 15de en 16de eeuw; de historien van Madoera, van Pamakassan, van Soemenap, van de regenten familien, die tot Modjopait opklimmen en Blambangan, Passaroean en Soerabaya niet vergeten; de historien van de Mataramsche vorsten van 1586—1677 en later; geen van allen noemt den naam van Joartam, Jortan, Johortan, Jourta of zoo iets. Slechts Blambangan, Panaroekan, Passaroean, Soerabaya, Grissee, Sedayoe, zijn de voorname steden en landschappen.

Zoo verre gaan de inlandsche bronnen, mij bekend.

Bij Engelsche zeevaarders vindt men het volgende aangeeteekend:

1580. 11—25 Maart. Francis Drake voor Blambangan (vermoedelijk de tegenwoordige Pampangbaai, naar

het gevoelen van G. Windsor Earl). Hij spreekt alleen van „Radja Dauma of Denan van Balambuang” en van eene verdeeling in kleine vorstendommen op Java, doch noemt de namen niet.

1588. Maart. Tom Candish (Thomas Cavendish) mede voor Blambangan. Hij spreekt alleen van Blambangan.

1609. John Saris geeft eene soort van beschrijving van Java en zegt: Jortan ligt oostwaarts van Jakatra. 't Is genaamd „Serebaya.” Victualie, katoen, wolle, gesponnen garens; menigte vaartuigen; nooten en nagelen; handel en scheepvaart op Djambi en Banda.—Edmund Scott, opperfactor te Bantam, bij Purchas, leverde in 1602 eene korte handelsbeschrijving en noemt onder de voornaamste koopsteden „Jortan of Gresy” (Purchas).

Wij volgen de Engelsche schrijvers niet verder, omdat de Hollandsche zich nu voordoen. Deze twee Engelschen verwisselen drie zeeplaatsen met den andere.

1596. De „eerste schipvaart der Hollanderen,” zegt: „tien „mijlen westelijker dan Passaroean is aan eene „schoone rivier gelegen de stad Joartan, met een „zeer goede haven, alwaar gemeenlijk de schepen „van of naar Bantam en de Molukken enz.— zij is „omringd door een dikken muur.” Deze beschrijving, vermoedelijk door de Hollanders van de Portugezen overgenomen, onderscheidt Joartan van Passaroean, van Grissee en van Soerabaya. De eerste Hollandsche zeevaarders vernamen op 2 December 1596, voor Toeban, dat er nog twee andere steden in de nabijheid lagen, namelijk „Cidaïo” en „Surbaïa” (Sedayoe en Soerabaya), en drie mijlen van de golf, die

om de oost gezien werd „Joartam,” alwaar de koophandel zeer bloeiend was. Die golf was zeker de straat van Madoera. (*) De beschrijving van 1596 is overigens te zonderling om niet breeder aan te halen:

1. Balambuan in de estreito (zeeëngte), ommuurd; onder een „koning.”
 2. Chandana, stedeke aan den voet van den Sierra da Pagoda (thans kaap Sedana).
 3. Pacada, stedeke aan de noordzijde van hetzelfde voorbergte (nu alleen nog in herinnering).
 4. Panarucan, tien mijlen noordwaarts van Balambuan. Aldaar woonden vele Portugezen, inlandsche christenen; stond onder een eigen „koning,” was ommuurd en de haven werd door de Portugezen zeer bezocht (vermoelijk voor 1586).
 5. Passuruan, zes mijlen bewesten Panarucan, aan eene fraaije rivier, ommuurd; groote handel.
 6. Joartam tien mijlen bewesten Passuruan, goede haven, enz. als boven aangehaald.
 7. Gerrici, Agaçai, aan dezelfde rivier, westwaarts (ook aan den westelijken oever), onder een koning, die in 't gebergte woonde: veel zouthandel.
 8. Surubaya, Surbaia, aan eene kleine rivier, onder een „koning,” die in de ommuurde stad „Cidaio” woonde, alwaar eene opene, onbeschutte reede was.
 9. Tubaon, Tubam, tien mijlen noordwestelijker, onder een „koning,” enz.
1601. Olivier van Noort ankerde voor de stad Joartam, be-

(*) Voorbij de „Assmesas de Tubaon” der Portugezen, de „doodkisten” der Hollanders, de „Batoc-Geling” der Maleijers, platte kustbergen van Sedayoe.

- staande uit duizend houten huizen, onbemuurd; de „koning” woonde te Passaroean, zijn gewoon verblijf; hij had in 1596 Blambangan beoorloogd en was „koning van Surbaja, Joartam, Passaruan en Balambuan.” De opperpriester hield te Joartam zijn verblijf, nabij de stad, op een buitenhuis; hij was over de honderd jaren oud; de „koning” hield hem vrij van schatting. Van Noort nam er Portugezen aan. Van van Noort zou de bovenstaande beschrijving (op 1596) afkomstig zijn. Hij onderscheidt Passaroean, Soerabaya en Grisse van Joartam.
1580. Onder de handelswaren te Bantam komen voor, kokosnoten, van Balambuan, grof zout van Joartam, Gerrici (Grissee), enz.
1593. Zekere vrijbuiters, Radja Dauma, loopt voor „de kleine stad Joartam” een Portugeesch vaartuig af.
1597. De eerste Hollandsche schepen bragten in Holland een jongetje aan, geboren te Joartam.
- 1599 Van Neck kwam den 27^{en} Januarij 1599 voor Joartam, „eene opene stad van ongeveer duizend houten huizen”, enz. (evenals bij van Noort). De schepen werden in de haven van Joartam gekalefaat, op eene bekwame legplaats, nabij de woning van den opperpriester, op eenigen afstand van de stad. Te Joartam was eene Portugesche factorij. Van Neck ontving van den „koning” eene kris ten geschenke. Te Joartam woonde een Hollander, handelaar. Van Neck geeft de ligging op: beoosten Toeban en bij Arosbaya (vermoedelijk Grisse).
1602. Wijbrand van Warwijck liet aan de Hollandsche Factorij te Bantam eene memorie achter, waarin de handelsplaatsen vermeld worden, met name „Gresick, Tuban, Panaruca, Madura” en andere buiten Java; alzoo Soerabaya, Passaroean en Joartam niet.

In Januarij 1599 had van Warwijck evenwel van voor Madoera twee schepen gezonden „opwaarts naar Joartam om een loods naar de Molukkos te zoeken.”

1603. April. Wijbrand van Warwijck zond een schip naar Johortan.
1604. 6 April. Wijbrand van Warwijck lag met vijf schepen voor Joartan, in lading.
1618. December. De generaal Coen zond „de Valk naar Jortan.”
1619. Februarij. Jortan door Coen als de verzamelplaats der vloot voor Djakarta, (Jakatra) aangeduid. In April werd daar leeftogt voor die vloot opgekocht. (v. d. Chijs, de Ned. te Jakatra, bl. 178, 180, 249).
1633. Instructiën voor het gezantschap naar Bali (door de Bataviasehe regering).
 2 Febr. „Het eylandt van Madura ende de landen van Sourabaya, Passuruan, Jortan, Boekit, Gricee,” enz. — 28 Febr. „Om benoorden Madura heenen, herwaarts te keeren, alzoo wij duchten, dat omtrent Gricee ofte Jortan, wel eenige quade rescontre mochte erijgen.” — 9 Maart. „Omtrent Jortan, Gricee ende Boekit is meenigte van vaartuych.”
 9 Maart. „Omtrent Gricee ende Jortan,” enz.
1656. Rijklof van Goens, beschrijving van Java, noemt eene poort van de hoofdstad Mataram, die om de oost gaat „nae Grissee ende Jortan.”
 Sedert verdwijnt de naam, de aanwijzing, de kennis van Jortan, Joartam, Joartan, Jorthan, enz.— van de „groote zeehavenstad,” uit de geographie op Java. Hollandsche aardrijkskundigen vertrouwen echter nog op haar bestaan, zoo als wij zien zullen.
- 1680—1718. Valentijn, die naauwkeurig de kust beschreef,

doorliep het oord, waar Joartam zoude hebben moeten bestaan, en noemt alleen de kuststeden Toeban, Sedayoe, Grissee, Soerabaya, Bangil, Passaroewan. Geen landhoek, rivier, eiland herinnerde toen meer aan den naam van Joartam.

Op de kaarten mij bekend, van Java, is de ligging onzeker of onbekend.

- 1524—1540. Ilha do Jaoa van J. B. de Levanha. Volgorde van het oosten af aan: Panaruca, Passaruum, Joartam, Agaci, Surubaya, Sidaio, Tubam, enz.
1680. Reland, Eylandt Java, gedrukt 1690. Volgorde als voren: Panarucon, Pangjaracan, Passauruan, Surabaya, Jortan, Gressej, Sidayo, Tuban, enz.
1720. Kaart van Valentijn: geen Joartam.
- 1725—40. Kaart van Bellin, bij Prevost, reizen, Paris, 1740; en Holl. uitgave, 1747. Idem.
1730. Insulae Javae pars orientalis: edente Hadriano Relando. Idem.
1770. Kaart bij het werk: Batavia in opkomst, enz. geen Joartam.
1800. Kaart bij het werk van van den Bosch; zeer onjuist, geen Joartam.
- 1800—1862. Kaarten van Raffles, van der Velde, le Clerq, Junghuhn, natuurlijk evenmin.

Bij de landbeschrijvers van Java, kenners van Java sinds van Goens, Valentijn en naschrijvers, — verslagen der gouverneurs, gezaghebbers en kommandanten; — Raffles, reisbeschrijvers, landverdeeling, op Java bekend, is Joartam geheel vergeten.

Uit zekere verzameling van reizen in vier deelen, uitgegeven in Holland door J. van Wijk, Rz. en Bennet, 1830, komt voor, als opheldering bij de reis van Van Noort, „dat Joartam zeven mijlen benoorden Passaroewan ligt of

„lag!“ In 1830 kende men vermoedelijk Java nog niet, evenmin Valentijn, Raffles, van Hogendorp en anderen, zoo als men uit deze „aardrijkskundige“ merkwaardigheid zoude moeten opmaken. Zeven mijlen = 28 palen benoorden Passaroewan!! Daar zullen wel Madoerezen op Madoera gevonden worden.

In 1846 en 1847 was de historiekennis wat vooruitgegaan, want de „aardrijkskundige“ van der Aa, Ned. O. I., bl. 30 en afl. 34, bl. 354 noemt:

Soerabaya de westelijke hoofdstad van Java en Batavia de oostelijke.

Soerabaya veel later aangelegd als Batavia. (NB. op bl. 322 zegt van der Aa, dat Ampeldhento in 1530 den naam van Soerobojo ontving; Batavia is in 1620 gebouwd).

Jourta wordt nog precies zoo beschreven als bestond het nog in 1846. Overigens wordt de landbeschrijving van Valentijn van 1710 vrij wel gevolgd. Bij Teenstra, 1846, Kussendrager 1839, Roorda van Eijsinga, die op Java hebben gewoond, vindt men gewoonlijk van dat Jortan of Jourta geen jota. De herinnering van mijne levende bronnen gaat op tot 1779. Nimmer heeft men bij inlanders in Grissee, Soerabaya, Bangil, Passaroewan den naam van Joartam of zoo iets gehoord.

Het denkbeeld, dat de naam van Joartam, Johortan, is afgeleid van Johor-an, plaats der Maleijers, kampong, wijk, zoude, evenals elke andere naamsopsporing, tot geen bepaald doel leiden, daar men eene zeestad moet zoeken en geen naam.

John Saris noemt „Jortan Serebaya (Soerabaya). Edmund Scott zegt „Jortan of Grissee.“ Hier wordt door Engelsche zeelieden eene onbepaalde aanduiding gegeven.

De Hollandsche zeevaarders onderscheiden Joartam, Soerabaya en Grissee, ofschoon de onderlinge ligging onzeker

is. Op de opgave der mijlen-afstand kan men niet afgaan. Men zag toen op geen kleinigheid, even als bij van Wijk en Bennet.

Maar alle opgaven stellen Joartam tussehen Passaroewan en Soerabaya, behalve op sommige kaarten.

Johortan wordt met Soerabaya en Grissee verwisseld in de opgaven. Maar geen der opgaven of kaarten gewaagt van Bangil, vóór 1706.

De opgaven van oude inlanders doen den naam van Bangil voorkomen als de Madoeresche uitdrukking van eene gevaarlijke plaats, B'â-ngil.

De tegenwoordige, oude vervallen toestand en ligging nabij zee, doet de oudheid van deze plaats, en de gelegenheid als vroegere zeeplaats vermoeden.

In de acten van den Soesoehoenan Mangkoerat, 1677 en later, wordt de naam van Bangil niet genoemd, evenmin die van Joartam.

In de lijst der landvoogdijen op 1680 onder Mentaram staande, worden de namen van Bangil en Joartam mede niet genoemd.

Van 1686 tot 1708 waren de landstreken van Passaroewan en al hetgeen er nu beoosten ligt en westwaarts over het tegenwoordig Bangil, onder het gebied van den usurpateur Soerapatti, gezegd: Wiranegara. In dien tijd ontstond den naam van Bangil, — vermoedelijk vroeger Joartam, — van naam veranderd om een dier zonderlinge invallen, den Javaan zoo eigen, bij verandering van omstandigheden.

Bangil komt in 1706 in eens zoo voornaam te voorschijn, als eene ommuurde en sterke stad, nabij de hoofdmonding van de Brantas-rivier, in eene zeegolf, met eene ruime rivier. Het dorp Kalianjer, in 1706 nog uit tweeduizend huizen bestaande, was toen eene voorname zee-

plaats nabij Bangil, met 500 huisgezinnen bevolking, en eene voorname zeetol- en handelsplaats. Bevoens is het ook nimmer genoemd geworden. Het was de havenplaats van Bangil, een paar palen van die stad, aan weerszijden van eene schoone rivier, zoo als de ooggetuige Valentijn zegt.

Er bestaan alzoo redenen om het sedert 1660 vergezene en niet meer genoemde Joartam terug te zoeken in Kalianjer (de nieuwe havenrivier) en in Bangil (de gevaarlijke stede) en te vermoeden, dat Soerapatti, de groote veranderaar in namen en zaken, de naam Joartam in Bangil of Kalianjer veranderd heeft. Bangil ligt tien palen westwaarts van Passaroewan. De rivier heet nog Kali-djong, de ligplaats der Chinesche handelsvaartuigen.

Bangil, de stad en het land, stond tot 1708 onder gebied van Passaroewan. Eerst in 1733 vindt men het als een afgezonderd vasalschap van Mataram, onder een Bopatti. Tot heden toe is het een inlandsche landvoogdij.

Blambangan. Toen de generaal Tombe in 1805 in de Pampang-baai het anker wierp, zocht hij te vergeefs naar de vermaarde stad Blambangan, bij aardrijkskundigen in Europa opgegeven als den zetel van een rijk, van een koning, eene hoofdstad van 20,000 zielen. Hij vond een arm dorpje, en noordwaarts eene nieuwe vestiging, Banjoewangi.— Professor Lauts laat door Javaansche vorsten Blambangan vernietigen, en Dr. Fromberg laat de Blambangers met Mataram vechten, van 1590—1767.

Sedano. Het voorgebergte Baloeran, Telagawoerong of Sedano, Sendano, Sandano, heette bij de Portugezen „Sierra da Pagoda” (Tempelgebergte). Aan den oostelijken voet wordt een stedeke geplaatst, genaamd „Chandana,” „Tjendana,” welligt de naam van een dorpje, waar dit geurig

hout groeide. Van dat Chandana of Tjendana schijnt de zeemansnaam van „kaap Sedano” herkomstig te zijn.

Pacada. Aan den noordelijken voet van dat gebergte plaatste men een ander stadje, „Pacada of Pacadra” genaamd, vermoedelijk eene verbastering van Pagoda. In Augustus 1862 vernam ik van den regent van Banjoewangi, dat volgens zijne geschiedboeken werkelijk een „Perkodo, of Prakada” heeft bestaan, waarvan de ruinen nog bij de Banjoepoteh (Kali-pait) moeten liggen.

Boekit. Het in de instructien van 1633 voorkomende „Boekit,” onderscheiden van „Griece”, doelt op eene vestiging aan de heuvelen van Grissee, nu Karang-kiring, Kradenan, Kalitangi. — Boekit beteekent „heuvel.”

Brandaon. In de beschrijving van 1596 wordt de „koning van Soerabaya” genoemd vorst van Cidaio, (Sedayoe) en „Brandaon, zes mijlen westelijker.” Dit Brandaon is voorzeker „Brondong”, weleer eene voorname kustplaats, nu een kustdorp.

NIEUWE PLAATSEN

IN

OOSTELIJK JAVA.

Banjoewangi. Sinds 1770 hoofdvestiging. De naam beteekent in 't Javaansch: geurig water. Die naam moet in het begin der XVI eeuw zijn ontstaan. De legende daarover is zeer romantisch.

Soemberwaroe. De bronwel onder waroeboomen. In 1799 ontstond die naam, bij de eerste vestiging.

Bevorens werd de landstreek geheten Tjottek. Tjottek is nu eene dessa aan zee, bij de uitmonding der rivier van Soemberwaroe; en de meest oostelijk bewoonde plaats op de noordkust van Java.

Ardjasa, nu hoofdplaats van het distrikt Kali-tikoës. In de nabijheid moet, om de oost, het Sidapoerna van Valentijn worden gezocht. Van Sidapoerna heb ik geen spoor meer gevonden, evenmin van Pacada, Pakadra, Prokodo.

Siendoe-bondo, hoofdplaats van 't regentschap Panaroe-kan. Gewoonlijk schrijft men: Siteo-bondo. De naam zoude beteekenen, volgens eenige opgaven: ingetoomde of gebonden wateren: volgens anderen: gevangen man, van den naam Siendoe, door het hoofd van Noessabaron aangenomen, die hierheen gevankelijk zoude overgevoerd zijn, — of wel zijne zonen, mede Siendoe geheten.

De eigenlijke naam der plaats was, in 1837, Patokkan; in 1840 Dawoëan; en is toen veranderd in Siendoe-bondo.

Bezoeki, Bazoeki, Besoeki, bij Valentijn en bij Reland reeds aangeduid als Masuyke; sinds 1813 hoofdplaats van het gewest. De naam zoude beteekenen volgens eenigen: welvarend; volgens anderen een windgod, zeegod, windgeest. De afleiding is niet duidelijk.

Bondowosso, aangelegd 1798. De naam zoude beteekenen: beperkte vlakte; takkenbossenplaats (opgave van den voltooijer der dessa); de oude naam van 't landschap was: Sentong en Bliendoengan.

Probolinggo. Tot 1765 heette de plaats Banger, dat wil zeggen, stinkend. De eerste regent, Tommongong Djoyonegoro, vond dien naam te vies. Hij gaf nu aan Banger den naam van „Probolinggo,” hetgeen zoude beteekenen: „een welgekleed man,” of, een mooi en voegzaam kleed, verfraaide plaats. In stukken van 1799 en 1808 komt de naam van Banger nog voor en de inlanders noemen de plaats tot heden nog zóó. Eerst tijdens Daendels, 1810, werd de naam van Probolinggo officieel.

De „Damar, Woelan” doet Probolinggo reeds voor vier eeuwen bestaan en een Europeesch schrijver van 1846 leidt de naam van het Sanserit af, grootmagtige Siwa.

In het landschap Djapan werden in 1838 en 1858 verscheidene namen veranderd, zoo ook in het Soerabayasche, zoodat men later welligt daarin nieuwere plaatsen zal meenen te vinden.

Modjosari; vóór September 1838 Sedoeri.

Modjokerto, idem Djapan.

Modjoageng, idem Wirosobo.

Modjoredjo, idem Djombang.

Modjokasri, vóór 1858 Kabooh.

Sidoardjo, Sidhoardjo, voor 1859 Sidoekari.

Nieuwe namen van plaatsen, door Reland en Valentijn vermeld (1680—1720):

Solferbergh, is de Raung.

Domon, is eene dessa, nu Patemon genaamd.

Loekadjeng-rivier is Klattakan.

Katta-rivier is Boengattan.

Piton-rivier is Paiton, rivier Matekan.

Pan Bayman, is Bayeman.

Bergh Sjending, is de Lemmongan.

Bergh Brame is het Tenggergebergte.

HINDOE-LOUDHEDEN

OF

DE NOORD-KUST VAN BORNEO.

In het werk van Spenser St. John, life in the forest of the far east, London, 1862, vindt men vol. I, pag. 227 de volgende bijzonderheden nopens Hindoe-oudheden, gevonden in de nabijheid van Serawak.

„Fell down the river (Samarahan, een weinig oostelijk van den zetel van Sir James Brooke) till night. We sent „our men ashore in one place to examine a stone that „was, as usual, in some way connected with spirits. We „had it removed to Serawak. It proved to be the representation of the female principle so common near Hindu temples: its necessary companion was not found, or, „being more portable, had been removed, though formerly it was observed there.

„There is but one more known material remnant of „Hindu worship in these countries: it is a stone bull — „an exact facsimile of those found in India. It is cut from „a species of stone said not to be found in Sarawak: the „legs and a part of the head have been knocked off. Its „history is this: Many years ago, on being discovered in „the jungle, the Malays and Dayaks removed it to the „bank of the river, preparatory to its being conveyed to „the town; but before it could be put into a prahu, they „say, a tremendous storm of thunder and lightning, wind

„ and rain, arose, which lasted thirty days. Fearing that
 „ the bull was angry at being disturbed in his forest home,
 „ they left him in the mud. When sir James Brooke heard
 „ that this sacred bull was half-buried in the Soil, he had
 „ it removed to his house. Several of the Dayak tribes
 „ sent deputations to him to express their fears of the evil
 „ consequences that would be sure to ensue — every-thing
 „ would go wrong, storms would arise, their crops be
 „ blighted, and famine would desolate the land. Humou-
 „ ring their prejudices, he answered, that they were mis-
 „ taken, that the bull, on the contrary, would be plea-
 „ sed to be removed from the dirty place in which the
 „ Malays had left him, and that now he was kept dry
 „ and comfortable, they would find he would show no
 „ anger. They were satisfied with this reply and depar-
 „ ted. Occasionally, some of the Dayaks will come and
 „ wash both of these Hindu relics, and bear away the
 „ water to fertilize their fields.”

Verg. over Hindoe-oudheden op Sumbawa deel X, 374
 en XI, 157, alsmede over Hindoe-oudheden op de oostkust
 van Sumatra, XII, 230 van dit tijdschrift.

V. D. C.

HET EILAND ENGANO,

DOOR

J. WALLAND. (*)

Tot de eilanden, welke tot dus verre door Europeanen weinig bezocht zijn, behoort het eiland Engano, gelegen onder de kust der afdeeling Benkoelen.

Eerst in de laatste twee jaren wordt van Benkoelen uit eenige ruilhandel met de inboorlingen van Engano gedreven. Tusschen de Lampongsche distrikten, Celebes en Padang bestaat eene oudere handels-gemeenschap met dit eiland. Althans volgens de verhalen van inboorlingen drijven Boeginezen sedert vele jaren op Engano handel, maakten zich daar schuldig aan menschenroof en gaven daardoor aanleiding tot oorlog. Hoewel men hiervan in de laatste jaren niet meer heeft gehoord, blijft de Enganees toch den Boeginees wantrouwen.

Voor zooverre bekend is, hebben Europesche handeldvaartuigen, waarschijnlijk afgeschrikt door de koraal-reven, waarmede het geheele eiland omzoomd is, Engano nimmer aangedaan.

Bij de Maleijers is het eiland bekend onder den naam Poeloe Talandjang. Van waar de op Europesche kaarten voorkomende benaming Engano afkomstig is, is mij niet bekend; de inboorlingen noemen het eiland *è-loppéh* (de aarde).

(*) Zie over Engano ook deel II, 382 en III, 338.

Het eiland meet over zijne grootste lengte en breedte 13 en 15 Engelsche mijlen en heeft eenen inhoud van \pm 80 mijlen.

Uit zee gezien, doet het zich laag voor. Slechts ééne heuvelreeks, van de zuidoostelijke naar de noordwestelijke punt loopende, is \pm 1000 voet hoog en doorsnijdt het binnenland.

Op verscheidene plaatsen langs de kust vindt men achter het koraalrif goeden ankergrond. Ik vermeen, dat de beste is die, voorkomende op de kaart, uitgegeven door het departement van Marine, onder den naam Berhaoc en opgenomen in 1854 door Z. M. schoener Sylph.

Op de westkust is eene goede ankerplaats te Beloea, ook genaamd Moeara Tidji. Het koraalrif heeft hier eene opening van \pm 300 el breedte; door eene geul, 4 vadem diep, komt men in eene kom, diep 4 à 6 vadem, en kan men op eenige ellen van den wal voor anker gaan, waar men beschut ligt voor zuidoostelijke, zuidelijke en zuidwestelijke winden, terwijl bij noordelijke en noordwestelijke het gevaar weinig beteekent, vermits het koraalrif den golfslag breekt.

Aan den wal vindt men echter gewoonlijk geen water, daar de rivier Tidji alleen bij aanhoudenden regen van water is voorzien.

De ankerplaatsen voor inlandsche vaartuigen, metende 30 kojang, zijn te:

1. Boerochiouw (Berhaoc) en
2. Kerkoea op de noordkust;
3. Belo-Melakohni,
4. Ki-Koebah en
5. Kepohdoea op de zuidkust;
6. Dahoc-Oh,
7. Kepoh en
8. Beloea op de westkust.

Voor kleine vaartuigen heeft men nog:

1. Na-ioe-noea,
2. Kai-Kokoh,
3. Daboe-Oh,
4. Pahan-Oeman,
5. Bahocoh en
6. Aijboca.

Na Boeroehiauw komt mij voor Kerkoea op de noordkust, \pm 4 Engelse mijlen van Boeroehiauw, de beste ankerplaats te zijn.

Door eene opening in het koraalrif kunnen er praauwen van 30 kojang tot onder den wal loopen en achter een eilandje in 4 à 5 vadem water voor anker komen.

Alleen het uitkomen is met westelijken wind aldaar gevaarlijk, wegens de hevige branding op het rif. Overigens is deze ligplaats zeer veilig. Nabij de ankerplaats is eene bevaarbare rivier, welke eenige mijlen landwaards in voor sloepen toegankelijk is.

Het terrein is hier hoog en niet moerassig, 't welk wel het geval is te Boeroehiauw, alwaar men door een \pm 3 Engelse mijlen breed moeras van het hoogere land gescheiden is.

In het binnenland vindt men verscheidene rivieren, die vrij diep zijn. Zij zouden voor sloepen bevaarbaar wezen, indien de verzande monding het binnenkomen niet belette (alleen bij vloed is daar water genoeg) en indien zij niet opgevuld waren met afgedrevene boomstammen.

De twee grootste rivieren (ze hebben geene namen) hebben hunnen oorsprong in den heuvelreeks en vloeijen op de noordkust bij Boeroehiauw en Kerkoea in zee.

Het eiland is over het algemeen heuvelachtig, vooral het zuidelijke gedeelte; het noordelijke is meer vlak en moerassig, op eene breedte van \pm 3 Engelse mijlen.

De grond is weinig vruchtbaar en bestaat uit eene laag roode, vaste klei, gemengd met zand, rustende op

koraal, welke vooral in de rivier-beddingen en valleijen bloot ligt.

Volgens de zich hier voor eenigen tijd gevestigd hebbende vreemdelingen is het klimaat niet ongezond. Nieuwelingen worden vooral te Boeroehiauw in de eerste maand door tusschenpoozende koortsen aangetast, doch herstellen spoedig.

De bevolking van Engano is een kloek gebouwd ras; de mannen zijn over het algemeen grooter en gespierder dan de Maleijers; hunne huidkleur is echter gelijk aan die van laatstgenoemden; jonge individuen zijn meestal geel; hun haar is lang en zwart, hun beneden-kaak zeer ontwikkeld en vormt eenen uitstekenden, scherpen hoek.

De vrouwen hebben schoone vormen, eene geele huid en fraaije oogen; ze zijn over het algemeen kleiner dan de mannen.

De gemiddelde grootte der mannen is 5 en die der vrouwen 4 voet.

Omtrent hunne afkomst bezitten zij geene overleveringen.

Hunne stamvaders zijn hun zelfs bij name onbekend en worden in hunne verhalen slechts vermeld onder de collective benaming *Na-apoea-kha-halé* = menschen, die lang voor ons geleefd hebben.

Volgens de meest duidelijke overlevering woonde een dezer *Na-apoea-kha-halé* met vrouw en kind, \pm 8 jaar oud, tusschen de tegenwoordige ankerplaatsen Boeroehiauw en Kai-kokoh; hij had daar eene woning, geheel overeenkomende met den thans neg gevolgd wordenden bouwtrant; eens, toen hij met zijn kind beneden aan den trap van zijne woning zat, welke zijne vrouw opklom, bemerkte hij, dat zij eene afzigtelijke ziekte had, weshalve hij met zijn kind afsprak haar te verlaten en naar den overwal [Sumatra] te vlugten.

Hij begon dadelijk eene praauw te maken, bestemde een van boomschors vervaardigd baadje van zijne vrouw tot zeil en verborg dit in eenen hollen boom nabij zijne woning.

Terwijl de vrouw, onbekend met het voornemen van haren man, aan den veldarbeid was, werd de praauw gereed gemaakt en was de man op het punt zich in te schepen, toen zij zijn voornemen bemerkte en hem noodzaakte haar mede te nemen.

Zij scheepten zich gezamenlijk in en staken in zee; maar de man veinsde, dat hij het baadje, hetgeen voor zeil dienen moest, vergeten had mede te nemen en zond daarom zijne vrouw terug ten einde het te halen; deze was naauwelijks aan den wal, of hij vertrok, de binnenzijde van het koraalrif tot Robo, een koraalrif op de noordwestkust, volgende; onderwijl kwam de vrouw terug en, de sampan in zee ziende, volgde zij die al roepende langs het strand tot tegenover Robo; hier zag het kind zijne moeder en begon te weenen.

Vermits dit aan den vader hinderde, zette hij zijn kind aan den wal, keerde zeewaards terug en kwam met de sampan in de branding, alwaar deze omsloeg; hij verdronk en veranderde in eene zich daar nog bevindende koraal-massa.

De moeder, die onderwijl het kind ingehaald had, zag het ongeluk van haren man, belastte het kind toe te zien, dat niemand op Robo zoude komen of steenen nemen, ging iets westelijker en veranderde daar eveneens in eene koraal-massa, welke nog door de bevolking wordt aangewezen en eenige gelijkenis op eene menschelijke figuur in zittende houding heeft.

Volgens den inboorling is degene, die hier sprokkelt of steenen wegneemt, oorzaak van hevige noordwestelijke stormen.

De legende zwijgt over de verdere lotgevallen van het kind.

Eene andere legende vervolgt met eene groote tusschenruimte de geschiedenis van *Engano* en zegt:

Toen het eiland al meer en meer bevolkt raakte, waren aldaar twee menschenrassen, het eene bruin, naakt en arm, het andere blank en in het bezit van vele kleederen, koralen en ijzerwerk.

Deze beide stammen waren voortdurend in oorlog, totdat eindelijk het blanke ras verdreven werd, hetwelk, alle bezittingen medevoerende, zich op Sumatra ging vestigen.

De achterblijvende, arme stam behield niets als eenige pieken, vischnetten en voorwerpen voor huisselijk gebruik.

De rust was echter niet van langen duur; onderlinge gevechten wegens het bezit van vrouwen, gronden en vischplaatsen eindigden gewoonlijk met moord, totdat eindelijk zekere Liho op een feest de geheele bevolking verzamelde, haar in acht *Kha* [stammen] verdeelde en aan elk dier stammen een gedeelte van het eiland tot woonplaats aanwees, terwijl hij tevens wetten gaf om te worden opgevolgd bij moord, overspel, diefstal en huwelijken.

De toestand verbeterde zich allengs, de veiligheid werd meer bevestigd en jaren lang leefde men in eendragt en vrede, totdat vreemdelingen (vreemde, booze duivels) kwamen, die onbekende ziekten overbragten, menschenroof en moord pleegden, de bevolking noodzaakten zich van het strand naar de binnenlanden terug te trekken en oorzaak waren, dat het cijfer der bevolking tot op het tegenwoordige peil daalde.

Volgens eene andere overlevering is de wetgever Liho, nadat zijne wetten geruimen tijd opgevolgd waren, een slecht sujet geworden; hij zoude namelijk een groot liefhebber van visch zijn geweest, welke hij gemakshalve des nachts bij zijne naburen stal. Door dezen voortdurend

vervolgd, moest bij vele boeten betalen en verwijtingen hooren.

Ten einde nu dit te ontgaan, groef hij aan het strand een diep gat in het koraalrif bij Kerkoea, waarin hij zich na beganen diefstal verschool.

Eens, nadat hij weder visch gestolen had en in zijne schuilplaats gevlugt was, werd hij daar achtervolgd en met pieken gestoken; vermits hij echter onkwetsbaar was, deerden hem die piekstekten niet; men velde toen eenige boomen en stiet hem met de stammen op den rug; Leho schudde toen zijn ligchaam zoo hard, dat het geheele eiland beefde en zich bewoog als de golven der zee; de verschrikte menigte vlugtte en liet Leho verder ongemoeid, die echter zijne schuilplaats niet meer heeft willen verlaten en nu nog, als hij ontevreden is, aardbeving en ziekten veroorzaakt.

Ten einde hem tot vriend te houden, worden hem bij goede, vruchtbare jaren offers in pisang, kladi en dergelijke gebragt, waartoe zich gewoonlijk de bevolking van een paar *Kha* verzamelt.

Ieder brengt zijn aandeel, 't welk door 4 familiën; die bij de put, *é-koh-oh* genoemd, wonen, wordt in ontvangst genomen, een gedeelte als offer aan Leho in de put werpen en de rest onder de gasten verdeelen, welke hun aandeel op die plaats nuttigen.

Deze 4 familiën zijn als erfelijke priesters met de bewaking van de put *é-koh-oh* belast en genieten daarvoor een aandeel in de offers der menigte.

Duidelijkere overleveringen dan de medegedeelde heb ik niet gevonden. De Enganees schijnt zich nimmer veel bezig gehouden te hebben met hetgeen vroeger was en gebeurde, en was zeer verwonderd, dat ik mij naar zaken informeerde, die hem zoo onverschillig waren.

De inboorlingen van Engano staan op een zeer lagen trap

van beschaving. Vreesachtig en wantrouwend, leven zij meestal van de kusten verwijderd en zijn niet zeer genegen met den vreemdeling (door hen vreemden duivel genaamd) in aanraking te komen, tenzij om eenige geschenken af te bedelen.

Sporen van godsdienst heb ik nergens opgemerkt. In de taal der inboorlingen is geene uitdrukking, welke overeenkomt met het wezen en de hoedanigheid eener hogere magt; evenmin hebben zij eene uitdrukking voor ziel.

Aan eene zielsverhuizing gelooven zij in zoo verre, dat overledenen zouden worden booze geesten, die geen ander werk en vermaak hebben als de levenden, vooral hunne vroegere familie-leden, op allerlei wijze te kwellen.

Ten einde den wraak dezer booze geesten te ontgaan worden de goederen van den overledenen met hem begraven.

Het lijk, benevens een bijl, drie pieken, twee parangs en eenige kralen worden in een vischnet gewikkeld en sterk met touwen van boomschors omwonden; de familie-leden nemen het daarna op en brengen het in groote haast onder vreeselijk geschreeuw en getier naar een bereids gereed gemaakt graf; men werpt het daarin, voegt de goederen er bij en maakt het graf digt. Op dit graf mag niet geplant of gebouwd worden en de plaats wordt door de familie steeds zuiver van onkruid gehouden.

Het huis van den overledene wordt van de palen gebroken en zijne aanplantingen worden omgekap.

De weduwe bouwt zich een hutje, laag bij den grond, daar zij geen op palen staand huis mag bewonen.

Na de begrafenis geeft men aan de gasten een klein feest, 't welk dienen moet om den overledene tevreden te stellen en hem te beletten als booze geest rond te dwalen en zijne familie te kwellen.

De achtergeblevene betrekkingen nemen den rouw aan voor 5 maanden, gedurende welken tijd zij geene klederen mogen dragen, niet mogen zingen, geene feesten mogen bijwonen en afgezonderd op hunne velden moeten leven.

Gedurende den rouwtijd voegt de rouwdragende bij zijnen naam, een weduenaar het woord *poelio*, eene weduwe het woord *kha-boekoe*.

Bij den dood van een kleinen broeder of zuster voeren de broeders of zusters den bijnaam *kenoekoe*, bij den dood van een volwassen broeder of zuster dien van *na-ieijah*; de kinderen bij overlijden van vader of moeder *kha-howka*, een vriend bij het overlijden van een' vriend *na-noah*.

De rouwenden dragen eene muts van katari bladeren. Voor een vader, die zijn kind verloren heeft, is eene eenigzins gewijzigde vorm gebruikelijk. Buiten deze muts mogen zij geene andere kleding dragen.

De inboorlingen wonen in gehuchten van 3 tot 13 huizen.

Hoofden hebben zij niet en gezag wordt dien ten gevolge onder hen niet uitgeoefend; elke familie is regter in hare eigene zaken.

Men vindt deze gehuchten over het geheele eiland onder de vele klapper-boomen, die het bedekken.

De huizen worden op palen van 20 en meer voeten lengte gebouwd en hebben het voorkomen van bijenkorven van 6 tot 8 voet middellijn; eene ronde deur van 2 voet middellijn geeft toegang tot de woning.

Men moet kruipende binnegaan en vindt alsdan een vuurhaard, wapenen (pieken, bijlen, parangs) aan de wanden opgehangen, vischnetten, manden en andere artikelen voor huisselijk gebruik; de ruimte, die overblijft, is juist groot genoeg voor man en vrouw, welke alleen bij nacht of bij regen en slecht weder zich in huis ophouden. Van benkoeang maken zij leg-matten.

Vier à vijf voet lager dan de eigenlijke woning is eene ronde zitplaats, waar men eene tweede stookplaats vindt, welke tot keuken en logies voor de kinderen dient.

In deze keuken vindt men eenen ijzeren kwali, eenige eigen gemaakte potten en rottan-mandjes, benevens eenen voorraad pisang en aardvruchten.

Het dak der woning wordt gevormd door haar met eene 1 à 2 voet dikke laag poear-bladeren te beleggen, hetgeen de Enganees zeer gelijkmatig en netjes doet; ook de houtwerken zijn net bekapt; de vloer der woning bestaat uit planken, die glad gewreven en gepolijst worden; eene goede huismoeder stelt groote eer op het bezit eener glimmende bevloering.

De stijlen en trap der woning, benevens de nok van het dak zijn gewoonlijk versierd met fantastique beelden in staande houding; men vindt deze beelden dikwijls van drie à vier voet hoog, grof bewerkt, doch goed uitdrukken, 't geen de vervaardiger wenschte voor te stellen; ze zijn gewoonlijk met roode aarde aangestreeken, de oogen met kalk wit, de hairen met houtskool zwart gemaakt.

Bij vele woningen vindt men op den nok van het dak een fantastiken houten vogel.

Het terrein binnen de gehuchten wordt steeds van onkruid gezuiverd; eveneens kappen zij steeds de wegen open, die van 't eene gehucht naar 't andere voeren.

Rondom de gehuchten zijn de aanplantingen van obi, kladi, pisang en aardvruchten.

Bij meer gegoeden vindt men naast de woning eene kleine pendoppo, waarin zij den dag doorbrengen; des nachts dient deze tot verblijf der ongetrouwde meisjes.

Aan de palen, waarop de hoofdwoning rust, zijn gewoonlijk schilden opgehangen, gemaakt van uitgeholde boomen, zeer zwaar en moeilijk te hanteeren; deze schil-

den zijn gewoonlijk 4 voet hoog, $2\frac{1}{2}$ voet breed en versierd met arabesquen en een beeld in staande houding.

Onder de woning worden in daarvoor bestemde hokken varkens onderhouden; men fokt ook vele honden, die voor de varkensjagt dienen en met zorg behandeld en goed verpleegd worden.

Het ras is Javaansch, evenals dat van eenige katten.

Ook voor de varkens heeft men veel zorg; ik heb jonge vrouwen gezien, welke kleine wilde varkens zoogden.

De inboorling gebruikt geene kleeding; geen geval is dan ook bekend, dat hij kleedingstukken zoude gekocht hebben; wanneer hij door bedelen kleederen is magtig geworden, draagt hij die toch niet, maar bergt ze in zijne woning in manden weg.

De mannen gaan geheel naakt, de vrouwen dragen alleen een poearblad vóór en achter het lijf aan eenen band van $1\frac{1}{2}$ duim breedte, van rottan en boomschors met figuren gevlochten.

Alleen bij regenachtig weder dragen de vrouwen buiten 's huis of in het veld buisjes van boomschors, waarbij echter het onderlijf geheel onbedekt blijft.

Beide geslachten versieren den hals met eenige snoeren koralen; roode witte en blaauwe zijn de meest gezochte kleuren.

Beide geslachten doorsteken ook de oorlellen en rekken die uit door middel van opgevulde nipah-bladeren tot de grootte van een $2\frac{1}{2}$ gulden stuk.

Indien toevallig of door ontsteking de oorlel mogt doorbreken, wordt dit als eene groote schande aangemerkt; de patient wordt niet meer geteld onder de notabelen van zijnen stam, wordt in geene beraadslagingen gehoord en is slaaf der overige familie-leden, voor welke hij werken moet.

De omgang der beide geslachten onderling is zeer vrij. Voordat het meisje den huwbaren staat bereikt, heeft zij

gewoonlijk reeds omgang met mannen gehad, waarin men geene schande, noch iets strafbaars ziet.

Integendeel haasten zich de meisjes het oogenblik te bereiken, waarop zij hare oogtanden kunnen uitstooten, ten blijke dat zij huwbaar zijn. Deze operatie wordt door de familie-leden of, indien deze daarmede niet haastig genoeg zijn, door het meisje zelve gedaan. Het gemis dier beide tanden geeft aan den bovenlip een eigenaardigen vorm, die als het voornaamste sieraad eener vrouw beschouwd wordt.

De vermenging van broeder en zuster, zelfs van vader en dochter behoort geenzins onder de zeldzaamheden; men keurt ze af, doch straffen zijn daarop niet gesteld; over de zaak wordt eenigen tijd gesproken en daarmede is zij afgedaan.

Huwelijken worden door tusschenkomst der ouders gesloten; de man betaalt aan den vader zijner aanstaande vrouw de gewone bruidschat, bestaande uit:

- 40 pieken,
- 5 bijlen,
- 6 gewone parangs,

1000 strengen koralen,
en brengt daarna zijne vrouw zonder verdere formaliteiten of feesten naar zijne woning.

De vrouw brengt niets ten huwelijk mede.

Zonder bruidschat wordt geen huwelijk gesloten; het ontrooven van een meisje wordt door de familie met den dood van den roover gestraft of liever gewroken.

Met goedvinden van den man kan de vrouw het huwelijk verbreken door de bruidschat terug te betalen; zonder deze restitutie is geene scheiding mogelijk.

Even onkuisch als de meisjes voor het huwelijk leven, zoo kuisch is hun gedrag als getrouwde vrouwen; zelden verneemt men, dat zij aanleiding tot berisping geven.

Eene weduwe kan niet hertrouwen zonder restitutie der geheele bruidschat, onverschillig of zij al dan niet kinderen heeft.

Bij geboorte van kinderen hebben geene feesten plaats; de vrouw bevalt onder het huis in de open lucht, hangende met hare armen over eenen overdwars opgebonden stok en wordt alleen door hare moeder of bij gebreke van die, door een vrouwelijk familie-lid bijgestaan.

De vrouwen zijn over het algemeen onvruchtbaar; zelden hebben zij meer dan twee, hoogstens drie kinderen; nagenoeg de helft der huwelijken moet kinderloos zijn.

Bij mijne omzwerving op het eiland heb ik zeker geen twintig zwangere vrouwen gezien, terwijl in de gehuchten het aantal kinderen tot en met 5 jaren zeer gering was; boven dezen ouderdom was het aantal grooter.

De sterfte onder kinderen moet zeer aanzienlijk zijn, waarschijnlijk ten gevolge van de slechte wijze van voeden en het voor regen en wind onbeschut leven in de steeds opene slaappleatsen.

De liefde der ouders voor hunne kinderen is zeer sterk en dientengevolge het verlies van een kind voor hen zeer smartelijk; ik zag er, die kinderen hadden verloren en in hunne trekken de sporen van diep zielenleed droegen.

De vroegtijdige vermenging der geslachten is waarschijnlijk oorzaak der zoo algemeene onvruchtbaarheid van de vrouwen, vermits ook degene (en deze zijn vele), die met de opvarenden der handelsvaartuigen gedurende hun verblijf op het eiland leven, even zelden kinderen baren.

Syphilis heb ik niet opgemerkt; welligt overlijden de lijders spoedig bij gebrek aan verpleging.

Elephantiasis en huidziekten heb ik weinig aangetroffen en alleen bij bejaarde lieden.

Catherale koorts en ziekten der verteeringsorganen, ontstaan door de centoonige voeding en het niet gebruiken

van zout, zijn vooral onder de menschen van gemiddelden en gevorderden leeftijd menigvuldig.

Oude lieden heb ik weinig gezien; de inboorlingen schijnen zelden eenen ouderdom boven de 50 jaren te bereiken.

De handelaren op Engano stellen de tegenwoordige bevolking op 10,000 zielen; ik geloof, dat dit cijfer eenigzins overdreven is, en wil aannemen, dat het 6000 bedraagt; vroeger is de bevolking sterker geweest; in 1854 heeft eene zware ziekte (waarschijnlijk cholera) de bevolking zeer geteisterd.

Individueen, die sporen van kinderpokken droegen, heb ik niet aangetroffen. Geneesmiddelen tegen ziekten worden niet aangewend. Aan eenige koortslidders heb ik chinine gegeven en toen dit medicament met succes werkte, kwam iedereen daarom vragen, zelfs gezonden, die daarvan wenschten te gebruiken als voorbehoed-middel.

Ziekten, onverschillig door welke ziekte aangetast, onderwerpen zich aan eene strikte hongerkuur.

Hij, die men veronderstelt of die zich uitgeeft den zieke te kunnen genezen, doet voor dezen eenige bezweeringen, ten einde den boozen geest te verjagen; daarna gaat hij heen, zoekt verschillende boombladeren en wortelen, die den zieke genezen moeten, doch welke hij zelf inneemt; de familie geeft daarna een offer, waarbij visch de hoofdzak is; ook dit offer wordt door den geneesheer op de herstelling van den zieke genoten.

De levenswijze der inboorlingen is hoogst eenvoudig; zij voeden zich met gekookte pisang, birah (eene soort aardappel), de knol van de kladi en andere aardvruchten.

De jagt levert hun wilde varkens, de vischvangst rijkelijk visch; boven het vuur geroost, wordt deze spijs zonder zout gegeten.

Buiten wilde varkens, boschkatten, verschillende duiven en parkiet-soorten vindt men op Engano geen wild.

Verscheurend gedierte wordt op dit eiland niet gevonden.

Zout wordt nimmer gebruikt; de Enganesche taal heeft zelfs voor zout geene uitdrukking; bij omschrijving noemen zij zout het bittere, hetwelk het zeewater bevat.

Bij eenige huizen vond ik Spaansche peper, waarvan echter de vrucht niet gebruikt wordt; alleen wegens de fraaije roode vrucht plant men die peper, waarvan het zaad door vreemdelingen is aangebracht.

De gewone ketellah wordt veel geplant, doch ook deze vrucht gebruikt de bevolking niet; ze dient als ruil-artikel in den smallen handel tegen korallen.

Water wordt alleen bij gebrek aan klappers gedronken; de gewone drank is het klapperwater, 't welk de Enganezen in groote hoeveelheden tot zich nemen.

Jagt en vischvangst is hunne meest geliefkoosde uitspanning; de wilde varkens worden door de honden opgejaagd en met lanssteken afgemaakt.

Elke familie heeft aan het strand eene vaste plaats, waar zij visch vangt; deze is met staken afgezet en wordt genoemd *kebah-keh*; alleen de eigenaars van deze afgezette plaats mogen daar vischen.

De buitenkant van het koraalrif, dat het eiland op \pm 1000 ellen omgeeft, is zeer vischrijk; de visch wordt met sleepnetten gevangen, van de ingewanden ontdaan en daarna boven het vuur gedroogd, in welken toestand zij gedurende eene maand eetbaar blijft; later verteert het vleesch tot stof.

Elke familie is buitendien eigenaar van een stuk grond, plant daar klappers en andere vruchtboomen en is in het uitsluitend bezit der vruchten.

Reizigers kunnen echter, zooveel noodig, vruchten plukken, doch zijn gehouden onder den boom de stelen of vruchtschalen neder te leggen, ten bewijze hoeveel zij gebruikt hebben.

Langs het strand ijvert men zeer tegen het vellen der boomen, beweerende, dat hevige westelijke winden het gevolg daarvan zijn; deze gewoonte is eene groote last voor de handelaren, die daardoor moeite hebben materialen voor hunne tijdelijke woningen te vinden; tegen eenige geschenken echter in koraal of parangs laten de eigenaren zich gewoonlijk overhalen om tot het kappen der boomen verlof te geven.

Tegen het kappen van hout in het binnenland bestaan geene bezwaren; het eiland is rijk aan goed timmerhout, ook voor scheepsbouw.

De mannen zijn gehard tegen vermoeijenissen en weêrveranderingen, onvermoeide loopers; ze dragen aan stokken zware lasten, zijn goede worstelaars en zeer vlug en uithoudend bij alle ligchamelijke inspanningen.

De inboorling is zeer gastvrij. In elk gehucht, dat men doortrekt, wordt men uitgenoodigd de huizen te bezoeken en bij de bewoners iets te eten; het passeren van een gehucht zonder de huizen aan te doen wordt als eene belediging en teeken van vijandschap beschouwd.

Niettegenstaande hunne weinige genegenheid voor den vreemdeling, is deze onder hen toch veilig; alleen indien zij zich beledigd of verongelijkt achten, zullen zij een vreemdeling aanvallen; hiervan zijn geene voorbeelden of de aangevallene was oorzaak van zijn wedervaren.

Zij beloeren hunne vijanden uit hinderlagen en werpen hem hunne zelden missende lans in het ligchaam.

Hunne bedrevenheid in het werpen is verbazend; op 40 pas missen zij bijkans nooit; ik heb hen op 120 pas doel zien treffen.

Bij hunne onderlinge oorlogen gebruiken zij de schilden, die reeds beschreven zijn.

Slechts vergezeld van eenen tolk heb ik het eiland grootendeels doorkruisd; mijne goederen, geschenken enz. wer-

den tegen betaling van eene parang in de acht dagen medegevoerd; nergens heb ik eenige moeilijkheden onderonden; integendeel waren de wegwijzers vol kleine beledigheden; zoo wezen zij op den weg elken steen, boomstam of wortel aan, die mij het gaan konde bemoeijelijken, wedijverden, wie mij over de rivier zou dragen, en waren steeds vrolijk, opgeruimd, zingende en voortdurend pratende en pogchende op hunne goede levenswijze in vergelijk met die der vreemdelingen, welke nacht en dag moesten werken en hun land verlaten om behoeften te vervullen, die zij niet kennen wilden.

In het jaar 1851 is op het rif op de noordwestkust gestrand een groot Engelsch schip, komende van Bombay, met opium geladen en bestemd voor China. Het schip werd verbrijzeld en de lading ging geheel verloren, doch de bemanning, 26 koppen sterk, bereikte het eiland; gedurende eenige maanden hebben de inboorlingen hen gevoed en gehuisvest, en toen eindelijk eenige praauwen het eiland aandeden, de schipbreukelingen in de gelegenheid gesteld om het eiland te verlaten.

De kapitein, diens vrouw en een stuurman, de eenige Europeanen onder de bemanning, bezweken echter gedurende hun verblijf op het eiland aan dysenterie, waarschijnlijk het gevolg van slechte voeding.

Hunne graven zijn mij geweest. Zekeren *Ama-ama-kapak-anja*, wonende nabij Kerkoea, welke hen van de klippen heeft gehaald en voortdurend verzorgde, heb ik volgens de inzigten zijner stamgenooten rijkelijk met geschenken beloond. Bij de aanneming daarvan zeide hij, niet om geschenken te krijgen aldus gehandeld te hebben, maar omdat hij en zijne familie medelijden met de vreemde duivels hadden, die voor de kost in den veld-arbeid geholpen hadden, doch steeds ziek en mistroostig waren, zoodat hij deswege dikwijls in verlegenheid was geweest, niet wetende hoe hen te helpen.

De inboorlingen op de westkust hebben de reputatie van verraderlijk te zijn. Men zeide mij, dat zij verscheidene handels-praauwen hadden afgeloopen, doch bij onderzoek bleek genoegzaam, dat de opvarenden de bevolking, hadden mishandeld, terwijl gewoonlijk de tolk de oorzaak van alles was, door de menschen te bedriegen bij inkoop hunner producten.

Ofschoon zij bij hunne oorlogen iedereen van de vijandige Kha, die het toeval in hunne handen voert, dooden, zoo worden toch de vrouwen steeds ongemoeid gelaten, welke de vijandige Kha kunnen bezoeken en doortrekken, zonder dat iemand haar letsel zal aandoen.

Zekere poelio Loelic-loelie, een reus onder zijne makkers, woonachtig te Eboa, welke mij vergezelde, heeft eenige jaren geleden, wanhopende een zijner vijanden te kunnen aantreffen, diens vrouw nedergestoken; dit feit wordt echter nog met afschuw verteld; lang is hij door zijne familie in den ban gedaan en heeft zich in de wildernis moeten ophouden, en thans nog is hij zijn leven niet zeker onder zijne zoo ligt opgewondene stamgenooten.

Het is een goëhartig en vrolijk volkje. Onophoudelijk hoort men hen lagchen, zingen en kleine liederen improviseren, die handelen over zaken van het dagelijksche leven en complimenten en toespelingen op namen en hoedanigheden der beide geslachten bevatten.

Maki-kai, Pitoe-raija, Amah-ini, Khepah-anjah, Kioekharah en Boephak zijn mannen-, Keboekha-i, Pahoh Pihouw, Kha-ahoebi, Kenëh-kie en Ke-owlöe vrouwen-namen.

De vader neemt den naam van zijn kind aan, voorafgegaan door *ama*, b. v. *ama* [vader] *Pitoe-raija*.

De inboorling is zeer gehecht aan zijn' geboortegrond en levenswijze.

Met de handels-praauwen gaan dikwijls jonge mannen en vrouwen mede, de eersten als opvarenden, de laatsten als bijzitten van den nachoda en anderen,

Ik heb personen aangetroffen, die Java, de Lampongs, Padang en Benkoelen meermalen bezocht hadden; deze leefden echter op dezelfde wijze als de anderen.

Eene jonge, schoone vrouw werd mij te Pochoenoeman getoond, die drie jaren op Java had doorgebracht, bij haren man aldaar een kind had, onlangs de prauw was ontloopen en niet terug wilde.

Het eerste, wat terugkeerenden doen, is hunne kleeding afleggen, die ze onder hunne familie-leden verdeelen.

De inboorlingen zijn groote liefhebbers van feesten, waaraan gewoonlijk de oogst van het geheele jaar wordt ten beste gegeven.

Gedurende mijn verblijf werd ik door zekeren *Ama-Ama Pitoe-Raija* van Lea-Lea uitgenoodigd een feest bij te wonen, 't welk hij gaf bij het eindigen van zijnen rouwtijd na het afsterven van een zijner kinderen.

Tegen 2 uur in den namiddag verzamelden zich de gasten uit de omliggende gehuchten; velen kwamen van verre; de familie-leden bragten alle vruchten mede, eenigen zelfs gerooste varkens, welke in groote manden getransporteerd worden.

Nabij het huis was een groot terrein schoon gemaakt, dat een langwerpige vierkant vormde; aan rottan, ondersteund door staken, hing daar eene massa pisang, obi, kladi en birah, alles soort bij soort.

Binnen deze ruimte danste de vrouw van *Ama-Ama-Pitoe-Raija* met eenige harer vrouwelijke familie-leden in feestgewaad, op 's lands wijze, onder het improviseren en zingen van op deze gelegenheid toepasselijke liederen.

Onderwijl kwamen de gasten, niet tot de familie behoorende, langs verschillende wegen onder een oorverdoovend geschreeuw en onder het drillen hunner lanssen binnen de afgezette ruimte, alwaar elke familie een kring formeerde en met omhoog gehoudene lanssen een krijgs-

dans uitvoerde, onder schreeuwen en stampen en het maken van allerlei gebaren; zij waren met boomtakken en bladeren omhangen, hadden allen een wild voorkomen en gedroegen zich meer, alsof zij elkander beoorlogen wilden dan wel als gasten op een feest.

Nadat men zich moede en schor geschreeuwd had, trad de gastheer voor en verdeelde onder de gasten de opgehangene spijzen; ieder nam zijn aandeel en ging later daarmee huiswaarts.

De kleeding der vrouwen bij deze gelegenheid [echter alleen der dansende] bestond uit een' breeden gordel van koralen, waaraan strengen hingen van naauwelijks een span lang; de kleuren dezer koralen vormden ruiten en arabesken, en maakten eene niet oneigenaardige vertooning.

De vrouwelijke gasten waren in hun gewoon toilet, alleen dragende het poearblad *de rigueur*.

Het dansen der vrouwen bestond uit het zich vooruit en achterwaarts bewegen met kleine stappen, terwijl zij, naast elkander staande, de armen om elkander gestrengeld hielden.

Het zingen behelsde verzoeken aan de booze geesten, om hen niet verder te vervolgen, vermits zij een groot feest aangerigt hadden, en het maken van toespelingen op dapperheid, rijkdom en schoonheid der genoodigden, waarbij men mij niet vergat, mij verzoekende geene ziekte mede te brengen, den handel te beschermen en zooveel mogelijk geschenken uit te deelen.

Tegen den avond gingen de gasten naar huis, legde de gastheer zijn rouwteeken, de vroeger beschrevene muts, af, deed zich het lange haar tot in den nek wegsnijden en was regt lekker en opgeruimd door het prachtige feest, dat hem echter voor minstens 5 maanden van allen leeftogt en vruchten beroofde.

Ook bij dit feest, *Kalela-lelah* genaamd, waren de mannen geheel naakt, niettegenstaande de meesten genoegzaam kleederen in hunne huizen hadden.

Bij groote feesten omwikkelt de vrouw armen, beenen, borst en hals met snoeren korallen van verschillende kleuren, waarbij zij door anderen geholpen wordt. Wanneer het toilet gereed is, kan de schoone zich niet bewegen, wordt door hare helpsters opgenomen, overeind gezet daar, waar ze dansen moet, en na asloop weder naar huis gebracht.

Door den gestremden bloeds-omloop vallen gewoonlijk eenige der dusdanig getoiletteerde dames in flauwte.

De voortbrengselen van Engano zijn weinig en onbeduidend in verscheidenheid.

Klappers is het hoofdproduct. De grond eigent zich uitermate tot de klapperteelt en vermits eekhoorns en ander ongedierte, dat gewoonlijk de vruchten aantast, op het eiland onbekend zijn, zoo zijn de boomen van een buitengewoon voordeelig product.

Rottan, in de laatste tijden uitgevoerd, is overvloedig voorhanden.

Dammar en andere hars-soorten zijn mede voorhanden, doch worden niet verzameld; gom-elastiek heb ik niet gezien.

Bij den lagen trap van beschaving en de weinige behoeften der inboorlingen van Engano is het natuurlijk, dat onder hen geene takken van nijverheid en bedrijf ontwikkeld zijn.

De mannen planten, plukken en verkoopen hunne klappers, breiden vischnetten, bewerken hunne aanplantingen van aardvruchten, maken zich pieken van parangs, die zij door vijlen en kloppen in den vereischten vorm brengen, weten van karbouwhorens élégante handvatsels aan hunne lange parangs te snijden en maken ter versiering hunner woning de vroeger beschreven beelden en fantastische figu-

ren, terwijl zij uit blik versierselen voor hunne woningen, schilden en pieken maken.

De handelaren, welke hen in dienst nemen, roemen hunne werkzaamheid, spierkracht en gewilligheid; zij verlaten echter het werk spoedig; zoodra verdiend is, wat zij vermeenen noodig te hebben, verlangen zij de vooraf gestipuleerde betaling en keeren huiswaarts.

De vrouwen werken weinig; zij bewaken de woning, zorgen voor het eten, maken van boomschors touw voor de vischnetten, vlechten mandjes en helpen de mannen bij het ligte werk op het veld. Den meesten tijd brengen zij door met het rijgen van koraaltjes tot kleeding bij feesten.

Rijkdom wordt bij hen berekend naar de menigte koralen, die iemand bezit; vermits ik vele koralen uitdeelde, kreeg ik de reputatie van zeer rijk te zijn, en werd mij gevraagd of ik wel zoo rijk was, dat ik eene massa koralen van een mans dij dikte bezat; de bekentenis zulk een rijkdom te bezitten verwekte ieders verbazing.

Zilver of kopergeld is onder hen onbekend en heeft mitsdien voor hen ook geene waarde; bij eene keus, die ik hun liet, tusschen een dollar en eenige strengen koralen ter waarde van 20 cents, koos men de koralen.

Door de handelaren wordt bijna alles in koralen betaald, vermits de klappers meest bij tientallen aangebragt worden. Bij grootere hoeveelheden is de marktprijs voor 't oogeblik:

eene gewone parang is waard	400	klappers.	
" bijl	" "	600	"
ijzeren kwali	" "	600	"
kleinere "	" "	480	"
" "	" "	400	"
" "	" "	320	"
een blad blik	" "	40	"

een boschlemmer mes " " 20 klappers.

" lange parang " " 600 "

Eene lange parang met hoorn gevest is waard 800 klappers.

Eene enkele streng roode, witte of blaauwe koralen, lang één span, doet 4 klappers.

Voor de handelaren is het bereiden van klapper-olie eene zeer winstgevende zaak; zij werken met de opvarenden hunaer vaartuigen en berekenen, dat het verwerken van 1000 klappers tot olie hun kost *f* 6.

De inkoopsprijs is *f* 1½; 1000 klappers leveren gewoonlijk 112 à 126 katti's olie, zoodat hun de pikol olie op *f* 7 à *f* 8 te staan komt.

Nadat Liho volgens de overlevering de bevolking in acht stammen verdeeld had, is langzamerhand bij die verschillende stammen de taal verbasterd; de plaats gehad hebbende veranderingen zijn echter niet zoo uiteenlopend, dat de verschillende stammen elkander niet zouden kunnen verstaan; het groote verschil bestaat in het meer of minder duidelijk uitspreken der klinkers *a* en *oe*, der medeklinkers *p* en *b*, het vallen van den klemtoon en het meer of minder zingend uitspreken der woorden.

De acht stammen zijn:

Kha Adoebi.

" Keloeki.

" Hoesa.

" A-hoebah.

" Thoh-rah.

" Oe-nah.

" Phi-hioe.

" Bha-Rheibah.

De taal is arm en onbeschaafd en niet moeilijk aan te leeren.

Evenals op Java vindt men op Engano twee verschil-

lende talen, welke men het hoog en laag Enganeesch zoude kunnen noemen; de eene taal spreekt men onderling, de andere met vreemdelingen.

Het wordt als eene groote lomphheid beschouwd, wanneer jonge lieden oudere personen in de lage taal aanspreker, die taal in den omgang bezigen, daarin zingen of improviseren.

Onder de lage taal zijn eenige woorden van Boegineschen oorsprong, bijv. kaloekoe en anderen.

Het is opmerkelijk, dat men op Engano de *f* goed uitspreekt, terwijl de Maleijer, evenals de bewoner van Nias, daarvoor de *p* in de plaats stelt.

De meeste woorden worden met een sterken netsklank uitgesproken.

Eene woordenlijst van de taal, die op het noordelijk gedeelte van Engano gesproken wordt, volgt hieronder:

	<i>Hooge taal.</i>	<i>Lage taal.</i>
De zon.	bakka-kaha.	bakka-iroenai.
„ maan.	kanoeah.	moena.
„ sterren.	peloa.	kenoeaij-noekie (kleine maan).
„ zee.	oeweh.	praboh.
„ aarde.	loppoh.	
Water.	é-boh.	lebo-leboh.
Stenen.	ééah.	pakoe-pakoe.
Vuur.	apoeah.	obie.
Rivier.	baka-oeweh.	beloea.
Berg.	koh.	pawah.
Bosch.	howdah.	koë-koë.
Wit.	kha-oedaija.	
Zwart.	khah-khoh.	kahèlo-èloh.
Rood.	kanoeaij.	kai-koh-koh.
Groen.	ka-akiema.	

*Hooge taal.**Lage taal.*

Blaauw.	ka-prohbah.	
Dag.	manika-loppoh.	
Nacht.	kapohpoh-loppoh.	ko-assaij-loppoh.
Varken.	koijo.	abi-abi.
Hond.	bé-oh.	
Rat.	i-hoea.	koe-anie.
Vogel.	hoe-hoe.	oemauw.
Slang.	nanoah.	
Haan.	èkoh-èkoh manie.	koh-koh.
Kip.	èkoh-èkoh-howdah.	
Mensch.	fakka.	
Man.	fakka-manie.	
Vrouw.	fakka-howdah.	
Kind.	harah.	
Zoon (ongetrouwd).	harah manie.	
" (gehuwd).	harah-aboe-peradoe.	
Vader.	amah.	
Moeder.	ka-beah.	
Weduwe.	keboekoe.	
Weduwenaar (on- getrouwd).	poelie.	
Dochter.	harah-howdah.	
" (getrouwd).	harah-howdah a- boe peradoe.	
Huis.	oebah.	prahoe.
Handelsvaartuig.	obah koé.	oebah ko-mai-nja.
Sampan.	lohah.	lepah-lepah (Boegi- neesch).
Ik.	njoh ikah.	oewah.
Gij.	oh.	
Mij.	ikah.	
Een (lidwoord).	è.	
Springen.	kio-ah.	efoeah.

*Hooge taal.**Lage taal.*

Eten.	menoh.	pakelmonno.
Droomen.	à-nihai.	
Kruipen.	o-oboh.	
Zingen.	khorah.	kala-lehah.
Slaan.	bai-djihie.	patta haleh.
Krabben.	phio-noh.	kanihonie.
Knijpen.	pie-ie.	fabicah.
Wrijven.	paka-kahah.	khi-ioh.
Duwen.	kebadah.	nja-hai.
Stooten.	ha-èh.	
Ziek.	a-do-hoh.	kapiekah.
Dood.	ba-ah.	koeda-diah.
Gewond.	di-hoehoh.	
Blind.	ka-pohpoh.	kakénèh-bakka.
Eenoogig.	ka-kénèh.	
Loopen.	keba-hèdie.	hèdie-hèdie.
Vragen.	hoewarie.	kha-nioh.
Koorts.	ke-poearah.	adoh.
Broeder.	pa-djoeh.	
Hoofd.	oeloe.	
Neus.	fanoh.	
Oog.	bah-kah.	
Oor.	kalilah.	téi-koeh.
Kin.	khie.	
Wang.	papah.	
Haar (hoofd).	poeroe-oeloe.	
Knevels.	poeroe-diepoh.	
Mond.	okoe-diepoh.	
Tanden.	kah.	
Tong.	lio.	
Hals.	panoh.	
Schouders.	apoe-éh.	
Elleboog.	poe-apoh.	

Hooge taal.

Aderen.	a-poh.
Vingers.	minoe-apoh.
Teenen.	minoe ah.
Borst.	amah.
Rug.	kha-poh.
Buik.	kidai.
Dijen.	phallah.
Beenen.	ah.
Knie.	poh.
Voet.	ah.
Beenderen.	ahoe.
Bloed.	kiakie.
Lippen.	koe-liepoh.
Huid.	noelie.
Oud.	napoea-kah.
Jong.	kahpah.
Zitten.	hékoe.
Staan.	mahénoe.
Opstaan (van sla- pen).	khadok.
Opstaan (van zit- ten).	khadoh hekoeh.
Kaauwen.	mamah.
Weenen.	weloh.
Laghen.	oh-oh.
Schreeuwen.	oh-woh.
Roepen.	pa-harie.
Kooken.	pa-boeah.
Verkoopen.	pekèlie.
Koopen.	kapa-kèlie.
Stelen.	pah-beoh.
Moorden.	poh-beah.
Dragen.	koleh.

*Hooge taal.**Lage taal.*

Kleeding van het oefah. bovenlijf.		kali-kekoh.
Kleeding van het benedenlijf. (sarong of broek.)	} akah-wioh.	kali-kekoh.
Sprei.	kho-pie.	
Parang.	khobie.	paidjie.
Mes.	e-aw.	pieko-pieko.
Kladie.	oh-dohpoh.	poekiah.
Sabel.	poeroe takka.	kikoêmak-kah.
Vijl.	kah-kohleah.	
Bijl.	kêha.	behioe.
Ring.	kalihah-apah.	
Oorverciersel.		kenènèh-ka-rika.
Koralen.	mané-mané.	
Koperdraad.	khalé-leah.	
IJzer.	aw.	
Piek.	kha-ioh.	
Schild.	khie-ah.	
Zand.	roh-roh.	
Klapperwater.	bé-poh.	
Kist, doos.	oebah-dobah.	
Schaar.	éhèhléh.	
Bamboe.	abèhah.	
Niboeng.	eh-fah.	
Bladeren (boom).	toeroe.	
Wortelen (").	apoh.	
Spijker.	ko-anie.	
Distel (gereed- schap).	poh-koh.	
Hamer.	pekah-kah.	
Hout.	koeoh.	
Vischnet.	khaboh.	

Hooge taal.

Werpnet.	poeka-poeka.
Riem.	hordjie.
Zeil.	maneh-neh.
Halsverciersel.	khi-kah.
Naald.	koh-ie.
Naaijen.	oh-koh.
Anker.	pahoe.
Regen.	eboh-koelie djèbèh (water van bo- ven).
Wind.	ki-oeh.
Weerlicht.	eloh-ahbah.
Donder.	la-hoe.
Veel.	mohkoh.
Weinig.	kehi-mamah.
Duur.	mokkoh-lie.
Zwaarlijvig.	mokko-kerah-aha.
Mager.	kanie-kanie-ke- ra-aha.
Hard.	makoekoh.
Zacht.	kalileh.
Mooi.	khi-ho-ie.
Leelijk.	mahenah.
Zeer leelijk.	mokkoh-mahenah.
Rond.	kenahie-niah.
Vierkant.	ke-di apoh.
Hoog.	ènoh.
Lang.	koe-oh.
Goed.	kha-oewah.
Slecht.	kio-haie.
Zuur.	hia-mèh.
Bitter.	kioha-mèh.
Zout.	piemonie.

*Hooge taal.**Lage taal.*

Spoedig.	ma-aboe.	
Hoeveel.	api-ka.	
Alles.	khidrah.	
Hoelang geleden.	apêha-no-oi.	
Lang.	ènoh.	
Breed.	poh-horah.	
Groot.	kakoekah.	
Klein.	koh niekieh.	noe-ic-kie.
Dapper.	é-boek.	

Een.	kaihie.	
Twee.	adoeah.	
Drie.	akoh-loe.	
Vier.	oepah.	
Vijf.	aliebah.	
Zes.	kai-kinah.	
Zeven.	aliebah-adoea.	
Acht.	opah ijoepah.	
Negen.	aliebah ijoepah.	
Tien.	kapoeloeh.	
Elf.	" kaihie.	
Twaalf.	" adoeah.	
Dertien.	" akoh-loe.	
Veertien.	" oepah.	
Vijftien.	" aliebah.	
Zestien.	" kai-kinah.	
Zeventien.	" aliebah-adoea.	
Achttien.	" opah ijoepah.	
Negentien.	" aliebah ijoepah.	
Twintig.	kaihie takkah.	
Dertig.	kaihie takkah kapoeloeh.	
Veertig.	adoeah takkah.	

Vijftig.	adocah takkah kaihie poeloch.
Zestig.	akohloe takkah.
Honderd.	halibah-takkah.
Duizend.	kapoeloe takkah.

Hoe is uw naam?	ha-nia-moe?
Van waar komt gij?	koeloe-ia-oh?
Kom hier.	adeh-waij dje-éh.
Blijf daar.	kaiama djidjah (ohbea djidjah).
Gaat spoedig.	ma-akoe kehedie.
Verwijder u.	kahi-ah.
Ik heb honger.	oewah hiko.
Ik wil eten.	ika manoh.
Ik wil slapen.	ika bahoea.
Ik wil mij baden.	ika baikeh.
Het is warm.	mokhoh kehah.
„ „ koud.	mokhoh hioh.
Geef mij pisang.	ano-kiaij-ajoh.
Gaat daar zitten.	hèhoe djidjah.
Zijt niet bang.	iada niekie niekie.
Raap dat op.	na-ma-ana.
Vaart-wel.	wah-dji-ch.

AANTEEKENINGEN

NOPENS EENE REIS NAAR

BIMA, TIMOR, DE MOLUKSCHE EILANDEN, MENADO EN OOST-JAVA,

GEDAAN IN 1821 EN 1822 MET DEN HOOGLEERAAR

C. G. C. REINWARDT,

DOOR

J. Th. BIK.

Den 27sten Februarij verlieten wij de reede van Batavia. Het eerste, wat onze aandacht trok, toen wij den hoek van Krawang voorbij waren en de lucht begon op te klaren, waren onze oude bekende bergen in de Preanger Regentschappen, de Boeangrang, Tankoebang Prahoe, de Patoeha en Goenong Tiloe, die wij in de verte ontwaarden en ons menige aangename herinnering aan de reis, die wij in 1819 door die schoone landstreek gedaan hadden, voor den geest riepen. Wij dobberden lang voor den berg van Rembang en het eiland Mandalike, liepen dicht onder den wal van Madura, Bali en Lombok en zagen op Sumbawa den berg Tomboro, uit wiens kraters nog op vele plaatsen rook opsteeg, den vulkaan, die in 1815 eene zoo verschrikkelijke verwoesting in het land Tomboro en Pekat had aangerigt, zoodat van de geheele bevolking slechts weinige menschen naar Bima konden vlugten en het grootste gedeelte

door gebrek aan voedsel omkwam. Al spoedig zagen wij den Goenong Api, op een klein eiland vóór den ingang van de baai van Bima gelegen. Deze ingang is zeer smal en eenige mijlen lang, voordat men in de eigenlijke baai op de reede van Bima komt. In het midden van het kanaal ligt een klein fortje van den sulthan, hetwelk, als het goed werd bediend, aan ieder vaartuig den doortogt zoude kunnen beletten. Het kanaal is zoo smal, dat men van boord aan beide zijden een steen op den wal kan werpen.

Bima, eene armoedige plaats, leverde niets merkwaardigs op dan het huis van den sulthan, hetwelk nu uit-hoofde van de vele aardbevingen niet bewoond was. Eenige kamers, met goudleder behangen, getuigden nog van vorige pracht, doch over het algemeen was dit vorsten-verblijf zeer bouwvallig. De sulthan woonde nu in een bamboe gebouw, hoog boven den grond, waarin de meubelen, even als aan boord van een schip, waren vast gemaakt. Eenigen tijd voor onze komst was er eene zware zeebeving geweest, welke alle huizen langs de baai verwoest en eenige kleine vaartuigen, waaronder het jagt van den sulthan, tot op eene halve mijl landwaarts in had geworpen. Wij vonden dat jagt ver achter de plaats, waar de huizen hadden gestaan, geheel verbrijzeld in het zand liggen. Des nachts hoorden wij een onderaardsch geluid, hetwelk men ons verzekerde, dat met den Goenong Api, vóór den ingang der baai gelegen, in verband stond, evenals de laatste aardbevingen aan de werking van dien vulkaan waren toe te schrijven. In de nabijheid van de hoofdplaats Bima vindt men eenige zeer oude graven of boven den grond staande verwulven, waarin de lijken, welligt vóór dat de Islam hier heerschende was, wierden bijgezet. Zij waren geheel van gebakken steen, doch hadden niets, dat aan de oudheden uit den Hindoe-tijd op Java herinnerde.

Wij namen van deze graven eene naauwkeurige teekening. Het was hier, dat wij voor het eerst vogels zagen, die men op Java niet vindt, onder andere de witte kakatoe met geelen kuif, welke tot in de negorij op de kapokboomen zat. De resident Wetter bragt ons bij den sulthan, die ons in het bijzijn van vele rijksgrooten zeer hoffelijk ontving. Hoewel zijn bamboe huis uiterlijk geen kenmerk droeg van eene vorstelijke woning, ontwaarde men toch spoedig, dat men bij een vorst was, aan den eerbied, welken de hoofden voor hem hadden, die op eenen grooten afstand van de tafel, rondom welke wij gezeten waren, zich op den grond neerzetten. Wij verlieten den 20sten Maart Bima en toevallig waren wij getuigen van een prachtig natuurtooneel. Buiten het kanaal in zee komende, zagen wij den Goenong Api branden, hetgeen, toen het avond begon te worden, een treffend gezicht opleverde. Nadat eene donker zwarte rook den geheelen berg aan ons oog onttrokken had, werd alles op eenmaal verlicht door een stroom van vuur, die, evenals zoovele vuurpijlen, regt uit den krater naar boven steeg. Wij zagen duidelijk gloeiende steenen, die uit den berg werden geworpen, wederom vallen en langs de helling van den berg als gloeiende kogels nederrollen, om onder in het bosch te verdwijnen. Daarna werd alles weêr donker, totdat een nieuwe vuurregen alles zoodanig verlichtte, dat men op het dek van de brik kon lezen; daarbij woei het zeer hard en liep er eene hooge zee, hetwelk te zamen genomen een verschrikkelijk gezicht opleverde. Des morgens dreven er geheele banken van puimsteen in zee en was ons schip met vulkanische asch bedekt.

Beoosten het eiland Flores liepen wij de straat van dien naam in, doch raakten voor het eiland Adenara of Sabrauw, dat de oostkant van gemelde straat uitmaakt, vast op een koraalklip, waarop slechts 3½ voet water stond.

Wij begaven ons naar den wal op Adenara om hulp en vonden daar eene armoedige bevolking, die meer het uitzigt had van zeeroovers, dan van Portugesche christenen, waarvoor zij zich uitgaf. Wij maakten eene overeenkomst met den radja, om de ijzeren hoepels, die wij voor Banda aan boord hadden, te lossen, ten einde ons vaartuig te ligten. Nadat echter eenige prauwen waren gelost, bleek, dat geene verandering of beweging in de brik bespeurd werd. Wij hadden al eenige ankers buiten boord gebragt, om te trachten het schip van de klip te winden, doch alles was vruchteloos; onze krachten schoten te kort. Onze bemanning, sints 24 uur afgetobt, bestond meerendeels uit Manillarezen, welke wij bevreesd waren met hunne fanatike geloofsbroeders in aanraking te brengen; want het was onzen kapitein bewust, dat het volk van Adenara niet te vertrouwen was. Dierhalve lieten wij slechts eenigen aan boord komen van de honderden, die in kleine prauwtjes rondom de brik lagen; des nachts hielden wij goede wacht en onze zes stukken waren met schroot geladen. Niet alleen het volk van Adenara stond als slecht bekend, maar ook dat van Larantoea op het eiland Flores, dat er tegenover is gelegen. Dezen zijn evenmin te vertrouwen en ons schip zoude het eerste vaartuig niet zijn geweest, dat zij hadden afgeloopen. Ons voorschip zat op de klip, welke door het water te zien was en geheel uit koraal bestond; het achterschip lag des nachts bij eb zoo diep, dat het moeilijk was om naar voren te loopen. Goede raad werd eindelijk duur, waarom wij besloten vijftig man aan boord te laten komen, om met meerdere en vernieuwde krachten te trachten de brik van de klip te winden. Zulks werd met een gewenscht gevolg beproefd. Een vijftigtal van die zoogenaamde, bijna naakte roomsch-katholijke christenen kwam aan boord; wij bragten hen met een hoera aan het spil en

weldra wonden ze de brik van de klip in diep water. Hoe verheugd wij waren, toen wij het schip wederom zagen rijzen en dalen, laat zich moeilijk beschrijven en met de meeste dankbaarheid betaalden wij den kleinen man in geld en de hoofden met geschenken. Wij namen ons ijzer weder aan boord en verlieten de noodlottige plaats, welke tot verantwoording van onzen kapitein op zijne kaarten niet bekend stond.

Er loopt in straat Flores een geweldige stroom, waardoor wij die straat soms met den achterstevan vooruit doorliepen en het schip zoodanig draaide, dat de boegspriet dikwijls de takken van de boomen aan den wal raakte. Straat Flores wordt gevormd door drie eilanden, aan de west-zijde door het groote bergachtige Flores en aan de oost-kant door Adenara en Solor. Op het laatste hadden wij ten tijde van de Compagnie een fortje, Frederik Hendrik genaamd. Over Solor ziet men op het eiland Flores twee nog rookende vulkanen, Lobitobi genaamd. Flores en Adenara behoorden nog onder het Portugesche bestuur van Delih, alhoewel er tusschen Delih en die eilanden weinig gemeenschap was.

Den 3^{den} April zagen wij Timor en kwamen denzelfden dag op de reede van Koepang ten anker. Het land is er dor en onvruchtbaar en heeft dat weelderige aanzien van de Java-kusten niet; toch waren de natuurkundige reizigers, die hier onder Peron in 1801 met de Astrolabe en Casuarina ten anker kwamen, opgetogen over het schoone land, dat ze voor zich zagen. Wij maakten een vergelijk met Java, zij met de dorre kusten van Diemensland, dat ze kort te voren hadden verlaten. Timor heeft, oppervlakkig gezien, veel gelijkenis met het eiland Madura.

Wij werden door den resident Hazaart zeer minzaam ontvangen. ZEd. gaf ons zijn buitenverblijf, Oma ge-

naamd, tot woning, dat drie Engelsche mijlen van Koepang in een zeer aangenaam, lommerrijk oord, dicht bij eene bron (mata ajer), die het zuiverste water opleverde, was gelegen. Vóór ons hadden wij de baai van Koepang en de daarin gelegene kleine eilandjes, Poeloe Semauw en Kambing. Ons eerste uitstapje was naar Poeloe Semauw. Wij zagen daar voor het eerst Alfoeren, een groot, sterk menschenras; zij, die ons naar het eiland roeiden of liever gezegd met korte riemen schepten, waren bijna geheel naakt en hadden slechts eene lange strook boombast om hun midden, tjidakoe genaamd; hun lang, gekroest haar was met een lontarblad dicht aan het hoofd opgebonden, zoodat het stugge haar rondom naar beneden hing en wel eenige gelijkenis had met eene grenadiers muts. Sommigen hadden een aantal ringen om armen en beenen, van koralen en schulpen of wel van de cachelot of spermacëtie vischgraad vervaardigd; hunne huid was licht bruin als die van de Maleiers, met wier physionomie hun gelaat ook zeer veel overeenkwam. Onder die menschen waren Timorezen, bewoners van Sawoe en Rottinezen, die onlangs waren teruggekeerd van eene expeditie tegen den vorst van Amanoebang, welke in onmin was met de Compagnie, zooals ze het gouvernement nog altijd blijven noemen; hunne radja's waren nog te Koepang en de resident had dit volk, nagenoeg 300 man, bestemd om ons te begeleiden op eene reis naar de zoogenaamde koper-rivier, welke in het land van gemelden vorst, ten zuiden van Koepang, gelegen is. Die reis was niet zonder gevaar en werd daarom tot aan ons vertrek geheim gehouden, zoodat er mogelijkheid bestond, dat wij reeds op onze terugreis konden zijn, vóór en aler het plan van onzen togt in het land van Amanoebang bekend was.

Poeloe Semauw heeft weinig bijzonders. Professor Reinwardt vond daar echter een aantal nieuwe planten en wij

zagen er een waringinboom, die nagenoeg een paal in omtrek had, doordien de nederhangende wortels, die uit de takken schieten, wederom in den grond nieuwe stammen vormen, die aan den primitiven stam verbonden blijven. Zulks vormt in betrekkelijk korte jaren een geheel bosch, uit eenen stam ontloken.

Wij bezochten den radja van Amabi. Een dorre, klipachtige weg bragt ons eenige mijlen van Koepang aan zijne woning, een smal lang gebouw van hout en bamboe. Die woning was omringd met eene muur van korraalsteenen, aan wier ingang vier bamboezen waren geplaatst met een menschenhoofd op elken top, waarvan het lange, zwarte haar naar beneden hing en welke ons als spoken aangreinsden; het scheen, dat die koppen nog niet lang geleden gesneld waren, want, alhoewel het vleesch geheel vergaan was, had een daarvan den bamboekam nog in het haar zitten. De radja vertelde ons, dat het de schedels van vijanden waren, die hij uit den laatsten oorlog had medegebragt. Wij vonden die tentoonstelling eene barbaarsche gewoonte, vooral voor een radja, die zoo in de nabijheid van de hoofdzetel van ons bestuur woonde en voorzien was van eene rotting met zilveren knop, waarop het wapen van de voormalige Compagnie prijkte. Alhoewel de verdienstelijke en zeer beminde heer le Bruyn hier zending was, gaf het ons een slecht denkbeeld van den vooruitgang van het christendom, en niettegenstaande vele radja's en hunne Alfoersche onderdanen tot ons geloof waren toegetreten, zoo bestond er toch over het algemeen zeer weinig beschaving; alles bij hen was even woest; de oorlog is hun grootste vermaak; in Koepang vonden wij hunne voorvechters uitgedoscht met armingen, zilveren platen en vlaggetjes, steeds wachtende om eene nieuwe expeditie van roof en moord te beginnen. De invloed van het Europeesche bestuur, dat hier bijna onafgebroken twee

eeuwen heeft bestaan, heeft tot nog toe slechts het resultaat, dat wij op het groote eiland Timor eene kleine stad bezitten, met een handvol inwoners, omringd van eene woeste bevolking, die liever met hunne naburen oorlog voeren, dan hun land bebouwen, zonder dat er eenig vooruitzicht bestaat op eene betere toekomst.

Om onze reis naar het binnenland te beginnen, begaven wij ons naar Preti, eene plaats in de baai gelegen, alwaar wij met onze kleine armée in den avond van den 11^{den} April in vaartuigen aankwamen; allen waren wel gewapend, velen met geweren. Zij, die ons daar afwachten, zaten te paard en waren op eene vreemde wijze uitgedoscht. Onze bedienden, meestal Buitenzorgsche jongens, waren onder dezen woesten troep niet op hun gemak; ze begrepen niet, hoe of het mogelijk was, dat deze lieden varkensvleesch aten, dat overigens zeer smakelijk gerookt was en bij hen onder den naam van Bibi forifon bekend is.

Den 13^{den} trokken wij het land zuidwaarts in, tot aan een berg of groote klip, Fatoe-Leon genaamd: het land is geheel woest, met eenen steenachtigen grond, waarin de alangalang weelderig groeide; hier en daar zag men een grooten boom, in boschjes van kajoe poetih boomen; men zag echter hoegenaamd geene bevolking en slechts hier en daar, tegen steile kalkklippen, eene armoedige hut, rond en laag bij den grond, evenals eene groote bijenkorf. Bij onze nadering vonden wij die hutten verlaten, en niet zonder reden wegens het naderen van eenen zoo geduchten troep woeste Alfoeren. Kultuur was zeer schaarsch en bestond alleen uit eenige kleine tuintjes, beplant met padi, djagong, die ze hier miloe noemen, en tabak.

Den eersten nacht kampeerden wij dicht bij den berg Fatoe-Leon, onder de kajoe poetih boomen. Het was voor ons een vreemd gezigt, hoe de Alfoeren zich onder die boomen

legerden en daarin tropheën van hunne wapenen maakten. Soms hielden ze onder elkaâr wedrennen, waarbij ze hunne lange lansen over de takken van de boomen wierpen en weder opvingen; ieder man had een bamboe bij zich om zijn voorraad eten te bergen, hetwelk bijna uitsluitend bestond uit fijn gestampte miloe, met lontar-stroop gemengd; de hoofden hadden hierbij soms een stuk van het bovengenoemde gerookte spek; rijst is voor hen weelde en wordt zeer weinig gebruikt. Des morgens bij het opbreken kostte het aan de drie radja's van Koepang, Sawoe, en Rotti veel moeite om hun volk in beweging te krijgen: ze stonden daartoe op hunne paarden al schreeuwende hunne orders te geven, waaraan de onderdanen zich toch niet veel lieten gelegen liggen, hetgeen bijzonder afstak bij de slaafsche onderwerping, waarmede de Javanen de bevelen van hunne hoofden ontvangen. Om acht uur waren wij eindelijk weêr op reis; het land was nu eene aaneenschakeling van valleijen, welke wij wegens den steenachtigen grond niet zonder moeite af- en opreden; meestal moest een orang brani (voorvechter) vooruit gaan om te zien of er geen verscholen vijanden beneden in de vallei gelegerd waren. Een van de radja's vertelde ons, dat er onder de Compagnie, bij een togt naar de binnenlanden, veertig Europeanen vermoord waren en dat hij daarom de voorzorg gebruikte om een voorvechter vooruit te zenden om het terrein op te nemen. Het bosch was hier niet zeer dicht en bestond meestal uit kreupelhout, alang-alang en hier en daar een grooten boom; bevolking was er nergens te bespeuren en, nadat wij ons kampement hadden verlaten, zagen wij geene menschelijke woning. Omstreeks vier uur in den namiddag kwamen wij te Pasir bij eenen radja, Neij Nenoewé genaamd: hij woonde in een armoedig huis van bamboe, op eene hoogte gelegen, omringd van nog eenige huizen. Bij onze komst was de zoogenaamde koning niet te huis; na-

derhand vernamen wij, dat hij eerst bij onze nadering op reis was gegaan. Pasir ligt bijna op de grenzen van het rijk van Amanoebang, met welks vorst het bestuur te Koepang in onmin was, zoodat wij het vertrek van den radja niet vertrouwden. Het was ook bekend, dat hij met Amanoebang heulde en alleen oogenschijnlijk met ons in vriendschap leefde. De weinige menschen, die wij hier zagen, hadden een slecht uitzigt; alles was even armoedig; de vrouwen hadden geene andere kleeding, dan eene zeer naauwe sarong, welke haar het loopen bijna belette. Het hoofd, dat hier bij afwezenheid van den radja het bevel voerde, was de eenige, die gekleed was en Maleisch sprak. Alhoewel onze troep hem veel vrees inboezemde, was hij toch weldra overtuigd, dat wij alles behalve vijandelijke oogmerken hadden; de bevolking kwam ook langzamerhand uit hare schuilhoeken te voorschijn, zoodat onze woning omringd werd van mannen, vrouwen en kinderen, die ons voor vreemde wezens aanzagen.

Den volgenden dag waren wij omstreeks negen uur aan de zoogenaamde goudrivier, die nagenoeg geheel droog en, evenals de rivieren in de gebergten van Java, bedekt was met groote steenen. Goud was er noch als erts, noch in het zand te vinden, alhoewel men ons toch verzekerde, dat het hier gevonden werd. Wij wilden van hier onze reis vervolgen tot aan eene tweede rivier, in het land van Amanoebang gelegen, alwaar, zoo men zeide, koper aanwezig was, doch onze radja's waren niet te bewegen om ons verder in een vijandelijk land te volgen en verzekerden ons, dat hun volk slechts voor vier dagen geproviandeerd was en de een na den andere ons zoude verlaten.

Op dat onverwachte berigt besloot de heer Reinwardt om zonder geleide verder te gaan, en het kostte ons en den tolk en wegwijzer, dien wij bij ons hadden, veel moeite om ZEd. van dat voornemen te doen afzien. Hij kon-

de zich niet begrijpen, dat men hem eenig leed zoude doen en dacht zich nog steeds onder de vreedzame bevolking van Java. Eenigen van ons volk, waaronder een radja, die ons had gezegd, dat hij uithoofde van een ongemak niet langer te paard konde zitten, waren reeds teruggekeerd naar Pasir en de overigen wachtten slechts op ons om hen te volgen. Wij besloten daarom tot ons groot leedwezen terug te keeren. Wij waren daartoe genoodzaakt, want niet alleen dat wij zonder bescherming ons in het rijk van Amanoebang niet konden wagen, zouden wij geene menschen genoeg overgehouden hebben om onze bagage te dragen, daar het wel te voorzien was, dat de dragers hunne hoofden zouden volgen. De weg of liever het smalle voetpad was ons nu bekend, zoodat wij goed door konden rijden. Wij bleven een oogenblik bij onzen gastheer te Pasir, die bij ons vertrek aan den heer Reinwardt eene pennenschacht met stofgoud aanbod. ZEd. gaf hem daarvoor een klein geschenk in de plaats en wij vervolgden onze terugreis, zoodat wij tegen den avond het kampement te Fatoe Leon bereikten, hetgeen wij den vorigen dag hadden verlaten. Den volgende dag ging de reis nog spoediger, want in stede dat het grootste gedeelte van ons volk achter ons reed, reden ze ons een voor een door het bosch voorbij. Wij moesten daarom wel in galop rijden, wilden wij niet geheel alleen blijven. Wij bemerkten nu ook, dat wij in onze Alfoeren weinig vertrouwen konden stellen, want wij waren, toen wij de zee weder voor ons zagen, om zoo te zeggen, alleen in vergelijk met de magt, waarmede wij waren uitgetrokken, en vermits er nog twee radja's bij ons waren, kan men hieruit afleiden, hoe weinig gezag deze over hun volk hadden.

Wij reden nu westwaarts naar Babouw; de weg was zeer moeilijk door de diepe kreeken, die hier in zee uitloopen en wier kanten eerst naar beneden

moesten worden gehaald, voor en aler wij onze paarden er overheen konden krijgen; het land was hier zeer dor, doch de vreemde vegetatie leverde aan den heer Reinwardt eene groote verscheidenheid van nieuwe planten op, welke de moeilijke togt dubbel beloonde. Digt bij Babouw vonden wij eerst eenige kultuur. De resident had hier door zijne slaven eenige rijstvelden laten aanleggen, welke ook de eenige waren, die wij op Timor hebben gezien. Die slaven waren meestal geschenken van de vorsten; ook menschen die, in den oorlog buit gemaakt, vroeger op Timor waren aangebragt en te Koepang voor een geringen prijs verkocht. Men vertelde ons, dat de heer Hazaart er 500 had, die echter op loflijke wijze voor den landbouw gebruikt werden en een nuttig voorbeeld aan de inheemsche bevolking gaven. Babouw was dan ook een welvarend plaatsje, hetwelk alleen aan den landbouw was toe te schrijven; hier werden ook veel varkens gekweekt van een bijzonder groot ras; sommigen konden door hunne dikte naauwlijks loopen.

Wij overnachtten te Babouw, vertrokken den volgenden dag naar Koepang en van daar naar ons huisje te Owa. Naast ons was een vervallen huis, hetwelk had toebehoord aan wijlen mevr. van Esten, eene weduwe van eenen vroegeren resident. Wij vonden daar nog in den achtermuur het deurtje, waarvan Peron in zijne „voyage aux Terres Australes” in 1801 melding maakt en alwaar een van de Fransche naturalisten door een slaaf met eene assagai in de hand zoo onvriendelijk ontvangen werd; dat achterdeurtje werd zeker niet voor niets zoo goed bewaakt, te meer daar het Fransche gezelschap zeer lusterrijk door de weduwe was ontvangen geworden. Deze Fransche expeditie vond te Koepang veel ongelukken: eenige leden daarvan, waaronder een botanicus, liggen op het

kerkhof aldaar begraven. Wij waren gelukkiger; geen van ons, noch van de equipage van de *Experiment* zijn aldaar ziek geweest. Het was voor ons echter eene groote teleurstelling den heer Hazaart bij onze komst zeer ongesteld te vinden en ZEd. ook in dien staat te moeten verlaten: wij misten daardoor veel van de wetenschap, die hij door zijn veeljarig verblijf op Timor had verkregen, en van zijne algemeene kennis van de volken van dezen zuidelijken archipel. Professor Reinwardt verrijkte zijn herbarium met een aantal nieuwe planten en gewassen en met eene verscheidenheid van zoöphyten, waaraan de baai van Koepang zeer rijk is en welke ZEd. in teekening of op spiritus medenam.

Den 19^{den} April verlieten wij de reede van Koepang. De oostewind stond nog goed door en er liep tusschen Timor en Ombaai een zoo hevige stroom, dat wij den 26sten weder in het gezicht van de reede Koepang kwamen. Wij hadden spijt, dat wij die zeven verloren dagen niet aldaar waren gebleven. Het was zeer slecht weer en wij moesten de geheele straat door laveren, zoodat wij dan eens onder den wal van Timor en dan weer onder dien van Ombaai waren. Den 28sten waren wij bij de kampong Matara op Ombaai, welke zeer schilderachtig is gelegen. Wij begaven ons in eene boot, zoo digtbij mogelijk, om er eene teekening van te nemen, hetgeen ook gelukte, doch het was tijd, dat wij ons weer naar boord begaven, want er kwam een aantal kleine praauwen naar ons toe, vol met menschen, die alle goed gewapend waren; wij hielden hen met onze jagtgeweren in bedwang, totdat wij bij de brik waren. Den volgenden dag ontmoetten wij een whaler of cachelot-visscher, bij wien wij aan boord gingen. Hij verhaalde ons, dat hij eenige dagen geleden op Ombaai aan den wal had willen gaan om provisiën te koopen, doch dat zijne sloep, nog voor dat

hij aan den wal was, door eene troep prauwen was omringd geworden en hij, zoo hij geene vuurwapenen bij zich had gehad, zeker het slagtoffer van eene overrompeling zoude zijn geworden; een van zijne matrozen was bij die gelegenheid gewond en hij verzekerde ons, dat de inlanders van Ombaai menscheneters waren en de walvischvangers daar nimmer dan bij hooge noodzakelijkheid naar den wal gingen. Deze cachelot-visscher was een schip van 450 ton en de tiende, dien wij tusschen Timor en Ombaai ontmoetten, zonder die te rekenen, welke wij onder de kust van Timor met den kijker konden zien liggen in baaitjes en kreeken, die op onze kaarten niet bekend stonden; ze lagen daar te handelen; een jonge buffel werd met een busje kruid betaald. Men kon zich aan boord van die schepen alles aanschaffen: geweren, sabels, kruid, gemaakte kleeren, enz. Deze artikelen werden speciaal gebruikt om tegen eetwaren te ruilen, en daar het aan de opvarenden onverschillig is waar ze visschen, zoo kruisen zij door den geheelen Indischen Archipel, soms tot in de Japansche zee, en leeren alle hoeken en gaten kennen, waar te handelen valt. Het zijn meestal schepen van 4 à 500 ton. Ieder matroos heeft een aandeel in de lading, want zonder dit eigenbelang zouden ze menigen walvisch laten slippen, die ze met hunne booten door eene hooge zee vervolgen, totdat ze hem kunnen dooden. Kapt. Underwood verzekerde ons, dat op eene vorige reis ieder van zijne matrozen 60 pond st. voor zijn aandeel had gehad. De cachelot of spermacetië visch is soms 70 voet lang. Zijn kop, waarin de spermacetië zit, heeft bijna een derde van de lengte van de visch. Op de bovenste ra of Grietje staat altijd een man op den uitkijk, die, zoodra hij een cachelot ontdekt, daarvan kennis geeft, waarop onmiddelijk de whale-booten worden te water gelaten met vier man om te roeijen, totdat ze bij den walvisch zijn, en een man met eene lange

riem om te sturen. Zoodra het maar eenigzins mogelijk is, doen ze alle moeite om de visch te harpoenen; vóór in de boot staat een tobbetje, waarin eene lange lijn netjes opgeschoten ligt; aan die lijn zit de harpoen; zoodra nu de walvisch de harpoen voelt, schiet hij naar beneden en de lijn loopt door eene sleuf vóór in de boot met eene verschrikkelijke drift: daarbij moet men zeer voorzigtig zijn, dat er geen knoop in de lijn komt, want de boot zoude naar de diepte medegesleept worden, voordat er tijd was om de lijn door te hakken. Ze worden de visch niet magtig voor en al eer hij door eenige harpoenen is gewond, waarna ze hem naar boord slepen, alwaar hij buiten boord met takels wordt opgehaald; ze scheppen dan de spermacetie uit den kop, die onmiddellijk gekookt en in nette vaatjes gekuipt wordt. Als ze eene goede vangst hebben, dan nemen ze van de cachelot niets als de spermacetie; de ruggegraad wordt dikwerf gebruikt om aardigheden van te maken, als wandelstokken, pijp-roeren, armbanden enz., doch de traan wordt in dat geval weggegoorpen, als hebbende veel minder waarde dan de spermacetie. Het is een gevaarlijk ambacht, want het gebeurt dikwijls, dat de booten des nachts op zee blijven, in welk geval er veel licht aan boord wordt ontstoken om tot sein te dienen, en daar komt nog bij, dat zij zelden cachelotten zien, als bij eene hooge zee, welke het vervolgen van de visch dus dubbel moeilijk maakt.

Kapitein Underwood beloofde ons tot Banda te zullen volgen en het ons te laten weten, als hij een walvisch gevangen had, waarnaar de heer Reinwardt en wij allen zeer nieuwsgierig waren. Wij kochten eenige jagtgeweren, kruid en kleederen, alsook eene whale-boot, die bekend zijn voor hunne snelle vaart.

Den 7^{den} Mei kwamen wij eerst buiten de straat en passerden Delih, de hoofdplaats van de Portugesche bezitting

op Timor en Poeloe Kambing. Wij gingen aan wal op het kleine eiland Kisser; de brik moest heen en weer blijven kruisen, omdat de reede voor de kampong Wiwili gevaarlijk was. Wij kwamen aan een smal strand voor een rotsachtigen bergrug, die het geheele eiland aan de westkant scheen te omgeven. Twee ruggen, die hier ten einde liepen, lieten een doorgang naar de kampong, alwaar wij door den radja, Jeséa Frederik Bakker genaamd, ontvangen werden. Het eiland is bijna geheel door christenen bewoond en er was onder de Compagnie een Europeesch posthouder met eene kleine bezetting in het fortje Barneveld. Wij vonden er vele afstammelingen van Josua van Yperen, een vroegeren resident op deze plaats; het eiland stond nu geheel onder inlandsch bestuur. De arme christenen zagen er nimmer Europeanen, als de Engelsche of Amerikaansche zuidzee-visschers. Kisser heeft een overvloed van varkens, pluimvee en groenten en toch is er dikwijls hongersnood bij langdurige droogte. Er zijn acht kampongs en circa honderd christen-bewoners; ze hebben zeer goede huizen, meestal van bamboe en hout, welk laatste zij van het in de nabijheid liggende eiland Roma halen. De voorgevel van het huis van den radja was zeer aardig versierd met de Nautilus-schulp, welke wij in de verte aanzagen voor witte duiven. Het werd slecht weer, zoodat kapitein Hooper niet onder den wal van het eiland dorst te blijven; hij zond ons derhalve omstreeks vijf uur onze whale-boot, waarmede wij eerst tegen donker door eene hooge zee aan boord kwamen. Wij spraken nog lang over het eilandje Kisser, hetwelk, terwijl men elders alle mogelijke moeite doet om heidenen te bekeeren, daar met zijne christelijke bevolking zoo verlaten ligt!

Wij hadden den 13^{den} tot en met den 15^{den} Mei zwaren storm met eene verschrikkelijk hooge zee: er werd in drie

dagen niet gekookt, want het was gevaarlijk om vuur te stoken. Den 17^{den} liep er nog een hooge zee bij eene duistere bewolkte lucht, waardoor wij eindelijk den Goenong Api van Banda zagen schemeren, alwaar wij gelukkig, door het Lonthoigat, voor Neira ten anker kwamen.

De reede van Banda wordt door de eilanden Lonthoir of groot Banda, Neira en Goenoeng-Api omsloten; men kan haar dus door drie ingangen bereiken, namelijk het Celamsche-, Lonthoir- en Zonne-gat. Het eiland Lonthoir maakt eene bogt voor de twee andere eilanden, zoodat men de uitgangen naar zee op sommige plaatsen van de reede niet zien kan en men als op een binnenlandsch meer ten anker ligt, omsloten door een hoogen bergrug, tot aan zijn top begroeid met kanari- en noten-boomen, waartegen een aantal wit gepleisterde huizen aardig afsteken, door den steeds rokenden Goenoeng-Api, die als een kegel van donkerbruine en zwarte lava twee duizend voet boven het oppervlak der zee uitsteekt, en door het aardige stadje Neira, langs het strand in de baai gelegen, hetwelk door een kleinen berg beheerscht wordt, waarop het oude fort Belgica en waarachter nog een berg met notenperken is gelegen. Het is eene schilderachtige baai. Dat schoone natuurtooneel gaf ons toch bij het inzeilen een pijnlijken indruk; want wij vroegen ons onwillekeurig af: „is dit de plaats, alwaar, zooals Valentijn ons verhaalt, zoo vele gruwelen gepleegd zijn en wier bezit zooveel stroomen bloeds gekost heeft?”

Wij werden door den resident van Schreler zeer gastvrij ontvangen en alle inwoners van Banda beijverden zich om den heer Reinwardt alle mogelijke hulp aan te bieden. Ik mag daaronder niet vergeten de heeren Kamerling en Kloet, beide perkeniers van den ouden stempel, die ons van de tijden der Compagnie veel wisten te verhalen.

De notenperken, die wij op groot Banda bezochten, waren genaamd:

Biesoe,	toebehoorende	aan	den heer	Van Aart.
Klein waling	"	"	mejufrouw	Werens.
Groot	"	"	den heer	Van den Broek.
Spantjebiel	"	"	"	Van der Sluis.
Keizers Toren	"	"	"	Van Es.
Kombier	"	"	"	Kamerling.
Laut Oetang	"	"	"	Kloet.
Dender	"	"	"	"
Orang Datang	"	"	"	Van Aart.

De heer Reinwardt kreeg hier een groot pakket officiële stukken van Batavia om op te adviseren, zoodat ZEd. vooreerst geen tijd had, om aan natuurlijke historie te denken. De geneeskundige dienst, het schoolwezen, de vaccine, de militaire school te Samarang, de munt te Soerabaja waren alle attributen, die tot zijn departement van landbouw, kunsten en wetenschappen behoorden en meest alle takken van dienst, welke onlangs door hem waren ingevoerd. Door al dat werk werd het de 14^e Junij, voordat wij den Goenoeng-API beklommen.

Wij begaven ons des nachts om vier uur op reis. De maan scheen helder, doch nauwelijks waren wij in het bosch aan den voet van den berg gekomen of de maan ging onder en wij stonden in eene volslagene duisternis; de weg begon hier steil te worden en wij konden geen voet verzetten, of er rolden groote steenen naar beneden, zoodat wij, als wij hen, die achter kwamen, niet wilden kwetsen, genoodzaakt waren om achter de stammen van de boomen eene schuilplaats te zoeken, totdat de dag aanbrak; want er waren ons eenigen vooruit, die wij door de duisternis niet konden zien en die gedurig steenen en stukken lava in onze rigting, naar beneden deden vallen; zoo rolde mij een groote steen

voorbij, die, als hij mij geraakt had, mij had medegevoerd. Het werd eindelijk dag, doch het woei bijna een storm; de berg, die nu voor ons lag, bestond uit een kegel van vulkanische asch en lava, bezaaid met groote rotsblokken; soms was hij geheel met wolken omhuld; dan weder dreef de storm die wolken weg en lag de geheele berg als een groot zwart monster voor ons. Wij klommen nu, met handen en voeten, op eene rei naast elkaâr, zoodat de steenen, die wij onwillekeurig naar beneden deden rollen, geen letsel meer veroorzaakten. De berg liep eenigzins met een buik naar boven, zoodat hoe meer men den top naderde, hoe minder men iets van den voet, alwaar nog bosch was, konde zien; op het laatst verdween dit bosch geheel, zoodat men, voorover op handen en voeten klimmende, tusschen de beenen door langs eene kale, zwart bruine helling van meer dan duizend voet, regt in zee zag, waardoor het hart wel eens werd toege-nepen, vooral als eene wolk uit zee met eene verschrikkelijke vaart tegen den berg werd opgejaagd en men moeite had om zich aan de rotsblokken vast te klemmen. Het was dan ook zulk slecht weder, dat men op Neira had gedacht, dat wij de reis zouden hebben uitgesteld. Met ontsteltenis zag men echter door telescopen en verrekijkers, dat wij aan ons voornemen toch gevolg gaven.

Wij bereikten eindelijk den top en stonden daar in een donkeren rook, die ons uit den krater tegenwoei. Wij waren dan eens ijskoud en dan weer warm en konden soms door den rook elkaar niet zien, waardoor het zeer moeilijk was barometer-waarnemingen te doen. Wij stonden dicht bij eenige gaten, omgeven van ge-crystalliseerde zwavel, waaruit een zwarte rook op-ging; het was ons door dien rook niet mogelijk den eigenlijken krater te zien; ook werd de grond hier zoo

warm, dat wij ons niet verder durfden te wagen. De heer Reinwardt veronderstelde, dat geheel Banda één berg was geweest, waarvan de tegenwoordige baai de krater en de eilanden Lonthoir, Goenong-API en Neira de wanden waren. De verschrikkelijke aardbevingen, die op Banda steeds plaats hebben, doen wel veronderstellen, dat alle drie deze eilanden eenen vulkanischen oorsprong hebben en God weet aan welke veranderingen Banda nog onderhevig zal zijn! De heer Reinwardt berekende de hoogte van den Goenong-API op 1646 Rh. voeten en van den Papenberg op 623 Rh. voeten boven het vlak der zee.

Op groot Banda heeft men van de ruïne van het oude fort Slamon een schoon gezigt over de baai, op het stadje Neira en op den Goenong-API. Op een steen in den muur van dat fortje staat geschreven:

„Dese redvit is gestigt in de Jare 1682 door den gouverneur Willem van Sill”.

Op een anderen steen te Slamon staat geschreven:

„Gebouwd A°. 1637 bij Cornelis Acolij, gouverneur en directeur dezer kwartieren Banda onder belijd van den E. Manhafte Heer Gouverneur Generaal, Antonie van Diemen”.

Te Dender staat op een steen:

„ als God met ons is, wie kan ons deren.

Willem Janssen, Anno 1606.”

Eenige dagen na onze aankomst op Banda kwam er werkelijk een sloep van kapitein Underwood, met het bericht, dat hij een walvisch had gevangen, en eene uitnoodiging om even buiten den wal van Banda bij hem aan boord bekomen. Ongelukkig waren wij allen op een toertje op zee rondom den Goenong-API, zoodat die vriendelijke uitnoodiging van kapitein Underwood vruchteloos afliep. Bij onze terugkomst speet het ons zeer, dat wij het zien van een cachelot van zoo nabij hadden gemist.

Als het niet verboden was geweest, dat vreemde schepen te Banda niet als bij hoogen nood binnenloopen, dan was de whaler zeker op de reede gekomen.

Wij hadden een aantal, zoowel natuurkundige, als andere teekeningen op Banda gemaakt. De heer Reinwardt had ook eene goede hoeveelheid naturalia verzameld, die ZEd. naar Batavia expedieerde, waaronder een aantal vogels, die wij hier voor het eerst hadden gezien en waaronder eene groote verscheidenheid van papegaaijen. Er worden op Banda vele vogels, zoowel levend als gedroogd, aangebragt. Onder de eersten vindt men de witte en zwarte kakatoe met oranje kuif en onder de laatsten eene groote verscheidenheid van paradijsvogels van Nieuw-Guinea of, zooals ze hier zeggen, van Papoea, welke op sommige plaatsen in den archipel als sieraad worden gedragen.

Den 26sten Junij verlieten wij Banda en den 27sten des middags om vier uur waren wij reeds op de reede van Amboina, alwaar wij door de heeren Morees en Martheze aan boord verwelkomd en uitgenoodigd werden om bij den gouverneur Tilenius Kruithof te Batoe Gadjate komen logeren.

Alhoewel Ambon eene fraaije baai heeft, alwaar de grootste schepen tot dicht onder den wal kunnen ankeren, vindt men daar toch dat grootsche gezigt van de baai van Banda niet terug. De vegetatie rondom en langs deze baai heeft meer overeenkomst met Timor; de heuvelen (hooge bergen zijn er niet) zijn schaars begroeid en bestaan uit een laag kalkgebergte; niettegenstaande dat is de grond zeer vruchtbaar; men vindt er alle soorten van aardvruchten en de nagelboom tiert er zeer weelderig; men vindt er ook sagobosschen, zijnde eene zeer schoone palm, die veel gelijkenis heeft met den Javaanschen arengboom; de meeste sago wordt echter van het eiland Ceram aangebragt.

Amboina is bijna geheel christen en in de meeste dorpen vindt men een aardig kerkje van kalksteen opgetrokken, waaronder er zeer veel waren, die getuigden van den godsdienstzin onzer voorvaderen. De criminele zaken zijn hier ook veel minder dan op Java; men hoort zelden van de gruwelijke moorden, die daar plaats vinden, en alhoewel de beschaving onder dit volk nog weinig vorderingen heeft gemaakt, gevoelt men zich hier toch meer t' huis dan onder de Mahomedaansche bevolking van Java.

Den 12sten Julij maakten wij een uitstapje naar den overwal en wel naar de negorij Hila, op de kust van Hitoe gelegen; men vindt daar een zeer doelmatig blokhuis, hetwelk zeer geschikt is om met eene geringe magt een sterken inlandschen vijand af te weren. Van Hila ziet men de kust van Ceram. De Mahomedaansche negorijen op Hitoe zijn minder zindelijk dan die van de christen-bevolking. Wij begaven ons van hier naar de oude negorij Hitoe-Lama; het was slechts eenige jaren geleden, dat de Papoea's hier op eene plaats, Saija genaamd, waren geland en alles vermoord en geplunderd hadden, dat hun onder de handen was gekomen.

Den 20sten vertrokken wij over de pas van Baguala naar het eiland Haroekoe; wij passeerden daar de negorijen Soeli en Theleo. Deze zeetogten in ranke vaartuigen, orembaai's genaamd, zijn niet zonder gevaar, vooral als men van het eene eiland naar het andere oversteekt; want, zoodra als men de hoek van het eiland voorbij is, krijgt men de hooge zeeën uit de eerste hand. Op Oma bezochten wij een warmen bron, welke 196° warmte had en vertrokken van daar naar het grootere eiland Saparoca; men bragt ons ook daar aan een warmen bron, te Tiouw, die drie vadem diepte en 135° warmte had; men liet ons ook de tjinkeh radja zien, waarin hon-

derd-menschen konden zitten en dus met regt de vorst van de nagel-boomen werd genoemd.

Den 25sten bezochten wij de negorij Sirihsoreh, alwaar eene zeer fraaije kerk is, en het kleine eilandje Pombo, hetwelk met een duizendtal witte duiven bevolkt is. In de negorij Booij zagen wij voor het eerst de Moluksche dansmeiden of djodjaro's. Ze dansten met een gedroogden paradijvogel in de hand en hunne dans was, zoo mogelijk, nog eentooniger dan die van de ronggeng's op Java. Hunne kleeding was echter geheel origineel. Van hier vertrokken wij naar het eiland Noesa-laut en kwamen bij de negorij Laijnito aan wal bij een aardig fortje, Beverwijk genaamd. Wij werden hier door de christen schoolkinderen ingehaald: de meisjes hadden ieder een paradijvogel in de hand. Onder het zingen van een psalm, vergezeld door fluitmuziek, werden wij tot voor het huis van den radja begeleid. De hooge zee, de zware branding en het zingen van psalmen bij de melancholische fluitmuziek op dit eenzame strand door christen kinderen bragt bij ons een weemoedig gevoel te weeg; het getuigde van godsdienstzin van deze van alle beschaving zoo ver verwijderde christenen. 's Avonds was het groot feest bij den radja; er werd braaf gedanst; de contra-dansen waren hier nog in de mode en het oude gebruik, dat vroeger op sommige partijen te Batavia ook bestond, was hier nog in vollen zwang, namenlijk, dat men, voordat de dans begon, onder het krassen van de viool aan zijne dame een zoen gaf! Het waren alle dames in kain kabaya, met bloote voetjes, op wier schoonheid niet te roemen viel: wij passeerden desniettemin een zeer aangename avond en de radja en de schoolmeester, welke de tweede persoon van de plaats is, gaven zich alle moeite om daartoe bij te dragen: het was dan ook drie uur in den nacht, voordat wij gingen rusten. Wij

bezochten daarna de negorijen Aboeboe, Akon en Amet, alle aan het strand gelegen; zoo doende waren wij het geheele eiland bijna rond geweest. De vruchtbaarheid daarvan is niet zeer groot en ware het niet, dat eene zoo verwilderde christen-bevolking veel belangstelling inboezemde en het daarom alleen de moeite waard is Noesa-Laut te bezoeken, anders zoude men daar weinig bezienswaardig vinden. Van hier bezochten wij de negorij Ouw op Sapa-roea, alwaar men eene zeer goede pottebakkerij vindt. Op dezen overtocht hadden wij op nieuw slecht weder; er liep eene hooge zee en de roeijers waren genoodzaakt om hunne toedoeng's (breede hoofddekfels van bamboe gevlochten) tegen den golfslag te houden, hetwelk eenigzins het water keerde. Een even gevaarlijken togt hadden wij ook bij het terugkeeren naar Ambon, op den hoek van Tial; wij dachten hier bepaald ons graf in de golven te zullen vinden. Op Ambon bezochten wij de negorij Soija, in het gebergte gelegen; de weg daarheen is zeer moeilijk; ook bezochten wij de grotten Batoc-lobang, welke veel overeenkomst hebben met die op Java, doch in geen vergelijk komen met de grotten van Noesa-Kambangan, wat bezienswaardigheid betreft.

Amboina leverde voor den heer Reinwardt eene groote verscheidenheid van naturalia op. ZEd. vond er onder anderen een nieuw geslacht van bloemen, zijnde eene witte bloem, welke veel gelijkenis heeft op onze lelij. Hij noemde haar, naar mijnen broeder en mij, *Bikkia grandiflora*. Ook een aantal vogels verrijkten het kabinet van natuurlijke historie, waaronder geheel nieuwe soorten van paradijsvogels, die hier, evenals op Banda, van Nieuw-Guinea worden aangebragt. Buiten de nageltuinen vindt men op Amboina weinig kultuur op groote schaal en ware het niet, dat de bosschen van Ceram eene groote hoeveelheid sago opleverden, dan zoude het er met de

voeding van de bevolking slecht uitzien. De rijst wordt van Java aangebragt, doch de kleine man eet die zelden en voedt zich meestal met miloe (djagong of Turksche tarwe op Java) welke met de sago een hoofdvoedsel voor de bevolking van deze eilanden is.

Den 12^{den} Augustus bezochten wij het graf van Rumphius; een eenvoudige marmereen steen bedekt de overblijfselen van den man, die zooveel voor de wetenschap van de Ambonsche eilanden gedaan heeft. Waar is het graf van Valentijn? Het is mij niet bewust, dat het, evenals dat van Rumphius, aan de vergetelheid ontrukkt is en toch had hij zulks wel verdiend; hij was de eenige, die onder de domperige tijden van de Compagnie durfde schrijven en alles, wat men van dien tijd weten wil, moet Valentijn ons leeren. Den volgenden dag verlieten wij de reede van Amboina, om Ternate te bezoeken; men passeert een aantal groote en kleine eilanden, die, wel is waar, onder de Nederlandsche bezittingen in de Molukken worden gerangschikt, doch zelden door Europeanen worden betreden. Ze liggen daar in al hun pracht, maar ook in al hun moeste barbaarschheid, en er zullen nog eeuwen verloopen, voordat op die verstrooide eilanden eenige beschaving zal zijn doorgedrongen, waartoe vooral Ceram en Obi-major een groot veld aanbieden. Vervolgens zeilt men dicht onder het nog al groote eiland Batjan, waarna de eilandjes Makian, Motir, Tidore en Ternate achter elkaar, evenals de schermen op een tooneel, te voorschijn komen. Ze liggen zoo dicht naast elkaar, dat de bergen van den een den ander bedekken, totdat men den hoogen berg van Ternate achter den hoogen piek van Tidore ziet uitkomen en men welhaast voor het lief gelegene stadje Ternate ten anker komt.

Wij werden in het fort Oranje door den resident Nijs zeer gastvrij ontvangen. Het geheele eiland Ternate be-

staat uit één berg, wiens voet alleen bewoond is. Al de voornoemde eilanden worden ten oosten door het groote eiland Halmaheira omsloten, alwaar de bevolking hare tuinen heeft; want noch Ternate, noch Tidore en Batjan zouden zonder die groote voorraad-schuur in hunne behoeften kunnen voorzien. Ternate en Tidore zijn zeer onderhevig aan aardbevingen. Ternate heeft een steeds werkenden krater en de stroomen lava, welke van diens top op sommige plaatsen tot in zee afloopen, getuigen van de veelvuldige eruptiën, die hier hebben plaats gevonden. Op eene plaats, ten zuiden van de stad Ternate, die men Batoe-Angoes (verbrande steenen) noemt, vindt men nu eene opeenstapeling van verbrande steenen en lava, waarvan men den loop uit den krater tot in zee met het oog volgen kan. Op die plaats werd, voordat die uitwerping van lava en steenen gebeurde, bij voorkeur gevischt, om reden de zee daar, zoo nabij de kust, zeer diep was; men kan dus eenigzins nagaan, hoe groot de hoeveelheid vulkanische voortbrengselen moet geweest zijn, om niet alleen die diepte te dempen, maar haar nog eenige honderde voeten boven het vlak der zee op te hoogen.

Den 22sten Augustus beklommen wij den berg van Ternate, die tot 2000 voet boven zee bebouwd en gedeeltelijk bewoond is. Het primitive bosch is hier bijna geheel weg en waarschijnlijk tot het bouwen van huizen verbruikt; boven het gecultiveerde gedeelte is meestal kreupelhout, totdat men op eene hoogte van 4000 voet is gekomen. Aldaar houdt de vegetatie bijna geheel op en weldra komt men in eene kloof, alwaar het terrein eenigzins vlak is, een paar honderd voeten beneden den krater gelegen. Deze plaats bood ons eene schoone gelegenheid aan tot het bouwen van eenige hutten om te kunnen overnachten. De thermometer stond hier des middags in de schaduw

op 74° en des morgens op 54° Fh.; het water kookte op 203°. Professor Reinwardt berekende de hoogte van den berg op 5405 Rh. voeten boven het oppervlak der zee. Den volgenden dag bezochten wij den krater, welke ongeveer 200 voet hooger is gelegen, dan de vlakke, waarop wij kampeerden. Wij konden hem wegens den zwaren rook niet naderen. Ook was het zeer gevaarlijk door de veelvuldige solphatara's, waarom slechts eene dunne korst verweerde zwavel lag, zoodat men bij iederen stap goed moest toezien, wilde men er niet doorheen trappen. Het niet kunnen naderen van den krater werd ons echter vergoed door het overheerlijke gezigt, dat wij voor ons hadden over al de eilanden, die rondom Ternate zijn gelegen, en speciaal op het grootte eiland Halmaheira of Djilolo, hetwelk met zijne zware bosschen ten oosten over ons lag. Men zag van hier de visschersvaartuigen als stippen in zee, terwijl in het zuiden de bergen van Tidore, Motir, Makian, enz. als zoo vele kegels in zee stonden. Wij ontvingen hier de noodlottige tijding van het uitbreken van de cholera op Java en het overlijden van familie en vrienden, welke hoogst droevige tijding bij ons eene treurigheid te weeg bragt, die ons deed wenschen dit stille oord van verwoesting zoo spoedig mogelijk te verlaten. Den volgenden dag verlieten wij den berg. 's Avonds bragten wij den sulthan een bezoek; wij zagen daar eenige dajang-dajangs, bijna evenzoo, als die wij op Saparoea gezien hadden. Ook zij hadden onder het dansen een paradijsvogel in de hand; ze waren origineel en sierlijk gekleed, vooral de jonge prinsesjes of *Bohi's*, dochters van den sulthan. Dat Ternataansche woord *Bohi*, hetwelk in de Molukken voor dochters van sulthans wordt gebezigd, heeft aan Valentijn aanleiding gegeven om haar in zijne beschrijving van de Molukken ten onregte „*Bokkies* met vergulde horenkens, enz.” te noe-

men. Die periode van Valentijn bragt onze lachspieren in beweging, toen wij daarvan de ware oorzaak vernamen.

Den 28sten deden wij een togt naar Tidore. Het geheele eiland bestaat, evenals Ternate, uit éénen berg, welke echter meer piekvormig dan die op laatstgenoemd eiland is; ook heeft de berg van Tidore nog meer oud bosch, dan die van Ternate; de voet is goed bebouwd met allerlei soorten van groenten en aardvruchten, doch zonder de veelvuldige sagoboomen op Halmaheira zoude de bevolking daar, evenals op Ternate, geen genoegzaam voedsel hebben. De sago is het merg van eene schoone palmboom, die wel eenige gelijkenis heeft met de areng; de stam heeft echter dorens en de bladen zijn lichter groen; het merg wordt in water geweekt of liever uitgespoeld, de grove vezelen worden daarna verwijderd en, nadat het eenigen tijd bezonken is en men het heldere water daarvan afgegoten heeft, blijft de fijne sago op den grond van den bak of liever van den uitgehouden bodem liggen, die na gedroogd en tot koekjes te zijn bereid, dadelijk eetbaar is. Er zijn boomen, die tot 1000 pond sago opleveren; het is een voornaam voedingsmiddel voor de bevolking van dezen Archipel; doch zoude deze zich niet met meer ijver op den landbouw hebben toegelegd, als die voeding niet zoo gemakkelijk en zonder eenige kultuur te verkrijgen was?

Het beklimmen van den berg van Tidore is zeer moeilijk, omdat hij veel steiler is dan die van Ternate; de thermometer stond hier bijna op dezelfde hoogte; het water kookte op $202\frac{1}{2}^{\circ}$ en professor Reinwardt berekende, dat de top 5435 Rh. voeten boven het vlak der zee is gelegen. Wij maakten op Tidore eenige goede teekeningen naar voorwerpen van natuurlijke historie, van het huis van den sultan, enz. Bij het terugvaren naar Ternate gingen wij even aan wal op Halmaheira; ons verblijf was daar echter te kort om er iets meldenswaardig van op te teekenen. Ach-

ter het kleine gehucht, dat wij bezochten, begon onmiddelijk het zware, digte bosch, hetwelk, zoo als men ons verhaalde, het geheele eiland bedekt. De overtocht naar Ternate was met de ranke orembaai weer niet zonder gevaar, want er stond eene hooge zee; men moet die vaartuigen zonder kiel, door de vracht goed te verdeelen, in evenwigt houden, anders heeft men veel kans om te slaan. Op Ternate hadden wij druk werk met onze botanische teekeningen van dit togtje uit te werken: wij namen ook nog eene teekening van den berg van Ternate, uit zee gezien, van Kajoe Merah en van het huis van den sulthan.

Den 5^{den} September vertrokken wij naar Gorontalo (Goenoeng Tello); wij waren eerst den 14^{den} onder de kust van Celebes, door den zwaren stroom, die ons in straat Patiencie tegen was; den 15^{den} liepen wij de bogt van Tomini in en kwamen nog dienzelfden dag voor Gorontalo ten anker, alwaar wij door den resident Mollet zeer minzaam ontvangen werden. De reede van Gorontalo is nauwelijks groot genoeg om één schip te bergen; men ligt dicht bij de rotsen ten anker, welke hier een doorgang naar het binnenland laten, waardoor een klein riviertje in de baai loopt. Het land ziet er zeer vruchtbaar uit; langs de kust in de bogt van Tomini ontwaart men overal de weelderigste vegetatie; de bevolking is bijna geheel Mahomedaansch, in tegenstelling met het daaraan grenzende Menado, met zijne half christen en half Alfoersche inwoners. De koning was echter het christendom zeer toegedaan, niettegenstaande hij de hoogepriester van zijn volk was; hij droeg een rok en ronden hoed en had vele Europesche gewoonten bij al de slechte, die het Mahomedaansche geloof aankleven: zijn naam was Monoarfo. Wij werden door hem en zijne vrouw in hunne tamelijk goede woning zeer hupsch ontvangen en dineerden daar geheel

op Europeſche wijze. De koningin, Sarifa Zain genaamd, bediende ons als eene Europeſche gadvrouw; zij droeg een fijn wit baadje met gouden moesjes en had eene gouden pending om haar midden. Niettegenſtaande zij al op jaren was, was zij nog zeer koket en vroeg ons onder anderen om het model van een corſet! De bevolking is welgemaakt en ziet er goed uit; vooral onder de mannen vindt men ſchoone menſchen en de kleeding der voorname hoofden, als de Djegoegoe, de kapitein Laut en de Marsoli's droeg veel bij om die ſchoonheid te doen uitkomen; vooral was hun hoofdtooiſel zeer origineel, beſtaande uit een zwarten hoofddoek in den vorm van een tulband, waarin een fraaije gele paradijſvogel bij wijze van pluim ſtak en waaronder eene plaat met franjes van dun geſlagen goud tot op den linker ſchouder afhing: overigens droegen ze, evenals de voorname hoofden op Java, veel fluweel en eene zijden ſarong, doorweven met gouddraad, om het midden. Ze zijn hier nog minder Mahomedaanſch dan aan de hoven op Java. Bij gelegenheid van een trouwfeest, dat wij bijwoonden, van een Marsoli met de dochter van den koning moest de laatste een hoofdstuk uit den koran voorlezen; ze zat op een canapé voor een klein rond tafeltje, waarop de alkoran tuſſchen twee aſtrale lampen was gelegen. Toen de priester, die naast haar zat, bemerkte, dat ze eenigzins beſchaamd was om te lezen, zeide hij „Kassi Sopi!” en gaf de prinses daarop een theekopje met arak te drinken om haar moed in te boezemen. Het gebruik van ſterken drank, waarvan wij dien avond nog vele voorbeelden zagen, is hier zeer algemeen. Er werden op deze bruiloft, evenals op Ambon, door de inlandſche vrouwen en mannen contradansen gedanst, welke hun door een Engelschen resident waren geleerd. De koning gaf aan onze jongens een grooten tempel, welke door zes man gedragen werd, ten geſchenke, geheel vervaardigd van ſuikerwerk

en gebak (kwee-kwee). Dit was voor hen een welkom geschenk, alhoewel het hun niet aan goed voedsel ontbrak.

Er wordt hier over het algemeen niet zoo veel sago geteget, als op Ambon en Ternate. De miloe of Turksche tarwe is het hoofdvoedsel van de bevolking; er wordt ook rijst geteeld, doch ik zag nergens sawah's of natte rijstvelden.

Professor Reinwardt vond hier een aantal nieuwe soorten van planten en gewassen en ook eene groote verscheidenheid van vogels, als:

de Toolingo,	Javaansche naam	Serang-goenting.
„ Hendingo,		
„ Ongonge,	„	„ Doedoet.
„ Aloe,	„	„ Rankong.
„ Ololito,	„	„ Parkietje.
„ Olia,	„	„ Loeri.
„ Aloeloe,	„	„ Lontrok.
„ Boaboa,	„	„ Radja oedang.
„ Taoemoetotoheto,		
„ Peapatta,	„	„ Gagak.

Den 20sten vertrokken wij naar het kleine rijkje Limboto, ten noorden van Gorontalo gelegen. Wij werden eerst eenige palen in stoelen gedragen door een goed bebouwd land, hetwelk zeer bevolkt was; de bevolking werd onder weg geprest om ons te dragen, en wie daaraan niet speedig goedwillig voldeed, werd er met stokslagen toe genoodzaakt. Hoe gaarne ook, konden wij hiertegen niets doen. Ze droegen ons echter niet lang, want er was zooveel volk op den weg, dien wij passeerden, dat men de dragers ieder oogenblik kon verwisselen. Wij kwamen aan een groot meer, waarvan men den overwal nauwelijks kon zien; dit meer scheidt het rijkje Limboto van Gorontalo. Wij hadden twee uur noodig om het over te varen in een vaartuig, uit één boomstam vervaardigd, bij hen Blotto genaamd; dit vaartuig was wederom zoo rank, dat men er zich

naauwelijks in bewegen kon; het werd door zes man met pagaien door het water gedreven en wij waren er in het geheel met ons twaalven in gezeten; men kan dus eenigzins nagaan, welke enorm dikke boomen er worden gebruikt, om van hun uitgeholden stam een dusdanig vaartuig te vervaardigen. Aan de overzijde van het meer werden wij door eenige Limbotosche hoofden ontvangen; er stonden eenige paarden voor ons gereed; ze hadden, in stede van een zadel, eene langwerpige krans van alang-alang op den rug zonder buikband of stijgbeugels, zoodat het niet zeer gemakkelijk was, om zich daarop in evenwigt te houden. Gelukkig was de reis niet ver. De koning van Limboto hield zijn verblijf in eene nieuw aangelegde negorij, niet ver van het meer gelegen, alwaar wij met een salut van eenige schoten uit koperen lilla's ontvangen werden. Wij ontmoetten den koning in eene langwerpige pendoppo, aan het einde waarvan een vijftigtal hoofden ter neder zaten, meest allen in Boeginesche kleeding, met de kris voor in de sarong, die ze bij wijze van gordel om het lijf hebben. Toen wij eenigen tijd over het een en ander met den koning, die goed Maleisch sprak, gesproken hadden, terwyl ons door drie zeer schoone meisjes koffij en gebak op een zilver schenkblad waren aangeboden, begon Z. H. op eenmaal met eene lange redevoering ons te vertellen, hoezeer hij door de Compagnie en speciaal door het bestuur van Gorontalo miskend en beledigd was; dat Bapa Compagnie hem nu noodzaakte een contract, dat onlangs gesloten was, in het fort te Gorontalo te komen teekenen; dat het den schijn had alsof hij onder den koning van Gorontalo stond en dat de Compagnie zijn Bapa niet meer was; „saja sekarang ada seperti anak ajam jang lepas dari dia poenja mai” (ik ben thans als een kuiken, dat door zijn moeder verlaten is).

Het was niet zeer aangenaam voor ons, dat de resident

ons daar niets van gezegd had, en de reden was nu blijkbaar, waarom de resident, noch de kommandant, noch iemand anders van Gorontalo ons vergezeld had. Van tijd tot tijd sprak de koning in zijne taal de rijksgrooten aan, welke dan eenparig: „ia, io, ia,” daarop antwoordden, waardoor wij veronderstelden, dat hij hun vroeg, of het niet alles waarheid was, wat hij ons gezegd had. Het scheen, dat het gouvernement zich in de laatste jaren weinig bemoeid had met het kleine rijk van Limboto en dat de koning niet te Gorontalo wilde komen, om reden hij met radja Monoarfo in vijandschap was, dien hij dan ook voor een afvallige van zijn geloof en voor iemand van slechte trouw hield. Professor Reinwardt trachtte den vorst zoo veel mogelijk gerust te stellen door hem te beloven, den gouverneur-generaal met zijne belangen bekend te zullen maken; dat hij nu een brief aan Z. Exc. zoude schrijven, doch bij zijne terugkomst op Java den gouverneur-generaal mondeling zijne grieven zoude bekend maken. Daarmede nam hij dan ook genoeg: hoe of die zaak verder is afgeloopen, weet ik niet. Wij waren blijde, dat zij toen zoo vreedzaam afliep en dat de vorst ons ten eten noodigde.

Hij was een man van in de vijftig jaar, die er zeer goed uitzag en fatsoenlijke manieren had. Zijne kleeding bestond uit een zeer ouderwetschen, fluweelen met gouddraad geborduuden rok en broek en een zwart fluweel, ook met goud passement belegd mutsje op het hoofd. Over het algemeen zag er alles welvarend uit: de nieuwe negorij, die, evenals die in de Preanger op Java, met eene aloenaloen was aangelegd, bestond nog slechts uit eenige weinige huizen, doch de uitgestrektheid van dien aanleg deed eene groote bevolking vermoeden. Nadat wij een goeden maaltijd hadden gebruikt, vertrokken wij weer te paard naar het meer en hadden een zeer aangename overtocht. Wij deden de reis nu geheel te water, doordat wij

de rivier Boni, die uit het meer loopt, tot in de negorij Gorontalo afvoeren, alwaar wij tegen den avond aankwamen. Professor Reinwardt nam het den resident zeer kwalijk, dat hij hem vooraf niets van de twist tusschen het rijk van Limboto en Gorontalo had bekend gemaakt, omdat wij daar, zonder eenige magtsvertooning, wel eens in groote ongelegenheid hadden kunnen geraken, waarvan de schuld geheel op hem (resident) zoude zijn gekomen.

Professor Reinwardt had het voornemen eenige goudmijnen in het rijk van Gorontalo te bezoeken; de radja zoude ons vergezellen, waartoe de helft van de kajuit van de brik werd afgeschut. Wij stonden onze hutten af voor de vier vrouwen, die hij onder zijn gevolg wilde medenemen, omdat de reis op zee hoogstens twee dagen zoude duren. Wij vertrokken dierhalve 's avonds den 24sten naar boord; een groot aantal praauwen zoude ons vergezellen; des nachts verlieten wij de reede en 's morgens bij ons ontwaken bespeurden wij, dat er tusschendecks wel honderd menschen van het gevolg van den koning bijeen gekropen waren: ze hadden van het donkere weer en den regen gebruik gemaakt, om door de groote poort, die open stond, aan boord te komen. Allen waren nieuwsgierig om de reis met het groote schip mede te doen. Wij bemerkten aan boord, dat de koning niet afkeerig was van de amphioenpijp; hij ontzag zich niet om op het dek met eene van zijne vrouwen naast zich daarvan gebruik te maken. Den 26sten kwamen wij voor Nagoato, tusschen twee kleine eilanden ten anker. Dit plaatsje ligt op 14' noorderbreedte en 122° 8' beoosten Greenwich, en dus 1° 7' westelijker dan Gorontalo. Het is een armoedig plaatsje, hoewel omringd van goudmijnen, dat alleen eenige levendigheid verkrijgt, als de koning zich derwaarts begeeft om goud te laten graven. Er bevindt zich in die streek weinig bevolking en de goudgravers

worden bij zulke gelegenheid, evenals nu, van Gorontalo medegenomen.

Den 28sten vertrokken wij te paard naar de goudmijnen te Talodoejong. Wij volgden de rivier van dien naam zes uren in eene noordelijke rigting; de weg was zeer moeilijk en liep meestal door de bedding of langs de rivier, welke bezoomd was door een digt ondoordringbaar bosch, waarin de menschelijke hand nog zelden de weerklank van den bijl had doen hooren. Op sommige plaatsen moesten onze paarden tegen de groote klippen in de rivier opgehaald worden, om onzen weg alsdan weêr eenige voeten hooger in de bedding van de rivier te kunnen vervolgen. De wokka-boom staat hier in al zijne pracht. Het is eene palm, die niet op Java voorkomt, met groote waaijerbladen, bijna, doch veel grooter dan die van de lontar. Wij gebruikten die voor dekking van onze hutten en voor ons nachtleger, hetwelk wij digt bij de plaats, alwaar het goud werd gegraven, aan den oever van de rivier op sloegen. — Het goud wordt hier zelden in de erts gevonden, die de inlanders batoe papang noemen; wij vonden die niet op eene diepte van 20 voet; de rivier echter bevat veel goud, want men kon met een klapperdop geen schep zand daaruit nemen, waarin zich niet eenig stofgoud bevond. De bergen bestaan uit een grof zandgesteente, hetwelk met goud vermengd is. De goudzoekers stooten de aarde met puntige bamboezen los, welke alsdan door een val van het water wordt medegevoerd in eene lange, doch niet breede leiding, waarin eenige putten zijn gegraven, die nog 1 à 2 voet dieper dan de bodem van de leiding zijn. In die putten bezinkt het fijne zand met het goud, terwijl het drabbige water doorloopt en zich in de rivier ontlast; het zand wordt onophoudelijk uit de putten gehaald met vlakke bakken van gevlochten bamboe, bijna als een toedoeng, om vervolgens in helder water in

de rivier uitgespoeld te worden, zoodat het zuivere stofgoud overblijft, hetwelk in een klein bakje, dat onder aan de groote bak zit, bewaard wordt. Vervolgens neemt de man, die goud spoelt, wederom een nieuwen voorraad zand uit de putten, terwijl er altijd bezig blijven met de zand-aarde naar beneden te stooten; zonder een val van water van eenige voeten hoogte kan alzoo deze bewerking niet geschieden, of men moet zich vergenoegen met het zand uit de rivier te scheppen, hetwelk na evenredigheid van den arbeid, geen goud genoeg bevat. Een man kan daags, als de waterval groot is, door elkaar gerekend, twee soja's goud spoelen: een soja is $\frac{1}{12}$ reaal; het goud van Talodoeijong houdt meestal 20 karaat. — Er wordt hier nimmer zonder verlof van den koning goud gespoeld. De gravers moeten in hun eigen onderhoud voorzien en zijn verplicht al het door hen gegraven goud, voor een bepaalden prijs aan den koning te leveren, terwijl de hoofden er zich van meester maken, als er soms groote stukken goud worden gevonden. Vermits er geen geregelde landbouw bestaat, blijft de bevolking te midden van hun goud arm en ellendig.

Den volgenden dag vertrokken wij naar eene andere plaats, alwaar ook goud werd gegraven, Batoe doelang genaamd, doch meer oostwaarts van Pagoeatto gelegen. De weg liep weer meestal door de bedding van de rivier Batoe doelang, omgeven van zwaar bosch. Wij kwamen aan eene plaats, alwaar men, evenals te Taladoeong, bezig was goud te spoelen. Professor Reinwardt liet aldaar een put graven, omdat de radja ons de verzekering gaf, dat men op eene zekere diepte gouderts (Batoe-papang) zoude vinden. Tot aan het vallen van den avond zaten Professor Reinwardt en de radja bij het graven van die put, zonder enig gewenscht gevolg; er werd op 24 voet geen erts gevonden. De radja liet tot middernacht doorgraven en lag daarbij op een matje

amphioen te schuiven. Wij hadden er niet op gerekend om hier te overnachten en bereidden dierhalve ons nachtverblijf in eene kleine pondok, waarin wij na een sober avondmaal op een bed van wokka-bladeren overheerlijk sliepen. Er is te Batoe-doelang meer goud dan te Talodoelijong, doch dat van eerstgenoemde plaats houdt slechts 16 kt. gehalte. Westelijk van deze plaats, vindt men langs de rivier Ilontoe veel sago-boomen. Het hoofdvoedsel van de bevolking bestaat echter hier, evenals te Gorontalo, uit djagong. Wij zagen in het binnenland hoegenaamd geene bevolking, en de kultuur bepaalde zich daar tot eenige tuintjes van djagong en aardvruchten rondom de negorij Pagueatto. In het terugkeeren van Batoe-doelang ondervonden wij veel moeilijkheid, speciaal bij het passeren van de Potango. Deze weg was zoo moeilijk, dat wij eerst in den namiddag te Pagueatto terugkwamen.

Den 3^{den} October vertrokken wij van daar met de brik en namen onzen koers oostwaarts. Den 5^{den} waren wij voor de baai van Gorontalo, alwaar de radja Monoarfo ons verliet en in zijn vaartuig de baai binnenliep, nadat professor Reinwardt hem voor zijne gastvrijheid en goede diensten had bedankt. Wij verlieten hem met dankbare herinneringen en gaven hem ieder een klein aandenken aan ons verblijf te Gorontalo. Wij vervolgden onzen weg oostwaarts tot bij den ingang van de bogt van Tomini, alwaar wij voor een klein plaatsje, Kottaboena genaamd, ten anker kwamen. Dit land behoort onder het kleine rijkje Bolang. Men had aan professor Reinwardt verhaald, dat hier het goud als erts werd gevonden. Men bragt ons dan ook werkelijk op eenige mijlen van het strand bij een goudmijn, waarin men niet zonder gevaar naar beneden klom. De gangen waren gestut met planken en balken, doch alles was in eenen zoo verwaarloosden staat, dat wij bang waren, dat alles door de minste

trilling zoude ineenstorten. Het goud wordt hier als erts gevonden, doch is van een slecht gehalte, houdende niet meer dan 12 karaat. Men had in deze mijn sinds geruimen tijd niet gegraven. Wij vertrokken denzelfden dag weer naar boord en zagen welhaast het hooge land van Menado, alwaar wij den 10^{den} voor de negorij Kema ten anker kwamen.

Wij vonden een whaler op de reede, dien wij reeds in straat Timor hadden ontmoet. De kapitein had zijne twee dochters aan boord, zeer aardige Engelsche meisjes. Zijne reis naar de Japansche zeeën was hem slecht beloond geworden; stormen en hooge zeeën hadden hem belet te visschen. Hij was nu reeds twee jaren uit Engeland.

Kema is een net plaatsje, niet ver van den hoogen berg Klabat gelegen. Er is eene touwslagerij, alwaar voor rekening van het gouvernement van de goemoetoe (op Java indjoek genaamd), afkomstig van den arengboom, touw wordt vervaardigd.

Den volgenden dag vertrokken wij van daar in draagstoelen naar Menado, 21 paal van Kema gelegen. De weg derwaarts is zeer schoon, meestal links en regts bebouwd en de vegetatie is hier zoodanig, dat men zich op Java kan denken. De Alfoeren waren vol geestdrift om ons te dragen, zoodat zonder op te houden bij elke bewoonde plaats nieuwe dragers de oude letterlijk kwamen verdringen, evenals of het dragen voor hen een groot genoeg was. Wij legden die 21 paal dan ook in eenen betrekkelijk korten tijd af. Iedere draagstoel was steeds omringd van een aantal menschen, die onder het dragen, duwen en trekken zeer aardige Alfoersche liedjes zongen. Het zoude vergeefs zijn, als men wilde ophouden, want geen mensch hoort u. Ze loopen in dolle drift met u voort.

Menado is de hoofdplaats van de residentie van dien naam, welke meestal de Minahassa wordt genaamd. On-

der dezen laatsten naam wordt eigenlijk verstaan een verbond van de hoofden, welke de bevolking regeren; die hoofden dragen den naam van Hoekoem of wel Kapala balok, ontstaan uit de verpligting voor ieder hoofd tijdens de Compagnie, om eene zekere hoeveelheid balken te leveren. De bevolking is zeer zachtmoedig en bestaat uit een schoon ras Alfoeren, waarvan thans bijna een derde christenen is. Groote misdaden zijn hier zeer zelden. De resident vertelde ons, dat men dikwijls twintig paal ver bij hem kwam klagen, als de een den ander scheldwoorden had toegevoegd. De overgang van de Alfoeren tot het christendom is het werk van de voormalige Compagnie; wij vonden hier zendeling, noch predikant. De resident, de heer Roos, ontving ons zeer minzaam; hij woonde binnen het fort Amsterdam en gaf ons eene goede woning in de negorij, alwaar wij voor niets te zorgen hadden. Eenige dagen na onze komst kwam onze brik op de reede, die de reis door straat Lembeh gemaakt had.

Den 14^{den} vertrokken wij naar de negorij Lotta, die, alhoewel slechts zeven paal van Menado verwijderd, reeds op eene aanmerkelijke hoogte boven de zee gelegen is. Het klimaat is daar dan ook veel koeler dan te Menado en wij verheugden ons wederom eens van bergen omringd te zijn.

De weg naar Lotta is op sommige plaatsen zeer moeilijk. De Alfoersche dragers waren echter weêr vol geestdrift onder het dragen en op de plaatsen, alwaar het zeer steil was, trachtten ze den weg te verkorten door vrolijk te zingen. Het waren meestal liedjes, zinspelende op het zopi arak of de jenever van de Compagnie, als:

Zopi ha, hi, ja, jo, zopi hi, ja, jo.

Zopi kompania, ha, hi, ja, jo.

Zopi, hi, ja, jo.

Tondo y tondo, tondo y tondo.

Ari petto zopi, hi, ja, jo.

Ze zijn dan ook groote liefhebbers van drank, hetgeen ze met vele heidensche volkeren en met de negers gemeen hebben. Onder het dragen waren de Alfoeren naakt, uitgezonderd dat ze om hun midden eene dunne reep van eene soort doek hadden, die van boombast wordt gemaakt, de bruine van den boom lahendong, en de witte van de lirentekken. Als de vrouwen in het veld werken, dragen ze bij eene gewone sarong van blaauw linnen, dikwijls een mantel en kap van dezelfde stof vervaardigd, welke eene goede beschutting voor de zon is. De hoekoem of kapala-balok van Lottei was een zeer beschaafd man; wij werden daar geheel op Europesche wijze onthaald. De hoekoem was in het laken gekleed, doch zijn zoon, een groot sterk mensch van bijna zes voet, zat met ons in zijne nationale kleeding aan tafel, dat is te zeggen alleen met de tijdakoe om het middenlijf en het overige gedeelte versierd met een aantal ringen en koralen, welke aan armen en voeten bijna tegen elkaar zaten. De ringen waren van zilver, tin en van de cachelot of spermacetië-visch gemaakt, en de koralen meestal van Europeesch fabrikaat. De Alfoeren van Menado zijn over het algemeen zeer blank; men vindt er vele mooie vrouwen; men zegt, dat het verschil van kleur in vergelijk met de overige bewoners van Celebes ontstaan is, doordien eenige eeuwen geleden te Menado eene Chinesche jonk gestrand is, waarvan de opvarenden zich met de inheemsche bevolking vermengd hebben. Wat daarvan waar is, weet ik niet, doch het onderscheid van kleur is opvallend, als men de bevolking van de noord-oostkust van Celebes vergelijkt met die van Makassar en Boni.

Den 15^{den} vertrokken wij naar de negorij Kakas-kasan; de weg is zeer bergachtig. Overal ontmoet men de schoonste vegetatie en eene zwarte tuinaarde, evenals in sommige districten van de Preanger-Regentschappen

op Java. Onder weg hadden wij een verrukkend gezicht op den vulkaan Roemagang en op den berg Lokong in het westen, terwijl wij achter ons een uitgestrekt panorama hadden over het in de vlakte gelegene Menado, tot aan de zee, welke de noord-oost-kust van Celebes bespoelt. Professor Reinwardt maakte van hier een uitstapje naar den berg Lokong, welks top 5052 rijnl. voet boven het oppervlak der zee is gelegen: van hier begaven wij ons naar de fraaije, groote negorij Tomahon, alwaar wij onder krijgshaftige spelen werden ingehaald.

Wij namen onzen intrek in het huis van den hoekoem, alwaar wij in één vertrek met de geheele Alfoersche familie op lange baleh-baleh's logeerden, welke zich links en regts van het langwerpige vertrek bevonden en waarop iedere slaappleaats door gordijnen was afgeschut. De omgang van Europeanen met de Alfoeren en hunne vrouwen is veel vrijer dan die met de Javanen, en wij zagen hier ook dikwijls wat men onder de Mahomedanen nimmer ziet, namelijk des avonds bij lichte maan de mannen en vrouwen onder elkaar dansen. Ze hadden onder anderen een dans, die ze main-in-ket noemden. Een groote kring van mannen en vrouwen, met de rechterhand op den schouder van den naastbij staande, draait met het rechter-been naar binnen slaande en al zingende rond. De huizen waren hier bijna alle even fraai, meestal op dikke ijzerhouten steilen (waaronder er waren van eene □ voet), twaalf voet boven den grond gebouwd; de planken vloer lag op zulke zware balken, dat er hoege-naamd geene beweging of dreuning bij het loopen werd gevoeld, hetwelk anders in planken huizen meestal het geval is. Om een denkbeeld te geven van het dikke hout, dat hier gevonden wordt, teeken ik aan, dat wij aan een huis in de negorij Manies eene trap zagen, die met de leuning uit één stuk hout was vervaardigd. In de negorij Tomahon vonden wij nog vele oude graven,

bestaande uit een piédestal van eene soort van zandsteen, van binnen hol, waarin het lijk hurkende was bijgezet, en met een zwaar deksel van dezelfde steen toegemaakt. Op deze graven vonden wij zinnebeelden, die alles behalve decent waren, welke ons echter herinnerden de Hindoesche lingam, die in het museum van het Bataviaasch genootschap bewaard wordt en waaraan men een gebruik, dat hier op sommige plaatsen heerschende is, terugvindt. Het begraven in steenen potten geraakt echter langzamerhand in onbruik. Het christendom heeft reeds veel invloed uitgeoefend op vele oude gewoonten van de Alfoeren, zoodat zij zich beginnen te schamen voor hunne christen-landgenooten, die, alhoewel nog zeer gehecht aan hunne oude begrippen en instellingen, daarmede niet meer openlijk durven voor den dag komen. Tusschen de bovenbeschreven graven liepen een aantal groote varkens, die hunne schuilplaats onder de hooge huizen hebben, alwaar ze in alle soorten van vuiligheid hun voedsel vinden; het was daarom zeer gelukkig voor ons, dat er op onze dagelijksche tafel nog eene verscheidenheid van ander eten was, als het bij de Alfoeren zoo geliefkoosde varkenvleesch. Goede rijst, eijeren, kippen en vooral goede visch, met veel specerijen klaargemaakt, vergoedde ons ruimschoots het gemis van dit vleesch, waartegen wij onzen tegenzin te vergeefs trachten te overwinnen.

Van hier deden wij een interessanten togt naar den berg Roemagang; wij vonden daarop een grooten krater met een steilen rand van bazalt-gesteente; men zag beneden in dien krater nog eenige rook opgaan, en eene groote hoeveelheid goudgele zwavel blonk ons tegen.

Niettegenstaande dat wij aan professor Reinwardt afrieden om niet te veel aan zijn lust tot onderzoek toe te geven en zijn nuttig leven daardoor in gevaar te brengen, liet ZEd. zich toch aan eene rotting naar beneden in den

krater zakken, tot verwondering van de Alfoeren, die ons vergezelden. Het was een verschrikkelijk gezigt om den onbeschroomden man, staande in eene lus van de rotting, van den eenen steen op den anderen te zien afdalen en soms daar, waar de wand van den krater naar binnen liep, tusschen hemel en aarde te zien hangen. Wij waren daarom ook dankbaar, toen wij onzen beminden chef en tweeden vader gelukkig beneden zagen. Geen Alfoer, alleen zijn Portugesche bediende volgde den heer Reinwardt in dezen afgrond. Beiden kwamen gelukkig terug en nog wel beladen met eenige stukken geecristalliseerde zwavel. Professor Reinwardt had het afdalen als niet zoo gevaarlijk beschouwd. Zijne handen waren door tegen de uitstekende steenen te slingeren, geheel bebloed.

Alleen de voet van de Roemagang is begroeid; het overige gedeelte is meestal kaal en met eene zwartbruine vulkanisch asch overdekt. Sints 30 jaar was er geene eruptie geweest, doch het land rondom den berg getuigde nog, dat hier groote commotiën hadden plaats gevonden. De Roemagang is 4197 rhijnl. voet boven de zee gelegen.

Den 20sten vertrokken wij naar Tondano, de grootste negorij binnen 'slands, aan een groot meer gelegen. Vroeger stond deze negorij in het water, aan den oever van het meer, doch na eenen oorlog in 1807 heeft het gouvernement gelast naar den vasten wal te verhuizen; de naam Ton (mensch) danoe (water) ontleent daaraan zijn oorsprong. Hier bovenal vindt men die groote ijzerhouten huizen op dikke steilen gebouwd, meestal tien of twaalf voet boven den grond. Die dikke steilen zijn soms als reuzen en reuzinnen gebeeldhouwd, wier decentie veel te wenschen overlaat; zelfs de rijstblokken, die onder de huizen staan, zijn dikwijls schaamteloos uitgehouwen, terwijl de meisjes en jonge vrouwen, die er rondom staan padi te stampen, zulks onopgemerkt gadeslaan. Wij bezochten

in de nabijheid een waterval, welke uit het groote meer Tondanoe komt. Deze togt was zeer moeilijk, en men zoude die zonder de hulp van de gediensstige Alfoeren niet kunnen doen; de val is zeer schoon, doch niet fraaijer dan zoo vele watervallen op Java.

Er waren hier onder de Alfoeren veel christenen; de omgang met hen was even vrij als in de overige negorijen, die wij bezocht hadden. Het discrete gebruik, dat wij van die vrijheid maakten, bragt zeker veel toe om hun vertrouwen in te boezemen. Zeer zelden kwamen Europeanen in de binnenlanden; de resident en soms de gouverneurs van Ambon en gevolg waren de eenige, die ze te zien kregen; zij hadden dan ook een zonderling denkbeeld van ons, en konden niet begrijpen, welk doel wij hadden met hunne planten en gewassen, apen, vogelen en andere dieren, ja zelfs steenen van hunne bergen mede te nemen.

Den 24sten begaven wij ons naar de negorij Kakas, aan de overzijde van het meer gelegen; men gebruikt daartoe dezelfde vaartuigen als op het meer van Limboto, blotto's genaamd; ze zijn even rank en worden door acht man door het water gedreven. Kakas is eene kleine negorij, aan den voet van een laag gebergte gelegen. Wij werden door het hoofd van deze plaats weder zeer gastvrij ontvangen; het scheen, dat de beschaving aan deze kant van het meer nog niet zoo was doorgedrongen, als wel in de negorijen, die wij vroeger bezochten. De hoekoem had onder anderen de gelofte (fosso) gedaan, bij gelegenheid dat een van zijne kinderen ziek was, dat als het van die ziekte herstelde, hij alsdan een kojang rijst zoude bewaren. Die rijst lag nu werkelijk in zijn huis in eenen grooten ronden bak van boomschors gemaakt, welke zulk eene ruimte besloeg, dat er nauwelijks plaats was om te loopen: daarbij was de rijst vol ongedierte en bijna geheel tot stof vergaan, want ze lag reeds een jaar in dezen bak.

Wij gaven den man den goeden raad, als hij wederom eene gelofte deed, liever duizend koffijboomen te planten, waarvan hij naderhand voordeel konde trekken. Men was te Kakas juist bezig met een oogstfeest; de jongens en meisjes zijn op dit feest zeer gemeenzaam met elkaâr, en overal ziet men aan lange bamboezen mannen en vrouwen en ook beesten van goemoetoe gemaakt, die daaraan op eene indecente wijze heen en weer slingeren en op de propagatie zinspelen.

Van Kakas vertrokken wij over Lingoa, Kamanga en Tonsawang naar de kleine negorij Manies, om vandaar den Goenong-API Sapoetan te beklimmen. Langs dezen weg is het land zeer schoon en goed bebouwd. De meeste rijst werd hier nog op de primitive wijze geplant, evenals de gagah's op Java. De mannen kappen het bosch om, doch laten den verderen arbeid aan hunne vrouwen over. Men ziet dan ook meer vrouwen dan mannen in het veld. Onder eerstbedoelden waren er, die er zeer goed uitzagen en roode wangen hadden. Het is opmerkelijk, dat hier de mannen over het algemeen zeer groot, de vrouwen daarentegen zeer klein zijn.

De berg Sapoetan is een groote vulkaan, welke in dezen omstreek reeds dikwijls verwoesting heeft aangerigt. Wij hadden veel moeite om de Alfoeren te overreden ons tot aan zijn top te vergezellen. Zij zeiden, dat die door booze geesten bewoond was. Tot op eene hoogte van circa 4000 voet was de berg met zwaar bosch begroeid, waardoor een steil pad naar boven liep; want alhoewel de Alfoeren bevreesd waren voor een berg, waaraan zij vele onheilen toeschreven, scheen het toch, dat ze dien van tijd tot tijd beklommen, om zwavel uit den krater te halen. Boven het bosch is alles asch, waarin hier en daar eenige struiken groeijen. Wij kwamen op een plateau, Sempo genaamd, en hadden het gezigt op eenen hooger gelegen

top, welke op dit plateau als een zwarte kegel was gelegen en waarop hoegenaamd geene vegetatie was. Toen wij bevel gaven om hier ons kampement op te slaan, konden de Alfoeren niet begrijpen, dat zulks ons ernst was; schoorvoetende gingen ze er dan ook toe over eenige hutten op te slaan, waarin wij den nacht konden doorbrengen. Dit plateau is zeer uitgestrekt, zoodat ik den volgenden dag daarop met een Alfoer verdwaalde en niet voor des namiddags om vier uur bij onze pondokken terugkwam. Ik zag onderweg twee groote vogels; op het eerste gezigt dacht ik, dat het kalveren waren, omdat eenige struiken hen bedekten, hun kleur was wit en zwart en toen ik hen nader op een vlak terrein zag loopen, geleken ze veel op den casuaris. De Alfoeren noemden hen boeroeng sonkal; hunne eijeren, die wij naderhand te Menado zagen, waren ook zoo groot als casuaris-eijeren. Eene ligte ongesteldheid belette mij om den steilen kegel (Sapoetan) te beklimmen; ik vergezelde echter professor Reinwardt en de andere heeren tot aan zijn voet en wilde vervolgens niet langs denzelfden weg naar onze legerplaats terugkeeren, maar dit was juist oorzaak, dat ik verdwaalde. Bij mijne terugkomst vond ik den professor zeer ongerust over mijn wegblijven en was ik zeker meer vermoeid, dan indien ik den togt naar den top van den Sapoetan had medegedaan. Er waren op den Sapoetan twee kraters, in een waarvan kokend water werd aangetroffen, dat in een klein meertje uitliep; beide kraters waren nog werkende en de zwarte kegel Sapoetan, die van zijn top te zien op een even zwart plateau stond, zonder eenige vegetatie, verspreidde een doodsch gezigt rondom zich en getuigde van de verschrikkelijke verwoesting, die hier eenmaal had plaats gevonden. Professor Reinwardt berekende den top op 5570 rh. voeten en de Sempo, alwaar ons kampement was, op 4744 rh. voeten boven het oppervlak der zee.

Wij zagen op deze reis, dat de Alfoeren alles eten, rotten, vleermuizen, zelfs sommige slangen niet uitgezonderd. De Alfoer, die mij vergezelde, presenteerde mij, toen wij verdwaald waren, eene rot, die hij aan een stokje, even als een sesati gebraden had; ze eten ook een viervoetig beest, koeskoes genaamd, dat veel overeenkomst heeft met den Javaanschen luiaard.

Den 28sten keerden wij terug naar Tonsawang en den 29sten over Kawankoean, Sonder, Lahendong en Tonseronson, naar Tomohon; dit waren alle schoone, groote negorijen, langs goede wegen en goed bebouwd land. Digt bij Lahendong bezochten wij een zwavel-meer en tusschen die plaats en Tonseronson eenige solphatara's. Den 30sten October kwamen wij te Menado terug.

Wij hielden ons hier tot den 13^{den} November onledig met al het verzamelde op onze binnenlandsche reis in orde te brengen. Ik teekende vele planten en bloemen, en had eene fraaije collectie vogels verzameld. Professor Reinwardt vond ook hier weder vele officiële stukken van Java om te beantwoorden. De brik ontving op nieuw eene goede lading naturalia en verliet de reede om ons in de meer westelijk gelegene baai Amoerang te wachten.

Wij verlieten derhalve den 13^{den} November Menado en vertrokken naar Tanah Wangkoe, 15 paal van daar gelegen. De weg loopt meestal langs het strand. Onder weg ontmoetten wij een troep Alfoeren, die in hun midden op eene lange bamboe het afgeslagen hoofd van een zeeroover droegen. Ze wilden dat naar Menado bij den resident brengen, doch vermits de resident bij ons was, liet hij hen naar Tanah Wangkoe terugkeeren, te meer daar professor Reinwardt verzocht dien kop te mogen hebben. Wij werden op die plaats door de Alfoeren onder krijgshaftige spelen ingehaald. Er waren zeker vijfhonderd menschen, alle goed gewapend en ten strijde uitgedoscht,

die in eene martiale houding, met speer en schild in de hand, ons opwachtten op een plein, dat zich voor het huis van het hoofd van deze plaats bevond. Doch wij waren daar naauwelijks gezeten, of er kwam eene groote verwarring; alles liep door elkaar. Zulks was, omdat de troep Alfoeren met het hoofd was aangekomen, en toen het bekend werd, dat het van een zeeroover was, een ieder het wilde zien. De Alfoeren geraakten daardoor zoo vol geestdrift, dat ze naar het hoofd met hunne lange lansen begonnen te steken. Er bleef dan ook in weinige oogenblikken niets van den zeerooverskop over; een ieder eigende er zich een stuk van toe; en hoe of de professor den resident ook bad om zijn kop in bescherming te nemen, het was niet mogelijk aan dien woesten troep eenige bevelen te geven. Het was ook te laat, want de kop bestond niet meer.

Tanah Wangkoe is eene groote negorij, waarin zich vele christenen bevinden. Den volgenden dag vertrokken wij naar Amoerang, dat in de baai van dien naam, 21 paal west van Tanah Wangkoe is gelegen. De weg daarheen loopt meestal langs het strand, en is niet zoo moeilijk als die van Menado naar Tanah Wangkoe. De baai van Amoerang is zeer groot en heeft veiliger ankerplaats dan die van Menado. Van tijd tot tijd komen hier, evenals te Menado, de orang Badjoe's. Dit nomade volk leeft geheel op zee; ze komen zelden aan den wal als om hunne onderlinge huwelijksfeesten te vieren; men heeft hen ook wel eens beschuldigd van, als de gelegenheid zich daartoe aanbiedt, niet afkeerig te zijn van zeeroof, en soms de vischvangst als voorwendsel te gebruiken om dit snoode bedrijf te bedekken, doch hunne eenvoudige en armoedige levenswijze en ongewapende vloot van kleine vaartuigen geven daartoe geen grond van vermoeden. Hunne aartsvaderlijke levenswijze, als zij aan den wal zijn, of

liever gezegd, als ze in hunne prauwen in de eene of andere baai liggen, zoude wat eenvoudigheid en braafheid betreft, aan velen tot voorbeeld kunnen strekken. Ze hebben hun eigen hoofd of radja, en zeer zelden komen zij met klagten bij het Europeesch bestuur; het schijnt, dat ze alle twist liever onderling afdoen. Men vindt bij hen dikwijls goede schildpad te koop, doch meestal van eene dunne soort, die weinig waarde heeft en waarvan men in de Molukken doosjes, onder den naam van koelit pinjoe bekend, maakt.

Amoerang is nog grooter plaats dan Tanah Wangkoe; er zijn veel christenen en het laat zich aanzien, dat de noord-oostkust van Celebes spoedig tot een voorbeeld zal strekken voor de daaraan grenzende en rondom liggende landen, te meer daar het zachtaardige gemoed der Alfoeren van de Minahassa meer in overeenstemming is met de liefdevolle leer van het christendom dan dat van de woeste Alfoeren van Ceram en Timor en van de Dajaksche bevolking van Borneo.

Den 14^{den} verlieten wij de reede van Amoerang, om door straat Makasser naar Java te zeilen. Den 16den waren wij voor Boeloengan en den 20sten voor de straat, welke wij doorliepen met mistig weder en zwaren westelijken wind, die ons den 26sten in het gezicht van Poeloe Laut, een eiland dicht onder de kust van Borneo aan het einde van straat Makasser gelegen, bragt. Wij peilden tegen het vallen van den avond den oostelijken hoek van Poeloe Laut, die door de mist even te zien was, doch gelukkig, dat wij bij het aanbreken van den dag nog een paar mijlen van den wal waren, want als het langer nacht was geweest, dan zouden wij regt op het land hebben geloopt. Het bleek nu, dat wij in stede van den oostelijken den westelijken hoek van Poeloe Laut hadden gepeild en bij gevolg, vermits wij het eiland ten oosten moesten

passeren, regt op het land aanliepen. Er loopt tusschen Java en Borneo een hevige stroom, die ons met de harde, westelijke winden, hoe langer hoe oostelijker bragt. Wij konden Soerabaija niet halen en kwamen eerst den 7^{den} December geheel ten oosten van Madura in het gezigt van het eiland Gilian en den 10^{den} voor kaap Sedano, den oostelijksten hoek van Java. Wij trachtten te vergeefs straat Bali in te loopen, om Banjoewangi te bereiken; de stroom voerde ons tweemaal terug, zoodat wij werden genoodzaakt om op Bezoeki aan te houden; doch onze kapitein bragt ons in stede van te Bezoeki in den modder voor Pasoeroean, en nog wel te midden van eene sero of vischfuik. Wij kwamen met volle zeilen op die modderbank, waardoor wij natuurlijk alle uit den slaap werden gewekt en op het dek kwamen. Een ferme weste wind bragt ons weer uit den modder en wij zeilden den ganschen nacht en volgenden halven dag terug, zoodat wij eerst des namiddags van den 15^{den} December voor Bezoeki ten anker kwamen. Wij hadden aan deze miszeiling te danken, dat wij den berg Lamoengan zagen branden, hetwelk ons des avonds en gedurende een gedeelte van den nacht een heerlijk schouwspel opleverde. Wij werden door den resident van IJsseldijk zeer gastvrij ontvangen.

Bezoeki is eene schoone, zeer uitgestrekte residentie, wier hoofdplaats meestal bevolkt is door Madurezen. De residentie reikt van het noorder naar het zuider strand, doch het aantal zielen is in evenredigheid van die grootte zeer gering. Wij vertrokken den 18^{den} naar Banjoewangi; overal ontmoet men groote, onbebouwde streken, die slechts op eene nijvere hand wachten om bebouwd te worden; voorbij de negorij Panaroekan verkrijgt het land een geheel ander karakter als de stranden om de west van Java. De dorre en steenachtige bergen, die tot in zee uitsteken, geven het land een geheel ander aanzien; de

weg loopt soms langs deze in de zee uitstekende klippen en is naauwelijks breed genoeg voor twee rijtuigen; meer oostelijk ziet men den berg Ringit, welke in de vorige eeuw eene zware uitbarsting heeft gehad. Hij schijnt nu geheel uitgebrand te zijn en ligt daar als een groote verbrande steenhoop met vele toppen, welks vuur zich naar de meer zuidwaarts gelegene bergen in de residentie Banjoewangi heeft overgeplaatst. Bij de rivier Tikoes verlaat men het noorder strand om door een dicht bosch den weg in eene zuidelijke rigting te vervolgen. Bij eene plaats, Batoe Dodol genaamd, ziet men voor het eerst in straat Bali en op het eiland van dien naam, van waar de weg veel beter wordt. Tot hier hadden wij dien, van de rivier Tikoes af, te paard afgelegd.

Banjoewangi ligt aan straat Bali; het plaatsje is zeer lief gelegen, doch ziet er armoedig uit. De kleeding van den regent en andere hoofden, als ook die van den gemeenen man, was veel minder dan die van de bewoners van Bezoeki en van andere residentien op Java. Er zijn hier veel banelingen, die in de gouvernement's koffij-tuinen werkzaam zijn; eenige palen van de hoofdplaats vindt men den zoo beroemden Javaanschen vergiftboom, pohon oepas genaamd; wij vonden dien in het midden van eene weelderige vegetatie; het was een opgaande boom van cc. 30 voet hoogte evenals een rasamala; de sprookjes, die omtrent dien boom bestaan, dat alle plantengroei rondom hem zoude uitsterven en dat zelfs het naderen daarvan doodelijk zoude zijn, behooren tot die onwaarheden, welke vroegere reizigers maar al te dikwijls over Java opdischen. Het sap van de oepas is zelfs zonder bijmengsel van vele andere ingrediënten *geen vergift*, waardoor het sprookje nog onwaarschijnlijker wordt. Van deze plaats bragt men ons naar de ruïne van eenige Bramiensche tempels te Matjan Poetih; de overlevering zegt, dat hier in overoude

tijden eene stad heeft gestaan; de ruïne van den muur, die deze stad omsloot, is nog op vele plaatsen zichtbaar en heeft, zoo als men beweerde, een uur gaans in omtrek; op deze plaats werd nog een aardig tempeltje gevonden, van eenen grijsachtigen kalksteen gebouwd en uitmuntend in den Bra-mienschcn stijl gebeeldhouwd; de beelden waren er alle uitgenomen, evenals vele steenen, waardoor het in vervallen staat was en door het uiteenzetten van de wortels der boomen, die er om heen groeijen, dreigde in te storten. Er waren sporen, dat hier meer tempels hadden gestaan. De geheele plaats is ingesloten of omringd door een draak of monster van gebakken steen; de kop en de staart van den draak, welke bijna geheel onder humus en struiken verborgen was, maakte de ingang uit tot deze tempels; toen wij alles van onkruid hadden gezuiverd, zagen wij in onze verbeelding de priesters van Brama in plegtigen optogt hier ingaan! Wij maakten twee teekeningen van deze merkwaardige overblijfselen van vroegere beschaving.

Den 22sten vertrokken wij naar den berg Idjin, ten zuiden van Banjoewangi gelegen; den eersten dag kwamen wij te Letjin, alwaar de resident eene kleine pasangrahan heeft. Men had van daar een schoon gezigt op het eiland Bali, op den vulkaan Idjin en op den goenong Rauw. Den volgenden dag bragten wij het tot Ongop-Ongop, eene groote vlakte, tusschen den Idjin en goenong Ranteh gelegen; ten westen wordt zij ingesloten door de bergen Rauw, Koekoesan en een hoogen bergrug, welke noorde-lijk loopt.

Deze vlakte was geheel bedekt met asch en zwavel, afkomstig van de eruptie van 1817, welke door regen tot eene witte klei was overgegaan en veel gelijkenis had op witte zeep. Het beklimmen van dezen berg wordt daar-door zeer moeijelijk, want soms is het zoo glad, dat men zonder hulp niet vooruit kan. De Idjin was voor de

laatste uitbarsting in 1817 tot op den top met zwaar bosch begroeid, hetwelk nu, zoo ver men zien kon, was verwoest; alle boomen, die zijn blijven staan en niet door het water zijn medegesleept, waren dood, en met eene witte asch overdekt, hetwelk met den witachtigen grond een volmaakt winter gezigt opleverde; de tjemara is de eenige boom, welke na de eruptie weer is ontloken; de top, alwaar zich de crater bevindt, is 6200 Rh. voet hoog, boven het oppervlak der zee, doch word door eenen anderen top beheerscht, die nog wel 1000 voet hooger is; die top en alles in het rond was met dezelfde witte, vulkanische klei overdekt, waarin hier en daar eenige zwart verbrande boomstammen uitstaken, als zoo vele herinneringen aan de verschrikkelijke verwoesting, die hier heeft plaats gevonden. De crater is met melkwit water gevuld, hetwelk op sommige plaatsen kokend opborrelde; aan den noordkant zijn vele solphatara's, waaruit een dikke zwarte rook opgaat, die van tijd tot tijd in vlam slaat; die gaten zijn nagenoeg 100 voet beneden den crater; het geheele gezigt heeft een doodsch, doch grootsch aanzien, waarbij geen vulkaan, noch in de Molukken, noch in de Preanger, alwaar de voornaamste craters door ons bezocht waren, te vergelijken is. Het water, dat zich bij de laatste eruptie uit den crater heeft ontlast, was ongelooflijk veel; het heeft geheele bosschen met zich genomen en valleijen gemaakt, waar vroeger bergen waren. Het geheele land tusschen de rivier Tikoes en Soemberwaroe is daardoor verwoest geworden, waarvan de sporen tot nu toe zichtbaar zijn. De kali Poetih, een der rivieren, die van den Idjin komen, had een melkwit water; het is echter uit den naam van deze rivier af te leiden, dat het water daarin ook voor de eruptie van 1817 reeds wit is geweest en waarschijnlijk altijd met den crater in verband heeft gestaan; ook geven de namen kali Poetih, Matjan Poetih, Iätjin

en nog vele andere te kennen, dat die witte, gladde klei-aarde, die door het water van den berg wordt afgevoerd, welligt sinds eeuwen reeds bestaan heeft. De Fransche natuuronderzoeker Lecheneau de la Tour, die den Idjin in 1805 bezocht, was over dezen togt verrukt; de berg was toen nog in volle vegetatie en de crater waarschijnlijk op een ander punt gelegen, waaruit dat witte water zijn oorsprong nam. Professor Reinwardt heeft bij gelegenheid van de uitbarsting in 1817 een relaas van het bezoek op den Idjin door den heer Lecheneau de la Tour in de Bataviasche Courant doen plaatsen. Wij maakten nog eenige uitstapjes rondom de hoofdplaats Banjoewangi, alwaar wij overigens bij den heer resident Baumhouwer een gastvrij onthaal genoten. Wij vertrokken den 28sten naar Soemberwaroe en den volgenden dag naar Bezoeki en hielden ons daar onledig met het teekenen van eenige planten en met het verzamelde in orde te brengen, zoodat wij ons den 2^{den} Januarij 1822 wederom op reis begaven.

Den eersten dag bleven wij te Probolinggo, eene groote plaats aan den grooten weg gelegen en de hoofdplaats van het regentschap van dien naam; vroeger was de geheele residentie Bezoeki verpacht aan Chinezen, hetgeen aan haren vooruitgang niet zeer bevordelijk is geweest. Den volgenden dag vertrokken wij naar het Tengersche gebergten. Dit gebergte wordt gedeeltelijk bewoond door inlanders, die nog hun oud Hindoesch geloof aankleven; hunne huizen zijn lang en smal; de deur is altijd aan de zuidzijde op den hoek van het huis, ziende op den vulkaan Bromo, waaraan ze vruchten en gebak offeren; het vuur, dat in het midden van hunne huizen is, wordt gedurig onderhouden. Ze verbranden hunne lijken niet, zooals sommigen beweren, maar begraven die, evenals de Javanen; eenige dagen na de begrafenis verbranden ze echter een

pop ter gedachtenis van den overledene. De jongens worden ook besneden. De hooge ligging is oorzaak, dat men hier geen rijst teelt. Djagong en vele aardvruchten, waaronder aardappelen is hun gewoon voedsel en er worden vele Europeesche groenten geteeld, die te Pasoeroean en Soerabaija eene goede markt vinden.

Onze instrumenten waren door den laatsten togt naar den Idjin zoodanig onsteld, dat Professor Reinwardt hier geene naauwkeurige observatiën kon nemen. De Bromo is een groote vulkaan en heeft wel eenige gelijkenis op den Sapoetan van Menado; hij bestaat uit een kegel van donker bruine lava, welke op een plateau staat, geheel bedekt met vulkanisch zand en daarom de zandzee genaamd. Men zoude hem kunnen vergelijken bij een omgekeerd spits kopje in een schoteltje. Het heeft alle aanzien, dat deze vulkaan zijne grootste werking heeft gehad, doch in vroegere eeuwen een der voornaamste en meest gevreesde vulkanen van Java is geweest, waartoe zijn Hindoesche naam en de eerbied, die de rondwonende bevolking hem nog bewijzen, genoegzame aanleiding geeft; uit het huisje, dat wij bewoonden, had men een grootsch gezicht op den Bromo en de daarom gelegene, doodsche zandzee; wij lieten de kagchel, die hier stond, goed stoken, want het was des avonds geducht koud, alhoewel ons huisje (een optrekje van den resident) niet hooger dan 6000 voet boven de zee zal hebben gelegen. Wij vertrokken van hier naar Pasoeroean en werden door den resident Ellinghuizen zeer gastvrij ontvangen.

Pasoeroean is eene groote, welvarende plaats; er bestaat veel handel met den overwal van Madura; de wegen wemelen van volk, vooral de schoone, groote postweg, die van hier naar Soerabaija loopt, en die naar het binnenland, welken laatsten wij den 7^{den} volgden, om ons naar Malang te begeven. Het land is overal bebouwd;

hier en daar liep de weg nog door oud bosch, waarin hij door de vele regens zeer slecht was, tot aan eene plaats, alwaar hij geheel met gebakken steenen was belegd geworden; het bleek nader, dat die steenen afkomstig waren van de Bramiensche tempels te Singa Sahari, die men tot dat einde had afgebroken. Professor Reinwardt was hierover niet zeer gesticht en zulks had een gouvernementsbesluit ten gevolge, waarbij verboden werd om de steenen beelden voortaan uit de Bramiensche tempels weg te nemen of die resten van vroegere kunst af te breken, maar integendeel bevolen werd die zoo veel mogelijk te bewaren door het omkappen van boomen en struiken, welker wortels de steenen uit elkaâr werken. Wij werden door den adsistent-resident Monroe te Malang zeer beleefd ontvangen; het geheele erf van het residentiehuis stond vol Bramiensche beelden, achtereenvolgens door vroegere besturen uit de tempels van Singa Sahari overgebracht. Wij bezochten de ondheden te Mondorokko en eene put aldaar, als ook de zeer bezienswaardige tempels te Singa Sahari; een daarvan is eerst in 1820 ontdekt en door het bosch uit te kappen toegankelijk gemaakt; deze is van het Z. O. tot aan het N. W. lang 93 en breed 35 voet; aan den westkant is hij nog in goeden staat, voor zoo veel het lijstwerk betreft; de tempel is daar 17 voeten hoog, van hoven geheel open, zonder te kunnen bemerken, dat er een dak op is geweest; aan de beide einden waren vertrekken, gedeeltelijk opgevuld met steenen en aarde; in dat aan de N. W. kant lag een fraai vrouwenbeeld, lang 7 voet uit trachiet gehouwen met toegevouwen handen, hebbende een bisschopsmuts op het hoofd; het geheele ligchaam fraai versierd, evenals armen en voeten, met hals sieraden, armbanden en ringen; ter zijde stonden uit dezelfde steen gehouwen twee kleinere beelden van dezelfde gedaante; het hoofd van het groote beeld is gebroken en de

handen en voeten, als ook de borsten, zeer beschadigd. Overigens is het zeer kunstig gebeeldhouwd en een der fraaiste beelden van Singa-Sahari; boven op den rand van den muur van dezen tempel was nog een zittend vrouwenbeeld zonder hoofd; de corniche werd aan beide zijde gedragen door voetstukken, den linggam of priapus der Hindoes voorstellende, welk zinnebeeld der propagatie ook als basrelief op den muur van den tempel werd terug gevonden.

Z. W. van hier staan nog drie tempels, waarvan de eerste klein en vervallen is; de tweede is groot, hebbende eene lengte van 72 en eene breedte van 40 voeten; links en rechts van den tempel staan twee beelden, den stier (nandi) en den zonnewagen (soeria) voorstellende; deze zijn, evenals de tempel, zeer vervallen; men kan aan den tempel geen ingang meer vinden. De derde is bijna geheel ingestort; op enkele muren vond men echter nog zeer schoone basreliefs. Het zoude te wenschen zijn, dat deze tempels werden uitgegraven; onder de puinhopen van de twee kleine zoude men waarschijnlijk nog beelden vinden. Aan sommige beelden in den tuin van het residentie huis te Malang kan men zien, dat ze welligt eeuwen lang voorover hebben gelegen, doordien de uitstekende gedeelten door aanraking met den vochtigen grond verweerd zijn, terwijl van achteren op de vlakke kant diepe, gelijkvormige gaten of holten zijn, welke daarin klaarblijkelijk zijn ontstaan door een lek in den tempel, dat, waarschijnlijk honderde jaren lang, op dezelfde plaats zijn drop heeft doen vallen. Ter zijde van den grootsten tempel staat nog een zittend vrouwenbeeld, houdende met beide handen een rookvat, de beenen kruisselings over elkaar geslagen en met vele halssieraden bedekt. Om het hoofd heeft zij een kring (aureool), in den steen, waartegen het beeld rust, uitgehouden; het gezicht en de voeten zijn beschadigd; dit beeld is zeer fraai.

Den 12^{den} Januarij reisden wij terug naar Pasoeroean en den 14^{den} naar Soerabaija, alwaar wij te Simpang door den resident, baron de Salis, op eene gastvrije wijze werden ontvangen en bij ZEd. onzen intrek namen.

Professor Reinwart kreeg hier eene zware ziekte, welke hem aan den rand van het graf bragt en een van de oorzaken was van zijn spoedig vertrek naar Europa. Wij vonden dus hier genoegzaam tijd, om vele schetsen en teekeningen af te werken. Want na zijne ziekte bleef de heer Reinwardt nog zoo zwak, dat er aan geen reizen kon gedacht worden. Wij maakten daarom den 18^{den} Februarij een uitstapje naar Madura.

Wij kwamen te Kamal aan wal; al dadelijk viel ons het groote verschil van land in het oog; men zoude veronderstellen, dat het eiland Madura 2 mijlen ver van Java was gelegen, daar het uit een dor kalkgebergte bestaat en veel overeenkomst met Timor heeft. Wij vonden er niet veel, dat onze aandacht trok, behalve het hof van den sulthan te Bangkalang, alwaar wij door dien vorst zeer hoffelijk en minzaam werden ontvangen; wij keerden van ons toertje na eenige dagen terug en vonden den heer Reinwardt wel, doch nog zeer zwak, hetgeen ten gevolge had, dat ZEd. van zijne verdere plannen om de binnenlanden te bezoeken moest afzien; en vermits ZEd. tevens besloot om in Mei te repatrieren, achtte hij het best in kleine, weinig vermoeijende dagreizen naar Buitenzorg terug te keeren. Wij verlieten derhalve den 28sten Februarij Soerabaija. De weg van daar tot Cheribon heeft niet veel bijzonders; hij loopt soms over een vooruitstekend hoog land, doch meestal langs de zee; het eentonige gezigt, dat men daardoor regts heeft, wordt dubbel vergoed door de afwisseling van hooge gebergten, die men tot aan Cheribon links ziet en een schakel van vulkanen uitmaakt, die van oost naar west door geheel mid-den Java loopt.

Bij Cheribon verlaat men de zee en spoedig is men in het gebergte te midden van de Preanger-Regentschappen, wier voornaamste bergen wij in 1819 hadden beklommen; met veel genoegen ontwaarden wij van den grooten weg de plaatsen, alwaar wij zoo vele aangename dagen hadden doorgebracht, en de bergen, waarvan iedere top ons bekend was; welhaast zagen wij den Gedeh en den Salak in het noorden voor ons liggen, aan welks noordelijken voet ons verblijf Buitenzorg gelegen was. Wij bereikten spoedig de groote negorij Tjiandjoer, alwaar wij van de gastvrijheid van den resident, Jhr. van der Capellen, eenige dagen gebruik maakten en den 10^{den} Maart kwamen wij na een afwezen van meer dan een jaar in onze woning te Buitenzorg terug.

Professor Reinwardt bleef bij zijn voornemen om te repatrieren tot grooten spijt van Z. Exc. den gouverneur-generaal van der Capellen; doch zijne verzwakte gezondheid dwong ZEd. tot een spoedig vertrek. Wij begaven ons derhalve in het begin van Mei naar Batavia en van daar naar Anjer, alwaar Professor Reinwardt, ons aller vriend, zich tot ons groot leedwezen den 25sten Mei 1822 aan boord begaf van de Java-Paket, kapitein Pakes, om de reis naar Nederland te aanvaarden. Wij staarden nog lang op het stipje, dat zoo veel kunde, zoo (het) veel braafs en goeds met zich nam! En weemoedig was denkbeeld, dat wij den braven man, onzen tweeden vader, welligt nimmer zouden terug zien!

Batavia, 1822.

LIJST DER NEDERLANDSCHE LANDVOOGDEN

VAN

CEIJLON,

DOOR

J. P. C. VAN DER MARK.

Te Gale.

Willem Jacobszoon Koster, van 13 Maart 1640 (*)—1640,
(vermoord).

Jan Janszoon Payart, voorzitter, later gouverneur, 21
Aug. 1640—1646.

Joan Maatsuijker, ord. raad van India, land-
voogd, 24 Mei 1646—1650.

Jacob van Kittensteijn, landvoogd, 25 Febr. 1650—1653.

Adriaan van der Meijden, gouverneur, 11 Oct. 1653—1656.

Te Colombo.

Adriaan van der Meijden, landvoogd, 12 Mei 1656—1660.

Rijklof van Goens, id., 12 Mei 1660—1661.

Adriaan van der Meijden, id., van 1661—1663.

Rijklof van Goens, ord. r. v. I. en id., 12 Mei 1663—1663.

Jacob Hustaart, landvoogd, 27 December 1663—1664.

Rijklof van Goens, ord. r. v. I. en id., 19 Nov. 1664—1675.

Rijklof van Goens, de jonge, extra ord. raad.

en id., van 1675—1679.

(*) Volgens anderen 1630, denkkelijk eene drukfout.

- Laurens Pijl, voorzitter, van 3 December 1679—1680.
 " landvoogd en extr. o. raad v. I., 1680—1692,
 28 Januarij.
- Thomas van Rhee, id., id., 10 Januarij 1692—1697,
 Februarij.
- (Volgens the Ceylon Almanac, Paulus van
 Rhoo, 29 Jan. 1695—1697).
- Govert de Heere, landvoogd, 22 Februarij 1697—1700.
 " buitengewoon r. v. I. van 1700—1702.
 (overleden).
- Toen hebben geregeerd de leden van den Raad,
 26 Nov. 1702.
- Mr. Cornelis Jan Siemonsz, landvoogd, 11 Mei 1703—1706.
 " extr. o. r. v. I., van 1707—1707.
- Hendrik Bekker, gouverneur en id., 22 Dec. 1707—1710.
 " gewoon id., van 1710—1716.
- Mr. Isaac Augustijn Rumph, landv., 7 Dec. 1716—1720.
 " gew. r. v. I. van
 1720—11 Junij 1723, overleden.
- Joannes Hertenberg, gouv., 25 Junij 1723—1725.
 Jan Paulus Schagen, id., 19 Oct. 1725—1726.
 Petrus Vuijst, van 19 September 1726—1729,
 overleden te Batavia 1732.
- Stephanus Versluijs, 27 Augustus 1729—1732.
 Gualterus Woutersz, 25 Augustus 1732—1732.
 Jacob Christiaan Pielaat, 21 Mei 1732—1734.
 Diederic van Domburgh, 21 Januarij 1734—1736.
 Jan Maccara, 7 Junij 1736—1736.
 Gustaaf Willem, Baron van Imhoff, 23 Julij 1736—1740.
 Willem Maurits Bruininck, 12 Maart 1740—1742.
 Daniël Overbeek, 3 Januarij 1742—1743.
 Julius Valentijn Stein van Gollnesse, 11 Mei 1743—1751.
 Gerard van Vreeland, van 6 Maart 1751—1751.
 Jacob de Jongh, 26 Februarij 1751—1752.

- Joan Gideon Loten, 30 September 1752—1757.
 Jan Schreuder, 17 Maart 1757—1762.
 Lubbert Jan, Baron van Eck, 11 November 1762—1765.
 (overleden).
 Iman Willem Falck, 9 Augustus 1765—1785.
 Willem Jacob van de Graaff, 7 Februarij 1785—1793.
 Johan Gerard van Angelbeek, 1793—17 Febr. 1796

Getrokken uit Valentijn, Deel 5, 1^e stuk, blz. 362, Ceijlon en the Ceylon Almanac and annual Register, Colombo, W. Skeen, 1827 (?).

GOUDEN MEDAILLE,

VEREERD AAN DEN

SULTHAN VAN TERNATE,

DOOR

MR. J. A. VAN DER CHIJS.

Kaïtjil Sibori Amsterdam, sulthan van Ternate, gaf in 1675 bij brief en door een zendeling, Majoeda geheeten, aan de Hooge Indische Regering te Batavia te kennen, dat hij zeer verlangde naar die hoofdplaats op te komen, ten einde zijne opwachting bij den gouverneur-generaal Joan Maetsuijker te maken.

De regering vond in de toenmalige „constitutie der tijden” een zoodanig bezoek niet geraden en besloot Z. H. „in goede en vriendelijke termen daer van te diverteren.”

Om hem echter niet al te zeer voor het hoofd te stooten en om hem te toonen, dat men „Sijn Hoogh. successie voor aangenaam” had, werd ten dienste van de Generale Compagnie behoorlijk geacht hem te begiftigen met eene gouden medaille.

Deze penning zoude volgens de resolutie van het kasteel Batavia van 8 Januarij 1676, hangen aan een zwaren gouden ketting en tot opschrift hebben:

„Wegens d'Oost-Indische Comp^e. door den Gouvr. Generaal en de Raaden van India, vercert aan den Conink Quitchily bij Amsterdam tot gedachtenis van Sijn Crooningh en successie in het

*„Ternataanse Rijk, met confirmatie ende toegenegenheid van
„Haar Eds. geschiedt den eersten februarij A°. 1675.”*

De nieuw benoemde gouverneur der Molukken zoude die penning, nevens een brief van gelukwensching en verscheidene andere „aangenaamheden”, aan den Sulthan overhandigen.

Of die penning nog bestaat, is mij niet gebleken.

Een tiental jaren later zag Sulthan Amsterdam toch de hoofdplaats Batavia, maar toenmaals als krijgsgevangene (*).

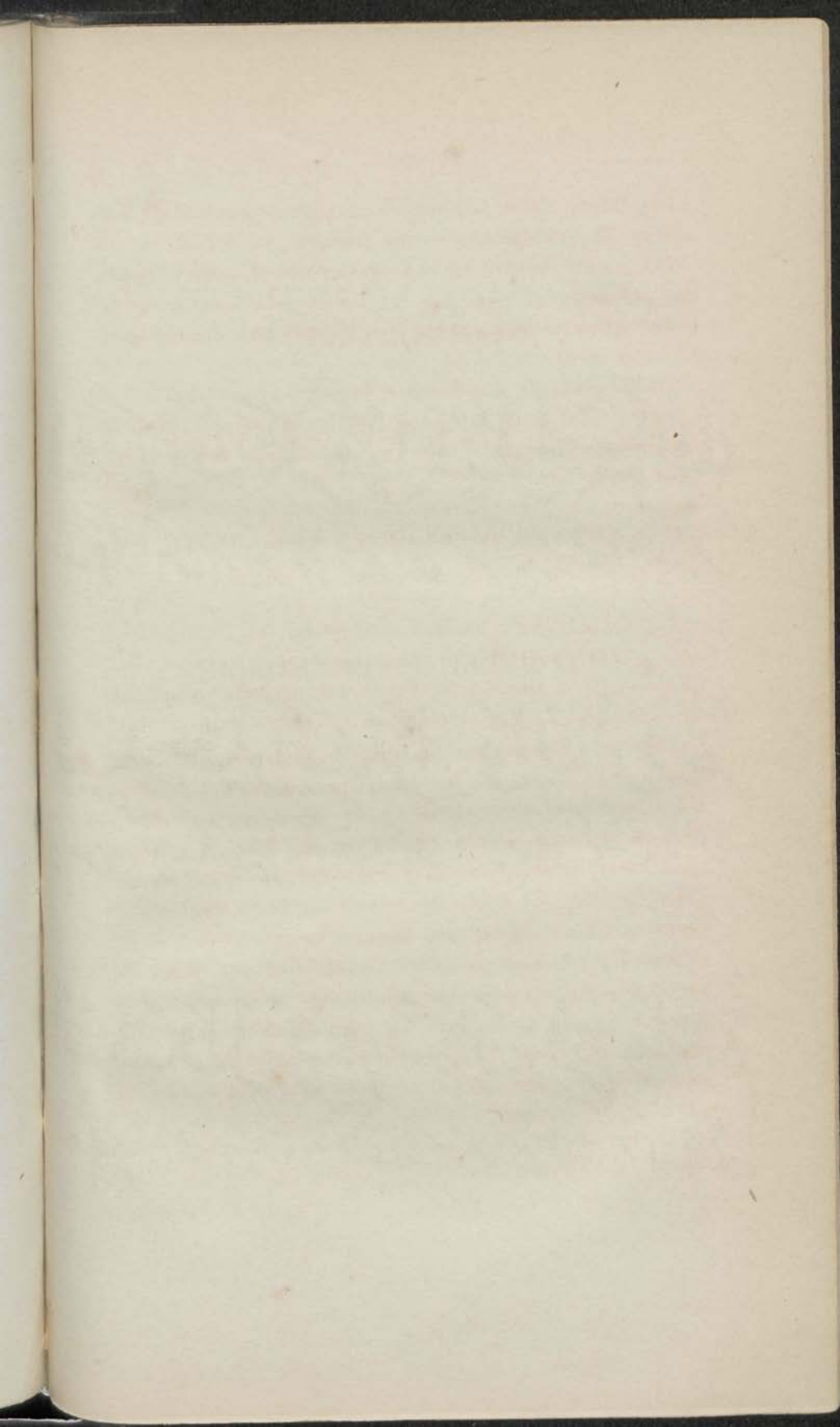
(*) v. Kampen, de Nederlanders buiten Europa, II, 244.

OUD BEELD IN BENKOELEN.

Aan den rand van den noordelijken krater van den berg Kabah, behoorende tot het Barisan-gebergte, dat Benkoelen van Palembang scheidt, heeft de adsistent-resident (toenmaals controleur) A. Pruijs van der Hoeven een zittend beeld ontdekt, dat zeer verweerd en ruim levensgroot is. Het ligt tegen den grond en heeft slechts een arm behouden, die met een zwaard gewapend is.

Welke persoon of godheid dit beeld voorstelt, is bij gemis van meer aanwijzingen onmogelijk te bepalen; deze weinige regelen dienen dan ook slechts om de ontdekking aan de vergetelheid te ontrukken en welligt de aandacht van dezen of genen reiziger in gindsche woeste streken op dit beeld te vestigen.

v. D. C.

Schrift-proeve uit een Arabischen Koran
met Maleische vertaling
Soera IV, vs. 23-24.

فَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُهُ وَهُوَ شَيْءٌ يُجْعَلُ لِلَّهِ
مُدًّا مَجْدًّا هُنَّ بِلَهُنَّ كَامٌ بِكَيْتِ الْكُنَّ لِسَوَاةٍ رَايْتُ دَجْدِي كَيْتِ أَيْتُهُ

فِيهِ خَيْرٌ كَثِيرًا ۖ وَإِنْ أَرَدْتُمُ
دَالْمَتُ كَيْتِي كَنْ يَنْغُ أَمْثَ بَابِقُ دَانُ جَطُو كَلْمَتَا دَانُ

أَسْتَبْدِلَ زَوْجَ مَكَانِ زَوْجِ وَأَنْتُمْ
مُعْتَبِرِينَ اسْتَبْدِلَ اسْتَبْدِلَ يَنْ لَابِي دَانُ كَامُ

EEN
MALEISCH HANDSCHRIFT
MET KLANKTEEKENS.

't Is bekend, dat het Maleisch in Arabisch karakter, even als het Arabisch zelf, doorgaans zonder klankteekens geschreven wordt; minder algemeen bekend echter, dat er toch ook Maleische geschriften van aanmerkelijken omvang bestaan, waarin die teekens geregeld gebezigd worden. Dat zulke geschriften, als bijdragen tot de kennis van de ware Maleische uitspraak en spelling—niet alleen in Arabisch, maar vooral ook in ons schrift—, meer aandacht verdienen, dan er tot nu toe aan besteed is, moge uit de volgende opmerkingen blijken.

Het handschrift, waaraan die opmerkingen ontleend zijn, en dat mij bij gelegenheid van een onderzoek in de boekerij van 't Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen toevallig in handen kwam, is een Arabische koran in tien deelen, klein folio—waarvan ik echter het eerste niet gevonden heb—, met doorlopende Maleische vertaling. Het Arabisch is met eene groote, fraaije letter, het Maleisch tusschen de regels, met veel minder zorg, echter doorgaans duidelijk genoeg, en van het begin tot het einde met klankteekens geschreven (*). Dit schijnt in ge-

(*) Zie bijgaand fac-simile van ruim eene halve bladzijde, uit het midden van Deel II. De bladzijde van 't handschrift bevat vijf regels tekst en verklaring, waarvan hier drie zijn wedergegeven. Wat hier alleen in

schriften van dien aard, waarschijnlijk naar het voorbeeld van den Arabischen koran zelf, die ook meestal van alle schrijfteekens voorzien is, meer voor te komen. Althans de heer NETSCHER maakt in dit Tijdschrift, Deel VI, blz. 160, mede gewag van eene Maleische vertaling van den koran met klankteekens, te Batavia geschreven; en de heer VON DEWALL haalt, in Deel XI, blz. 200, een paar plaatsen uit eene dergelijke vertaling aan. Of zij welligt beiden dezelfde vertaling op 't oog hadden, blijkt mij niet, maar wel, zoo althans de aanhalingen naauwkeurig zijn, dat het niet het hier bedoelde handschrift kan geweest zijn (*).

Dit laatste draagt, van zijne afkomst, zoover ik heb kunnen bespeuren, geene uiterlijke kenteekenen; maar 't is bekend, dat de Arabische handschriften in 't bezit van 't Bataviaasch genootschap — waaronder zich verscheidene met Javaansche, echter, zoover ik weet, geene met Soendasche, en geene andere dan 't hier vermelde met Maleische vertaling bevinden — grootendeels afkomstig zijn van 't voormalig hof van Bantam. En dat ook ons handschrift door een' Javaan — althans in de ruimere beteekenis van dit woord — geschreven is, meen ik met genoegzame zekerheid te mogen afleiden uit de omstandigheid, dat ik

om trek is aangeduid, is in 't oorspronkelijke met roode inkt geschreven, behalve 't cirkeltje tot afscheiding tusschen de verzen, dat daar geel is. Ook de randlijnen zijn afwisselend rood en geel.

(*) Ten aanzien van den heer NETSCHER blijkt dit genoegzaam uit zijne verklaring (ib., blz. 162), dat hij het teeken, dat in Jav. *péyon* voor de korte *e* gebruikt wordt, in Mal. geschriften nimmer ontmoet heeft. Van de plaatsen, door den heer VON DEWALL aangehaald, heb ik slechts ééne (Soera XVII, vs. 36) in 't handschrift kunnen vergelijken, en niet geheel gelijklopend gevonden; terwijl ook de schrijfwijze, door den heer v. D. aangegeven, in vele woorden (als ^ولَا يَذْكُرُنَّ ^{لَا}دُشْنَ ^{لَا}دِي) geheel afwijkt van die in 't handschrift gebruikelijk.

het Arabische voegwoord ^و ^ل ^ت ^ا ^ل ^ا — hetwelk elders door *dán* *latápi* wordt wedergegeven — eens (Soera III, 174), waar-schijnlijk bij vergissing, maar toch volkomen duidelijk, door *lan latápi* vertaald vind. Andere Javanismen weet ik niet met zekerheid aan te wijzen, maar deze eene kan, dunkt mij, volstaan!

In strengen zin zou men dus aan deze vertaling den naam van een Maleisch handschrift kunnen betwisten; en zeker kan hare getuigenis vooral daar, waar het op eene juiste kennis van de ware Mal. uitspraak aankomt, niet dan onder voorbehoud worden toegelaten. Niet alleen moet zij min of meer verdacht voorkomen in al, wat meer bijzonder 't Jav. spraak- of schrijfgebruik herinnert; maar ook, waar dit niet het geval is, blijft het aan twijfel onderhevig, in hoever de schrijver met de ware Mal. uitspraak is bekend geweest. Daarentegen mag het er veilig voor gehouden worden, dat zijne schrijfwijze geheel vrij is van Europeschen invloed; en dit schijnt reeds voldoende om er, zoo al geen 't minste gezag, evenwel eene zekere waarde en beteekenis aan te geven, hetzij tot bevestiging van 't geen op andere gronden ondersteld werd, of tot uitlokking van nader onderzoek op punten, die welligt ten onregte voor uitgemaakt gehouden werden.

Uit dit oogpunt vlei ik mij, geen nutteloos werk te zullen verrigten, met hier het een en ander mede te deelen, wat ik bij doorzage van een honderdtal bladzijden van den tweeden band (Soera III, 86—IV, 36) heb opgemerkt; waarbij ik mij echter verplicht acht, ook datgene niet te verzwijgen, wat van onkunde of slordigheid schijnt te getuigen.

De letters ^ع en ^ف, waarvoor men anders in handschriften veelal eenvoudig ^ع en ^ف vindt, zijn hier geregeld altijd met drie stippen — de twee onderste echter

doorgaans met elkander in aanraking, of tot ééne dwarsstreep versmolten—van de Arb. ع en ف onderscheiden.—De ك draagt de stippen van onder, en mist het teekentje, dat anderen er in plaatsen, wanneer zij, als hier, op zich zelve of aan 't eind van een woord staat. Desgelijks de ك, behalve in den Arb. tekst.—د heb ik slechts een paar maal aangetroffen in 't woord *ddtang*, komen (Jav. *ada* *ḍān*), dat anders ook hier altijd met de gewone د geschreven wordt.—Van de verwisseling van س met ش, door den heer von DEWALL (in dit tijdschrift, XI, 212) aangetoond, vindt men ook hier verscheiden voorbeelden. Zoo wordt het Sanskritsche *swarga*, de hemel, altijd geschreven شَرِكِي; het Sanskr. *cighra*, snel, meestal met س, maar soms ook met ش; *saksj*, getuige, bij afwisseling met س en ش; zoo ook سَكْس en شَكْس straf, نُوْس en نُوْش zonde (*), en somtijds بِشْر voor بِسْر groot.—ي als vervanger van) wordt, naar Arb. gebruik, zonder stippen geschreven: نَاكِي = نَاكِي *naik*.

De klankteekens staan veelal min of meer bezijden, en wel boven den regel doorgaans links, beneden den regel regts van de letter, waarbij zij behooren, boven of onder de volgende of voorafgaande letter, soms nog daar voor-

(*) Dat er in deze en andere woorden van Ind. afkomst eenig verband zou bestaan tusschen 't onderscheiden gebruik van س en ش en van de verschillende Ind. sibilanten, zoodat b. v. س meer bepaaldelijk aan de s, ش aan c en sj beantwoorden zou, is wel niet waarschijnlijk, daar zich bezwaarlijk onderstellen laat, dat tijdens de invoering van 't Arb. schrift het onderscheid tusschen die Ind. letters in de Mal. uitspraak nog merkbaar was. Men zal dus in die woorden gelijk in alle andere, die niet van Arb. of Perz. afkomst zijn, de س wel als de natuurlijke algemeene sibilant moeten beschouwen, die slechts willekeurig hier en daar met ش verwisseld wordt.

bij (*), wat echter bij eenige oplettendheid maar zelden verwarring kan veroorzaken, daar in den regel iedere letter haar eigen teeken heeft. Enkele malen schijnt echter, gelijk nader zal worden aangetoond, de onderlinge volgorde der teekens verbetering te behoeven.

De vokaal *ě* is overal geregeld uitgedrukt door het meermalen (†) besproken teeken, dat ook in Jav. *pégon* den *pěpět* vertegenwoordigt, en slechts gebrekkig door — of — wordt wedergegeven. Even als in 't Jav. schrift evenwel vindt men ook hier vele syllabes met *a* geschreven, die doorgaans met *ě* worden uitgesproken, doch waarin deze dan slechts als eene accidentele verzwakking van eene oorspronkelijke *a* schijnt beschouwd te worden, zoo als in de voorvoegsels *فِرْس* *فِرْس* *فِرْس* enz. geschreven worden — even als men in 't Jav. doorgaans b.v. *Pakalongan* schrijft, maar *Pekalongan* uitspreekt — (§). Wanneer echter het voorvoegsel *فِرْس* nog *ب* vóór zich krijgt, wordt dit laatste met de *kesra* *ب* *bi* geschreven, zoo als herhaaldelijk in *bipartjintáan*, *bipartjintákèn*, *bipartihatkèn*. — Het causative aanhechtsel *اكن* heeft, even als het gelijkkluidend voorzetsel, altijd den *pěpět*, die dus te kennen geeft, dat *akèn* als de ware, vaste vorm, zoowel van 't woord als

(*) Zie b.v. in den ondersten regel van 't fac-simile de fatha's van *كام* en *دان*.

(†) Door mij in dit tijdschrift, VI, blz. 49, en XII, 37, door den heer NETSCHER ib., VI, 162. — In ons handschrift heeft het, zoo als in 't fac-simile te zien is, volmaakt dezelfde vorm als de *wesla*. Zou het dus misschien werkelijk niets anders zijn dan dit teeken, om, als 't ware, een onvolkomen uitgesproken klank aan te duiden?

(§) Ik vind evenwel in ons handschrift *tampat peperangan*, slagveld, als ware de eerste syllabe *pe* hier geen voorvoegsel, maar eene reduplicatie.

van den uitgang, te beschouwen is. Met hetzelfde teeken wordt de *ž* uitgedrukt in de woorden *děngěn*, met, *hătěm*, zwart; *běněr* (Jav. id.), juist, regt; *ěngět* (Jav. id.), aandacht, *kěkěl*, duurzaam (ook met aanhechtsel, *barkě-kělan*), *satěngah* (Jav. id.), de helpt, *bălěs* (Jav. *walěs*), soms ook *bălis* (schrijffout?), vergelding, *sěsět*, dolen, *děngěr*, hooren, *sěmbah* (Jav. id.), begroeting, hulde (echter *sambah-jang*, de godheid bidden), *lěpas*, vrij, *mălěm*, nacht, *ăněm*, zes, *dălěm*, binnen, *sănget*, hevig;— de volgende daarentegen met *a* geschreven: *dari*, van, *ampat*, vier, *tampat*, plaats, *tatăpi*, maar, *saparti*, gelijk, *dălang*, komen, *handaq*, willen, *kardja*, werk, *kandri*, zelf, *sarta*, benevens, *ganti*, vervanging, *batăpa*, hoe? *palihăra*, hoede, *sakalian*, alle, *sadjoq*, koel, *hăngat*, heet (*).

(*) Zoo vertaal ik het ep gezag van MARSDEN en ROORDA v. E., ofschoon het op de plaats, waar ik het aantrof (S. III, 113), veel meer koud schijnt te moeten beteekenen. Die plaats luidt bij KASIMIRSKI: „*les aumônes qu'ils*” (les infidèles) „font dans ce monde sont comme un vent glacial, qui souffle sur les campagnes des injustes et les détruit.” De hier uiteengedrukke woorden beantwoorden aan deze woorden van den tekst: رِيحٌ فِيمَا صَرَ أَصَابَتْ حَرَّتْ, waarvoor de Mal. vertaling hoeft: *ăngin jang ăda dălemnja hăngat atawa sadjoq jang sănget bartjap* (sic) *ŕja kapada parhômăn*. Het Art. صر (volgens FREIJTAG „vehementia frigoris, aliis frigus; frigus feriens herbas, uredo; frigidus vel vehementem sonum edens ventus”) is dus hier, naar gelang *jang sănget* als bepaling van *bartjap* of van *sadjoq* te beschouwen is, omschreven door *hăngat atawa sadjoq*, of wel - wat mij meer aannemelijk voorkomt - door *hăngat atawa sadjoq jang sănget*, d. i. *hăngat* of sterke koelte. In ieder geval kan *hăngat* hier bezwaarlijk anders verstaan worden dan in de beteekenis van koude, en wel schadelijke koude. Opmerkelijk is 't intusschen, dat het in een van de voorbeelden van MARSDEN („*ŕjer săngat ăngat atawa săngat sedjoek*”), althans volgens zijne verklaring („water, dat zeer warm of zeer koud is”), juist in tegenstelling van *sadjoq* gebezigd wordt. Van groote hette o. a. ook in eene spreuk, aangehaald in DE HOLLANDER'S *Mal. taal en letterkunde* (1845), *Bloemlezing*, blz. 3, r. 4 v. o.: *ŕjiksa jang tersănget dă-*

in dit handschrift althans geen' steun gevonden. Zelfs het Sanskr. *nagari* (Jav. *nagàri* of *nègàri*, met het accent op de tweede *a*) wordt wel enkele malen *nagèri*, maar gewoonlijk *nagri* geschreven.

De verbale uitgang *i* wordt meestal met enkele *kesra* geschreven: مَلْمُقَاتٍ overdekken, omvatten, مَدْلُوعٍ helpen, echter ook niet zelden met lange *i*, دَتَائِي overkomen; inzonderheid, zoo niet altijd, na eene eindvokaal: مَغْتَبِي kennen, مَرَسِي gevoelen.

و en ي hebben als verlengingsletters—in overeenstemming met de leer van ROBINSON, wier juistheid ik, op grond van 't Arb. schrijfgebruik, volgens Europesche orientalistten, mede betwijfeld heb—altijd eene *djezma*, zoowel in den Arb. tekst als in de Mal. vertaling, gelijk in de even aangehaalde voorbeelden مَلْمُقَاتٍ دَتَائِي. Ik moet er bijvoegen, dat ik hetzelfde heb opgemerkt in alle, zoo Arb. als Jav. *pégon*, handschriften met klankteekens, die mij sedert onder de oogen gekomen zijn, zoodat hier wel aan geene individuele onkunde van dezen of genen inlander kan gedacht worden. Trouwens toont de gedaante zelve van de *djezma*—zoo wij daarin het cijferteeken 0 mogen zien—, dat hare eigenlijke bestemming is, om aan te duiden, dat eene letter geen (ander) teeken behoeft; en het nut, dat hierin voor de duidelijkheid gelegen is, schijnt evenzeer te bestaan voor و en ي als rustende of verlengingsletters als voor klanklooze consonanten. De) schijnt evenwel van die aanduiding altijd te blijven uitgesloten.

Geheel in overeenstemming daarentegen met het vermoeden, waartoe de analogie van 't Jav. *pégon* mij geleid had (Tijdschr. XII, 38), vind ik in dit handschrift de zuivere *o* en *e*, bv. in *dosa*, zonde, *orang*, mensch, *tjoba*,

proef, *beda*, onderscheid, *beja*, belasting, *engët*, aandacht, *keri*, links, *reboe*, duizendtal, steeds uitgedrukt als *au* en *ai*: *ايشت*, *بيي*, *بيد*, *چوب*, *اورغ*, *دوس*, *كبير*, *ريب*; desgelijks in geslotene syllabes, die dan twee djezma's achter elkander hebben, als de telkens terugkeerende partikel *فون*, en de tweede syllabe van *ليبير*, hals. In de meeste geslotene syllabes echter, die volgens Europeesche schrijvers met *o* en *e* worden uitgesproken, als de eindsyllabes van *takot*, vrees, *toelung*, hulp, *kaseh* (of *kasih*), gunst, schijnen die klanken slechts als eene onwezenlijke wijziging van *oe* en *i* te worden aangemerkt, die verdwijnt, waneer zulk eene syllabe in een' afgeleiden vorm open wordt, als in *takoëti* (*تكونت*), niet *taköti* (*تكونت*), *kasihan* (*كسيتين*), niet *kaschan* (*كسيتين*), even als in 't Jav. in dergelijke gevallen altijd *oe* of *i* geschreven wordt, ook waar de uitspraak meer naar *o* of *e* overhelt, als in *ajapa* bloem, geschreven *poespa* (Skr. *poespa*), maar uitgesproken bijna als *poospa*. Het zou kunnen zijn, dat onze schrijver hierin juist door het Jav. van 't spoor was geleid, zoo als ook in zijne schrijfwijze van de woorden *engët* (Jav. id.), *keri* (Jav. id.), *reboe* (Jav. *èwoe*), die volgens Europ. schrijvers *ingät*, *kiri*, *rüboe* moeten luiden, welligt een Jav.

(*) Als grondwoord heb ik dit niet aangetroffen, maar zooveel te menigvuldiger den causativen vorm *ميمبيياكن* in de beteekenis van uitgeven, besteden, ten koste leggen. 't Is dus blijkbaar hetzelfde woord, dat bij Eur. schrijvers *membijajaken* luidt, van 't grondwoord *bijaja*, uitgaven, het Sanskr. *vijaja*, dat hetzelfde beteekent. Hier is dus ongetwijfeld de Eur. schrijfwijze in haar regt, en die van onzen vertaler toe te schrijven aan verwarring van *bijaja* met het klank- en zinverwante *beja*, waarvan de oorsprong mij onbekend is. Of is misschien dit *béja* slechts eene verbastering van *b'aja*, zoo als het Jav. *lagé* van *blágja*, *ramé* van *ramja*, en *sato* van *sattuwa*?

invloed te herkennen is. Even denkbaar is 't evenwel— en ik beken, dat dit mij wel zoo waarschijnlijk voorkomt—, dat een Europ. linguist, die bv. van *takot takóti* (in plaats van *takoéti*) afleidt, hierin minder aan de opletend waargenomen uitspraak dan aan eene zeer natuurlijke etymologische gevolgtrekking gehoor geeft. Intusschen zou ik niet durven beweren, dat deze verklaring overal doorgaat, waar ons handschrift *oe* of *i* in plaats van *o* of *e* heeft, en geloof veeleer, dat b.v. de tweede syllabe van *oleh*, ofschoon hier steeds met eene enkele *i* geschreven (أوليه), even als 't overeenkomstige Jav. *ηανηηανη* eene volkomen standvastige *e* heeft, die ook in den afgeleiden vorm *pěroléhan* behouden blijft. Of onze schrijver zich in zulk een geval veroorloven zou, in de afleiding den tweeklank te brengen, die in 't grondwoord ontbrak, en dus van أوليهين أوليه to maken, of wel ook dan de *oe* of *i* slechts verlengen zou (أوليهين), is mij uit geen beslissend voorbeeld gebleken. Trouwens is 't niet te verwonderen, zoo de Mal. spelling, alleen op de uitspraak afgaande, hierin minder vastheid vertoont dan die van 't Jav. *pégon*, die slechts eene bloote transscriptie van Jav. in Arb. schrift is, waarin iedere η en η→, hoe ook geplaatst, eenvoudig door *ai* en *au* wordt wedergegeven.

Ook die regel zelf, om *oe* en *e* als *ai* en *ai* te schrijven, is in ons handschrift welligt slechts aan navolging van 't Jav. *pégon* toe te schrijven, en kan althans zeker voor het Maleisch in 't bijzonder weinig of niets bewijzen, zoolang dat handschrift onder de verdenking ligt van eene Jav. afkomst. Maar is niet de omstandigheid zelve, dat in Jav. *pégon*, voor zooveel bekend is, die regel algemeen en standvastig heerscht, reeds voldoende, om, zoolang niets daartegen pleit, het vermoeden te wettigen, dat het Mal. *pégon* op

dezelvde wijze te verstaan is; dat و en ي ook daar in syllabes, die eene zuivere of standvastige *o* of *e* hebben, als *hoeroef lain* (sluitletters van de tweeklanken *au* en *ai*), en niet als *hoeroef mad* (verlengingsletters van de vokalen *oe* en *i*) zijn op te vatten; dat het dus in bepaalden strijd is met de ware beteekenis van die letters in woorden als بيد (اورغ دوس), om in de bedoelde syllabes eene *dlamma* of *kesra* in plaats van eene *fatha* te onderstellen of te plaatsen (بيد اورغ دوس), en er dan een ander teeken, als de zoogenoemde *anka imala*, bij te voegen, om aan die *dlamma* of *kesra* de vereischte uitspraak te geven?

Of nu de behoefte aan zulk een teeken bij de hier verdedigde zienswijze vervallen zou, is eene andere vraag. Misschien zou zij zich daarbij zelfs in dubbelen zin doen gevoelen, eensdeels om de *o* en *e* in woorden als de even aangehaalde te onderscheiden van de eigenlijke *au* en *ai* (of *ei*, als anderen schrijven), zoo als zij bv. in *ankau* gij, *lampau* (of *lampoh*, MARSDEN, ROORDA VAN EIJSINGA), overtreffen, *sampai* of *sampeï*, aankomen, *soengai* of *soengei*, rivier, gehoord worden, en ten andere om in woorden als *takot*, *kaseh* de wijziging van *oe* en *i* in *o* en *e* aan te duiden. In zoover dit werkelijk noodig is, zou dan ook niets verhinderen, de *anka imala*, of welk ander teeken men verkoos, te blijven gebruiken, in 't laatste geval met *dlamma* of *kesra*, in 't eerste met *fatha* verbonden, en dus te schrijven ^{لَمَّوْ} lampau, ^{سَوَّغِي} soengai, ^{چَوْب} tjoba, ^{بِيْد} béda, ^{تَاكُوت} takot, ^{لَبَّهْ} lèbèh; maar ik wil niet geacht worden, dit aan te prijzen. Het zal toch wel altijd een hopeloos streven zijn, in 't schrift, welk dan ook, alle bijzonderheden van de uitspraak naauwkeurig te willen uitdrukken; en in zoover dit al, met behulp van allerlei noodmiddelen, geschieden kan, is het dan niet genoeg dit eens voor al, in spraakkunst of

woordenboek, te doen, en moet men dan al dien omslag ook in het doorgaand schrijfgebruik willen invoeren? Mogt men toch meer in 't oog houden, dat dit laatste geheel andere eischen te vervullen heeft; dat eene naauwkeurige klankbeschrijving, volkomen op hare plaats in een daaraan gewijd werk, volstrekt geen onmisbaar vereischte is in 't gewone schrift; dat dit ten volle aan zijn hoofddoel beantwoordt, wanneer ieder woord zijn' eigen, vasten vorm heeft, waardoor het duidelijk van elk ander woord onderscheiden wordt; dat overigens de eenvoudigheid daarin vrij wat meer waard is dan alle aanduiding van nadere bijzonderheden, hoe wetenswaardig ook, die niet de identiteit van 't woord, maar zijne uitspraak, afkomst of anderszins betreffen.

Wat de *ʿ* betreft, al moge ook het daarvoor gebezigde teeken in ons handschrift welligt slechts uit het Jav. *pigon* zijn overgenomen, zie ik niet de minste reden, waarom men dit voorbeeld niet eenvoudig volgen zou, in plaats van zich daarvoor eene nieuwe zamenstelling, als *fatha* met *anka imala*, te getroosten.

De *hamza* wordt in dit handschrift in 't Maleisch uiterst spaarzaam, en ver van regelmatig, aangewend. Eene initiale *ʾ* wordt altijd zonder *hamza* geschreven: ^اأورغ mensch, ^اآيت die. Komt er een aanhechtsel vóór, dat op eene consonant eindigt, dan wordt deze in den regel met de vokaal van de *ʾ* als tot ééne syllabe verbonden: ^اشقرامشت voor ^اشقرامشت een vierde, ^اشقرانم voor ^اشقرانم een zesde, ^امشيكت voor ^امشيكت volgen (als men namelijk de *ع* hier als een deel van 't voorvoegsel beschouwen wil), ^امشويكن veranderen, van ^ااوبه; — echter, in plaats van ^اببوله bekomen (van ^ااوله met het voorvoegsel ^ابتر), zoo als

ik slechts een' enkelen keer heb aangetroffen, meestal ^{بربرانه} (voor ^{بروانه}) of (met vervanging van ^د door ^و wegens de *dlamma*) ^{بروانه}; ook wel, geheel onregelmatig, als bij verkorting, ^{بروانه}. Eindigt het voorvoegsel op eene vokaal, of trefte de eindvokaal van een woord met de aanvangsvokaal van een aanhechtsel zamen, dan wordt doorgaans ook geene hamza gebezigd, maar eenvoudig geschreven ^{كادان} gesteldheid (voor ^{كادان} van ^{اد}), ^{كبنان} laagheid, ^{فكرجان} werk, ^{مرساي} gevoelen, ^{مشتوي} kennen, ^{قرمشون} vrouw, waar dan dezelfde letter, zonder *tasjidid* of *medda*, tegelijk dienst doet voor consonant en voor verlengings-letter. Daarentegen vind ik de hamza gebruikt in ^{سائيله} gevoel! en ook altijd in ^{مريكت} zij (voor ^{مريكت} of ^{مريكت}, zoo als 't eigenlijk zou moeten zijn, om de *i* van *toe* lang te houden), ^{سسورغ} iemand, en in de grondwoorden ^{بانگ} goed, en ^{نارگ} stijgen.— Na de partikel ^د in passive vormen blijft eene initiale ^د gewoonlijk onveranderd, ^{دامبل} genomen worden, maar wordt soms ook wel euphonisch door ^ي vervangen: ^{ديمبل}.

Andere tot het Arab. schrift behorende teekens heb ik in ons handschrift buiten Arab. woorden niet aangetroffen, zelfs daar niet, waar zij toch buiten twijfel ondersteld moeten worden te staan, als de *medda* in de even aangehaalde voorbeelden ^{كادان} (voor ^{كادان}), ^{مرساي} (voor ^{مرساي} of, met lange *i*, ^{مرساي}), en *tasjidid* in ^{دو} twee,

dat eigenlijk ^ن zou moeten geschreven worden, om eene lange *oe* te hebben. In 't vroeger aangehaalde ^{بيياكن} vindt men de consonant ^ي tweemaal achtereen geschreven, in plaats van eens met *tasjdid*: ^{بيياكن}, wat toch wel hetzelfde zou beteekenen.

Ziehier nog, in alphabetische orde, eenige Mal. woorden, waarvan de schrijfwijze in een of ander opzigt opmerking schijnt te verdienen. Uit vrees voor drukfeilen in de klankteekens, en tevens om verschillen in uitspraak met de gewone spelling in ons schrift beter te doen uitkomen, zal ik er de Eur. transscriptie bijvoegen, als ook de Jav. uitspraak, waar die tervergelijking in aanmerking komen kan.

^{بشكت} *bankat* (M., R. v. E. *bangkit*), opstaan; *mam* — *kèn*, (een' profeet) verwekken (Arb. ^{بعث}, Soera III, 158).

^{بنتج} *bëntji* (M., R. v. E. *bintji*), haat.

^{بيو} *bijar* (M. *bēr* of *bier*; R. v. E. *béjar*), toegelaten.

^{تگار} *tëgar* (M. id., R. v. E. *tagar* of *tegar*), hard, ruw.

^{توہا} *toëha* (v. Dw. id.; M., R. v. E. *toewah*; Kawi *toëha*), oud.—Vgl. echter ^{منتوہ} beneden.

^{تيف} *tijap* (M., R. v. E. *tijoep*), blazen; slechts eenmaal aangetroffen; waarschijnlijk verkeerd: Jav. *tijoep*.

^{دجاوہک} *djåwoek* (M., R. v. E. *djåuk*), ver; *mandjåwoeklèn*, verwijderen; *mandjåwoeklè* (^{منجأوهي} voor ^{روهي}) zich van iets verwijderen; — vgl. Jav. *doh*, ver; *djåwoek* is in 't Jav. een geheel ander woord, namelijk een poëtische vorm = *djawah*, regen.

دَمِ *děmi* (M., R. v. E. id.), bij.

دَمِكِيْنِ *dimikijan* (M. *demikien*, R. v. E. *-kiën*), aldus;— vgl.

دَمِ, waarvan het zeker, door zamenstelling met كِيْنِ, gevormd is?

دَاهُوْلُ *dahoeloe* (M. *daulo*, R. v. E. *dhaulo*, *dahoeloe*, *dhólo*), vooraf.

دَوَالَانِ *doewalápan* (M., R. v. E. *delápan* of *doelápan*), acht (eig. twee afnemingen, of twee afgenomen van tien; van *alap*, Jav. = *ambil*); *sapardoewalápan*, een achtste.

رِنْدِ *rěnda* (M. *rendah*, R. v. E. *rindah*), laag.

رِيْنِ *ringan* (M. id., R. v. E. *riengang*), ligt.

سَاكَالِ *sagála*, altijd met lange *á* (M., R. v. E. *segala*), alle. Vgl. Skr. *sakala*, geheel.

سَمْبُونِ *samboénja* (M., R. v. E. *semboená* of *-njá*), verborgen; slechts eenmaal; waarsch. fout: immers heeft men den causativen vorm *samboenjékén*, DE HOLL., *Bloemlezing*, 182, 9 v. o.

سِنِ als ware 't *sanja*: de bekende verkorting van *sasoeng-goehnja*.

پَيْتْجِ *pětjah* (M. id. of *pitjah*, R. v. E. *pitjah* of *patjah*), breken, zich scheiden;—Jav. id.

پَنْجُوْلُ *pangoeloe* (M. *pangoeloe*, R. v. E. *panghoeloe* of *pěng-*; Jav. *pangoeloe* of *pě-*), opperhoofd.

پُوْهِ *poéhoen* (M. *pōhn*, R. v. E. *pōhon*), boom.

كَايِنِ *kájan* (M. *kāin*, R. v. E. *kájin*), kleed: *kájan bádjoe*: fout? vgl. كَايِنِ en het Kawi *kèn*, vrouwekleed. Zoo

heeft men ook in 't Kawi *mèn* = Mal. *májin*, spelen,
èr = Mal. *èjer*, water.

كَبَدَجِيكَن or كَبَدَجِيكَن *kabadjikan* of *kabèdjikan* (M. *kabedjikan*,
 R. v. E. *kabudjiekán*, Jav. *kabèdjikkán*), deugd, weldaad.

كَرَان *karánja* (M., R. v. E. i. v. كِير *kiránja*), eenmaal, in
 Soera XV, 55: „*djángan karánja ankau dari pada orang*
njang poètoes èsa”: KASIMIRSKI: „*ne désespère point.*”

كَمَدِيَن *kamoedjan* (v. Dw. id.; M. *komedien*, R. v. E. *-dièn*),
 verder, daarna.

كَندَق *kèndaq* (M., R. v. E. *ka-*; Jav. *kèndhaq*), bijwif.

كَوَأَس *kawása* (M. *koeása* of *kwása*, R. v. E. *koe-*; Jav. *ka-*
wásá of, meer gewoon, *koe-*), magt;—vgl. Sanskr.
waça, wil, magt, gezag.

كَوَرَع *koérang* (Jav. id.; M., v. D. id., R. v. E. *kó-*), ontbre-
 ken.

كَنْتَر *gantar* (M., R. v. E. id.), vervaard;—vgl. Jav. *gètèr*,
 beving.

لَاجِن *ldjin*, soms ook لَاجِن *ldjan* (*) (M. *lān*, R. v. E. *ldjin*), an-
 der;—vgl. Kawi *lèn*, ander, en كَالِيَن *boven*.— De
 causative vorm wordt altijd geschreven مَلَايِنَكِن *mala-*
jinkèn.

لَبِه *lèbih* (M. *lebeh*, R. v. E. id. of *lebih*), meer;—Jav. *loewih*.

لَنَجَپ *lènnjap* (M., R. v. E. *linnjap*), verloreu gaan.

مَرَدِهِيك *mardihika* (M. *mardika*, R. v. E. *mardahejka*), vrij;—
 Jav. *mardiká*.

مِنْتَوَع *mintoewah* (R. v. E. مَنْتَوَع *mentocwah*, M. id. of *-wah*),
 schoonouders;—Jav. *mantoe*;—vgl. مَنْتَوَع *boven*.

(*) B. v. in den ondersten regel van 't fac-simile.

Als voorbeelden van de schrijfwijze van Arb. woorden, in de Mal. vertaling voorkomende, noem ik اذن *idzin* (Arb. اذن), vergunning, الله *Allah* (Arb. الله), God, حكمة *hoekoem* (Arb. حكم), oordeel, صبر *sabar* (Arb. صبر), geduld, صدقة *sidkat* (Arb. صدقة), offer, فكر *fikir* (Arb. فكر), gedachte, قران *gor-an* (Arb. القرآن, القرآن), de koran, مهر *mahar* (Arb. مهر), huwelijksgift, نفس *nafsoe*, neiging, يعني *ja'nai*, waarschijnlijk echter bedoeld te lezen *ja'na*, wat evenwel mede onjuist is: Arb. يعني *ja'na*, dat wil zeggen. Evenzoo wordt het volgens M. en R. v. E. in 't Maleisch uitgesproken (*ja'na* of *ja'na*).—Overigens zal men uit deze weinige voorbeelden zien, dat onze vertaler zich althans niet door gehechtheid aan de oorspronkelijke schrijfwijze heeft laten verleiden, om de eigenaardigheden der inlandsche uitspraak te miskennen.

Ten aanzien van woorden van Indische afkomst is dit nog minder te duchten, daar hij wel niet ondersteld kan worden hunne etymologie te hebben gekend; waaruit evenwel natuurlijk nog geenszins volgt, dat hij altijd juist de werkelijk bij Maleijers gebruikelijke uitspraak zou hebben uitgedrukt. Ook van die soort van woorden mogen hier ten slotte nog eenige voorbeelden volgen, en wel

a. van genoegzame overeenstemming met de oorspronkelijke schrijfwijze:

اتوا *atawa* (M., v. Dw. *atau*, R. v. E. id. of *atawa*), of; Skr. *athawá* en *oetawá*, Jav. *oetawá*.

انجراد *anoegráha* (M. *anograh*, R. v. E. *anoegrah*, v. Dw. *anograh*).

anoeğèrâha), gunst; zoo ook *anoeğrahâkèn*, — *hâi*; Skr. *anoeğraha*, Jav. *noeğrâhâ*.

rahasya (M., R. v. E. *rahsieja*, v. D. *rahasija*), geheim; Skr. en Kawi id., Jav. poët. *rahaswâ*, *rahâsâ*, *rahsâ*, verward met *râsâ*, Skr. *rasa*, gevoel.

satroç (M., R. v. E. id., Dw. *setëroe*), vijand; Jav. id.; Skr. *çatroç*.

saksi of *sjaksi* (M., R. v. E. id.), getuige; Jav. gewoonlijk *sëksi*; Skr. *saksji*.

siksa of *sjiksa* (M., R. v. E. id.), straf; Jav. *siksâ*; waarschijnlijk het Skr. *ciksjâ*, leering, onder-
rigt?

santosa (of, zoo men wil, *santausa*, M. *santausa*, R. v. E. *sentausa*, v. Dw. *sentosa*), rust; Jav. *sentosâ*, id., Skr. *santosja*, tevredenheid.

sodâra (of *saulâra*; M. *soe-*, R. v. E. *soe-* of *sou-*), broeder; de , standvastig, ook bv. in *sodârân*; — Skr. *sodara*, Jav. *sahoedârâ*.

mânoesya (altijd in 3 syllabes; M. *mânoesia* of *-sja*, R. v. E. *mânoesjicja* of *manoesha*, ROBINSON *manoesija*), mensch; — Skr. *manoesjja* of *mânocsja*; Jav. *manoeswâ*, *manoesâ*, *manoengsâ*.

soms moelja of *-jâ* (M., R. v. E. *moelija*), aanzienlijk, luisterrijk; — Jav. *moeljâ*; vgl. Skr. *moëlja*, prijs, waardij.

b. van min of meer aanmerkelijke verbastering:

çsa (M., R. v. E. *çsa*), hoop: *poçtoes* —, wanhopen; — Skr. *ççâ*, hoop.

istri (zonder teeken op de *î*) (M., R. v. E. id.; v. Dw.

istëri), gemalin; meermalen ook geschreven ^{اِسْتَرِي}
^{اِسْتَرِي} ^{اِسْتَرِي}: lees ^{اِسْتَرِي} ^{اِسْتَرِي}? (*). Zonderling is hier
 in ieder geval die hamza, waar de schrijver anders
 zoo karig mede is.—Jav. *èstri*, Skr. *strī*.

^{بِهَاجِي} *bahági* (M. *bhāgi* of *bāgi*, R. v. E. *bahāgi* of *bāgi*), deel;
 ook *bahāgi*, maar *bahgijan* of *bagijan*;—Jav. *bagé* (†),
bagijan; Skr. *bhāga*, deel, *bhāgī*, deelhebbend, *bhā-*
gja, lot.

(*) Om zoo te kunnen lezen, behoeft men slechts aan te nemen, dat
 de djezma en kesra wat ver voor- en achterwaarts geplaatst zijn. Zie
 den ondersten regel van 't fac-simile. Elders echter, als in 't later aan-
 gehaalde voorbeeld van ^{سِكْرِي}, schijnt veeleer eene ware *omzetting* van
 teekens noodig, om de schrijfwijze van den vertaler leesbaar te ma-
 ken, waar nogtans niet altijd aan eene bloote schrijffout kan gedacht
 worden. Zoo vind ik ergens in twee bladzijden viermaal duidelijk herhaald
^{چِرْتَرَايِي} in de beteekenis van iemand iets aankondigen. Hoe zal dat
 gelezen moeten worden? Strikt genomen staat er *tjaritar-ī*; maar dit
 kan toch wel onmogelijk bedoeld zijn, al had de schrijver *tjaritar* voor
 het grondwoord kunnen houden: dan zou het toch ^{چِرْتَرَايِي} of ^{رِي}-
tjaritāri hebben moeten zijn. Wilde hij *tjaritarāi* schrijven, dan had
 hij toch ook wel geene djezma op de *r* gebruikt. Het waarschijnlijkst
 acht ik nog, met het oog op gelijksoortige onregelmatigheden in zijne
 schrijfwijze van ^{اِسْتَرِي} en ^{سِكْرِي}, dat hij *tjaritrāi* bedoeld heeft, en
 dus, met omzetting van teekens, ^{چِرْتَرَايِي} had moeten schrijven. Zoo
 zou zijne schrijfwijze het best overeenstemmen met de oorspronkelijke (Skr.
tjaritra, *tjaritra* of *tjaritra*, handelwijs;—het Jav. *tjaritā* berust op
 het verwante Skr. *tjarita*, gang, daden, lotgevallen); maar ik kan
 ze nu natuurlijk niet als een voorbeeld van die overeenstemming aanvoeren.
 Niet minder onregelmatig vind ik ook eenmaal voor *pakajan* of *pakejan*,
 kleed (grondwoord *pakai* of *pakei*), geschreven ^{پَكَايِي}.

(†) De adspiratie van de Sanskr. *bh* is in dit en andere woorden in de

^{بہو} *bahoewa* (R. v. E. id., M. *bahwa*), de bekende partikel;
Skr. *bhawa*, bestaan, oorsprong; *bhāwa*, bestaan,
wezen, toestand, geaardheid, hoedanigheid;
Jav. *bāwā*, aard; reden, enz.

^{دورہکت} *dorahka* (R. v. E. *durhāka*, M. *doerāka*), snood; Kawi
of poët. Jav. *drohākā*, *droc-*, *doerākā*, *doerhākā*, *droehākā*,
droewākā, id.; volgens T. ROORDA van 't Skr. *doerāka*,
barbaar; vgl. echter veeleer Skr. *droha*, kwaad,
beleediging, van den wortel *droch*, beleedigen,
kwaad doen, waarvan zich ook regelmatig een vorm
drohaka laat afleiden in de beteekenis van beleedi-
ger, boosdoener.

^{سنگرہ} *singgarha* (M. *singgarah*, bij R. v. E. niet vermeld),
bereid; *singgarhākēn* wordt gebezigd voor 't Arb. ^{سج}
bereiden, beschikken, b. v. eene straf, als in
Soera IV, 22: *kāmī singgarhākēn ākēn marīkātōe sjiksa*
jang āmat pērīh, nous avons préparé pour ceux-
ci un châtiment douloureux.—Vgl. Skr. *sang-*
graha, bijeenvatting, verzameling, vanwaar ook
het bekende Jav. *pasanggrahan*.

^{سگر} *sigra* (M., R. v. E. *segra* of *segrah*, v. Dw. *sigëraha*),
snel; bv. ^{سگر لہ} *sigrā-lah*;—meermalen echter ^{سگر} *sigar*,
soms ^{سگر} *sjigar*; ook ^{سگر}, lees ^{سگر}? —Skr. *śighra*,
Jav. poët. *sigrā*.

Mal. uitspraak, door de tusschengekomene vokaal gesteund, beter bewaard
gebleven dan in de Javaansche. Vgl. het volgende ^{بہو}, als ook Skr. *bhā-*
śā, Mal. *bahāsa*, Jav. *bāsā*, taal; Skr. *bhaja*, vrees, Mal. *bahāja*, Jav
bājā, gevaar; Skr. *tjhāja* of *-jā*, schaduw, Mal. id. (of *tjahāja*?);
Jav. *tjahjā*, glans.

كَارِنِيَّ *károeni* (M. *karoenja* of *károenia*, R. v. E. id. of *kornieja*),
ontferming; echter ook eens كَرِنِيَّانَ: lees كَرِنِيَّانَ *karoeni-*
jd-nja? — Skr. *károenya*, id.

نَتِيَّاسَ *natijása* (M. id. of *nantiása*, R. v. E. *nantiejása*, v. Dw.
nétijása, maar de *i* niet hoorbaar, dus *nětyása*, gewoon-
lijk *něntijása*), bestendig; Skr. *nityaças* of *-çah*, id.

Wat men nu ook van de hier bijgebrachte voorbeelden denken moge, zij schijnen toch wel eenigen grond te geven tot twijfel, of de min of meer verbasterde uitspraak, die men aan sommige woorden van Ind. afkomst in de Mal. uitspraak heeft toegekend (bv. *atau*, *manoesija*, *rahsija*, *sigèraha*), wel zoo algemeen gevestigd is, dat zij als de eenige ware Maleische vorm van die woorden zou te beschouwen zijn. Ik geloof althans, dat men in vele van die gevallen zonder te veel willekeur den oorspronkelijken vorm in de schrijfwijze behouden kan, en 't aan den lezer overlaten, om dien in de uitspraak zooveel en zoodanig te wijzigen, als hij verkiest. Wien 't evenwel meer bepaaldelijk te doen is, om aan Europeanen de inlandsche uitspraak volgens eigene waarneming naauwkeurig te doen kennen, kan het bezwaarlijk ten verwijt strekken, zoo hij daarbij den oorspronkelijken vorm, al is die met zekerheid bekend, geheel buiten aanmerking laat; maar zoo veel te minder staat het hem dan ook vrij, bloote etymologische gissingen, hoe aannemelijk ze hem ook schijnen mogen, in de schrijfwijze aanschouwelijk te maken, en b. v. *arakijan* te schrijven, „omdat hij het beschouwt als een compositum van 't Skr. *ára*, uiteinde (*), en 't Mal. *kian*, aldus, zooveel” (†).

(*) WILSON: end, extremity; BÖHTLINGK-ROTH: Spitze, Ecke.

(†) VON DEWALL, *Vaststelling der betoekenis en afstamming van eenige*

Het zal overigens, na al het opgemerkte, wel niet meer noodig zijn te herhalen, dat ik in punten van verschil, waar geene bijzondere redenen voor de eene of de andere meening pleiten, niet juist geneigd ben, die van onzen vertaler bij voorkeur voor de ware te houden. Niettemin acht ik de vergelijking van genoeg belang, om wat verder te worden doorgezet. Het heeft mij zelfs eenige moeite gekost, er mede op te houden, daar ik schier geene bladzijde kon opslaan, zonder iets aan te treffen, wat mij opmerkenswaardig toescheen. Ik heb evenwel gemeend, het, althans voorloopig, bij deze proeve te moeten laten, en afwachten, of aan de medegedeelde opmerkingen genoegzame waarde gehecht wordt, om tot voortzetting van 't onderzoek aan te moedigen.

Ten overvloedige volgt hier nog een overdruk van 't Maleisch gedeelte van ons fac-simile, met aanvulling van den zin uit het onmiddellijk voorafgaande en volgende:

مَكَّ جِكَلُو بِنَجْ كَامْ اَكْنْ مَرِيكْتْ) مدهمداهن بيو يغ كام
 كَبِنَجْ اَكْنْ سِسْوَاتْ اَيْتْ دَجْدِيكْنِ اللّٰهْ دَانْمَنْ كَبَجِيكْنِ يَغْ اَمْتْ
 بَابِقْ (*) دَانْ جِكَلُو كَهِنْدَاكْ مَشْكَتْنِكْنِ اسْتَرْ (†) دَشْنِ اسْتَرْ يَغْ لَابِنِ

in 't Mal. gebruikelijke woorden, Tijdschr. XI, 214.— Daargelaten, of het Skr. hier wel den regten weg gewezen heeft — wat ik bekennen moet zeer te betwijfelen —, zoo is de bedoelde afleiding toch zeker wel niet meer dan eene gissing; en al ware zij boven allen twijfel verheven, in 't stelsel van den heer von DEWALL had zij geen' den minsten invloed op zijne schrijfwijze mogen uitoefenen, dan op zijn best als tijdelijke noodhulp, bij volstrekte onzekerheid van de inlandsche uitspraak, van welke laatste wij nu niets naders vernemen, dan dat zij tot nu toe gewoonlijk onschreven is door *arkien*.

(*) بَابِقْ blijkbaar eene schrijffout voor بَابِقْ, zoo als elders, b.v. in Soera III, 183, en IV, 1, voor hetzelfde Arb. woord كَثِيرٌ duidelijk geschreven staat.

(†) Over deze spelling van اسْتَرْ zie boven, blz. 207, en de noot ald.

دَانِ كَامِ (بَابِ سَأَلِهِ) سَسْرُوعِ دَرِ قَدِّ مَرِيكَدَتِ اَرْتِ يَشِغِ بَاقِ مَكِّ
جَاغَنَكَمِ اَمْبِلِ دَرِ قَدَانِ اَرْتِ سَوَاتِ جَوِ قَوْنِ.

De hierdoor verklaarde tekstwoorden laten zich aldus overzetten: „Wanneer er onder uwe vrouwen zijn, die „ul. niet behagen, kan het zijn, dat gijl. afkeer hebt van „eene, in wie God (u) eene groote weldaad heeft toebe- „schikt.— Wilt gijl. eene vrouw voor eene andere in de „plaats nemen, en hadt gij eene van haar een' schat „van geld gegeven, zoo neemt er niets van terug.”

Batavia, October 1863.

A. B. COHEN STUART.

BIJDRAGEN
TOT DE
GESCHIEDENIS VAN HET INLANDSCH ONDERWIJS
IN
NEDERLANDSCH-INDIË,
aan officiële bronnen ontleend
DOOR
Mr. J. A. VAN DER CHIJS.

I.

Daendels, de ruwe voorganger in zooveel goeds, waarvan Java thans nog de vruchten plukt, is, voor zoo ver ik heb kunnen nagaan, de eerste geweest, die aldaar eenige bezorgdheid voor het inlandsch onderwijs heeft getoond.

In zijne instructie namelijk voor de respectieve regenten in het voormalige gouvernement van Java's Noord-Oost-kust bepaalde hij art. 13:

„voor het onderwijs van de jeugd in de zeden, gewoontens, wetten en godsdienstige begrippen van den Javaan en het oprigten van de daartoe in de respectieve hoofd-negorijen en districten benoodigde scholen, mitsgaders het plaatsen van goede en geschikte onderwijzers in dezelve zal ook door dezelve [regenten] gezorgd moeten worden.” (*)

Of Daendels bij het vaststellen dier bepaling zich ernstig

(*) Deze instructie is gedagteekend Samarang 27 September 1808.

heeft afgevraagd, of zij voor de regenten uitvoerbaar zoude zijn, meen ik te mogen betwijfelen. Want ten tijde van Daendels waren er nog geene inlandsche scholen op Java en kon niemand eenige plaats aanwijzen, waar de zeden, gewoonten en wetten der Javanen werden onderwezen. Hij schijnt zich ook niet bekommerd te hebben om de onmogelijkheid, waarin de regenten verkeerden, om goede en geschikte onderwijzers te vinden of te vormen.

Maar hoe gebrekkig ook de maatregel van Daendels zij, toch verdient deze allen lof, vermits de regering daarmede eene eerste schrede zette op een terrein, dat de Oost-Indische Compagnie op Java schandelijk had verwaarloosd.

De gebrekkigheid van dien eersten maatregel en van nog vele volgende was echter oorzaak, dat eerst ongeveer eene halve eeuw moest verloopen, voordat de door Daendels aangewezen weg met goed gevolg bewandeld werd.

Het tweede officiële stuk uit deze eeuw, waarin, zoo verre ik weet, melding wordt gemaakt van inlandsch onderwijs, is het reglement op het beleid van de regering, het justitie-wezen, de culture en den handel in 'slands Aziatische bezittingen, den 22sten December 1818 door de kommissarissen-generaal Elout, van der Capellen en Buijskes te Batavia afgekondigd. (*)

Art. 99 en 100 van dit reglement luiden:

„De regering zorgt, zoo veel mogelijk, dat er op de onderscheidene plaatsen in Nederlandsch-Indië scholen bestaan. De onderwijzers worden uit 'slands kas of uit bijzondere schoolfondsen bezoldigd.

(*) Dit stuk dagteekent reeds van Januarij 1815 (dus van vóór het vertrek van genoemde kommissarissen naar Java), vermits het is vastgesteld bij besluit van den Souvereinen Vorst van 3 Januarij 1815, en is alzoo in Nederland opgesteld.

„De regering maakt ook de noodige verordeningen omtrent de scholen der inlanders. De regering geeft aan de inlanders gelegenheid om op de Nederlandsche scholen onderwezen te worden.

„Zij beraamt tevens de geschiktste middelen, tot uitbreiding der kennis van de Maleische, Javaansche en andere talen, onder de Europeesche bewoners.” (*)

De Gouverneur-Generaal van der Capellen, die aan deze bepalingen uitvoering moest geven, schijnt, toen hij daartoe wenschte over te gaan, zeer weinig omtrent den toenmaligen toestand van het inlandsch onderwijs ingelicht te zijn geweest. Want in aanmerking nemende, dat het om vele redenen belangrijk was de bij art. 100 bedoelde verordeningen zoo spoedig mogelijk tot stand te brengen, „bijzonderlijk ook met het oogmerk om door eene meerdere uitbreiding van het lezen en schrijven onder de Javanen de betere werking van de bestaande wetten en reglementen voor te bereiden,” bepaalde hij bij besluit van 8 Maart 1819, no. 9, dat ter zake eene enquête zoude gehouden worden, waartoe hij alle residenten op Java gelastte om zonder verzuim na te gaan en te onderzoeken:

1°. welk onderwijs toenmaals aan de kinderen der Javanen werd gegeven; wie dat onderwijs gaf; waar, op welke wijze en tegen welke betaling zulks werd genoten, en over welk gedeelte van de bevolking zich het uitstreckte;

2°. welke middelen zouden kunnen worden aangewend om dat onderwijs meer algemeen en doelmatig te maken en het aan zekere bepalingen te onderwerpen;

3°. of het daarbij nuttig zoude zijn de toenmaals bestaan-

(*) De motieven, welke tot de opname dezer artikelen hebben geleid, blijken niet uit het archief der Algemeene Secretarie te Batavia, evenmin als de mogelijk daarover gevoerde gedachten-wisselingen.

de leermeesters door geschikte maatregelen aan te moedigen en hun meerdere hulp toe te voegen, dan wel of de noodzakelijkheid zoude medebrengen om daartoe geheel andere voorwerpen te gebruiken;

4°. of het niet het doelmatigste en eenvoudigste zoude zijn om de bepalingen ten aanzien van het onderwijs der kinderen in verband te brengen met de dorpshuishouding.

Tevens werd aan de betrokkene autoriteiten mededeeld, dat zij bij het instellen van het onderhavige onderzoek steeds in het oog moesten houden, dat de bedoelingen van de regering in deze niet waren om het onderwijs onder de inlanders verder uit te strekken dan tot het lezen en schrijven hunner moedertaal en tot de kennis van zuivere, zedelijke begrippen, afgescheiden van bijzondere, godsdienstige leerstelsels.

Slechts een twaalfstal hoofden van gewestelijk bestuur blijkt op deze aanschrijving geantwoord te hebben.

Hunne antwoorden op het eerste punt zullen wij een weinig uitvoerig mededeelen, omdat daaruit de toestand van het onderwijs onder den inlander in en omstreeks het jaar 1819 tamelijk volledig blijkt.

Bantam. Alleen te Serang en te Bantam werd door priesters eenig onderwijs in het lezen en schrijven gegeven. Nu en dan ontvingen die priesters daarvoor eene kleinigheid. Te Serang waren ook nog eenige gewone inlanders, die van tijd tot tijd in afwachting van eene kleine belooning eenig onderigt gaven. Van 800 mandoers kon nog geen $\frac{1}{8}$ lezen en schrijven.

Buitenzorg. Kinderen uit enkele bemiddelde huisgezinnen erlangden eenig gebrekkig onderwijs in het lezen van den koran en in het schrijven.

Krawang. De meeste districts-hoofden konden slechts zeer gebrekkig schrijven en lezen. Zelfs de priesters konden dit meestal niet. Geen hunner, noch iemand van de inlandsche

hoofden zoude als onderwijzer hebben kunnen optreden.

Preanger-Regentschappen. Wanneer een vader zijn zoon in het lezen en schrijven van zijne taal wenschte te doen onderwijzen, gaf hij hem over aan een goeroe, daarbij zeggende: „doe met hem, wat u belieft; alleen verzoek ik u hem noch aan zijne oogen, noch aan zijne beenderen te beschadigen,” daarmede geheel afstand doende van de vaderlijke magt.

Nam de goeroe het kind aan, dan verbond hij zich stilzwijgend om het alle dagen, uitgezonderd des Vrijdags, van 7—11 en van 2—4 uur te onderwijzen. Was de vader goeod, dan maakte hij met den goeroe een contract nopens de betaling: anders was de leerling verplicht den goeroe te dienen in de uren, die niet voor het onderwijs bestemd waren.

Tagal. De hoofd-priesters gaven aan aanzienlijke inlanders onderwijs in het lezen en schrijven van Javaansch, in het spreken der Maleische taal en soms ook in de gronden der rekenkunde. Zulks geschiedde, hetzij aan huis van de ouders, hetzij aan huis van den priester, al naar mate de leerlingen van meerdere of mindere afkomst waren. De betaling hiervoor was geëvenredigd aan het vermogen der ouders.

Onder \pm 850 dessa-hoofden waren er slechts 3 à 4, die hunnen naam konden schrijven en deze waren nog van eenige afkomst.

Pekalongan. Er waren 8 groote pesantren's, waarin de onderwijzers door verscheidene ondermeesters werden geholpen, en ongeveer 180 kleinere dito.

Het onderwijs werd daar gegeven door priesters en bepaalde zich tot het leeren lezen van den koran en van verschillende godsdienstige kitab's.

Wanneer de leerling priester moest worden, leerde hij meer boeken lezen en bleef dus langer op de school, dan

de leerlingen, die niet voor den geestelijken stand bestemd waren.

Betaling werd nimmer gevorderd, doch wel aangenomen en bedroeg voor één leerling nooit meer dan 10 Sp. matten.

Onderwijs in het Javaansch lezen en schrijven geschiedde gratis door anderen, vrienden of bekenden van den leerling.

Rembang. Het onderwijs werd gegeven door priesters in langgar's en mesigit's. De boeken, die gebruikt werden, waren: de alip-alipan (abe boek), toeroetan, pateka, njasin, koran, aliphlam, kitab asmoro kandi, kitab zitim, kitab doerat, kitab nahoe, kitab sarap, kitab amil, kitab joeroemia. Na zich in de vier laatste kitab's geoefend te hebben, kregen de leerlingen eerst het besef van de toeroetan en koran.

Het onderwijs duurde van $\frac{1}{2}$ 7 tot 10 uur 's morgens. Meergevorderden kregen soms tweemaal per dag les.

De betaling was geheel onbepaald: meestal 5 kati rijst (bras pitrah) in de maand Poasa en $\frac{1}{10}$ (djakat) bij het rijstsnijden.

In het regentschap Rembang gaven 32 priesters onderrigt. Het aantal hunner leerlingen was zeer groot.

In het regentschap Lasem gaven 13 priesters onderrigt. Alleen op de hoofdplaats hadden zij meer dan 200 leerlingen.

In het regentschap Toeban waren mede 13 priesters, die zich met onderwijzen onledig hielden. 180 leerlingen hadden zij ter hoofdplaats, een onbepaald getal in de dessa's.

In het regentschap Djipan werd onderrigt gegeven:

te Panolang	door	1	ketib
„ Pandangang	„	2	momin's
„ Boewerno	„	1	„
„ Radja-wesi	„	2	„
„ Blora	„	8	„

totaal 14 priesters

In scholen, waar veel leerlingen waren, werden drie van de bekwaamste leerlingen als ondermeesters gebruikt.

Nauwelijks een tiental petingih's konden Javaansch lezen en schrijven. Eenige weinige gegoeden leerden dit van hunne familie of gingen daartoe naar Soerabaija en Samarang.

Voor het hooger godsdienstig onderwijs ging men naar Madioen of Ponorogo, toenmaals nog onder Djokjokarta.

Kadoe. Ook hier was het eenige geregelde onderwijs godsdienstig onderwijs, door priesters, ten getale van 10, gegeven.

Deze gebruikten daartoe de kitab's nahwoe, tasrip, hoe-soeb, pekik en tapsir.

Zij lazen die aan hunne leerlingen in het Arabisch voor en vertaalden vervolgens het voorgelezene in het Javaansch. Aan sommige leerlingen leerden zij die boeken lezen.

Kinderen van hoofden kregen van hunne ouders, bloedverwanten, soms ook wel van bedienden onderrigt in het lezen en schrijven van Javaansch.

Grissee. De kinderen van aanzienlijken konden alle lezen en schrijven, hetgeen hun door de schrijvers hunner ouders werd geleerd. Sommigen konden zelfs Maleisch met Romeinsche karakters zeer goed schrijven.

Op hun 7de jaar begonnen zij godsdienstig onderwijs te krijgen, waarvoor zij nu en dan kleine geschenken in rijst, vruchten, enz gaven. De priesters vroegen echter nimmer betaling.

Soerabaija. Het godsdienstig onderwijs bepaalde zich tot de verklaring van de koran, waarbij sommigen al spelende het Arabische schrift leerden. Alle standen namen aan dit onderwijs deel en betaalden daarvoor naar verkiezing in geld, goed of product of niets.

De kinderen van aanzienlijken leerden Javaansch lezen en schrijven, alsmede rekenen van hunne ouders, bloedverwanten of vrienden.

Het Maleisch was alleen bij de hoogere standen bekend en voornamelijk aan de stranden.

Pasoeroean. Het lezen en schrijven van Javaansch leerde de een den ander, voornamelijk de schrijvers der hoofden.

Overigens bestond het onderwijs uit het leeren lezen en schrijven van Arabische karakters door priesters in de langgars, soms ook wel in particuliere huizen.

Gewoonlijk op nieuwjaars-morgen kregen hiervoor die priesters eenige geschenken, bestaande uit rijst, duiten, kleedjes en wat men al meer geven wilde. Wanneer het uit rijst bestond, heette het pitra en was 5 kati's groot. Ook kregen de priesters djakad bij het snijden van de padi.

Bezoeki. De priester was verpligt, aan alwie zich aanmelde, godsdienstig onderwijs te geven. Gewoonlijk kwamen de kinderen bij hem op vijf of zes jarigen ouderdom. Hij leerde hun alsdan eenige Arabische spreuken nazeggen, die soms meester, noch leerling begreep, maar die bij de huwelijks plegtigheid te pas kwamen.

Uit vriendschap leerden aanzienlijken elkaar Javaansch lezen en schrijven.

Voor het godsdienstig onderwijs werd in deze residentie nimmer geld, maar wel rijst, kleedjes enz. enz. gegeven.

Banjoewangi. Priesters leerden Arabisch lezen, schrijven en verstaan; dit laatste echter gebrekkig. Zelfs de regent kon zijne moedertaal slechts gebrekkig lezen en schrijven.

De priesters kregen voor hunne moeite een geschenk, zooals een nieuwe mat, een stuk wit linnen, een nieuw hoofd-kussen, soms, maar zelden een gulden.

De middelen tot verbetering, welke deze hoofden van gewestelijk bestuur naar aanleiding van § 2 van boven omschreven besluit aan de hand gaven, waren over het algemeen te onpractisch, dan dat zij tot het daarmede beoogde doel hadden kunnen leiden. De oorzaak hiervan was waarschijnlijk onbekendheid met de zaak. Nagenoeg alle

wilden het onderwijs in eens op eene zeer groote schaal beginnen. Zoo wilde b. v. de resident van Tagal alleen in zijn gewest oprigten 42 scholen, waarin hij aan 2,100 leerlingen onderrigt zoude doen geyen.

Waarom al deze adviezen eenvoudig gedeponeed zijn, blijkt niet, maar waarschijnlijk is men door den grooten omvang der zaak afgeschrikt.

Hoewel dus in 1819 op geheel Java nergens eene inlandsche school te vinden was, werd toch in het volgende jaar in het reglement op de verplichtingen, titels en rangen der regenten op het eiland Java, art. 12 bepaald:

„de regenten zijn belast met het toezigt over de inlandsche scholen; zij trachten dezelve zooveel doenlijk uit te breiden en zorgen, dat zoo vele kinderen, als mogelijk is, in het lezen en schrijven worden onderwezen en dat men hun vroegtijdig leere, wat de pligten van goede en deugdzame menschen zijn.” (*)

Deze bepaling, wier naleving door geene nadere bepalingen mogelijk werd gemaakt, kon ook niet op practischen zin roemen. Zij werd opgenomen, omdat men zich in vele opzigten de instructie voor de regenten van Daendels voor dit reglement tot model had gekozen.

Tijdens een kortstondig verblijf in de residentie Tagal in 1822 drukte de gouverneur-generaal van der Capellen aan den resident aldaar de bevordering van het onderwijs onder de inlandsche bevolking op het hart, hetgeen ten gevolge heeft gehad, dat deze hoofd-ambtenaar in Augustus 1822 aan de regering aanbood een concept reglement op het schoolwezen voor de Javaansche bevolking zijner residentie. Dit stuk, dat over het algemeen van zeer goede beginselen uitgaat, is echter in vergetelheid geraakt.

Meermalen droeg de gouverneur-generaal van der Ca-

(*) Indisch staatsblad 1820, no. 22.

pellen aan den resident van Pasoeroean, J. C. Ellinghuijsen, op eene poging te beproeven tot het doen geven van onderwijs in het lezen en schrijven aan geschikte Javaansche jongelieden, maar gebrek aan een voldoende bekwaam onderwijzer maakte dien last steeds onuitvoerbaar.

In Junij 1823 meende echter genoemde resident een onderwijzer gevonden te hebben in Rekso di Wirio, voormalig hoofd van de oppassers te Pasoeroean, die sedert zijn ontslag als zoodanig reeds godsdienstig onderwijs aan eenige inlanders had gegeven en de Javaansche taal goed las en schreef.

Overeenkomstig het voorstel van dien resident bepaalde de regering bij haar besluit van 7 Augustus 1823, no. 3, dat Rekso di Wirio, onder genot van eene bezoldiging van f 12 's maands, gehouden zoude zijn aan twaalf vlugge Javaansche jongelingen van goeden huize, door den resident aan te wijzen, onderwijs te geven. Tevens werd hem toegezegd, dat, bij eenen goeden uitslag dezer proef, aan de school meer uitbreiding zoude worden gegeven, o. a. door de toevoeging van ondermeesters en hij zelf eene hoogere bezoldiging zoude erlangen.

Deze school nam echter niet op. Het aantal leerlingen verminderde van lieverlede tot zes en na 1838 kon geen onderwijs meer gegeven worden, omdat zich daartoe geene leerlingen meer aanboden. Eerst in Junij 1850 is te Pasoeroean weder eene school geopend, die nog bestaat.

Omstreeks het jaar 1824 hadden in de toenmalige residentie Krawang slechts zeer weinige, geschikte priesters eenig onderrigt gegeven. De bevolking was dan ook, in vergelijk met die van andere plaatsen op Java, zoo achterlijk, dat zelfs onder de hoofden zeer weinigen gevonden werden, die hunne eigene taal redelijk konden lezen en schrijven.

De regent van Krawang en een van Tjiandjoer naar

Krawang overgeplaatste hoofd-panghoeloe, radhen hadji Joesoep, wenschten in dit gebrek te voorzien, hetgeen den resident Valck op het denkbeeld bragt om aan eenige jonge inlanders, bij voorkeur zonen van hoofden, op het residentie-bureau onderwijs in het lezen en schrijven van Romeinsche karakters te doen geven.

Met een paar jongelingen van goede familie werd een begin gemaakt, doch al spoedig namen de aanzoeken om in dat onderwijs te mogen deelen zoozeer toe, dat de resident vermeende het geven van onderrigt aan al die jongelieden zonder eenige belooning in billijkheid niet langer te kunnen vergen van de ten zijnen bureele geëmploijeerde personen.

Hij stelde dus aan de regering voor hem te magtigen om maandelijks over eene som van *f* 20 te beschikken ter betaling van dengene zijner ondergeschikten, die met het onderwijs zoude worden belast. Tevens gaf hij te kennen voornemens te zijn het onderwijs, zooveel mogelijk, uit te breiden en daarbij ook het rekenen te voegen.

Bij besluit van 21 Januarij 1824, no. 1, werd de verlangde som toegestaan.

De helft daarvan is genoten door den kommies Croese en de wederhelft door den hoofd-djaksa.

Deze schijnen goede leerlingen gevormd te hebben, althans in 1847 werden nog als zoodanig geroemd de toenmalige hoofd-djaksa, mas Niti Mangala, en de inlandsche schrijver op het residentie-bureau.

Tot in 1835 schijnt dit onderwijs gegeven te zijn, afgaande op de omstandigheid, dat op de begrooting van uitgaven voor de residentie Krawang de post van *f* 240 voor onderwijs tot in genoemd jaar is uitgetrokken gebleven.

Toen echter in dat jaar sprake was van het terugbrengen van de residentie Krawang tot eene adsistent-residentie

en van het maken van bezuinigingen in dat gewest, wilde wel de resident de Serière die post op de begrooting behouden, doch de Raad van Directeuren stelde bij missive van 16 Februarij 1835, no. 89 voor haar in te trekken om reden, dat een onderwijzer „naar ons inzien voor Krawang niet noodig kan zijn.”

Op de nieuwe begrooting voor Krawang, vastgesteld bij de resolutie van 14 Maart 1835, no. 5, komt dan ook die post niet meer voor en daarmede was het lot van dit onderwijs beslist.

Tijdens het bestuur van den gouverneur-generaal van der Capellen heeft ook te Tjiandjoer eene inlandsche school bestaan, wier oprigting echter geheel en wier lotgevallen grootendeels in het duister liggen. De resident der Preanger-Regentschappen was super-intendent van deze school en het dagelijksche toezigt werd uitgeoefend door eene Europesche commissie. Meer dan één van gouvernementswege bezoldigd onderwijzer gaf er onderrigt aan 20 à 30 kinderen van hoofden en radhens in het lezen en schrijven van Maleisch en Soendaneesch, alsmede in de eerste gronden der rekenkunst.

Als een gevolg der bezuinigingen onder het bewind van den commissaris-generaal du Bus de Gisignies moet ook deze school ingetrokken zijn, hoewel anderen zeggen, dat zij verlopen is tijdens de wapeningen voor den Javaschen oorlog.

Het regerings-reglement van 1827 schreef in art. 100 voor:

„de regering neemt ook de noodige maatregelen tot instandhouding van de scholen der inlanders.”

Maar deze scholen vielen op Sumatra, Borneo, Celebes en op honderd kleinere eilanden van den N. I. Archipel niet in stand te houden, omdat zij er niet waren, en op Java bestonden er, zooals wij zagen, slechts twee of drie. Vermoedelijk ziet daarom dit artikel op de inlandsche christen-scholen in de Molukken.

In art. 97 van het regerings-reglement van 1830 werd bepaald:

„de regering zorgt, zooveel mogelijk, dat er op de onderscheidene plaatsen in N. I. scholen voor het lagere onderwijs, ook ten dienste der inlanders bestaan. Voor zoo verre er geene bijzondere en voldoende schoolfondsen zijn, worden de onderwijzers uit 's lands kassen bezoldigd.”

Onniskanbaar heeft men bij het ontwerpen hiervan art. 100 van het regerings-reglement van 1818 op het oog gehad. Het naderhand zoo zeer afgekeurde beginsel om op dezelfde school Europesche en inlandsche kinderen onderwijs te laten genieten wordt in het regerings-reglement van 1830 wel niet zoo duidelijk uitgesproken als in dat van 1818, maar schijnt toch bij het eerste even goed als bij het laatste bedoeld te zijn.

Welligt naar aanleiding van dit vernieuwde bewijs van den wil der regering om in het belang van het inlandsch onderwijs werkzaam te zijn, benoemden het Nederlandsch Oost-Indisch bijbelgenootschap en het Javaansch medewerkend zendeling genootschap te Batavia in hunne vergaderingen van 16 en 30 October 1830 gecommiteerden om, bijgestaan door den heer J. T. C. Gericke en in gecombineerde vergadering, plannen te ontwerpen tot het oprigten van scholen voor de Javaansche bevolking en middelen te beramen en, zooveel mogelijk, daar te stellen tot bereiking van dat doel.

Deze commissie vergaderde in de volgende maand onder het presidium van den heer J. M. van Beusechem, terwijl de predikant D. Lenting de functiën van secretaris vervulde. Al dadelijk achtte zij het in het belang der zaak ook den heer W. H. Medhurst aan zich toe te voegen, die bereid bevonden werd aan deze uitnoodiging gevolg te geven.

Na voorlezing van eene memorie, opgesteld door den

heer Mr. G. Buijskes, vice-president van beide genootschappen, waarin het doel der commissie ontwikkeld werd, besloot de vergadering:

1°. om, wanneer bevonden mogt worden, dat aan de werkzaamheden der commissie eene grootere uitbreiding kon gegeven worden, dan oorspronkelijk bepaald was, zij zulks in het belang der zaak onder goedkeuring der beide hoofd-besturen zoude doen;

2°. om in de schoolboeken, die door de commissie ontworpen zouden worden, zich te bepalen tot de lees-, schrijf- en rekenkunde, zonder meer;

3°. uit die boeken weg te laten alle denkbeelden en leerstellingen, die in het bijzonder aan de christelijke godsdienst eigen zijn, maar zich te houden bij algemeene waarheden, die door alle menschen worden toegestemd.

Vervolgens liet de heer Gericke zich vinden om een programma te ontwerpen, waarbij de medewerking der hoofden van de Javaansche bevolking zoude ingeroepen worden, alsmede de noodige tabellen voor de scholen.

Het eigenlijke doel, dat de commissie in het oog moest houden, was het beramen van plannen in het belang van het onderwijs onder de Javanen, maar zij begreep, dat zij ook voor het onderwijs onder de Maleijers werkzaam zoude kunnen zijn en verzocht dientengevolge de heeren Medhurst en Lenting om zich onledig te houden met het samenstellen van een dergelijk programma voor de inlandsche hoofden te Batavia, en waar zulks verder noodig mogt zijn, en van dergelijke tabellen voor de Maleische scholen, als met betrekking tot de Javanen aan den heer Gericke was verzocht.

Ook bepaalde zij alvast, dat in de Maleische scholen niet de Arabische, maar de Romeinsche letter gebruikt zoude worden.

Eindelijk besloot de commissie aan de hoofd-besturen in overweging te geven:

1°. de regering uit te noodigen zich de zaak van het inlandsche onderwijs aan te trekken en daartoe:

a. eene hoofd-commissie van onderwijs voor het inlandsche onderwijs, Javaansch, zoowel als Maleisch, te benoemen;

b. in alle residentieën en etablissementen in Nederlandsch Indië, buiten Batavia, sub-commissiën te benoemen, waarvan de plaatselijke autoriteit steeds voorzitter zoude zijn;

c. te bepalen, dat in de scholen onderwezen inlanders bij voorkeur in 's lands dienst zouden opgenomen worden;

2°. te bepalen, dat te Batavia voorloopig vier hoofd-scholen zouden opgericht worden en voorts in elke residentie ééne school;

3°. dat de lokalen, daartoe benoodigd, te Batavia door de vier inlandsche kommandanten en in de residentieën door de residenten en regenten zouden aangewezen worden;

4°. dat een inlandsch leermeester te Batavia *f* 30 en buiten Batavia *f* 15 's maands zoude genieten en dat zoowel deze uitgaven, als andere onkosten, voorloopig zouden komen ten laste van het Nederlandsch Oost-Indisch bijbelgenootschap.

Den 25sten Januarij 1831 hield de gecombineerde commissie eene tweede vergadering, waarin de heer Medhurst de van hem in de eerste vergadering verlangde stukken ter tafel bragt.

Deze werden voor het hoofd-bestuur van het bijbelgenootschap bestemd.

Wijders werd in overweging genomen, dat het niet onmogelijk zoude kunnen zijn, dat de oprigting van inlandsche scholen hier en daar onder de bevolking ontevredenheid zoude verwekken, weshalve men besloot aan het hoofd-bestuur in bedenking te geven om bij de oprigting van zulke scholen de grootste voorzigtigheid in acht te nemen en daarmede geen aanvang te maken dan op zulke plaatsen, waar dit veilig zoude kunnen geschieden.

En hiermede achtte deze gecombineerde commissie hare taak voltooid:

Het hoofd-bestuur van het Nederlandsch Oost-Indisch bijbelgenootschap bepaalde zich tot het aanbieden van het rapport der commissie aan zijnen voorzitter, den gouverneur-generaal J. van den Bosch, die op het advies van den raad van Indië, president van de hoofd-commissie van onderwijs, Bousquet, aan den hoofd-baljuw van Batavia en aan alle residenten en op zich zelf staande adsis-tent-residenten op Java eene kabinets-circulaire liet afgaan, gedagteekend Tassik-Malajoe 19 September 1831, no. 1431.

Vermits bij art. 97 van het reglement op het beleid der regering, luidde deze circulaire, aan het Indische bestuur in het bijzonder was aanbevolen om, zooveel mogelijk, zorg te dragen, dat in Nederlandsch-Indië scholen voor lager onderwijs, ook ten dienste van de kinderen van inlanders zouden bestaan, werd aan alle hoofden van gewestelijk bestuur verzocht te berigten nopens het bestaan, aantal, inrigting, en werking van de inlandsche scholen in ieders gewest en te dienen van c. en a. nopens de verbetering en de uitbreiding, welke aan die scholen zouden kunnen worden aangebragt, daarbij, voor zooveel noodig, gebruik makende van de denkbeelden, door de boven bedoelde gecombineerde commissie ontwikkeld.

Tevens werd aan de hoofden van gewestelijk bestuur aanbevolen bij het doen van voorstellen ter zake zorgvuldig acht te slaan op den aard en de begrippen van de inlandsche bevolking.

Deze circulaire was dus in vele opzigten eene herhaling van die van 1819.

Veertien hoofden van gewestelijk bestuur voldeden aan den last, in haar vervat, en hunne antwoorden toonen overtuigend aan, dat gedurende de twaalf inmiddels verloopene jaren niet veel of liever in het geheel geene ver-

betering in het school-onderwijs van den inlander was gekomen.

Zoo berigt de resident van Batavia, dat in zijn gewest eene groote hoeveelheid zoogenaamde inlandsche scholen bestonden, waarin echter niets anders geleerd werd dan het papegaai-achtig lezen of liever naspreken van den koran en aan sommige leerlingen ook nog het schrijven met Arabische karaters. Dit onderwijs werd door priesters gegeven, die, hoewel onder geen toezigt staande, toch alle dezelfde leerwijze volgden en voor hunne moeite een grooter of kleiner salaris genoten, afhankelijk van het vermogen der ouders van de kinderen. Eenige kinderen, vooral weezen, werden gratis onderwezen.

Buitenzorg. Vaste scholen waren niet aanwezig, doch op sommige plaatsen werden de kinderen van inlanders, hetzij door priesters, hetzij door andere inlanders onderwezen voornamelijk in het lezen en schrijven van Arabische karakters, welk onderwijs echter zeer gebrekkig was.

In Cheribon waren 190 pesantren's met 2763 leerlingen, die echter daarin niets anders leerden dan het lezen van den koran en van eenigen andere, op den Islam betrekking hebbende geschriften. In sommige pesantren's werd ook onderwijs gegeven in het schrijven met Arabische karakters. De leerlingen waren verplicht een gedeelte van den dag voor den goeroe te werken, die in de vruchten van hunnen arbeid zijne belooning vond. De inlanders, die verlangden zich op het leeren lezen en schrijven van het Maleisch en Soendaasch toe te leggen, riepen daartoe de hulp in van één hunner naastbestaanden of vrienden. De meeste inlanders van aanzien, die op hunnen godsdienst prijs stelden, zonden hunne kinderen voor eenige jaren naar de pesantren's. Iedere pesantren bevatte van 2 tot 100 en meer leerlingen, naar mate de goeroe, die

aan het hoofd stond, min of meer bij de bevolking gezien was, hetzij uit hoofde van zijne braafheid, dan wel wegens zijne kennis. De goeroe's waren meerendeels geestelijken.

Tagal. Omtrent 1000 kinderen kregen onderwijs in het lezen van den koran en het opzeggen van gebeden, zonder meer. Slechts weinige priesters kenden het Javaansche schrift. De regent van Tagal verklaarde, dat het steeds zeer moeilijk was aan zijne kinderen eenig ander onderwijs te doen geven en dat men zich daartoe van zeer gebrekkige meesters moest bedienen. Sedert het Engelsche tusschenbestuur waren echter, zelfs met die gebrekkige middelen, nog goede resultaten verkregen. Vóór dien tijd werden er zelfs kinderen van regenten gevonden, die lezen, noch schrijven konden.

Pekalongan. In 9 pesantren's ontvingen de kinderen van hoofden en van eenige weinige geringe Javanen eenig godsdienstig onderwijs. De docenten (priesters) vergenoegden zich met hetgeen hun uit eigen vrijen wil door de ouders werd gegeven en met de sedekah's, waartoe zij nu en dan genoodigd werden.

Samarang. Ook hier waren slechts pesantren's en wel: in het regentschap Samarang 95 met 1140 leerlingen:

"	"	"	Kendal	60	"	928	"
"	"	"	Demak	7	"	519	"
"	"	"	Grobogan	18	"	365	"

Deze pesantren's werden niet alleen door kinderen, maar ook door volwassene personen van beider kunne bezocht. Weinigen bragten het zoo ver, dat zij verstonden, wat zij leerden lezen. Sommige goeroe's gaven ook onderrigt in het lezen van den koran in de Javaansche taal.

Kaloe. In vijf scholen werd eenig onderrigt, voornamelijk godsdienstig gegeven. Kinderen van hoofden, die

langer, dan die van minderen de scholen bezochten, kregen ook onderwijs in het lezen en schrijven van Arabisch en Javaansch karakter. Vele kinderen van hoofden leerden dit echter uit eigen aandrift buiten de scholen van bloedverwanten of andere geoefende lieden.

Bagelen. In onderscheidene dessa's vond men priesters, die zeer gebrekkig onderwijs in de godsdienst gaven. De voornaamste onder hen was kiai goeroe Koetoebo te Alang Alang Ombo, aan wien voor zijn onderrigt door het Djokjosehe Hof eene niet onbeduidende uitgestrektheid land was afgestaan.

Banjoemas. Geene andere dan godsdienstige, en dan nog slechts zeer weinige scholen waren hier aanwezig. De meesters waren nog onkundiger, dan die aan de Noorderstranden. Op het residentie-bureau kregen eenige zoons van regenten onderwijs in het schrijven en lezen van Romeinsche karakters.

Rembang. Er bestonden verscheidene pesantren's. De priesters, die daarin onderwijs gaven, genoten geene vaste bezoldiging, maar leefden van geschenken, welke hun bij feestdagen door de leerlingen of hunne ouders gegeven werden.

Soerabaija. De statistiek der langgars was, als volgt:
in het regentschap Soerabaija en Djapan 410 langgars met 4397 leerlingen, waaronder 355 meisjes;

in de afdeeling Grissee 238 langgars met 2603 leerlingen;

in de afdeeling Bawean 109 langgars.

Wie eenig vermogen bezat en het Arabisch kon lezen, rigtte gewoonlijk eene langgar nevens zijn huis op, waarin hij zelf onderwijzer werd, eerst voor zijne eigene kinderen of die van bloedverwanten en vrienden, en daarna ook voor vreemde kinderen. Hij, die wel vermogen bezat, maar het Arabisch niet kon lezen, voorzag zijn behuisje van een vreemden priester.

Achteruitgang in vermogen, luim en dergelijke deden eene zoodanige school weder vervallen en te niet gaan.

De regenten en andere voorname inlandsche hoofden, die hunne kinderen wilden doen leeren lezen, schrijven en rekenen, gebruikten daartoe privaats docenten.

Het onderwijs in de langgars duurde in den regel 3 à 4 jaren.

Van Bawean gingen vele kinderen met een kapitaal van 30 à 50 realen naar Pasoeroean ten einde aldaar hunne verdere opleiding te ontvangen. Na verloop van 2 à 3 jaren kwamen zij gewoonlijk terug.

Madura. In Sumanap waren 34, in Pamakassan 97 en in de afdeeling Madura 10 langgars.

De sulthan van Madura achtte die inrigtingen voldoende, en eveneens was de sulthan van Sumanap van oordeel, dat, vermits de Madurees nog op den laagsten trap van beschaving stond, de langgars juist geschikt waren om zijn denkvermogen te ontwikkelen.

Bezoeki. Hier waren 5 à 600 godsdienstige scholen. In het gevolg van de regenten leerden eenige jongelingen schrijven, doch sommige hoofden konden zulks in het geheel niet.

Japara. In 90 pesantren's werden gevonden 3150 jongens en 326 meisjes.

Het zich minder toeleggen op het leeren van het Javaansch vond zijn oorzaak daarin, dat volgens de koran de mensch niet vatbaar is voor het begrijpen van eenig ander onderwijs, zoo lang hij zich niet volkomen met de leer zijner godsdienst heeft bekend gemaakt. Ook werd iemand, die zijne studien in de Mahomedaansche leer volbragt had en daarna ter bedevaart naar Mekka was geweest, als een geleerde beschouwd, voor wien alle overige kennis onnoodig was geworden.

Belangrijk is de beschrijving van de leerwijze in eene pesantren, toenmaals opgemaakt door eene inlandsche com-

missie, bestaande uit den regent van Patti, den hoofdjaksa en den hoofd-panghoeloe van Japara. Ik neem daaruit het volgende over.

„In de pesantren's of pengadjians wordt het eerst onderwijs gegeven in de alip-alipan of het Arabisch alphabeth, daarna in het boek, toeroetan genaamd, waaruit de onderscheidene teekenen tot vorming der woorden worden geleerd, die zich in de Alcoran bevinden, daarna gaat men over tot het lezen van de Alcoran, vervolgens tot het boek semoro-kandi, welk laatste eene explicatie van de leer inhoudt, en vervolgens tot het boek kitab sitin, waaruit de gewone wijze van bidden wordt geleerd.

„Het onderwijs in deze pesantren's bepaalt zich meer tot het leeren lezen dan wel tot het schrijven van het Arabisch. Men vindt velen, die heel goed kunnen lezen. De oorzaak hiervan is, dat men het zich toeleggen op het schrijven onnoodig acht, alzoo het groote oogmerk bereikt is, wanneer men slechts de Alcoran kan lezen.

„De personen, welke in deze pesantren's onderwijs geven, zijn gewoonlijk de meest geoefende ingezetenen in de godsdienst van eene kampong of dessa; de ouders zenden hunne kinderen tot het bekomen van onderwijs tot deze personen, aan welke, op grond van de leer, de verplichting is opgelegd om deze kinderen te onderwijzen zonder daarvoor eenige betaling te mogen vorderen, in welk laatste zij echter door vrijwillige giften worden te gemoet gekomen.

„De kinderen, welke de pesantren's het meest bezoeken, zijn die, welke tot den lageren stand behooren; men vindt echter ook kinderen van de hoofden, die aldaar onderwijs genieten, welke alsdan eene afzonderlijke plaats hebben. Ook de meisjes bezoeken de pesantren's, doch minder dan de jongens. — De meisjes worden meestal door de vrouwen van de onderwijzers geleerd, doch ook wel ten huize hunner ouders onderwezen.

„Zeldzaam is het, dat de kinderen van de regenten in deze pesantren's onderwezen worden; meestal vindt men, dat zij door de priesters van het regentschap (en deze priesters dragen den naam Soero-Noto) onderwijs genieten.

„Het getal jongelieden, welke deze pesantrens bezoeken, belooft voor groote pesantrens tot een honderd en vijftig jongelieden als maximum en in de kleine pesantrens als minimum tien. Men vindt in deze residentie echter geene groote pesantrens.

„De onderwijzers in deze pesantrens, wanneer het getal der leerlingen belangrijk is, worden in het geven van onderwijs door de meestgevorderde jongelieden ondersteund, waartoe zij gewoonlijk hunne eigene kinderen bezigen.

„Zelden vindt men, dat de leerlingen, ja zelfs de meest gevorderde in het onderwijs, verstaan hetgeen zij lezen om reden het Arabisch is, doch de Alcoran wordt verstaan door de kitap tapsir, zijnde eene vertaling in het Javaansch van de Alcoran.

„De giften, welke de goeroe's of onderwijzers ontvangen, bestaan meestal uit de navolgende:

„Elken Donderdag avond gaan de santri's of jongelieden, welke in de pesantrens onderwezen worden, rond bij de ingezetenen, alwaar zij een gebed aanheffen, voor hetwelk zij als een bedelgift van dertig tot tien duiten bekomen, welk geld zij bij hunne goeroe's of onderwijzers brengen, die daarvoor gewoonlijk olie koopen om in de pesantrens te branden.

„Wanneer een jongeling of kweekeling voor het priesterschap in zijne studiën zoo ver gevorderd is, dat hij de Alcoran heeft doorgelezen, is hij verplicht een dankmaal aan zijnen onderwijzer te geven, bestaande uit rijst en andere inlandsche spijsen, alsmede uit een tantum in geld van dertig tot tien duiten, welk geld bekend is onder den naam van *oewang slamat*.

„Na afloop van de maand poeasa van elk jaar, geeft ieder scholier aan zijn onderwijzer vijf katti's rijst, welke gift pitra genoemd wordt.

„Jaarlijks na den oogst van het padi-gewas, geven de ouders aan den onderwijzer een gedeelte hunner padi, gewoonlijk van acht tot twee bossen ieder. Deze gift is bekend onder den naam van djakat.

„Wanneer een jongeling achterlijk is in het maken van vorderingen in zijne studien, moet hij van tijd tot tijd een weinig olie geven om te branden. Deze gift zinspeelt op de omstandigheid, dat zijne geestvermogens verlichting behoeven.

„Wanneer het gebouw of de plaats, waarin het onderwijs gegeven wordt, eenige reparatien behoeft, moeten de scholieren tot het goed maken der kosten daarvan bijdragen door het geven ieder van dertig tot één duit.

„Als eene verpligting ligt ook op de scholieren, dat, wanneer de woning van den onderwijzer dan wel het schoolgebouw of zoogenaamde langar gerepareerd wordt, zij daaraan moeten werken zonder daarvoor eenige belooning te ontvangen, terwijl zij ten allen tijde voor alle andere werkzaamheden van hunne onderwijzers dienstbaar blijven.”

Merkwaardig zijn ook de voorstellen, door boven bedoelde commissie gedaan, in het belang van het toenmaals geheel nieuw te scheppen wereldlijk school-onderwijs, omdat zij de denkbeelden van den beschaafden inlander omtrent dat onderwijs doen kennen. Ik heb ze daarom als bijlage aan dit stuk toegevoegd.

Al deze berigten en de daarbij gevoegde voorstellen in het belang van het school-onderwijs onder den inlander, die trouwens, evenals vroeger, zeer uiteenliepen, hadden geen beter lot dan die van 1819. Zij werden eenvoudig gedeponeed.

De resident van Banjoemas, J. E. de Sturler was na de ontvangst van de boven behandelde kabinets-circulaire van 19 September 1831, no. 1431 er steeds op uit geweest om een onderwijzer op te sporen voor eene school, die hij op de hoofdplaats van zijn gewest wenschte op te rigten. Eerst in 1835 mogt hij daarin slagen en wel in den persoon van radhen Tjitra di Poera, gewezen onder-collecteur, die uit eigen beweging in zeer korten tijd twee kinderen van arme lieden op eene tamelijk goede hoogte had gebracht.

Dezen spoorde de resident aan eene particuliere school te openen, waaraan hij voldeed en in welke school reeds in April 1835 11 kinderen onderwezen werden in het lezen en schrijven met Javaansche en Romeinsche karakters en in het rekenen. De schooluren waren van 's morgens 8 tot 11 uur. Uit eigen beurs gaf de resident eene maandelijksche subsidie van *f* 10 koper tot het bekostigen van papier, pennen en inkt. Het schoolgeld was afhankelijk van het vermogen der ouders. Een regent betaalde voor één kind *f* 10 koper 's maand, voor twee kinderen *f* 16 en voor drie kinderen *f* 20. Bij circulaire noodigde de resident de aan hem ondergeschikte adsistent-residenten uit om de regenten in hunne afdeelingen tot medewerking aan te sporen. Zulks had dan ook ten gevolge, dat den 30sten Mei 1835 reeds 17 kinderen ter schole gingen, waaronder 4 uit de meest naastbij gelegene districten; en zoo het schoolgeld van *f* 2 à *f* 4 's maands voor vele ouders geen beletsel ware geweest, dan zoude het aantal leerlingen nog veel grooter zijn geworden.

In dien stand der zaak wendde de resident zich tot de regering met het verzoek om voor een paar jaren ter zijner beschikking te stellen eene som van *f* 30 koper 's maands ten einde daaruit den onderwijzer Tjitra di Poera te beloonen voor het geven van gratis onderwijs of tegen ver-

minderd tarief aan kinderen van min- en on-vermogenden.

De generale directie van finantiën, in wier handen dit verzoek gesteld werd, adviseerde, dat zij bij toetsing van het verzoek aan de finantiële bepalingen, vervat in Staatsblad 1834, no. 48, zich tegen de inwilliging daarvan moest verklaren, in de eerste plaats, omdat het gouvernement in het algemeen niet ondervond, dat het oefenen van inlanders in het schrijven door geldelijke ondersteuning zijnerzijds zou dienen te worden aangemoedigd en bevorderd, daar toch de meeste en zelfs geringe ambtenaren zulks kenden of in het schrijven met Romeinsche karakters door hunne schrijvers of door anderen werden te hulp gekomen, terwijl jongelingen van hun vader of broeder, dan wel van een inlandschen onderwijzer leerden. Wanneer het gouvernement dat onderwijs door eene geldelijke tegemoetkoming in de residentie Banjoemas zoude wenschen te bevorderen, dan zouden voorzeker ook andere residentien, die daarin met gemelde residentie gelijk stonden, zooals o. a. de overige, toenmaals nieuwe residentien, op eene gelijke ondersteuning aanspraak hebben en het gouvernement zou dus, dit principe aannemende, zich spoedig bezwaard zien met uitgaven van eenen geheel nieuwen aard, waarvan de noodzakelijkheid schier niet of althans niet in het algemeen was voorgekomen, zoodat in de tweede en laatste plaats de zaak, uit een geldelijk oogpunt beschouwd, ook niet was aan te raden.

De gouverneur-generaal de Eerens gaf dientengevolge bij resolutie van 22 Maart 1836, no. 31 aan den resident van Banjoemas te kennen, dat in zijne voordragt om redenen van algemeene toepassing niet kon worden getreden.

Om dezelfde redenen werd ook in hetzelfde jaar niet getreden in een voorstel van den adsistent-resident van Krawang om wederom f 20 's maands beschikbaar te stellen voor de bezoldiging van een inlandschen onderwijzer.

De resident der Preanger-Regentschappen, jhr. J. F. Hora Siccama heeft tijdens zijn tweejarig bestuur (1839 en 1840) zonder subsidie van het gouvernement te Tjian-joer eene inlandsche school geopend, maar deze schijnt zeer spoedig vervallen te zijn.

In het regerings-reglement van 1836 komt over inlandsch onderwijs niets voor, maar daarentegen werd dit onderwerp uitvoeriger dan ooit te voren behandeld bij de vaststelling van het regerings-reglement van 1854. (*)

Art. 109 van het eerste ontwerp van dat reglement, aan de Staten Generaal aangeboden bij koninklijke boodschap van 29 October 1851, luidt:

„Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der regering.

„De inrigting van het openbaar onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door den gouverneur-generaal geregeld. Deze zorgt, zooveel mogelijk, dat overal, waar de talrijkheid der Europeesche bevolking dit vordert, openbaar lager onderwijs gegeven worde.

„Bepaaldelijk wordt ook door den gouverneur-generaal behartigd de inrigting van het onderwijs voor de inlandsche bevolking, in overeenstemming met hare eigendommelijke behoefte.”

Blijkens de memorie van toelichting, bij dit ontwerp behorende, is bovenstaand artikel ontworpen met het oog op art. 194 der grondwet (†) en vereischte het geene verdere toelichting.

(*) In 1836 vermeende men, dat dit onderwerp eigenaardiger te huis behoorde in de instructie voor den gouverneur-generaal, maar ook daarin werd het vergeten.

(†) Dit artikel luidt:

„Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der regering.

De commissie van rapporteurs over dit ontwerp uit de tweede kamer der Staten Generaal was blijkens haar voorloopig verslag van 12 Maart 1853 vrij algemeen verwonderd, dat ook daar, waar zulks volstrekt niet noodzakelijk scheen, zoo ver van de bewoordingen van het grondwets-artikel was afgeweken. Het behelsde toch dientengevolge niet de minste regeling van het bijzonder onderwijs, waaruit zoude kunnen worden afgeleid, dat bijzonder onderwijs of liever bijzondere scholen in N. I. niet werden toegelaten, hetgeen echter het geval niet was.

Men zag voorts volstrekt niet in, waarom, voor zooveel de Europeanen betrof, het beginsel van vrijheid van onderwijs in Indië niet, evenzeer als in Nederland, zou kunnen worden ingevoerd, behoudens onderzoek naar bekwaamheid en zedelijkheid.

Terwijl verscheidene leden verklaarden met genoegen te hebben gezien, dat de behartiging der inrigting van het onderwijs voor de inlandsche bevolking aan den gouverneur-generaal als pligt was opgelegd, waren er verscheidene anderen, in wier oog de waarborgen voor eene krachtige uitbreiding van het onderwijs onder de inlandsche bevolking niet genoegzaam waren. Van maatregelen van dien aard waren, misschien meer dan van iets anders, heilrijke gevolgen voor de toekomst der overzeesche be-

„De inrigting van het openbaar onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld.

„Er wordt overal in het rijk van overheidswege voldoende openbaar lager onderwijs gegeven.

„Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezigt der overheid, en bevendien, voor zoover het middelbaar en lager onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers; het een en ander door de wet te regelen.

„De koning doet van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven.

zittingen te verwachten. Wat men door de woorden: „in overeenstemming met hunne eigendommelijke behoefte” verstaan moest, was volgens deze leden geenzins duidelijk. Sommigen hunner erkenden intusschen, dat ook hier behoedzaamheid pligt was.

In het tweede ontwerp van wet werd naar aanleiding van deze opmerkingen door de regering voorgesteld:

„Art. 120. Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der regering.

„De inrigting daarvan wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door den gouverneur-generaal geregeld.

„Art. 123. De gouverneur-generaal zorgt voor het oprigten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking.”

De dit ontwerp vergezellende memorie van toelichting zeide ter zake o. a., dat het regt tot het openen van bijzondere scholen ten behoeve van de Europesche bevolking in Indië nimmer was betwist aan hen, die bewezen hadden daartoe de vereischte geschiktheid te bezitten.

Wijders zeide die memorie nog het volgende:

„De uitkomsten, welke het openbaar onderwijs in Britsch-Indië onder de inlanders gehad heeft, worden in de volgende woorden door eenen ooggetuige geschetst.

„Men mag twijfelen of het wijs is, het land [Britsch-Indië] te overstroomen met de vruchten der Europesche kennis, in den waan, dat uit dien zondvloed noodwendig een verbeterde toestand moet geboren worden. Bedaarde waarnemers hebben het dikwijls bijzonder vreemd gevonden, dat de bestuurders van Indië, hoezeer ten volle bekend met den invloed van eene vrije drukpers bij een lezend publiek, en hoewel zij zelve het scheppen van dat lezend publiek in hunne handen hadden, niet gepoogd hebben aan de kundigheden, die zij verspreidden, eene rigting te geven, gunstig voor de zaak der orde, dat is,

gunstig voor hen zelven en voor het stelsel, hetwelk zij geroepen zijn te handhaven. Men heeft zich te veel bezig gehouden met het algemeen maken der kunst van *lezen* en *verstaan*, even alsof kennis van allerlei aard, geput uit allerlei soorten van boeken, onderzoek, eenmaal opgewekt, den studerende steeds bevestigen zal in gevoelens van wijsheid, deugd en tevredenheid.

„Behoeft de mensch dan geen hulp in het jagen naar kennis, geene leiding om het pad van staatkunde en godsdienstige wijsheid te vinden? Vreest men niet, dat onvolkomen kennis geboorte zal geven aan afgunst en beweging [agitation] en zelfs aan neiging tot afval [disaffection] en aan misdaad, als gevolgen van valsche of verkeerd begrepene stellingen, ingeprent door een slecht bestuurd onderwijs? De verdediging van den moord van Caesar door Brutus en Cassius en van den opstand der Amerikaansche kolonien tegen de Britsche kroon zijn geliefkoosde onderwerpen van declamatie in de scholen van Calcutta; het regt van elk volk op zelfregering, en de overtuiging, dat beweging [agitation] het ware middel is om magt te verkrijgen, — deze denkbeelden winnen met rassche schreden veld onder de ijdele en waanwijze leerlingen der gouvernements scholen. Zij onderzoeken niet, welke de omstandigheden zijn, die de geschiktheid tot het uitoefenen van magt en de geneigdheid der onderdanen tot gehoorzaamheid doen ontstaan. Zij maken zich niet bekend met de bronnen, uit welke elke magt is gevloeid, noch met de middelen en werktuigen, waardoor zij wordt in stand gehouden. Zij houden meer en meer op de zegeningen van vrede en orde te waarderen, zegeningen, welker gemis zij nimmer hebben bijgewoond op de plaatsen van hun verblijf. Zij houden meer en meer op die zegeningen te beschouwen als het doel en den toetsteen van elk gouvernement.” (*)

(*) H. F. Prinsep, the India question in 1853.

„Met deze schets voor zich, zal men zich bezwaarlijk kunnen vereenigen met hen, die blijkens het voorloopig verslag van 12 Maart jl. zich hebben beklaagd, dat het ontwerp van regerings-reglement geene genoegzame waarborgen bevat voor eene krachtige uitbreiding van het onderwijs onder de inlandsche bevolking van Nederlandsch-Indië, eene uitbreiding, volgens die leden, meer dan iets anders geschikt om heilrijke gevolgen voor de toekomst te kunnen verwachten.

„Meer bijval schenkt de regering aan het gevoelen dergenen, die gemeend hebben, dat behoedzaamheid hier plicht was. Die plicht zal niet worden uit het oog verloren, en daarom is geene verandering voorgesteld in de laatste alinea van het artikel.”

De commissie van rapporteurs over dit tweede ontwerp van wet maakte op het hoofstuk: „van het onderwijs” de volgende aanmerkingen.

Wat moest onder: „de regering” verstaan worden; die van het moederland of het Indische bestuur? De uitdrukking kwam hier voor het eerst in het reglement voor.

De vraag werd herhaald of de regeling der inrigting van het openbaar onderwijs, eene materie, die uit haren aard onder de onderwerpen van wetgeving moet worden gerangschikt, door den gouverneur-generaal eigenmagtig dan wel in overeenstemming met den raad van Indië zoude plaats hebben. Sommige leden hielden het er voor, dat de bedoeling was om zoowel het eene, als het andere toe te laten. Een eenvoudig school-reglement, zeiden zij, zal door den gouverneur-generaal worden ingevoerd na verhoor van den raad, terwijl voor eene algemeen verbindende verordening door hem de overeenstemming van dien raad zal worden ingeroepen. Andere leden weder wilden, uit hoofde van het belang der zaak, hier in 't algemeen regeling bij algemeene verordening voorgeschreven hebben.

In twee afdeelingen werd de wensch geuit, dat het op zich zelf allezins aannemelijke grondwettige voorschrift, dat onderwijs zal worden gegeven „met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen,” niet in dien zin werd toegepast, dat elke godsdienstige verrigting van de scholen verbannen werd of, gelijk anderen het uitdrukten, dat de eerbiediging kwetsing werd van ieders godsdienstige begrippen. Er bestonden ook in Ned.-Indië voorbeelden van zoodanige verkeerde toepassing op last der gouvernements-ambtenaren en in 't algemeen werd geklaagd over een doorgaand gemis van godsdienstigen toon en wijding op de gouvernements lagere scholen in Indië. Men meende te weten, dat daaromtrent vertoogen bij den gouverneur-generaal waren gedaan en zoude gaarne vernemen, wat daarop gevolgd was. Andere leden dezer afdeelingen toonden zich echter tegen het toelaten van godsdienstige verrigtingen op openbare scholen.

Eenige leden keurden het af, dat alleen van lager onderwijs gesproken werd en vestigden de aandacht op de inrigting voor geneeskundig onderwijs aan inlanders te Batavia. Die inrigting was in hare soort voortreffelijk en men kon zich van het voortdurend werken daarvan de nuttigste gevolgen voor het welzijn der inlanders voorstellen. Maar daartoe was het wenschelijk, dat het reglement de zorg ook voor zulke instellingen bepaald aan het Indische bestuur als plicht oplegde. Zoo ligt kon anders de bedoelde instelling te gronde gaan en in de daardoor onstaande leemte niet worden voorzien.

Verscheidene leden gaven te kennen, met leedwezen te hebben opgemerkt, dat de regering, blijkens de memorie van toelichting, het bedenkelijk keurde, dat het geven van onderwijs op de inlandsche scholen te ver zoude worden uitgebreid. Zij beriep zich op de ongunstige uitkomsten van het openbaar onderwijs in Britsch-Indië; maar is de

voorstelling, die zij daarvan uit het werk van Prinsep gaf, niet weder te eenzijdig? In het werk van Kaye wordt op bladz. 587 en volgg. over de vruchten van het onderwijs der inlandsche kinderen in Britsch-Indië, zoo-
wel wat de gouvernements, als wat de bijzondere, vooral de zendeling-scholen betreft, op eenen geheel anderen toon gesproken. In allen gevalle kunnen de verkeerdheden, waar-
over Prinsep zich beklagt, niet op rekening worden ge-
steld van het schoolonderwijs in het algemeen, maar wel van de verkeerde rigting, die daaraan hier of daar mogt gegeven zijn. Andere leden deden echter hiertegen opmer-
ken, dat die verkeerde gevolgen eenigermate in den aard der zaak liggen. Wanneer men aan inlanders de Euro-
pesche talen leert en zij ten gevolge daarvan smaak krij-
gen in Europesche letterkunde, is het niet wel mogelijk te waken, dat zij zich tot het lezen van onschadelijke boeken bepalen.

Door degenen, die zich over den geest van beperking be-
klaagden, welke in de memorie van toelichting omtrent het
onderwijs der inlanders heerscht, werd aangemerkt, dat
men dien geest maar al te zeer in de onderwerpelijke
bepalingen terugvindt. De bewoordingen van art. 123
wijzen op veel beperkter pligten dan die van art. 122 (*).

En toch behoorde de zorg voor het onderwijs der in-
landers op dezelfde lijn gesteld te worden als die voor
het onderwijs der Europeanen. Men wist zeer wel, dat
het volstrekt onmogelijk was, dadelijk overal scholen
voor inlanders te doen ontstaan, waar daarvoor eene
genoegzame bevolking aanwezig was; maar die uitkomst
behoorde ten minste in het regerings-reglement gesteld

(*) "Overeenkomstig door den gouv. gen. te stellen regels, wordt voldoende openbaar lager onderwijs gegeven overal, waar de behoefte der Europesche bevolking dit vordert en de omstandigheden het toelaten."

te worden als het doel, waarnaar moet worden gestreefd. Te lang was de pligt om voor de beschaving en ontwikkeling der Javaansche bevolking te zorgen verzuimd; het reglement behoorde te doen gevoelen, dat die pligt bestaat. Welligt zouden de middelen niet in die mate ontbreken, als men meende. Zoo werd door deze leden gewezen op de gouvernements kweekschool voor onderwijzers, die sedert jaren te Soerakarta bestond. Die school, welker oprichting men zeer had toegejuicht, zou voor de verbreding van het lager onderwijs onder de Javanen zeer nuttig kunnen werken. Zij werd intusschen eeniglijk gebruikt om onderwijzers te vormen voor scholen, waarin aanstaande inlandsche ambtenaren onderwijs genoten, en beantwoordde dus niet aan hare oorspronkelijke bestemming.

Van dezelfde zijde werd ook aangemerkt, dat het onderwerpelijke hoofdstuk, zooals het toen was ingerigt, wel in art. 121 vrijheid van onderwijs aan de Europeanen toe-kende, maar ten aanzien der inlanders niets hoegenaamd omtrent die vrijheid bepaalde, en deze dus daarvan uitsloot. Men meende daartegen ten sterkste te moeten opkomen. Onder gelijke voorwaarden als aan de Europeanen, kon ook aan de inlanders vrijheid van onderwijs worden toegekend.

Het derde ontwerp van wet behelsde dezelfde redactie van de boven omschreven artikelen; alleen was daarin het woord „regering” vervangen door „gouverneur generaal”.

De daarbij gevoegde memorie van toelichting zeide o. a. ter zake, dat de aard eener regeling van het schoolwezen beslissen zoude of zij al dan niet in overeenstemming met den raad van Indië zoude plaats hebben. Het artikel liet die vraag geheel ongepraecjudiceerd.

In Indië kunnen de scholen geene secte-scholen zijn; hare inrigting moet derhalve zoodanig zijn, dat de voorzeker wenschelijke, godsdienstige toon niet aandruische tegen de

verpligte eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen.

De bij den gouverneur-generaal gedane betoogen betroffen zekeren door den resident van Menado in 1844 genomen maatregel, waarbij het onderwijs op de inlandsche scholen in die residentie werd beperkt tot het laag Maleisch, met uitsluiting der in de hoog Maleische taal gedrukte boeken, omtrent welken maatregel de gouverneur-generaal evenwel had bevolen, „dat dezelve niet van kracht zou zijn voor de scholen van het zendeling-genootschap.”

De verpligting, welke de regering ten aanzien van het onderwijs op zich nam, moest zich eigenaardig bepalen tot het lager onderwijs. Het middelbaar onderwijs behoort in Indië, gelijk in Nederland het geval is, aan bijzondere personen te worden overgelaten, behoudens alleen het toezigt en het onderzoek naar de bekwaamheid en de zedelijkheid der onderwijzers.

De inrigting voor geneeskundige opleiding van inlanders te Batavia kan niet geacht worden met het *middelbaar onderwijs* in eenig verband te staan, en daaruit kon dan ook geene aanleiding ontstaan tot het aanvullen van het artikel met eenig nader voorschrift.

Het goedkeurend oordeel, in het werk van Kaye uitgesproken over de verspreiding van het onderwijs onder de bevolking van Britsch-Indië, moet in verband worden beschouwd met het doel, naar hetwelk Engeland in zijne Aziatische bezittingen streeft, een doel, waarop meermaalen in de tusschen de kamer en de regering gewisselde stukken gewezen was.

„Het thans aangenomen beginsel (dus zegt voormelde schrijver) is de meest mogelijke verlichting der Indische volken, opdat zij eene volkomene gemeenzaamheid verkrijgen met den aard der betrekkingen, tusschen hen en hunne vreemde overheerschers bestaande. Men mag zich niet verbergen, dat die verlichting het afbreken dezer be-

trekkingen kan ten gevolge hebben; maar, wanneer de volken van Indië rijp zullen zijn voor zelfregering, zal Engeland zijne roeping als heerscher in het Oosten hebben vervuld en zich de gevolgen van dien toestand moeten laten welgevallen." (*)

Aan de leden, die zich op het oordeel van dien schrijver beriepen tot aanprijzing van eene krachtige uitbreiding van het onderwijs onder de inlandsche bevolking in Nederlandsch-Indië, werd gevraagd, of zij de hierboven aangevozen uitkomst wenschten te gemoet te snellen?

De regering had reeds meermalen verklaard en herhaalde het, dat zij niet geloofde, dat Nederland zich voor alsnog op dien weg kon begeven. Maar er was meer. Uit hetzelfde werk blijkt, dat het verspreiden van verlichting onder de inlandsche bevolking van Britsch-Indië, al dadelijk heeft geleid tot een zoo algemeen ambtsbejag, dat bij de onmogelijkheid om de veelal onbescheiden eischen der talrijke verzoekers te voldoen, teleurstelling en ontevredenheid zijn ontstaan. Wie op deze bijzonderheden lette, zoude moeten erkennen, dat de minder gunstige beschouwingen van Prinsep wel eens nader bij de waarheid konden komen dan die van Kaye.

Naast de aldus te weeg gebragte nadeelen zouden de maatregelen, in Britsch-Indië genomen, echter ééne goede uitkomst hebben, dat namelijk bekwame inlanders waren gevormd geworden voor het binnenlandsch bestuur. In dit opzigt zouden wij bij Britsch-Indië niet achterstaan, want op Java waren sedert eenige jaren voor de kinderen der inlandsche hoofden scholen opgericht, waarvan de inrigting waarborgt, dat het daarmede beoogde doel bereikt en niet, zooals in Britsch-Indië, voorbijgeloopen zal worden. Door enkele leden werd het beperkende van dezen maat-

(*) Kaye, the administration of the East India Company, p. 270.

regel afgekeurd, maar de regering twijfelde, op grond van het voorafgaande, of die afkeuring wel op goede gronden rustte.

Er was gesproken van „vrijheid van onderwijs voor de inlanders.” Mogt dit aldus moeten verstaan worden, dat aan ieder vrijheid zou worden gegeven om scholen onder de inlanders te openen, dan moest de regering verklaren, dat daartegen gewigtige redenen bestonden, en wel van gelijken aard als die, welke in de toenmalige omstandigheden aan eene onbeperkte evangelisatie in den weg stonden (*).

Bij de openbare beraadslagingen over het regerings-reglement in de zitting der tweede kamer van de Staten Generaal op den 8sten Augustus 1854 begon de heer Thorbecke de discussiën over het 8ste hoofdstuk, *van het onderwijs* met dat hoofdstuk in het algemeen zeer toe te juichen. Hij zeide o. a.

„Er is, mijns inziens, tweërlei onderwijs, waarvoor het gouvernement zich geroepen moet achten te zorgen.

„Voorreest het onderwijs ten behoeve der Europeanen

.....
„Ten andere het onderwijs voor de inlandsche bevolking.

..... Het is onze taak, onze pligt, licht in Indië te verspreiden. Zoo de Javaan opgehelderd wordt over zijne eigene geschiedenis, zoo hem wordt aangetoond, wat hij was zonder ons, zoo hem door ons de weg tot christelijke beschaving wordt geopend, ik geloof, mijnheer de voorzitter, daardoor meer dan door iets anders zal de band tusschen Indië en ons land worden versterkt. *Wederkeerigheid van belang* moet de grondslag en de ziel onzer gemeenschap met de onderworpenen volkeren worden, en die kan slechts uit de zedelijke zoowel als materiële ontwikkeling ontstaan, waartoe wij hem brengen.”

(*) Die redenen schijnen zich op te lossen in vrees voor rustverstoringen.

Vervolgens stelde de heer Thorbecke een amendement voor op art. 127, luidende:

„Het verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 der grondwet, doet den staat van het openbaar onderwijs, ook dien van de scholen, voor de inlandsche bevolking bestemd, jaarlijks kennen,”

welk amendement met algemeene (57) stemmen werd aangenomen.

Een sub-amendement van den heer van Lennep, strekkende om uit de 2de alinea weg te nemen de woorden: „met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen”, werd daarentegen met 46 tegen 11 stemmen verworpen, omdat de Minister verklaard had, dat de uit die eerbiediging gevreesde botsing niet kan plaats grijpen, vermits kinderen van Europeanen, Chinezen en inlanders niet dezelfde scholen bezoeken.

Een tweede amendement van den heer Thorbecke, strekkende om in de 2de alinea te voegen de woorden: „bij algemeene verordening,” werd met 45 tegen 12 stemmen aangenomen.

Daarna werd het geheele artikel met de daarin gebragte wijzigingen zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.

Bij gelegenheid van het bespreken van art. 128, luidende:

„Het geven van onderwijs aan Europeanen of daarmee gelijkgestelde personen is vrij, behoudens het toezigt der overheid en het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers,”

wenschte de heer van Hoëvell weg te laten de woorden: „aan Europeanen of daarmee gelijkgestelde personen,” omdat hij het zeer wenschelijk achtte, wanneer particuliere onderwijzers in Indië zich wilden wijden aan het onderwijs der inboorlingen.

De Minister merkte echter op, dat vrijheid om onderwijs te geven aan inlanders gevaarlijk kon worden, vooral

met het oog op zendelingen; het onderwijs aan den inlander was eene zaak, die bij den toenmaligen staat der Indische maatschappij aan de regering behoorde opgedragen te blijven.

Het amendement van den heer Hoëvell werd dientengevolge met 34 tegen 23 stemmen verworpen.

Art. 130 werd zonder beraadslaging en zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.

Bij de beraadslagingen over het reglement in zijn geheel in de eerste kamer der Staten Generaal zeide de heer van Rijkevorsel o. a.:

„Wij zijn geroepen niet alleen rust en orde in onze bezittingen te bewaren en de rijke bronnen van nijverheid, welke of niet genoegzaam of in het geheel niet zijn ontgonnen, meer en meer te openen en te exploiteren, maar tevens, en geenzins in de laatste plaats, het lot der volken, aan onze heerschappij onderworpen, allengs zoo veel doenlijk te verbeteren, hen vatbaar te maken voor de voordeelen onzer beschaving, vatbaar voor de zaligmakende leer, wier verkondiging aan alle creaturen door haren goddelijken insteller is bevolen.”

„Ik zag daarom met uitstekend genoegen, dat in dit reglement opzettelijk van godsdienst en onderwijs is gesproken. Ik hecht daarom zeer veel aan het 128ste artikel: „de gouverneur-generaal zorgt voor het oprigten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking;” en hoop, dat daaraan eene ruime uitvoering zal worden gegeven.”

De Minister antwoordde hierop o. a.:

„De daarstelling van eene normale school en van speciale scholen in de meeste residentien op Java en zelfs daar buiten kan getuigen van de bezorgdheid en van de belangstelling der regering. Ik voor mij heb de overtuiging, dat langs dien weg zal worden verkregen, wat ook de geachte spreker uit Zuid-Holland verlangt, namelijk toenemende ontwikkeling en beschaving van de inheemsche bevolking.”

Nadat den 31sten Augustus 1854 ook de eerste kamer der Staten Generaal het zegel harer goedkeuring met 31 tegen 1 stem aan het wetsontwerp had gehecht, werd het den 2^{den} September daaraanvolgende door den koning tot wet verheven en mitsdien bepaald:

„Art. 125. Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg van den gouverneur-generaal.

„De inrigting daarvan wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, bij algemeene verordening geregeld.

„Het verslag, bedoeld bij het 1ste lid van art. 60 der grondwet, doet den staat van het openbaar onderwijs, ook dien van de scholen, voor de inlandsche bevolking bestemd, jaarlijks kennen.

„Art. 128. De gouverneur-generaal zorgt voor het oprigten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking.”

Eerst met 1° Mei 1855 trad deze wet krachtens koninklijk besluit van 15 October 1854, no. 56, in geheel Nederlandsch-Indië in werking.

De algemeene verordening, bedoeld bij de tweede alinea van bovenstaand art. 125, is nog niet uitgevaardigd.

De nieuwe instructie voor den gouverneur-generaal, — een gevolg van het nieuwe regerings-reglement en mede in Indië bekend geworden in 1855 — bevat ten aanzien van het onderwijs het volgende:

„Art. 20. Tot de buitengewone maatregelen van gewigtigen aard, bedoeld bij art. 28, § *c* van het reglement op het beleid der regering van Ned. Indië (*), behooren:
„het bezoeken enz.

(*) Waaromtrent de gouverneur-generaal verplicht is den raad van Indië te raadplegen.

„alles, wat met het openbaar onderwijs in verband staat.

„Art. 81. Behoudens de regels, door den koning omtrent het geven van onderwijs gesteld of nader te stellen, is de gouverneur-generaal bevoegd al zulke maatregelen te nemen, als strekken kunnen om het onderwijs onder de Europeesche en de inlandsche bevolking te verbeteren en uit te breiden en onder haar kunsten en wetenschappen te bevorderen.

„De gouverneur-generaal zorgt door de oprigting van scholen, zoo veel mogelijk, dat in elk regentschap gelegenheid zij tot onderwijs der inlandsche jeugd.”

Een woord tot toelichting van deze artikelen is door mij niet aangetroffen.

Bij besluit van 4 September 1855, no. 10 werd aan de ambtenaren H. D. Potter, resident van Samarang, en O. van Rees, laatst inspecteur van financiën, toenmaals op non-activiteit, opgedragen het ontwerpen van instructien voor de hoofd-ambtenaren, belast met het civiel bestuur, de regenten en de districts-hoofden op Java, bedoeld bij art. 68, 69 en 70 van het reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indië.

Aan dien last voldoende, stelden genoemde ambtenaren in hunne concept-instructie voor de regenten in art 15 voor:

„Hij heeft het toezigt over de inlandsche scholen in zijn regentschap en bevordert het onderwijs onder de inlandsche bevolking in overeenstemming met den kommissaris” (*).

Tot toelichting van dit artikel werd aangevoerd, dat volgens art. 12 van het reglement van 1820 de regent belast is met het toezigt over de inlandsche scholen, enz.

Intusschen bestonden nog geene eigenlijke volks-scholen

(*) Hiermede wordt bedoeld het hoofd van gewestelijk bestuur.

op Java: de krachtens gouvernements magtiging opgerigte inlandsche scholen waren meer bijzonder bestemd voor de opleiding van zonen en nabestaanden van hoofden en werd daarvan door den gemeenen man zeker niet anders dan bij zeldzame uitzondering gebruik gemaakt.

Van de pesantrian's kon hier geene sprake zijn, omdat het gouvernement zich niet inlaat met het geestelijk onderwijs.

Vermits in den regel niet verwacht kon worden, dat de regenten het initiatief zouden nemen voor de uitbreiding van het volks-onderwijs, werd het voldoende geacht hun de in het boven bedoeld artikel beschrevene verplichting op te leggen in overeenstemming met den kommissaris, die eigener beweging of op last wel altijd de man zoude zijn, van wien dat initiatief moest uitgaan.

Daar echter het toezigt over het inlandsch onderwijs een onderwerp uitmaakte van nadere bepaalde regeling, zoo scheen dit artikel aan de regering toe eenige wijziging te behoeven en beter te zullen luiden:

„Hij heeft het toezigt over de inlandsche scholen in het regentschap en waakt, dat de verordeningen, deswege uitgevaardigd of nog uit te vaardigen, behoorlijk worden nageleefd,”

met welke redactie het artikel dan ook werd vastgesteld bij besluit van 5 December 1859, no. 4 (Staatsblad, no. 102) (*).

In de instructie voor de districts-hoofden komt geene bepaling nopens het onderwijs voor.

(*) De Maleische vertaling daarvan luidt:

„Fatsal 15. Maka hendaklah bocpati melihali pada tempat-tempat beladjar ataoe skola-skola-nja orang boemi serta mendjaga sopaja di toeroet dengan sa-patoet-nja segala perintah-perintah jang soedah di njataken ataoe jang nanti di njataken akan hal itoe.”

De bovengenoemde commissie maakte ook ingevolge den haar opgedragen last eene concept-instructie voor de hoofd-ambtenaren, belast met het civiel bestuur op Java en Madura.

Art. 55 van dat concept luidde:

„De kommissaris oefent het toezigt der overheid uit op het geven van onderwijs in zijn gewest en bevordert de oprigting van scholen, ook ten dienste der inlandsche bevolking, in overeenstemming met de behoefte en de door den gouverneur-generaal gegeven of nog te geven voorschriften.”

In de memorie van toelichting werd opgemerkt, dat bij het reglement op het binnenlandsch bestuur van 1819 aan de residenten geenerlei bemoeienis is opgedragen met het onderwijs, welke leemte in hunne instructie niet kon blijven bestaan.

Als kommissaris van het gouvernement behooren zij op het geven van onderwijs het toezigt der overheid uit te oefenen en mede te werken tot ontwikkeling en beschaving der Europesche en inlandsche jeugd in hun gewest, voor zoo veel dit van hun standpunt, overeenkomstig de bedoelingen der regering, geschieden kan.

Meer bijzonder zal hun invloed zich kunnen doen gelden ten aanzien der inlandsche scholen, het eigenlijke volks-onderwijs op Java.

Door te stellen, dat hunne handelingen in overeenstemming moeten zijn met ontvangene of nog te erlangen voorschriften van den gouverneur-generaal, werd voor onberaden ijver de weg gesloten.

Verscheidene omtrent deze concept-instructie door de regering geraadpleegde adviseurs waren van oordeel, dat, vermits alle ambtenaren en collegiën de hand moeten houden aan het regerings-reglement en in dat reglement de zorg voor het openbaar onderwijs aan den gouverneur-

generaal ten pligt is gesteld, art. 55 kon vervallen.

Mogt de regering het echter willen behouden, dan gaf men in overweging de redactie aan te nemen, voorgesteld door de hoofd-commissie van onderwijs, luidende:

„De kommissaris is ambtshalve voorzitter der plaatselijke subcommissie van onderwijs; hij oefent het toezigt der overheid uit op het geven van onderwijs in zijn gewest ten dienste der inlandsche bevolking en bevordert de oprigting van scholen, in overeenstemming met de behoefte en de door den gouverneur-generaal gegeven of nog te geven voorschriften.”

Dienovereenkomstig besloot de regering bij haar besluit van 5 December 1859, no. 4 (Staatsblad no. 102, art. 34).

II.

De man, die zonder zulks eigenlijk te bedoelen den eersten stoot heeft gegeven aan het inlandsch onderwijs van gouvernementswege, zooals dat thans op Java bestaat, is geweest de heer J. F. C. Gericke, belast met eene zending van het Nederlandsche bijbelgenootschap op genoemd eiland.

Op den 24^{en} September 1838, tijdens een kortstondig verblijf in Nederland, verzocht hij bij request aan Z. M. den Koning o. a., dat aan het Nederlandsche bijbelgenootschap vrijheid mogt worden verleend tot het oprigten van scholen onder de Javanen, overal, waar deze daartoe het verlangen zouden openbaren.

Geroepen om ten aanzien van dit verzoek te dienen van c. en a., won de minister van koloniën J. van den Bosch, deswege het gevoelen in, zoowel van het hoofd-bestuur van genoemd genootschap, als van den staatsraad in buitengewone dienst, J. C. Baud.

Het hoofdbestuur adviseerde ter zake bij missive van 6 Februarij 1839:

„Oorspronkelijk breidde zich de werkkring van ons genootschap niet uit tot het schoolonderwijs. Later echter heeft men begrepen, dat dit onderwijs te beschouwen was als een krachtig middel om velen tot het lezen van den bijbel voor te bereiden en allengs daartoe den weg te bannen. Wij hebben dus wel tot hiertoe nergens scholen opgerigt, maar echter gaarne nu en dan geldelijke bijdragen verleend ter ondersteuning en uitbreiding van schoolonderwijs, ook in de Oost-Indië. Bepaaldelijk is dit het geval geweest op Amboina, op Timor en in de Celebes. Wij hebben daarvan gewenschte gevolgen ondervonden. Sedert de scholen op de Moluccos toenemen, wordt de aanvraag om Maleische bijbels steeds menigvuldiger. Zullen wij op Java eens ons doel bereiken en aldaar aan den van langzamerhand daartoe gestemden Javaan, op zijn verlangen, Gods heilig woord in handen geven, gelijke weg zal tot die uitkomst moeten leiden. Wij moeten dus wenschen, dat ook op Java scholen worden opgerigt, die den grond tot hoogere, zedelijke en godsdienstige beschaving leggen en, dit wenshende, zullen wij gaarne, wanneer tot de oprigting van zoodanige scholen onze medewerking verlangd wordt, die medewerking, voor zooveel wij daartoe in staat zijn, door middel van onze afgevaardigden verleenen. Doch ten einde wij daartoe volkomen in staat zijn, moet het ons noch aan het noodig getal afgevaardigden, noch aan de geldmiddelen, tot onderhoud derzelve vereischt, ontbreken.

„In het denkbeeld dus van den heer Gericke staat het zesde verzoek (*) in verband met het tweede (†) en ook

(*) Het boven omschrevene.

(†) Dit luidde: „dat ten behoeve van het genootschap gedurende een tijdvak van 25 jaar eene jaarlijksche subsidie worde verleend van f24,000 uit 'slands kas.”

wij wenschen dit verband te zien in acht genomen. Want waarlijk, indien het Gouvernement er toe kon overgaan om tot de oprigting van scholen op Java de dienst van ons genootschap door middel van onze afgevaardigden te bezigen, dan zouden wij ook wel jaarlijks eene aanzienlijke geldelijke toelage van 's Rijks wege behoeven om de daartoe noodige kosten te kunnen goedmaken; en in dat geval zoude het hier voor ons de plaats worden om eerbiedig te verzoeken, dat aan het tweede voorstel, door den heer Gericke gedaan, zooveel mogelijk, gehoor werd gegeven en gevolg verleend. Mogt het hoogbestuur zich ten opzichte van het een en ander gunstig gestemd vinden, gaarne zullen wij van onzen kant de verzekering geven, dat wij, getrouw aan onze beginselen, bij het oprigten der scholen steeds datgene zouden doen in acht nemen, wat in het voorstel van den heer Gericke staat uitgedrukt, zoodat nimmer aan de Javanen eenig schoolonderwijs tegen wil en dank wierd opgedrongen en nooit scholen opgerigt, dan met overleg der ambtenaren van het gouvernement. En is het, dat een zoo vereerende last, als van welke hier boven gehandeld is, door het hoogbestuur aan ons wordt opgedragen, dan zullen wij zelve het wenschelijk achten, dat, vóór het afvaardigen van iemand door ons naar Java, de zoodanige ook door het gouvernement zij goedgekeurd."

Volgens den heer Baud was de oprigting van scholen onder de Javanen voorzeker nuttig en kon onder de voorwaarden, door den heer Gericke opgegeven, *de toestemming* namelijk *van het gouvernement en het gemeen overleg der ambtenaren* nimmer bedenkelijk worden. De heer Gericke was reeds bezig met het doen vervaardigen van daartoe geschikte tafels of tabellen en het was zijn voornemen om zich bij het zamenstellen van schoolboeken zorgvuldig te houden binnen de grenzen der voorzigtigheid en der bescheidenheid, zoodat die

schoolboeken niet zouden strijden met de godsdienstige leerstellingen der ouders en alleen de strekking hebben in eenen algemeenen zin de betrachting der deugd en het leiden van een ingetogen en arbeidzaam leven aan te prijzen. Dit zou, zooals de heer Baud meende, ten overvloede bij het verleenen der gevraagde toestemming kunnen worden op den voorgrond gesteld.

Eene andere vraag was of de gesteldheid der Indische financiën de bedoelde ondersteuning, ook zelfs tot eene mindere som dan f 24,000 's jaars, gedoogde.

Volgens den heer Baud kon er, behoudens de toenmaals aangenomene administrative beginselen in geene andere dan eene voorwaardelijke inwilliging van het finantiële gedeelte der voorstellen van den heer Gericke worden getreden, te dien effecte, dat casu quo op den gouverneur-generaal de magtiging zou kunnen worden verstrekt om, zoodra de territoriale inkomsten de territoriale uitgaven zouden overtreffen en er mitsdien een overschot zoude zijn, daaruit aan de afgevaardigden van het Nederlandsch bijbelgenootschap te doen verstrekken eene jaarlijksche, door den gouverneur-generaal te bepalen gratificatie, ter erkenning van de gewigtige diensten, door het genootschap aan het gouvernement bewezen (*).

Nadat de minister van koloniën door Z. M. gemagtigd was om op het request van den inmiddels weder naar Java vertrokken heer Gericke te beschikken in den zin van het

(*) „Men is aan hetzelfde en meer onmiddelijk aan den heer Gericke verschuldigd de oprigting van het Javaansch instituut te Soerakarta, het uitgeven van eenige werken over de Javaansche taal, het aanwijzen der middelen om het Javaansch schrift in bruikbare drukletters over te brengen en eindelijk de verzameling van volledige bouwstoffen voor een Javaansch woordenboek.”

Het Nederlandsche bijbelgenootschap heeft sedert, ook op linguïstisch terrein, nog veel in den Indischen Archipel verrigt.

advies van den heer Baud, gaf de minister bij besluit van 16 November 1839, no. 7 aan eerstgenoemde o. a. te kennen, dat de gouverneur-generaal zoude gemagtigd worden om, zoodra de gestelheid der Indische financiën, in verband met de toenmaals aangenomene administrative beginselen, zulks zoude gedoogen, aan de afgevaardigden van het Nederlandsche bijbelgenootschap te doen verstrekken eene jaarlijksche, door den gouverneur-generaal te bepalen gratificatie, — en dat de oprigting van scholen onder de Javanen aan geene bedenking onderhevig was, onder de voorwaarde evenwel, dat zoodanige oprigting zoude geschieden *met toestemming van het gouvernement en met gemeen overleg van deszelfs ambtenaren.*

Bij missive van denzelfden datum gaf de minister hiervan kennis aan den gouverneur-generaal en vestigde diens aandacht op de nieuwe aanspraken op welwillenheid en ondersteuning, welke de heer Gericke zich verworven had.

In afwachting, dat de territoriale uitgaven door de territoriale inkomsten zouden worden overtroffen, werd dit ministerieel schrijven in Indië in advies gehouden, doch toen in October 1841 de heer Gericke aandrang op geldelijke ondersteuning van één zijner Javaansche helpers, werd die ondersteuning bij besluit van 10 November 1841, no. 35 verleend en tevens de generale directie van financiën aangeschreven om, zoodra door het bestuur zoude zijn aangenomen, dat het door den minister bedoelde standpunt der Indische financiën was bereikt, den heer Gericke in zijne belangen te hooren en te dienen van berigt, c. en a.

Dat standpunt was echter in 1845 nog niet bereikt en dientengevolge de heer Gericke ook nog niet in zijne belangen gehoord, toen de minister van koloniën, J. C. Baud, bij missive van 16 Januarij van dat jaar l. A, no. 1/27 op de zaak terugkwam.

Sedert dat de Oost-Indische bezittingen waren teruggekeerd onder het Nederlandsche gezag, schreef de minister,

was in de op last des konings uitgevaardigde regerings-reglementen steeds het beginsel uitgedrukt, *dat de regering zorgen moet voor het oprigten van scholen voor de kinderen der inlanders.* Hoezeer dat voorschrift niet was overgenomen in het reglement, vastgesteld bij koninklijk besluit van den 20en Februarij 1836, no. 91, zoo steunde toch deze weglating niet op eene verandering van beginsel, maar slechts op de meening des konings, dat eene bepaling van dien aard eigenaardiger te huis hoort in de bijzondere instructie van den gouverneur-generaal, dan in het regerings-reglement. Dien ten gevolge werd het ter zake betrekkelijk artikel geligt uit het reeds vervaardigde ontwerp van dat reglement, maar men verzuimde de inlassching daarvan in de voornoemde instructie.

De boven bedoelde bepaling bleef echter steeds een doode letter.

De behoefte aan inlandsche scholen was intusschen meermalen ondervonden en werd dit hoe langer hoe meer, naar gelang dat de inlandsche hoofden geroepen werden om, in het inwendig bestuur, pligten te vervullen, waartoe zekere bekwaamheden volstrekte vereischten zijn. Het ongerief, daaruit ontstaan, was te grooter, omdat het Nederlandsch belang medebrengt, dat het beginsel van erfopvolging, zooveel doenlijk, in het inlandsch bestuur worde nageleefd. Zeer dikwijls werd dit bezwaarlijk, ja onuitvoerlijk, omdat de zonen der inlandsche hoofden veelal de gelegenheid niet hadden tot het verkrijgen van de voor den inlandschen ambtenaar onmisbare kundigheden.

Zij groeiden niet zelden op in vadsigheid en onkunde, en wanneer de tijd daar was, om ze onder de ambtenaren op te nemen, zag de regering zich niet zelden geplaatst tusschen het alternatief om eenen onbruikbaren dienaar te benoemen of om van een heilzaam beginsel af te gaan.

Zoolang de opleiding der Europesche ambtenaren zelf

niet behoorlijk was geregeld, was het trouwens uiterst moeilijk, om die der inlandsche hoofden op eene doeltreffende wijze te bevorderen.

Daartoe was noodig het bezit van elementaire boeken in de Javaansche, Soendasche en Maleische talen, en voorts de daarstelling eener kweekschool voor inlandsche onderwijzers.

De eersten konden bezwaarlijk zamengesteld, en de laatsten niet gevormd worden, in het tijdvak, toen schier geen Europeaan werk maakte van de wetenschappelijke beoefening der inlandsche talen.

Bij het licht echter, sedert de oprigting der Delftsche akademie ontstoken, was het opstellen van leer- en leesboeken, voor het oogmerk geschikt, geene onoverkomelijke taak meer, terwijl voorts ook te Delft kon worden gevormd iemand, die met vrucht zoude kunnen worden geplaatst aan het hoofd der op Java op te rigten kweekschool voor inlandsche onderwijzers.

Reeds meermalen had het Nederlandsche bijbelgenootschap van zijn eigenaardig standpunt op het daarstellen van scholen onder de Javanen aangedrongen. In 1839 gaf 's ministers ambtsvoorganger, op last des konings, een bevredigend antwoord op het toen aangekondigde voor nemen van dat genootschap, om zelf zulke scholen op te rigten, mits het koloniaal bestuur die onderneming door subsidiën en andere middelen begunstigde. De boven omschrevene ministeriële dépêche van 16 November 1839, no. 726 gaf aan den toenmaligen gouverneur-generaal kennis van hetgeen deswege in Nederland besloten was.

Uit eenen brief van den president des bijbelgenootschaps van den 10 October 1844 moest de heer Baud opmaken, dat aan de in 1839 gevormde ontwerpen geen gevolg was gegeven.

Bij eene nadere en opzettelijke overweging van deze zaak was het voorgekomen, dat de regering de leiding

daarvan niet uit hare handen moet geven en dat zij die althans niet opdragen moet aan een genootschap, hetwelk, hoe ook bezield door den geest van voorzigtigheid, bezwaarlijk zou kunnen nalaten, om aan het onderwijs eene godsdienstige strekking te geven. Dit intusschen moet zorgvuldig worden vermeden. In al de Indische regeringsreglementen is het beginsel van gewetens vrijheid en van bescherming der bestaande godsdienstige gezindten uitgedrukt. De regering moet zich te deze zorgvuldig handhaven op het onzijdige standpunt, dat sedert de eerste vestiging der Nederlanders in Indië het hare is geweest.

Zoo men derhalve, aan den eenen kant, mogt aannemen, dat de tijd gekomen was om met vrucht maatregelen te kunnen beramen tot de oprigting van scholen onder de inlanders en dat de administratieve behoefte aan zulke scholen hoe langer hoe grooter werd, moest aan den anderen kant het vroegere voornemen, om dat doel door tusschenkomst van het bijbelgenootschap te bereiken, geheel worden opgegeven. De regering zelf moest tot stand brengen, wat zij nuttig en wenschelijk achtte, als het eenige middel, om zonder krenking van bestaande godsdienstige begrippen, en dus zonder afwijking van art. 82 van het regeringsreglement, aan de klasse van inlanders, geroepen om deel te nemen aan het inwendig bestuur, de bekwaamheden mede te deelen, waaraan zoo groote behoefte bestond.

Met voorweten des konings, verzocht derhalve de minister aan den gouverneur-generaal, om de belangrijke aangelegenheid, waarvan hier sprake is, in ernstige overweging te nemen en hem den uitslag daarvan mede te deelen. De te nemen maatregelen kwamen aan den minister voor te kunnen blijven binnen de navolgende grenzen:

a. dat men zich vooreerst bepaalde tot het eiland Java en tot de oprigting eener gouvernements school in de hoofddessa van elk regentschap.

b. dat de onderwijzers, onder den titel van mas goeroe, zouden gekozen worden uit inlanders, tot dat einde te vormen in eene kweekschool voor onderwijzers, onder Europeische leiding, daar te stellen in eene der centrale residentieën, waar zuiver Javaansch wordt gesproken.

c. dat het onderwijs zoude handelen over de navolgende vakken:

1°. Javaansch, Soendaasch of (voor de districten, waar de bevolking Maleisch spreekt) Maleisch lezen en schrijven;

2°. Javaansche, Soendasche of Maleische spraakleer, voor zoover de inlander de kennis hiervan noodig heeft, benevens de leer der interpunctie;

3°. de beginselen der rekenkunde tot en met den regel van drieën in gebroken, benevens de kennis van maten en gewigten;

4°. de aardrijkskunde van Java en omliggende landen. De overige gedeelten der wereld zouden slechts in algemeene omtrekken moeten worden vermeld.

5°. practische landmeetkunde en waterpassen.

d. dat aan het onderwijs eene zedekundige strekking zoude moeten worden gegeven, niet echter door het houden van opzettelijke verhandelingen over de ethica, maar blotelijk door het uitsluitend bezigen van leer- en leesboeken, welker inhoud gestadig de verplichtingen inscherpt, die op een ieder in zijne betrekkingen als mensch, als lid des huisgezins en als onderdaan rusten.

De stilzwijgende uitsluiting van het onderwijs in de Nederduitsche taal rustte op het tweeledig beginsel, dat men het te geven elementair onderwijs niet onnoodig moest vermeederen door het leeren van eenige andere taal, dan die van het landschap, waar elke school is gevestigd, en dat men zich moest wachten om, door het onderwijzen van de Nederduitsche taal, de oogmerken te verijdelen, waarmede van de Europeische ambtenaren eene

grondige kennis en eene dagelijksche beoefening der voornaamste talen van den Indischen archipel zouden worden geveerd.

De persoon, die aan het hoofd der kweekschool voor inlandsche onderwijzers zou moeten staan, zoude tot dat einde in Nederland eene speciale opleiding moeten ontvangen.

De heeren Wilkens en Mounier zouden goede diensten kunnen bewijzen, wanneer die school eenmaal zou zijn daargesteld.

Het was wenschelijk, dat men zich bij de geheele inrigting hield aan de eenvoudigheid der inlandsche zeden en gewoonten. Zoo zouden, bij voorbeeld, de inlandsche jongelingen, die de kweekschool zouden bezoeken, zich (evenals de tjantrik bij eenen pandita) in dienst kunnen begeven bij een der Europesche onderwijzers, met het vooruitzicht om later, onder den titel van mas goeroe en het genot van een klein inkomen, als onderwijzers te worden aangesteld.

In afwachting van het Indische antwoord op dit schrijven, dat ook zoude moeten bevatten eene begrooting van kosten, zoude de minister zich inmiddels onledig houden met het beramen van middelen om leer- en leesboekjes te doen opstellen, die, goedgekeurd zijnde, later door eene bekwame hand, bij voorbeeld, door den heer Winter in het Javaansch zouden kunnen worden overgebracht.

Dit was te noodiger, omdat het in der tijd door den heer Gericke vervaardigde Javaansche leesboekje door de opname van bijbelsche spreuken, ofschoon dan ook zonder aanwijzing van bron, waaruit zij waren geput, toescheen de lijn der voorzigtigheid te overschrijden en dus niet geschikt te zijn ter voorziening in de bestaande behoefte.

Hoezeer uit dezen geheelen brief blijkbaar was, dat de beschouwingen van het opperbestuur zich voor 's hands niet verder uitstrekten, dan tot het verkrijgen van een bekwam inlandsch personeel, zoo achtte de minister het

echter noodig, meer bijzonder de aandacht van den gouverneur-generaal op die grenslijn te vestigen.

De waarnemende gouverneur-generaal, J. C. Reijnt antwoorde hierop bij missive van 3 Augustus 1845, no. 463/11, dat hij met den minister van gevoelen was, dat, bij het aangenomen beginsel van gewetens vrijheid en van bescherming der bestaande godsdienstige gezindheden, niet kon worden toegelaten, dat het bijbelgenootschap, hetwelk daartoe vroeger pogingen had aangewend, noch dat andere soortgelijke genootschappen eenigen invloed uitoefenden op het onderwijs van den Javaan.

Althans op grond, dat het oprigten van scholen door het gouvernement dienen kon om aannemelijke gronden daar te stellen, op welke alle verdere pogingen van godsdienstige genootschappen om zich met het onderwijs van den inlander te bemoeijen, zouden kunnen worden afgewezen, kwam het aan den waarnemenden gouverneur-generaal doelmatig en nuttig voor, dat het gouvernement zich zelf met dat onderwijs inliet, mits het zich geen ander doel voorstelde dan het opleiden van inlandsche ambtenaren, zooals die voor 's lands dienst vereischt worden, en zich overigens, met zorgvuldige verwijdering van al wat aan het onderwijs eene godsdienstige strekking zou kunnen geven, bepaalde tot zoodanig onderrigt, als tot de zedelijke verbetering der scholieren zou kunnen strekken.

De heer Reijnt hield zich overtuigd, dat de inlandsche ambtenaar, wanneer hij in de vakken, welke de minister had aangegeven, behoorlijk zoude zijn onderrigt, allezins voldoende bekwaamheden zoude hebben opgedaan om het gouvernement naar eisch te dienen.

Alleen was het hem voorgekomen, dat, hoezeer het te verwachten was, dat de Europeesche ambtenaren, ten gevolge van het aan de akademie te Delft genoten onderwijs, na verloop van tijd meer algemeen bekend zouden

zijn met het aan de inlandsche talen eigenaardige schrift, het nochtans voor eene spoedige en behoorlijke behandeling van zaken wenschelijk zoude zijn, dat op de geprojecteerde scholen het Romeinsch letterschrift en de bij Europeanen gebruikelijke cijfers werden onderwezen.

Wat de kosten aanbetrof, zoo werden die naar het gevoelen van de Indische regering niet te hoog geraamd, wanneer daarvoor gesteld werd:

voor de kweekschool:

aan onderwijzers	f 4800.—
„ twintig kweekelingen, ieder f 360, of	„ 7200.—
„ een lokaal	„ 1200.—
„ boeken, schrijfbehoeften, enz.	„ 800.—
	<u>f 14000.—</u>

behalve eenen Europeschen hoofdonderwijzer ad f 6000.

*voor 70 scholen, waaraan één in elk regentschap en 4
in de residentie Batavia; iedere school:*

aan eenen onderwijzer	f 900.—
„ eenen tweeden id.	„ 360.—
„ premie aan den knapsten leerling.	„ 180.—
„ een lokaal	„ 360.—
„ boeken, schrijfbehoeften, enz.	„ 600.—
	<u>f 2400.—</u>

makende voor de 70 scholen te zamen een bedrag van ongeveer f 168000.—'s jaars. *lokaal dus f 180.000!*

Dit laatste bedrag kwam echter voor niet in evenredigheid te staan tot de voordeelen, welke van de op te rigten scholen konden worden verwacht, vooral, wanneer werd in acht genomen, dat vele inlandsche hoofden toen reeds, zonder geregeld onderwijs genoten te hebben, redelijk voldeden, wat hunne vaardigheid in het schrijven en rekenen betrof.

Voorloopig zoude genoeg zijn gedaan, wanneer in elk c

Residentie
 regentschap ééne school werd opgerigt. De kosten zouden daardoor van f 168000 tot op 21 maal f 2400 of f 50400 verminderen, welk getal van 21 voldoende kon worden geacht, zijnde er op Java, behalve Soerakarta, Djokjokarta, Buitenzorg, Krawang en Patjitan, zeventien residentieën, en zelfs in enkele groote residentieën eene tweede school zoude kunnen doen oprigten.

Wat de uitgaven voor de normale school aanging, moest overigens worden opgemerkt, dat deze, nadat aldaar een genoegzaam aantal onderwijzers zoude zijn gevormd, zouden verminderen. Intusschen zoude het getal van twintig kweekelingen-onderwijzers in betere verhouding zijn tot 21 dan tot 70 scholen.

Door het bovenstaande meende de waarnemend gouverneur-generaal Reijnst voldaan te hebben aan het verlangen van den minister. Hij kon echter niet nalaten nog melding te maken van den omslag, welke bij het Indisch bestuur weder zoude worden veroorzaakt door de regeling van het onderwijs onder de inlânders op den onderwerpelijken voet.

Veel omslag zou worden bespaard, en misschien zoude het ook voldoende zijn, indien ten behoeve der residentieën respectievelijk f 100 à f 200 koper's maands werd gesteld, om te worden besteed tot opleiding van een bekwaam inlandsch personeel van ambtenaren, zooals door den minister werd bedoeld; met vrijlating aan alle residenten om over die som te beschikken, naardat zij dit het doeltreffendst zouden oordeelen en zonder andere bemoeijing van het hoofdbestuur als het verlangen van een jaarlijksch verslag der resultaten en uitgaven.

* Op dit schrijven van de Indische regering antwoordde de minister Baud, dat ook naar zijn oordeel bij het, in de op te rigten scholen te geven onderwijs moesten gebezigd worden de bij ons gebruikelijke cijfers. Deze door ons van

de Arabieren en door de laatsten van de Indiërs ontleende teekens zijn daartoe veel geschikter dan de Javaansche, terwijl zij ook reeds lang bij de Javanen bekend en in gebruik zijn.

Maar zoo hij aan den eenen kant wilde toegeven, dat bij het onderwijs der Maleische taal het Romeinsche letterschrift gebezigd zoude worden, omdat dit schrift voor die taal, op Java, reeds lang in algemeen gebruik was, dan moest hij zich aan den anderen kant daartegen verklaren, wanneer het de op Java inheemsche talen gold.

Voor het Javaansch en Soendaasch zoude het inheemsche letterschrift moeten behouden blijven en het zou, naar zijn inzien, van geen het minste nut zijn, daarbij ook nog het Romeinsche letterschrift te onderwijzen.

Wanneer hij voorts de opgegeven begrootingen in verband beschouwde met de zwaarigheid, ten slotte van den Indischen brief in het midden gebracht, dan moest hij erkennen, dat die begrootingen, verminderd gelijk ze door den toenmaligen waarnemenden gouverneur-generaal waren voorgedragen, allezins geschikt, waren om voor het zoo heilzame plan tot oprigting der onderhavige scholen te doen terugdeinzen.

Naar zijne meening, zoude het voldoende zijn, wanneer de zaak geregeld werd op den volgenden voet:

<i>voor eene kweek- en normale school te Soerakarta</i>	
aan een Europeschen hoofdonderwijzer.	f 5000.—
aan een tweeden onderwijzer	„ 2400.—
aan tien kweekelingen ieder f 120.	„ 1200.—
schoolbehoeften	„ 100.—
te zamen	f 8700.—

Het kwam geheel overbodig voor om zich stipt te houden aan den regel, dat in elke residentie ééne school zoude zijn. Zoo zoude die te Bantam zeer wel kunnen dienen voor Bata-

via, die in de Preanger-Regentschappen voor Buitenzorg en Krawang, en die van Madioen voor Patjitan, terwijl te Djokjokarta geene school zoude noodig zijn. Naar dezen maatstaf zouden er slechts behoeven te zijn 16 provinciale scholen, voor welke respectvelijk zou kunnen worden toegestaan:

voor iedere provinciale school:

een onderwijzer	f 360.—
voor schoolbehoefden	„ 40.—
te zamen	f 400.—
of voor zestien scholen.	f 6400.—
en dus te zamen met de kweekschool te Soerakarta	f 15100.—
Indien hierbij nog werd gevoegd eene som van	„ 2300.—
voor reiskosten, die het bezoeken der opgerigte scholen door de onderwijzers der kweek- en normaalschool noodzakelijk vereischen zoude, dan zoude het geheel nederkomen op de som van	f 17400.—

Tot toelichting van deze begrooting voerde de minister nog aan, dat de som van f 2400.— voor een 2den onderwijzer aan de kweek- en normaal-school uitgetrokken, niet in haar geheel zoude gevorderd worden, indien deze betrekking werd opgedragen aan den heer J. A. Wilkens, onder genot eener toelage boven zijne toenmalige inkomsten. f 100 's maands kwamen daartoe toereikende voor. De andere f 1200.— zouden besteed kunnen worden aan eenen, tot onderwijzer op te leiden kweekeling van goeden aanleg, die ook reeds spoedig als secundant zoude kunnen werkzaam zijn, vooraal bij afwezigheid van een der onderwijzers tot inspectie der opgerigte scholen.

Voor het onderhoud van eenen tot provincialen onderwijzer op te leiden kweekeling was gerekend op eene som van f 120.— in het jaar, welke voldoende kon worden geacht.

Het getal van tien zulke kweekelingen voor zestien scholen zou slechts in de twee eerste jaren vereischt worden. Om later in de opengevallen plaatsen te voorzien zoude een twee- of drietal kweekelingen voldoende zijn. Men moest hierbij in het oog houden, dat het eenvoudig onderwijs, dat een Javaansche provinciale schoolmeester moet ontvangen, zeer wel binnen een jaar tijds voltooid kan zijn.

Voor lokalen was geene som uitgetrokken, omdat deze van bamboe door de bevolking zouden kunnen worden opgericht, zonder kosten van gouvernementswege of ook, omdat die, des noods, konden betaald worden uit de som, voor tractement van schoolmeesters uitgetrokken en voor schoolbehoeften, daar deze in het eerste jaar niet noodig zouden zijn. In allen gevalle zouden daaruit kunnen gevonden worden de onkosten voor het eerste, zeer eenvoudige huisraad der lokalen.

Voor premie aan den knapsten leerling eindelijk behoefde niets te worden uitgetrokken, omdat een boekgeschenk, uit de som voor schoolbehoeften te bestrijden, daartoe voldoende kon worden beschouwd.

In verband tot het voorafgegane verzocht de minister aan de Indische regering een definitief voorstel te doen, waarmede, wel is waar, eenigen tijd zoude verloopen, maar zoo lang de financiën niet geheel geregeld waren, zou in allen geval eene zaak, waaruit nieuwe uitgaven voortvloeiden, moeten blijven rusten.

Alvorens naar aanleiding van dit nieuwe plan van den minister een definitief voorstel te doen achtte de minister van staat, gouverneur-generaal J. J. Rochussen wenschelijk

de hoofden van gewestelijk bestuur op Java, alsmede de heeren C. F. Winter, J. F. G. Gericke, J. A. Wilkens en W. A. van den Ham ter zake te raadplegen.

Bij missive van den algemeenen secretaris van 27 December 1846, no. 2606ª werden dientengevolge de bedoelde ambtenaren en heeren verzocht hun gevoelens nopens de wijze, waarop het inlandsche onderwijs diende ingerigt te worden, kenbaar te maken.

De antwoorden, op deze circulaire in de maanden Januarij tot Mei 1847 ontvangen, waren op verscheidene punten zóó uiteenlopend, dat noodig werd geacht ter algemeene secretarie daarvan eene resumerende nota te maken.

Aan die nota, zamengesteld door den heer E. de Waal, ontleenen wij gemakshalve het volgende:

„In die antwoorden komen, behalve de beschouwingen, bepaaldelijk over het voorgedragen ontwerp handelende, verscheidene andere opmerkingen voor, welke het welligt niet geheel overbodig zal zijn mede te vermelden.

Men zal daarom de vrijheid nemen de ingebragte adviezen onder de volgende punten te rangschikken:

I. Over de behoefte aan onderwijs tot vorming van inlandsche ambtenaren.

II. Algemeene trekken van het bij de regering bestaand plan:

a. oprigting van scholen, bestuurd door inlandsche onderwijzers;

b. oprigting eener kweekschool voor onderwijzers;

c. programma van onderwijs.

III. Speciale voorgestelde bepalingen:

a. aantal residentie-scholen;

b. plaatsing der residentie-scholen;

c. plaatsing der kweekschool;

d. begrooting van kosten:

- 1°. algemeene opmerkingen;
- 2°. kosten der kweekschool, toelage aan de kweekelingen;
- 3°. kosten der residentie-scholen, bezoldiging der onderwijzers, schoolbehoeften, schoollokalen.

IV. Verschillende opmerkingen: stand, titel en leeftijd der onderwijzers in de residentie-scholen, leertijd op de kweekschool, beperkingen omtrent den stand en het aantal der leerlingen in de residentie-scholen, hunne huisvesting, schoolboeken.

Ad I. Over de behoefte aan onderwijs tot vorming van inlandsche ambtenaren.

Bijna eenstemmig wordt erkend, dat het hoogst noodig is, maatregelen te nemen tot betere opleiding van inlandsche ambtenaren.

Wel is waar (zoo luiden de berigten hoofdzakelijk), bestaat voor sommige jonge inlanders, hier en daar, gelegenheid om op de residentie-kantoren of onder de leiding van de controleurs der landelijke inkomsten en kultures de allernoodzakelijkste kundigheden te verkrijgen, doch dit onderwijs is wisselvallig en ongeregeld, en geheel afhankelijk van den goeden wil der Europeesche ambtenaren.

Enkele regenten of hoofden hebben uit eigen beweging privaat onderwijzers voor hunne kinderen aangenomen (*) of doen hen de voor kinderen van Europeanen bestemde scholen bezoeken, doch zij maken eene uitzondering op den algemeenen regel, en het gevolg is, dat verre de meeste inlandsche ambtenaren, bij hunne in diensttreiding, geen geregeld onderwijs hoegenaamd hebben genoten; terwijl toch de van hen gevorderde werkzaamheden dagelijks uitgebreider en belangrijker worden.

(*) De regent van Banjoemaas betaalt f 100,— 's maands aan eenen meester voor zijne kinderen.

Zoover uit de ingekomene berigten blijkt, is de residentie Preanger-Regentschappen de eenige, waar andere, dan godsdienstige scholen bestaan (*) en de resident roemt zeer de goede vruchten, welke uit dat onderwijs, in het belang van 's lands dienst, voortspruiten.

Ook de regenten, wier gevoelen omtrent de onderwerpelijke zaak door sommige adviseurs werd ingewonnen, gaven alle den wensch te kennen, dat van gouvernementswege in de bestaande behoefte mogt worden voorzien, en sommigen van hen verklaarden zich uit eigen beweging bereid hiertoe geldelijk bij te dragen (†).

Geheel verschillende van het gunstige oordeel dier overige adviseurs is dat van den resident van Djokjokarta, die de vrees te kennen geeft, dat door het geven van onderwijs de kiem worde gelegd van te spoedige zedelijke ontwikkeling des inlanders, welke, zegt hij, uit zelfbehoud, door ons behoort te worden vermeden; en daarom de uiterste omzigtigheid in de uitvoering der bestaande plannen aanbeveelt.

Van een ander beginsel uitgaande, is echter ook de resident van Bezoeki niet gunstig gezind voor het oprigten van scholen voor inlanders, onder Europeesche leiding.

(*) Te weten te Tjiandjoer, te Manoendjaja (Soekapoera) en te Trogong (Bandong), tellende de eerste 20 en de tweede 15 scholieren.

De school te Tjiandjoer is gevestigd in een lokaal van den dalem van den regent en staat onder diens onmiddelijk toezigt, met vermindering van alles, wat aan het onderwijs eene godsdienstige strekking zou kunnen geven.

Een geschikt inlander onderwijst hier geregeld 3 uren daags 20 jongelieden, waaronder 2 zonen van den regent, in het lezen en schrijven der Maleische taal, het Latijnsche en Arabische karakter, het lezen en schrijven der Soendasche taal en de eerste beginselen der rekenkunde.

De regent zorgt voor de aanschaffing van schrijfbehoeften en geeft eene geringe maandelijksche toelage aan den onderwijzer. De scholieren betalen niets.

(†) Banjoemas, Bagelen, Kediri.

De overtuiging namelijk van de moeilijkheid om geschikte Europeesche onderwijzers (voor de kweekschool) te vinden en de overweging, dat eene verkeerde leiding meer nadeel doet, dan het overlaten van den inlander aan het onderwijs, dat hij thans in overeenstemming met zijn geleidelijk vooruitgaan in beschaving geniet, doen hem adviseren om de uitvoering der plannen vooralsnog tot eene proeve te bepalen.

De overige (22) adviseurs geven alle met nadruk hunne overtuiging omtrent de groote behoefte aan onderwijs te kennen. Sommigen achten het zelfs wenschelijk, dat eenmaal het bezoeken van scholen of althans het bezit van zekere kundigheden als eene noodzakelijke voorwaarde worde gesteld aan allen, die onder de inlandsche ambtenaren op Java wenschen te worden opgenomen.

Ad II. Algemeene trekken van het bij de regering bestaand plan.

a. Oprigting van scholen voor toekomstige ambtenaren, bestuurd door inlandsche onderwijzers.

Twee adviseurs vreezen, dat het oprigten van scholen onder leiding van inlandsche onderwijzers niet aan de bedoeling zal beantwoorden, meenende zij, dat een inlander voor de directie eener school niet berekend is.

De één acht het daarom verkieselijk 2 à 3 scholen in het geheel op te rigten, aan het hoofd van ieder dier scholen eenen bekwamen Europeeschen onderwijzer te stellen en hun twee of drie inlandsche ondermeesters toe te voegen.

De ander geeft in overweging om de kinderen van Javaansche grooten en ambtenaren tot het onderwijs op de bestaande gouvernements lagere scholen toe te laten en speciaal daarvoor inlandsche onderwijzers aan die scholen toe te voegen; en voorts een instituut tot opleiding van inlandsche ambtenaren op eene grootere schaal daar te stellen.

in navolging van hetgeen daaromtrent in Britsch-Indië bestaat.

Het beginsel echter om inlanders op de Europesche scholen toe te laten wordt zeer nadrukkelijk bestreden door eenen derden adviseur en ook de overigen, voor zooveel zij het geven van onderrigt in het algemeen goedkeuren, vereenigen zich alle met het denkbeeld om het onderwijs op de residentie-scholen aan inlandsche meesters toe te vertrouwen.

b. Oprigting eener kweekschool voor inlandsche onderwijzers.

Door velen is aangemerkt, dat het niet vrij van bezwaren zal zijn de onderwijzers voor geheel Java op ééne school te vormen, daar toch de onderscheidene deelen van dit eiland en voornamelijk het Soendasche en Javaansche gedeelte onderling geheel verschillen in taal, zeden en gewoonten. De residenten van Cheribon en Rembang stellen daarom voor twee kweekscholen op te rigten, de eene in de residentie Cheribon voor het Soendasche en de andere in de residentie Samarang voor het Javasche deel.

Dit verschil van talen doet mede andere adviseurs vreezen, dat het moeilijk zal zijn een onderwijzer te vinden, die eene genoegzame kennis van de verschillende talen bezit, om aan het hoofd der kweekschool te staan.

Hierin zou echter kunnen worden voorzien door het onderwijs, wat de talen betreft, te verdeelen tusschen twee Europesche onderwijzers, als wanneer het niet noodig zal zijn, dat ieder van hen eene volledige kennis van beide talen of liever van de 4 talen, die op dit eiland worden gesproken (Javaansch, Maleisch, Soendaasch en Madureesch), bezit.

De resident van Tagal vreest, dat met de vorming van onderwijzers op die school te veel tijd zal verloopen en acht het verkieselijk onmiddelijk met de oprigting van residentie-scholen aan te vangen.

Met hetzelfde doel (het bespoedigen van de oprigting van residentie-scholen) stelt de adsistent-resident van Buitenzorg voor om de 10 eerste kweekelingen, die op de kweekschool tot onderwijzers zullen worden opgeleid, te kiezen uit de bekwaamste, jongste ambtenaren, die daartoe genegen mogten zijn, en om aan die tien eersten, wier vorming spoediger zou kunnen voltooid zijn, *f* 15 in plaats van *f* 10 's maands toelage toe te kennen.

Overigens schijnt de behoefte aan onderwijzers algemeen erkend te worden: de regent van Banjoemas zeide zelfs aan den resident aldaar, dat hij zich overtuigd hield, dat, indien maar in deze behoefte voorzien werd, het gouvernement zich geene verdere kosten zou behoeven te getroosten, vermits in deze kon worden voorzien uit bijdragen van de inlandsche hoofden.

c. Programma van onderwijs.

Het door de regering aangegeven programma wordt algemeen goedgekeurd.

Alleen de heer Gericke wenscht er eene belangrijke uitbreiding aan te geven en o. a. ook de Hollandsche taal aan de toekomstige inlandsche ambtenaren te doen onderwijzen, opdat deze taal eenmaal in hun verkeer met ons de Maleische taal vervange.

Uit de verschillende adviezen blijkt echter, dat bijna algemeen van het denkbeeld is uitgegaan, dat de Maleische taal een hoofdpunt van onderwijs in de verschillende residentie-scholen zal zijn, ook daar, waar de volkstaal Javaansch, Soendaasch of Madureesch is: dewijl het die taal is, welke op Java, in dienstzaken en in het dagelijksch verkeer met den inlander, door ons wordt gezegd.

Tot deze opvatting van de bedoeling der regering bestaat in der daad eenige grond in de bewoordingen, gezegd

in de circulaire van den algemeenen secretaris, wordende daar omtrent dit punt alleen gezegd:

„Het onderwijs zal handelen over de navolgende vakken:
 „a. het lezen en schrijven der volkstaal in het oorspronkelijke karakter en, voor zoo ver het Maleisch betreft, ook met het Latijnsch (Hollandsch) karakter.”

Het onderwijs der Maleische taal algemeen te maken zou echter waarschijnlijk strijdig zijn met de bedoelingen van den minister van koloniën, want in zijner Excellentie's missive van 16 Januarij 1845, l. A., no. 1/27 wordt dit deel van het programma van onderwijs opgegeven, als volgt:

„1°. Javaansch, Sundaasch of (voor de districten, waar de bevolking Maleisch spreekt) Maleisch lezen en schrijven;”
 terwijl de minister later, sprekende over het uitsluiten van het onderwijs in de Nederduitsche taal, zegt:

„dit berust op een tweeledig beginsel, dat men het te geven onderwijs niet onnoodig moet vermeederen door het leeren van eenige andere taal, dan die van het landschap, waar elke school is gevestigd, en dat men zich zorgvuldig moet wachten om, door het onderwijzen van de Nederduitsche taal, de oogmerken te verijdelen, waarmede voortaan van de Europeesche ambtenaren eene grondige kennis en eene dagelijksche beoefening der voorname talen van den Indischen Archipel worden gevergd.”

Het zal welligt niet overbodig zijn, de aandacht op dit punt te hebben gevestigd, dewijl eene letterlijke en algemeene toepassing van het in de ministeriële missive uitgedrukte denkbeeld, indien die mogelijk ware, zou medebrengen, dat ook het gebruik der Maleische taal in dienstzaken werd afgeschaft overal, waar die niet de volkstaal is, dat is, met uitzondering van de residentie Batavia, over geheel Java.

Wat voorts de overige vakken van onderwijs betreft,

wordt door den assistent-resident van Buitenzorg voorgesteld om, bij de landmeetkunde en het waterpassen, ook het architectonisch- en kaarten-teekenen te doen onderwijzen, alsmede om ook de lichamelijke vorming der leerlingen te bevorderen door aanmoediging van verschillende daartoe geschikte, bij den inlander, vroeger meer dan thans, gebruikelijke spelen.

Dezelfde adviseur doet voorts nog opmerken, dat het raadzaam zal zijn zorg te dragen, dat aan de scholieren gelegenheid gegeven worde om de mesigit geregeld te bezoeken en hun niet belet worde om, zoo zij of hunne ouders zulks verlangen, van eenen inlandschen geestelijke onderwijs te genieten.

Ad III. Speciale bepalingen.

a. Aantal residentie-scholen.

Door velen van degenen, die dit punt hebben aangevoerd, wordt betoogd, dat het wenschelijk is in iedere residentie eene school op te rigten, daar welligt anders 's gouvernements bedoelingen niet bereikt zouden worden, uithoofde van den weêrzin van eenigzins aanzienlijke inlanders om hunne kinderen ver van huis te zenden en vooral naar eene vreemde residentie, waar zij dikwijls geene familie-betrekkingen hebben en het hun dus aan gelegenheid zou ontbreken om die kinderen te onderhouden.

In denzelfden geest hebben zich hieromtrent verklaard de door den resident van Kediri geraadpleegde regenten van die residentie.

De resident der Preanger hoopt zelfs, dat later, wanneer er een genoegzaam aantal onderwijzers, hetzij op de kweekschool, hetzij op de residentie-scholen zal gevormd zijn, alsdan eene school in ieder regentschap zal kunnen worden opgericht.

De meerdere onkosten, welke uit de oprigting van meer dan 10 of 16 scholen zouden voortvloeijen, zouden naar veler oordeel kunnen bestreden worden uit bijdragen der belanghebbenden (gelijk straks nader zal worden aangetoond).

Bij de aanneming echter van een der beide door het gouvernement voorgestelde plannen verklaren zich 7 adviseurs voor de oprigting van 16 scholen en 5 adviseurs voor de oprigting van 10 scholen.

b. Plaatsing der residentie-scholen.

Omtrent dit punt hebben slechts enkele hun gevoelen te kennen gegeven.

De adsistent-resident van Buitenzorg gelooft, dat voor die afdeeling minder onmiddelijk nut van de oprigting eener school kan verwacht worden.

De resident van Cheribon stelt voor: Batavia voor dit onderwijs in te deelen bij Bantam, voorts Krawang bij Buitenzorg, Djokjokarta bij Kadoe, Patjitan bij Soerakarta, Madura bij Soerabaja en overigens in iedere residentie ééne school op te rigten.

De resident van Tagal doet een speciaal voorstel tot oprigting van eene school aldaar.

De resident van Pekalongan wenscht, ingeval tot de oprigting van 10 scholen wordt besloten, te Tagal de school te plaatsen voor Cheribon, Tagal en Pekalongan.

De resident van Samarang stelt, mede ingeval er 10 scholen worden opgerigt, vóór de school voor Samarang, Japara en Rembang te Patti, als het middelpunt dier drie residentien, te plaatsen.

De resident van Japara daarentegen wenscht in dat geval de school te Samarang geplaatst te zien, uithoofde van de vele daar voorhandene middelen van onderrigt.

De adsistent-resident van Patjitan geeft in overweging om de aanstaande ambtenaren dier afdeeling óf te Ma-

dioen of te Kediri en niet te Soerakarta, gelijk is voorgesteld, ter school te doen gaan.

De resident van Soerabaija ontraadt in het algemeen het vestigen der scholen op hoofd- en hof-plaatsen, op grond dat de scholieren daar aan te veel verleiding tot losbandigheid zijn bloot gesteld: en dit zelfde gevoelen geeft ook de adsistent-resident van Buitenzorg te kennen.

c. Plaatsing der kweekschool.

Het door de regering aangegeven denkbeeld, dat het niet raadzaam is Soerakarta te kiezen tot plaatsing der kweekschool, dewijl de aanstaande onderwijzers voor alle residentien hierdoor in de gelegenheid zouden komen, kennissen te maken en betrekkingen aan te knopen op de verblijfplaats der vorsten, wordt door de meeste adviseurs uitdrukkelijk beëamd.

Alleen de resident van Bezoeki en de heeren Winter en Wilkens zien er geen bezwaar in: zij meenen, dat de stand en de jaren der kweekelingen hen van zelve zal verhinderen in aanraking te komen met inlandsche grooten; hieromtrent wordt echter door den resident van Soerakarta opgemerkt, dat niet alleen de aanraking met inlandsche grooten, maar evenzeer die met mindere inlandsche hoofden in de vorstenlanden door inlandsche gouvèrnements ambtenaren behoort vermeden te worden.

Als geschikte plaatsen voor de kweekschool worden voorts aanbevolen:

Magelang of in het algemeen de Kadoe, door 8 adviseurs, gevende sommige als een voordeel dier residentie aan hare centrale ligging, gezond luchtgestel en de zuiverheid der daar gesprokene Javaansche taal, anderen de mindere verbastering van het inlandsch karakter door omgang met Europeanen, de weinige afleiding, welke de leerlingen daar zullen hebben, enz.

Salatiga door 4 adviseurs op grond mede van sommige der voor Magelang aangegevene gronden.

Samarang (de hoofdplaats) door 4 adviseurs, voornamelijk uit hoofde der vele daar voorhandene middelen van onderwijs.

Oengarang door 1 adviseur.

De residentie Samarang (zonder nadere bepaling van de plaats) door 2 adviseurs en voorts Pekalongan, Japara of Rembang, Madioen, Bagelen, Banjoemas of Kederi elk door 1 adviseur.

De residenten van Cheribon en Rembang, die, gelijk straks is genoteerd, voorstellen twee scholen op te richten, wenschen de ééne dier scholen in de residentie Cheribon en de andere in de residentie Samarang geplaatst te zien.

7. Begrooiting van kosten.

1°. Algemeene opmerkingen.

De door de regering opgegevene raming wordt door de meesten te laag geacht, zelfs in geval de residentie-scholen bepaald bleven tot het voorgestelde maximum 10—16.

Hierin zou echter volgens veler oordeel kunnen voorzien worden door bijdragen van de scholieren op de residentie-scholen of van hunne ouders en dit denkbeeld schijnt ook bij de inlandsche hoofden bijval te vinden.

De regent van Banjoemas en de regenten in de residentie Tagal verklaarden volgens het getuigenis der residenten uitdrukkelijk hunne bereidwilligheid daartoe.

Voor het cijfer dier bijdragen wordt voorgesteld:

door den resident van Madioen 3 à 6 gulden 'smaands;

door den resident van Tagal $1\frac{1}{2}$ pct. van de inkomsten der hoofden;

door den resident van Bagelen 1 pct. van die inkomsten, voor elk kind.

2°. Kosten der kweekschool.

In verband tot zijn voorstel om twee kweekscholen op

te rigten draagt de resident van Cheribon de volgende raming voor:

voor de Javaansche kweekschool:

1 Europeesch onderwijz. ad <i>f</i> 400 's maands.	<i>f</i> 4.800.—
12 kweekelingen ad <i>f</i> 120 's maands	„ 1.440.—
schoolbehoeften.	„ 400.—
	te zamen <i>f</i> 6.440.—

voor de Soendasche kweekschool:

1 Europeesch onderwijzer ad <i>f</i> 200 's maands.	<i>f</i> 2.400.—
4 kweekelingen ad <i>f</i> 120 's maands	„ 480.—
schoolbehoeften	„ 100.—
	te zamen <i>f</i> 2.980.—

en dus in het geheel *f* 9.420, d. i. evenveel, als in de missive van den algemeenen secretaris voor ééne kweekschool is geraamd.

De residenten van Pasoeroean, Soerakarta en Madioen wenschen de toelage der kweekelingen hooger te bepalen. De eerste stelt voor *f* 15 's maands, de tweede *f* 20.

De laatste betoogt, dat de kweekelingen, daar zij tot den fatsoenlijken stand zullen behooren, minstens voor hen en hunne volgelingen *f* 25 's maands moeten hebben, zelfs al voorziet het gouvernement in hun onderhoud door hen b. v. in een daartoe ingerigt gebouw te doen zamenwonen en aldaar het noodige te verstrekken en hij vreest, dat voor eene toelage van *f* 10 's maands zich geene fatsoenlijke inlanders tot kweekelingen zullen aanbieden.

De resident van Bantam geeft in overweging hun eene verdubbeling van inkomsten toe te kennen na een' bepaalden studie-tijd of na volbragt examen.

Overigens worden omtrent de kosten der kweekschool geene aanmerkingen gemaakt.

3°. Kosten der residentie-scholen. Bezoldiging der onderwijzers (volgens het voorstel *f* 30.)

Ook deze achten velen te laag. De resident van Tagal stelt voor hun *f* 75 'smaands toe te leggen, de resident van Soerakarta *f* 50.

De resident van Bantam geeft in overweging hunne inkomsten van 5 tot 5 jaar te verhoogen en in dien zin adviseert ook de resident van Pasoeroean.

De adsistent-resident van Buitenzorg stelt voor 3 klassen van onderwijzers te bepalen op *f* 20, *f* 30 en *f* 40 's maands.

Gelijk echter boven is aangemerkt, meenen velen, dat van de scholieren of van de ouders zonder bezwaar eene bijdrage kan gevorderd worden.

Dit wordt als op de gewoonten der Javanen gegrond voorgesteld door den resident van Madioen, die tevens voorstelt aan de onderwijzers tot belooning een ruimer aandeel in de sawah's toe te wijzen.

Schoolbehoeften.

f 40 (de som, die in het ontwerp wordt aangegeven) wordt als te laag beschouwd door 2 adviseurs, althans indien niet alleen de schoolboeken enz., maar ook de schrijf-behoeften daaruit moeten gevonden worden.

De overigen geven omtrent dit punt geen bepaald gevoelen te kennen.

Schoollokalen.

Ook voor het oprigten van lokalen wenschen enkele van gouvernementswege fondsen beschikbaar te zien stellen. De resident van Tagal stelt voor *f* 660, de resident van Pekalongan *f* 300.

De resident van Pasoeroean meent, dat hierin zal kunnen worden voorzien door vrijwillige inschrijvingen van de inlandsche hoofden.

Het schijnt echter de aandacht dier adviseurs ontgaan te zijn, dat in de missive van den algemeenen secretaris het denkbeeld wordt geopperd om hiertoe te besteden

de gelden (ƒ 400) voor iedere residentie-school aan te wijzen, zoolang deze scholen bij gebrek aan onderwijzers (die eerst op de kweekschool moeten gevormd worden) nog niet geopend zullen kunnen worden.

Voorts moet hier mede melding gemaakt worden van het voorstel van den adsistent-resident van Patjitan, om namelijk aan de scholieren dier adsistent-residentie, behoefde van de noodzakelijkheid, waarin zij volgens het aangegeven ontwerp zullen zijn, om in eene andere residentie school te gaan, een' onderstand van ƒ 10 's maands toe te leggen, te vinden uit eene contributie, welke zou worden betaald door die scholieren, welke in de nabijheid der mede voor Patjitan te bestemmen residentie-school te huis behooren.

Ad IV. Verschillende opmerkingen.

Onderwijzers in de scholen-residentie.

De adsistent-resident van Buitenzorg en de resident van Tagal stellen voor aan de onderwijzers zekere distinctien toe te kennen, b. v. (Tagal) de staatsie van groot mantri, zooals die bepaald is bij art. 5 van staatsblad 1824, no. 13.

De titel van goeroe, in het ontwerp voorgesteld, wordt door de meesten stilzwijgend, door sommigen uitdrukkelijk goedgekeurd.

Enkelen daarentegen beschouwen dien titel als minder geschikt.

De resident van Tagal zegt, dat, vermits die titel van geestelijken oorsprong of bedoeling is, hij aan velen minder welgevallig zal zijn en stelt voor den naam van mantri adjaran basa te kiezen.

De resident van Pekalongan zegt, dat de titel van goeroe alleen past voor menschen van zekeren, ja zelfs van gevorderden leeftijd, en dat een jeugdige Javaansche on-

derwijzer door het dragen van dien titel zich bij zijne landgenoten bespottelijk zou maken.

Dezelfde adviseur merkt echter op, dat het ook in andere opzichten wenschelijk is, dat tot onderwijzers geene jeugdige menschen benoemd worden, daar een Javaan op jeugdigen leeftijd te zeer wordt geleid door zijne zucht tot het najagen van zinnelijke vermaken.

Volgens de residenten van Pekalongan, Madioen en Soerabaja is het mede van aanbelang, dat de onderwijzers geene menschen van geringe afkomst zijn, dewijl de Javaan op dit punt naauwlettend is.

Uit een ander oogpunt (namelijk, opdat spoediger tot oprigting van residentie-scholen kunne worden overgegaan) stelt de adsistent-resident van Buitenzorg voor om de eerste kweekelingen, die tot onderwijzers zullen worden opgeleid, te kiezen uit de bekwaamste jeugdige ambtenaren, daar de vorming van deze spoediger voltooid kan zijn dan van geheel ongeoeffenden, doende hij tevens opmerken, dat het aantal kweekelingen niet te laag moet worden gesteld, ten einde meer keus van onderwijzers te hebben; kunnende de overschietende altijd met vrucht als schrijvers gebruikt worden.

Leertijd der kweekelingen.

Omtrent dit punt wordt door de meesten of door genoegzaam allen het stilzwijgen bewaard.

De resident van Soerakarta oordeelt twee jaar voldoende.

De resident van Samarang daarentegen, dat tot vorming van eenen onderwijzer minstens 3 à 4 jaar noodig zal zijn.

Leerlingen op de residentie-scholen.

Daar de aristocratie onder de inlandsche ambtenaren op Java zulk eene groote plaats bekleedt, zijn de meesten van

gevoelen, dat ook het onderwijs voor aanstaande ambtenaren zich bepalen móet tot zonen van ambtenaren.

De adsistent-resident van Buitenzorg doet echter opmerken, dat, hoezeer bij de keus van regenten het beginsel van erf-opvolging is aangenomen, dit geenzins toepasselijk is op de keus van mindere hoofden, waarvan de bekwaamste dikwijls uit lageren stand afkomstig zijn, waarom hij het niet raadzaam acht beperkende bepalingen omtrent den stand der leerlingen te maken.

Hij echter en enkele anderen beschouwen het als wenschelijk, dat het aantal scholieren op de residentie-scholen niet grooter worde, dan voor de behoefte aan ambtenaren vereischt wordt, daar diegenen, welke eens op die scholen geweest zijn, er steeds aanspraak op zullen maken om als ambtenaren geplaatst te worden.

De residenten van Kadoe, Pasoeroean, Madioen, Kediri en de adsistent-resident van Patjitan wenschen, gedeeltelijk om die reden, gedeeltelijk opdat het getal leerlingen de krachten van den onderwijzer niet te boven ga, beperkende bepalingen omtrent de toelating van leerlingen daar te stellen, b. v. door bepaling van het getal scholieren van iedere residentie-school of door als regel vast te stellen, dat niemand meer dan één of twee zijner zoons te gelijk ter school kan zenden of door de toelating te verbinden aan eene vergunning van het plaatselijk bestuur of zelfs van het algemeen bestuur.

De straks genoemde adviseur (de adsistent-resident van Buitenzorg) vertrouwt echter, dat de kosten, voor de meeste ouders aan het schoolgaan hunner kinderen verbonden, en des noodig de vordering van eenig schoolgeld van zelve zullen beletten, dat het getal leerlingen te groot worde.

Voorts wordt nog door sommigen gewezen op de nuttigheid om de scholieren te zamen te doen inwonen bij den onderwijzer, zoowel ten einde hen daardoor onder gesta-

dig opzigt te stellen, als ten einde voor de ouders de moeilijkheden en kosten van het onderhoud hunner kinderen op eene vreemde plaats te verligten.

Schoolboeken.

Eindelijk moet hier nog melding worden gemaakt van de opmerking, door de heeren Gericke, Winter en Wilkens in het midden gebragt en door den resident van Soerakarta beaamd, dat namelijk, alvorens tot de oprigting van scholen over te gaan, moet worden voorzien in het volslagen gemis aan leer- en leesboeken in de verschillende inlandsche talen.

Recapitulatie.

De uitgebragte adviezen over al deze verschillende punten kortelijk resumerende, dan verkrijgt men de volgende resultaten:

dat bijna eenstemmig wordt erkend (*), dat er groote behoefte bestaat aan scholen tot opleiding van inlandsche ambtenaren op Java;

dat het door de regering aangegeven programma van onderwijs algemeen wordt goedgekeurd;

doch dat bijna alle adviseurs ook het algemeen onderwijs der Maleische taal als noodzakelijk beschouwen;

dat ook de oprigting eener kweekschool tot vorming van inlandsche onderwijzers vrij algemeen nuttig wordt geacht, doch dat door enkelen de oprigting van twee kweekscholen, ééne voor het Javaansche en ééne voor het Soendasche deel des eilands, wordt aanbevolen;

dat omtrent de plaatsing der kweekschool veel verschil van gevoelen heerscht, prijzende echter de meesten

(*) Vele residenten zijn op dit onderwerp teruggekomen in het algemeen verslag hunner residentie over 1846 en dringen nogmaals op de oprigting van scholen aan.

de residentieën Kadoe of Samarang daartoe aan, en dat bijna allen toestemmen, dat Soerakarta niet de geschikte plaats zou zijn;

dat slechts een paar adviseurs hun gevoelen hebben geuit omtrent den duur van den leertijd op de kweek-school en dat van deze beide de één twee en de ander drie à vier jaar ais noodzakelijk beschouwt;

dat voorts velen in iedere residentie eene provinciale school wenschen te zien oprigten, en dat slechts eene kleine minderheid zich met het denkbeeld van de oprigting van 10 scholen vereenigt;

dat de gemaakte begrooting door velen te laag wordt geschat, met name:

de bezoldiging der onderwijzers in de residentie-scholen ad *f* 30 's maands, voor welke door sommigen *f* 50 of *f* 75 wordt voorgesteld;

de toelage aan de kweekelingen der kweek-school ad *f* 10 's maands, voor welke door verschillende adviseurs *f* 15 à *f* 20, ja *f* 25 wordt noodig geacht;

de som voor schoolbehoeften bij de residentie-scholen (ad *f* 40 's jaars);

en dat ook enkelen van regeringswege gelden beschikbaar wenschen te zien stellen voor de eerste oprigting van schoollokalen;

dat echter volgens veler oordeel, ook van regenten, in de ongenoegzaamheid der voor de residentie-scholen begroote gelden kan worden voorzien door bijdragen van de ouders der scholieren of van de inlandsche ambtenaren in het algemeen, wordende voor het cijfer dier bijdragen aangegeven 3 tot 6 gulden 's maands voor ieder kind, dan wel 1 of 1/2 pct. van de inkomsten der inlandsche ambtenaren;

dat omtrent den voorgestelden titel van goeroe voor de onderwijzers in de residentie-scholen zeer verschillend wordt

geoordeeld, beschouwende één dien titel als zeer ongepast; eindelijk dat door vier adviseurs wordt betoogd, dat het noodig is, alvorens tot de oprigting van scholen over te gaan, te voorzien in het volslagen gebrek aan leer- en leesboeken in de verschillende inlandsche talen."

Nadat de gouverneur-generaal Rochussen door eene reis over Java nader met de plaatselijke omstandigheden was bekend geworden en met den raad van N. I. van gedachten gewisseld had over de onderhavige quaestie, deelde Z. Exc. bij missive van 20 April 1848, no. 214/9 als zijn gevoelen ter zake aan den minister van koloniën mede, dat het wel geen twijfel kan lijden, dat om den inlander door den inlander te besturen het nuttig en noodig is bekwame inlandsche hoofden te vormen.

De noodzakelijkheid daarvan was op nieuw gebleken bij de overweging omtrent het nieuwe reglement op de justitie en policie onder den inlander, waarbij eene veel ruimere mate van onderrigt en beschaving wordt verondersteld, dan werkelijk bestond.

Algemeen was dan ook de bijval, dien het plan tot oprigting van scholen, zoowel bij de Europeesche hoofden der plaatselijke besturen, als bij de door sommigen hunner geraadpleegde inlandsche regenten had gevonden en de bedenkingen, tegen het daartoe betrekkelijk voorstel geopperd, waren meestal van ondergeschikten aard.

Er was evenwel een voornaam punt, waarop de gouverneur-generaal in 't bijzonder de aandacht van den minister moest vestigen.

Van het beginsel uitgaande, dat de scholen bestemd zouden zijn voor toekomstige inlandsche ambtenaren en dat alzoo het hoofdoel was de leerlingen die bekwaamheden te doen verkrijgen, welke hun eenmaal als ambtenaren konden te pas komen, zoo moest noodwendig een van de hoofd-onderwerpen van onderrigt zijn het lezen en

schrijven der taal, van welke het Nederlandsche gezag zich bedient in zijne betrekking met de inlandsche hoofden.

Op Java was, met uitzondering van de vorstenlanden en van de nieuwe residentien, het Maleisch de taal, welke als zoodanig werd gebruikt en in dien zin was dan ook door bijna alle geraadpleegde personen van het onderwijs der Maleische taal melding gemaakt.

Daarentegen werd in het programma van onderwijs, voorkomende in de ministeriële dépêche van 16 Januarij 1845, l. A, no. 1/27 alleen gesproken van de taal van het landschap, waar elke school is gevestigd en meende de heer Rochussen zoowel hieruit, als uit het verder voorkomende in dien brief, te moeten opmaken, dat de bedoeling was om ook in dienstzaken voortaan de Maleische taal uit te sluiten overal, waar zij niet de landtaal is.

Het kwam hem voor, dat hiertegen groote en onoverkomelijke zwaarigheden bestonden.

De landtaal toch op Java is voor Batavia en een gedeelte van Krawang en Buitenzorg het Maleisch, voor een deel van Bantam, Buitenzorg en Krawang en voor de Preanger-Regentschappen en Cheribon het Soendaasch, voor Tagal, Pekalongan, Samarang, Japara, Rembang, Banjoemas, Bagelen, Kadoe, Djokjokarta, Soerakarta, Madioen, Kediri en Patjitan het Javaansch, voor Soerabaija, Madoera, Pasoeroean en Bezoeki gedeeltelijk het Javaansch, gedeeltelijk het Madoereesch en hoezeer deze vier verschillende talen of dialecten alle onderling naauw verwant en van eenen gemeenschappelijken oorsprong afgeleid zijn, zoo heeft evenwel ieder daarvan zich zoo eigenaardig ontwikkeld en verschillen zij onderling zoo veel, dat voor hem, die slechts ééne dezer talen heeft aangeleerd, de drie overigen onverstaanbaar zijn.

Een Nederlandsch ambtenaar, al bleef hij uitsluitend op Java gevestigd, zou derhalve die vier talen moeten kennen of aanleeren.

Bij het gouvernement zouden geschriften in al die verschillende talen inkomen, als bijlagen tot voordragten en rapporten en de behandeling van zaken zou belemmerd, ja bijna onmogelijk worden.

En wilde men geene ambtenaren uitsluitend voor Java bestemmen en ook in de buitenbezittingen tot beginsel aannemen om dienstzaken met de hoofden te behandelen in de taal van ieder gewest, dan zou het aantal talen, hetwelk ieder ambtenaar behoorde te kennen, nog vermeerderen. Welligt zou men hiertegen aanvoeren, dat onmogelijkheid om dit stelsel voor alle onze bezittingen aan te nemen geenzins belet, dat het althans voor een gedeelte kan gelden; dat het eiland Java verreweg de belangrijkste van al onze bezittingen is, en dat de Javaansche taal in het grootste en bevolkste deel van dit eiland de volkstaal is, zoodat althans voor dat deel de Javaansche taal met uitsluiting van de Maleische, als officiële taal zou kunnen aangenomen worden.

Doch ook dit achtte de heer Rochussen ondoenlijk. Wel is waar, was het Javaansch meer het onderwerp van beoefening, dan vroeger, doch die taal scheen hem toe voor den Europeaan hoogst moeilijk te zijn.

Het voormalig instituut te Soerakarta had maar weinig ambtenaren opgeleverd, die zich verstaanbaar in het Javaansch konden uitdrukken en zeer enkelen, die het schreven, en daar kon men toch de praktijk voegen bij de theorie.

Aannemende, dat deze laatste aan de academie te Delft volkomen zoude worden onderwezen en dat het meerendeel der kweekelingen zich vlijtig zoude toeleggen, dan toch scheen uit de tot dus verre verkregen ondervinding te mogen worden opgemaakt, dat zij niet dan na een belangrijk tijdsverloop en na langdurige oefening op Java zelve genoegzaam kennis der taal zouden bezitten om er zich in de praktijk van te

bedienen en nog zouden de Delftsche kweekelingen bij voortdoring slechts een gedeelte der ambtenaren uitmaken en zouden er, vooral onder de lagere rangen, een aantal blijven, die geen onderwijs te Delft hadden genoten.

Daarenboven moet het Javaansch door de eigenaardige onderscheiding in de taal naar gelang van het standpunt van dengenen, die spreekt of schrijft, en van dengenen, tot wien gesproken of geschreven wordt, groote moeilijkheden opleveren in de betrekkingen tusschen de ambtenaren van de overheerschende tot die van de overheerschte natie, moeilijkheden, welke door het Maleisch vermeden worden.

De heeren Winter en Wilkens te Soerakarta en van den Bergh te Djokjokarta, die meer dan iemand in het Javaansch bedreven konden en moesten zijn, spraken tot de inlandsche vorsten en grooten altijd Maleisch, hetzij dan om de moeilijkheid der Javaansche taal of van hare uitspraak in het algemeen, hetzij om de moeilijkheid der zoo even aangegevene onderscheiding.

Uit welk oogpunt hij dus ook de zaak beschouwde, meende de gouverneur-generaal als beginsel te moeten stellen, dat de Javaansche taal niet geschikt is om de taal te worden, waarin het Nederlandsche bestuur de officiële betrekkingen met de inlandsche ambtenaren onderhoudt, en hij verwachtte, dat de heer Wilkens, die toenmaals in Nederland was, niet zoude aarzelen deze meening te bevestigen.

Het Maleisch is de lingua franca van den geheelen Indischen archipel, de taal, van welke alle personen van verschillende natiën bij onderling verkeer zich bedienen, de Maleijer en de Javaan, de Arabier en de Chinees, de Boeginees en de Makassaar, de Balinees en de Dajakker.

De meeste inlanders en vooral de Javanen schenen die taal met weinig moeite aan te leeren; bijna alle hoofden op Java verstonden en schreven haar.

Uit dit alles meende de heer Rochussen de gevolgtrekking te mogen maken, dat niet de taal van ieder gewest, maar de Maleische taal in ons verkeer met de inlandsche hoofden moet worden gebruikt.

Deze gevolgtrekking nam echter niets weg van de nuttigheid en noodzakelijkheid, dat de Europesche ambtenaren ook de overige talen en bijzonder het Javaansch leeren verstaan, spreken en zelfs schrijven. Zijn zij in het regterlijke vak, dan kunnen zij den beschuldigde en de getuigen zonder behulp van een tolk verstaan; zijn zij in het administrative, dan kunnen zij zich door de bevolking doen begrijpen, zonder tusschenkomst van de hoofden en in vele gevallen kan dit nuttig zijn en hunnen invloed verhoogen.

Doch in tegenstelling daarvan moet op scholen, hoofdzakelijk, ja uitsluitend bestemd tot opleiding van inlandsche ambtenaren, het leeren lezen en schrijven der Maleische taal hoofdzaak en het onderwijs der landstaal nevenzaak zijn.

Na dit een en ander te hebben doen voorafgaan, ging de gouverneur-generaal over tot de meer omstandige behandeling van het door den minister voorgestelde plan.

Zooals het laatstelijk, eenigzins gewijzigd aan het Indische bestuur in overweging was gegeven, kwam dit plan hoofdzakelijk op het volgende neder:

a op verschillende punten van het eiland Java 16 scholen op te rigten, bestuurd door inlandsche onderwijzers;

b tot vorming dier onderwijzers eene kweekschool op te rigten te Soerakarta, onder Europesche leiding;

c het onderwijs te bepalen tot lezen en schrijven, spraakleer, beginselen der rekenkunde, aardrijkskunde van Java en omliggende landen, practische landmeetkunde en waterpassen;

d aan het onderwijs eene zedekundige strekking te geven

door het uitsluitend bezigen van daartoe geschikte leer- en leesboeken:

terwijl voorts de kosten werden geraamd, als volgt:

voor eene kweek- en normaal-school te Soerakarta:

aan een Europeschen hoofdonderwijzer	f 5000.—
„ een tweeden onderwijzer	„ 2400.—
„ tien kweekelingen ieder f 120	„ 1200.—
„ schoolbehoeften	„ 100.—
	<hr/>
te zamen	f 8700.—

voor iedere provinciale school:

aan een onderwijzer	f 360.—
„ schoolbehoeften	„ 40.—
	<hr/>
te zamen	f 400.—
of voor zestien scholen	f 6400.—
voor reiskosten van de onderwijzers der kweek- en normaal-school	„ 2300.—
	<hr/>
Totaal	f 17400.—

De opmerkingen, tot welke dit plan aanleiding had gegeven, waren de volgende:

1° dat het verkieslijk was, zoo veel mogelijk, in iedere residentie ééne school op te rigten, daar welligt anders gouvernements bedoelingen niet bereikt zouden worden uithoofde van den weerzin van eenigzins aanzienlijke inlanders om hunne kinderen ver van huis te zenden en vooral naar eene vreemde residentie, waar zij dikwijls geene familie-betrekkingen hebben;

[Ten einde aan dit bezwaar te gemoet te komen zonder toch de scholen te zeer te vermenigvuldigen kwam het wenschelijk voor het getal in stede van op 16, op 20 te stellen.

Tot verdere aanmoediging van het bezoeken der scholen zou het gouvernement kunnen verklaren, dat bij de keuzen ter vervulling van ambtsbetrekkingen gunstig ge-

let zoude worden op de personen, die op de scholen onderwezen en bekwaam geworden waren.

Mogt later blijken, dat het aantal scholieren te groot werd of dat velen de scholen bezochten, die door afkomst minder geschikt waren om ambtenaar te worden, dan zouden voor beide punten beperkende bepalingen kunnen worden ingevoerd.]

2° dat het bedenkelijk was de kweekschool voor onderwijzers te Soerakarta te vestigen, dewijl de kweekelingen daardoor in de gelegenheid zouden komen om kennissen te maken en betrekkingen aan te knopen op de verblijfplaats der vorsten, hetgeen uit een staatkundig oogpunt liever vermeden moest worden; zoodat het beter voorkwam eenig ander centraalpunt op gouvernements inmediaat gebied te kiezen b. v. Magelang, hetgeen zich ook in alle andere opzigten aanbeval;

3° dat, bij eene vermeerdering van het aantal residentie-scholen, ook het aantal leerlingen der kweekschool hooger moest worden gesteld en dat het bovendien in ieder geval nuttig zoude zijn meer kweekelingen te vormen, dan juist vereischt werden tot vervulling der openvallende onderwijzers plaatsen, ten einde de bekwaamste onder hen te kunnen verkiezen tot onderwijzers, kunnende van de overigen steeds met vrucht als schrijvers of in eenige andere betrekking voor 's lands dienst gebruik worden gemaakt;

[Het getal kweekelingen zoude dus aanvankelijk op twintig kunnen worden gesteld, en voor den vervolge normaal op vijftien.

Ten einde voorts spoediger tot het oprigten althans van enkele residentie-scholen te kunnen overgaan zoude onder de eerste kweekelingen een tiental jongelingen kunnen worden opgenomen, die reeds eenige kennis hadden en dus in korteren tijd gevormd konden worden b. v. aanbevelingswaardige inlandsche ambtenaren.]

4° dat het moeilijk zoude zijn een of twee onderwijzers te vinden, die eene genoegzame kennis bezitten van de verschillende talen, waarin onderwijs gegeven moet worden, zoodat er buiten den hoofdonderwijzer minstens twee hulponderwijzers behoorden te worden aangesteld;

5° dat de gemaakte begrooting van kosten te laag was, zelfs indien het getal residentie-scholen tot het voorgestelde cijfer van 16 bepaald bleef, en dat met name te laag scheen gesteld te zijn de toelage van de kweekelingen (ƒ 10 's maands), de bezoldiging der onderwijzers in de residentie-scholen (ƒ 30.— 's maands) en de gelden voor schoolbehoefte bestemd (voor de kweekeschool ƒ 100.— en voor iedere residentie-school ƒ 40.— 's jaars) en dat ook voor de oprigting van lokalen gelden beschikbaar dienden te worden gesteld, dewijl het billijk was voor dit onderwerp zoo weinig mogelijk diensten van de bevolking te verlangen, zonder betaling.

Wat betref de ongenoegzaamheid van de bezoldiging der onderwijzers en van de gelden, voor schoolbehoefte bestemd, zoo zoude hierin grootendeels kunnen worden voorzien door van de ouders dergenen, die de residentie-scholen zouden bezoeken, een schoolgeld te vorderen van ƒ 1.— tot ƒ 10.— 's maands, te berekenen naar mate van hunnen rang of bemiddeldheid; tevens zoude aan de onderwijzers voor elke vijf jaren dienst eene vermeerdering van bezoldiging van ƒ 5.— 's maands kunnen worden verleend met bepaling, dat die verhooging niet meer dan ƒ 20.— en dus hunne geheele bezoldiging niet meer dan ƒ 50.— zoude bedragen.

In hoe verre eene toelage van ƒ 10.— 's maands voor de kweekelingen der normaal-school onvoldoende zoude zijn om geschikte jongelieden uit te lokken zich daartoe aan te melden, dit zoude het best door de ondervinding kunnen blijken.

De toelage zoude derhalve voorloopig op ƒ 10.— bepaald

kunnen blijven, met vrijlating om die des noodig op *f* 12.— dan wel op *f* 16.— te bepalen.

Voor de oprigting van lokalen eindelijk zoude gedurende den tijd, dat alle of sommige residentie-scholen bij gebreke aan onderwijzers nog niet geopend waren, de voor die scholen bestemde gelden kunnen worden besteed.

Dit een en ander aannemende, zouden derhalve de kosten moeten worden geraamd, als volgt:

voor eene kweek- en normaal-school:

aan eenen Europeschen hoofdonderwijzer. . .	<i>f</i> 5000.—
„ twee of drie hulponderwijzers op eene bezoldiging van <i>f</i> 100 of <i>f</i> 150 's maands. „	4500.—
„ vijftien kweekelingen, ieder <i>f</i> 10 of <i>f</i> 15 's maands, stel	„ 2250.—
„ schrijfbehoeften	„ 500.—
„ onderhoud van het schoollokaal	„ 50.—
	te zamen <i>f</i> 12300.—

voor iedere provinciale of residentie-school:

aan een onderw. <i>f</i> 30 à <i>f</i> 50 's maands <i>f</i> 480.—	
„ schoolbehoeften.	„ 40.—
	te zamen <i>f</i> 520.—
of voor twintig scholen.	<i>f</i> 10400.—
voor reiskosten van de onderw. der kweekschool „	2300.—
	Totaal <i>f</i> 25000.—

Overigens behoefde nauwelijks gezegd te worden, dat onder de bovenstaande opmerkingen veel voorkwam, hetwelk in voorbaat noch kon, noch behoefde geregeld te worden, en daarenboven tot de bijzonderheden van uitvoering behoorde, welke uit den aard der zaak aan het Indische bestuur moesten overgelaten worden.

De gouverneur-generaal gaf derhalve aan den minister in overweging om aan den Koning voor te stellen, het Indisch bestuur te magtigen om ter zake van het onder-

wijs onder den inlander eene post van *f* 25000.— op de be-
grooting van algemeene sommen te brengen, met vrijla-
ting om de aanwending dier gelden zoodanig te regelen,
als overeenkomstig de voren ontwikkelde grondslagen in
het belang der zaak nuttig en noodig zoude voorkomen.

De minister van marine en kolonien ad interim, J. C.
Rijk stelde dezen brief in handen van den hoogleeraar T.
Roorda, die ook reeds vroeger door den minister Baud
over de zaak van het inlandsche onderwijs op Java ge-
raadpleegd was en nu bij schrijven van 17 Julij 1848 de
navolgende critiek op den Indischen brief leverde, welke
critiek hier opgenomen wordt, omdat zij niet zonder in-
vloed is gebleven op de handelingen van de Indische rege-
ring ter zake:

„Wat vooreerst het voorname punt betreft, schreef de
heer Roorda, dat in den brief van Zijne Excellentie den gou-
verneur-generaal van den 20sten April jl. behandeld wordt,
zoo kan ik mij zeer wel vereenigen met de daar betoogde
stelling, dat het wenschelijk is, dat in de op te rigtene
scholen op Java overal ook het gewone Maleisch en het
schrijven daarvan met Romeinsche karakters onderwezen
worde; als ook, in het algemeen, met hetgeen daarvoor
als grond wordt aangevoerd, dat die taal in het verkeer
van het Nederlandsche gouvernement met de inlandsche
hoofden in dienstzaken niet wel uitgesloten zal kunnen
worden. Omtrent eenige in dit betoog voorkomende bij-
zonderheden zij het mij echter vergund het een en ander
in het midden te brengen, dat naar mijn oordeel dienstig
zal kunnen zijn, om misvatting of verkeerde gevolgtrek-
kingen voor te komen.

„Zoo geloof ik in de eerste plaats niet, dat het bij het
dezerzijds voorgestelde plan tot oprigting van scholen voor
den inlander op Java juist de bedoeling geweest zou zijn,
om ook in dienstzaken voortaan de Maleische taal uit te
sluiten overal, waar zij niet de landtaal is.

„Bij hetgeen verder daarbij gezegd wordt, moet ik de opmerking maken, dat de inlandsehe hoofden op Madoera, gelijk zij van Javaansche afkomst zijn, zoo het Javaansch en niet het Madoereesch als hunne moedertaal beschouwen en ook, wanneer zij zich niet van het Maleisch bedienen, in het Javaansch en niet in het Madoereesch gewoon zijn te corresponderen. — Ook is het ons nog niet genoegzaam bekend, in hoe verre het Madoereesch werkelijk als eene afzonderlijke taaltak te beschouwen zij, dan slechts als een gewestelijk dialect van het Javaansch, gelijk ieder afzonderlijk gewest zulk een bijzonder dialect als volkstaal heeft.

„Tegen het gebruik der Javaansche taal wordt aangemerkt, dat deze taal voor den Europeaan hoogst moeilijk schijnt te zijn, en als bewijs wordt daarvoor aangevoerd, dat het voormalig instituut te Soerakarta maar eenige ambtenaren heeft opgeleverd, die zich verstaanbaar in het Javaansch kunnen uitdrukken, en zeer enkelen, die het schrijven. Maar, dat dit instituut geene betere uitkomsten heeft opgeleverd, daarvoor kunnen immers vele andere oorzaken bestaan hebben, waarvan het genoeg zal zijn deze eene te noemen, dat het toen nog ten eenen male ontbrak aan de noodige hulpmiddelen om die taal goed te onderwijzen en zich daarin bij voortdaring te oefenen. — In vergelijking van het gewoon of laag Maleisch kan het Javaansch zeker eene moeilijke taal genoemd worden: maar moeilijker dan elke andere vreemde taal is het niet en de eerste beginselen zijn zelfs zeer gemakkelijk. Wel is de taal zeer rijk en men kan dus zeer lang die taal beoefenen, eer men haren ganschen rijkdom zich eigen gemaakt heeft, maar dezen rijkdom der taal heeft men niet noodig om er zich in gesprekken en brieven over dagelijksche en gewone zaken met gemak van te bedienen.

„Tot juiste beoordeeling van hetgeen op bladz. 3 van den Indischen brief wordt aangevoerd, zal het best zijn het getuigenis van den heer Wilkens, die thans hier is en wien ik daaromtrent nagevraagd heb, hier mede te deelen. Deze heer verzekert mij, dat de heer Winter en hij zelf wel degelijk met allerlei grooten gewoon zijn Javaansch te spreken en dat de aard van de taal daartegen geene de minste moeilijkheid oplevert.

„De vorst spreekt, wel is waar, altijd met hen in het Maleisch, maar schijnt dit te doen, omdat hij vreest hen te zullen beleedigen, indien hij, wat hij toch als vorst niet anders kan, hen in Ngoko of laag Javaansch aansprak, — eene vrees, die echter ongegrond is, daar die heeren zich daardoor volstrekt niet beleedigd zouden achten. Om dezelfde reden spreekt ook de prins Mangkoe Negarâ tot die heeren Maleisch, wanneer er andere Javanen bij tegenwoordig zijn: maar de heer Wilkens zegt mij, dat deze prins, als hij met hem alleen is, gewoonlijk Javaansch begint te spreken en hem dan in Madijâ, dat is de taal der gemeenzaamheid, aanspreekt.

„Wel zijn er nog een paar andere pangerans, die altijd met die beide heeren Maleisch spreken, maar daarvoor kan wel geene andere reden bestaan, dan dat zij dit altijd zoo gedaan hebben.

„Dat de reden daarvoor niet in den aard der Javaansche taal ligt, kan genoegzaam daaruit blijken, dat beide heeren met den rijksbestierder altijd Javaansch spreken. Zij bedienen zich dan van weerszijden van het krâmâ of zogenoemd hoog Javaansch, hetgeen de taal der beleefdheid is, waarin personen van rang en aanzien gewoon zijn tegen elkander te spreken en zoo van weerskanten beleefd blijven. Van deze zelfde beleefde en meest beschaafde taal moeten natuurlijk ook de Nederlandsche ambtenaren en de Javaansche hoofden jegens elkander in het spreken en

schrijven gebruik maken, en dit kan volstrekt geene moeilijkheid opleveren. In de tweede alinea wordt ook nog gesproken van de moeilijkheid der uitspraak van het Javaansch, alsof deze ook eene zwaarigheid zou kunnen opleveren tegen het gebruik van deze taal tot de inlandsche grooten. Maar die uitspraak heeft voor den Nederlander geene de minste moeilijkheid, en ik kan mij volstrekt niet begrepen, hoe het mogelijk is te onderstellen, dat de heeren Winter, Wilkens en van den Bergh daardoor misschien zouden teruggehouden worden, om met de Javaansche vorsten en grooten Javaansch te spreken. Uit alles blijkt het mij, dat hetgeen in dezen brief van Zijne Excellentie den gouverneur-generaal omtrent de Javaansche taal gezegd wordt, gevloeid is uit mededeelingen van menschen, die met die taal of slechts zeer oppervlakkig, of alleen maar van hooren zeggen bekend zijn.

„Uit het gezegde wordt in de derde alinea van bladzijde 5 deze gevoltrekking afgeleid: „Uit welk oogpunt men dus ook de zaak beschouwe, meen ik als beginsel te moeten stellen, dat de Javaansche taal niet geschikt is om de taal te worden, waarin het Nederlandsche bestuur de officiële betrekkingen met de inlandsche ambtenaren onderhoudt.” En hierop volgt dan: „Ik zou durven verwachten, dat de heer Wilkens, die thans in Nederland zal zijn, niet zal aarzelen deze meening te bevestigen.” Ik kan Uw Hoog Edel Gestreng de verzekering geven, dat de heer Wilkens, hierover door mij geraadpleegd, evenmin als ik in den aard der Javaansche taal voor die ongeschiktheid eenigen grond kan vinden. Hetgeen echter niet wegneemt, dat die heer, evenals ik, volkomen instemt met het oordeel van Zijne Excellentie den gouverneur-generaal, dat het Maleisch, de lingua franca van den geheelen Indischen archipel, ook op Java in die residentien, waar het Javaansch de landtaal is, niet behoort uitgesloten te

worden in het verkeer van de Nederlandsche ambtenaren met de inlandsche hoofden, als ook dat het nuttig en wenschelijk is ook in die residentiën het gewoon Maleisch met het Romeinsche letterschrift in de op te rigten scholen te onderwijzen.

„Maar evenmin als het Maleisch, zou naar mijn oordeel ook het Javaansch in dat verkeer met de inlandsche hoofden behooren nitgesloten te worden. Men zal het veilig aan den Nederlandschen ambtenaar zelve kunnen overlaten om daar, waar hij dit nuttig oordeelt, de Javaansche taal te gebruiken of te laten gebruiken: en, indien dan zulk een in het Javaansch geschreven stuk als bijlage bij een voordragt of rapport moet opgezonden worden aan eenen superieur, die met het Javaansch nog niet bekend is, dan kan hij het opzenden in vertaling.

„Wat voorts de opmerkingen betreft, waartoe het dezerzijds voorgestelde plan aanleiding gegeven heeft, en die als gegrond worden voorgedragen, zoo kan ik mij met 1°, 3° en 4° wel vereenigen en neem alleen de vrijheid ad 2° en 5° het volgende op te merken.

„Ad 2°. De hier geopperde bedenking tegen de vestiging van de kweekschool voor onderwijzers te Soerakarta komt mij en ook den heer Wilkens, met wien ik daarover gesproken heb, voor geen genoezamen grond te hebben.

„De heer Wilkens, die volkomen in staat is hierover met kennis van zaken te oordeelen, heeft mij erkend, dat de Javaansche grooten te Soerakarta het verre beneden zich zullen achten zich met zulke kweekelingen op eenige wijze in te laten. Soerakarta, als de zetel van het zuiverste en beschaafde Javaansch, komt ons voor verre weg de geschiktste plaats te zijn.

„Ik herinner mij van den heer Gericke gehoord te hebben, dat de sultan van Soemanap eens tot hem gezegd had,

dat men, gelijk voor de godsdienst naar Mekka, zoo voor de taal naar Soerakarta bedevaarten moest doen.

„Voor de kweekelingen uit de andere, voornamelijk uit de meer afgelegene residentieën zal het van belang zijn te Soerakarta het zuivere en beschaafde Javaansch te hooren.

„Ad 5°. Op de hier voorgestelde begrooting van kosten in het algemeen heb ik geen belangrijke aanmerkingen te maken. Zij komt ook in de hoofdsom nagenoeg overeen met de door mij voorgestelde in mijnen brief van 28 Maart 1846.—Ik houd mij echter overtuigd, dat er op deze som nog wel bezuinigd zal kunnen worden. Nog moet ik opmerken, dat, waar gezegd wordt, dat van de ouders dergenen, die de residentie-scholen bezoeken, een schoolgeld gevorderd zou kunnen worden van *f* 1 tot *f* 10 's maands, mij dit maximum veel te hoog en het minimum van een gulden 's maands voldoende voorkomt, zelfs als maximum.

„Wanneer nu tot de uitvoering van dit plan tot oprigting van scholen op Java besloten wordt, dan zal ik de bevelen van Zijne Excellentie den minister van koloniën afwachten tot het zorgen voor het in gereedheid brengen van de noodige schoolboeken met behulp van de heeren Winter en Wilkens, en tot het opleiden van een geschikten kweekeling der akademie alhier tot hoofdonderwijzer van de kweek- en normaal-school op Java.”

Onder aanbieding van dit stuk schreef de minister daarbij, dat, ofschoon uit het van den heer Roorda ter zake ontvangen schrijven bleek, dat hij, noch de heer Wilkens, zich gaaf vereenigden met de beschouwingen van de Indische regering nopens de mindere noodzakelijkheid, dat ook de Javaansche taal op de inlandsche scholen onderwezen zoude worden, hij toch had gemeend daarom de beslissing der zaak niet langer te moeten ophouden; ook, omdat hij de opmerking van den gouverneur-generaal toestemde, dat

dit, evenals eenige andere, door dezen opgenoemde punten, aan de beoordeeling van de Indische regering behoorde te blijven overgelaten. Hij had zich dus bepaald met aan den koning magtiging te vragen om tot het bedoelde oogmerk beschikbaar te stellen de daartoe noodig geachte som van *f* 25000 's jaars, daarbij tevens aan hoogst deszelfs beslissing onderwerpene zijne meening, dat de regeling der zaak aan den gouverneur-generaal behoorde te verblijven.

Het behaagde dan ook Z. M. den koning den 30sten September 1848 onder no. 95 het volgende besluit te nemen:

Wij Willem II, bij de gratie Gods, koning
der Nederlanden, Prins van Oranje
Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg,
enz., enz., enz.

Nader gezien het rapport van den voormaligen minister van koloniën dd. 24 December 1844, no. 28, betrekkelijk de oprigting van scholen onder de Javanen, bepaaldelijk met het doel om de meer en meer ontstaande behoeften aan bekwame inlandsche ambtenaren op eene geschikte wijze te vervullen.

Gezien onze kabinetsbeschikking van den 28sten December 1844, no. 50.

Gezien het rapport van onzen minister van marine en koloniën a. i. dd. 27 September 1848, l. A, no. 1, mitsgaders de daarbij overgelegde brieven:

a. van den vice-president van den raad van Indië, gewezen waarnemenden gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, dd. 3 Augustus 1845, no. 463/11;

b. van onzen tegenwoordigen gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië van den 20sten April 1848, no. 214/9;

Hebben besloten en besluiten:

Onze gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië wordt gemagtigd om op de Indische begrooting uit te trekken

eene som van *f* 25000 's jaars voor de oprigting van scholen onder de Javanen, voornamelijk bestemd tot opleiding van inlandsche ambtenaren.

Onze minister van marine en koloniën a. i. is belast met de uitvoering dezes.

's Gravenhage, den 30 September 1848.

(get.) Willem.

De minister van marine en koloniën a. i.

(get.) J. C. Rijk.

Zoodra dit koninklijk besluit in Indië ontvangen was, werd aldaar bij besluit van 13 Maart 1849, no. 5 aange- teekend, dat naar aanleiding van deze koninklijke magtiging de directeur generaal van financiën bij missive van den algemeenen secretaris van 10 Maart 1849, no. 734 was aangeschreven om op de concept-begrooting van N. I. over 1849 uit te trekken eene som van *f* 25.000 's jaars voor de oprigting van scholen onder de Javanen tot opleiding van inlandsche ambtenaren — en dat de verdere uitvoering van deze aangelegenheid in advies werd gehouden tot na de aankomst in Indië van den voor dit onderwijs bestemden hoofd-onderwijzer.

Inmiddels werd bij hetzelfde besluit van het vorenstaande mededeeling gedaan aan de plaatselijke autoriteiten op de Java, ten einde intusschen door middel van de regenten om te zien naar geschikte kweekelingen.

Weinige dagen, nadat dit besluit genomen was, berigtte de hoofd-kommissie van onderwijs aan de regering, dat op gouvernements lagere scholen op Java 34 zonen van inlandsche hooffden en op de gouvernements scholen buiten Java 15 niet-Europesche leerlingen, meestal Chinezzen, waren toegelaten.

De hoofd-kommissie achtte deze toelating schadelijk voor de Europesche leerlingen, welke te gelijk met deze niet-Europesche leerlingen onderwijs kregen, en stelde mitsdien

voor haar op te dragen te zorgen, dat noch op de gouvernementsscholen, noch op de particuliere scholen admmissie zoude worden verleend aan kinderen van inlanders en van Chinezen.

Hoewel het bezwaar der hoofd-kommissie geheel beaemende, was de regering toch huiverig al dadelijk te treden in het voorstel der commissie, omdat zij daartoe, met het oog op het pas door haar genomen besluit van 13 Maart 1849, no. 5, het toenmalige oogenblik minder geschikt achtte.

Zij gaf derhalve bij haar besluit van 7 Mei 1849, no. 27 aan de hoofd-kommissie als haren wensch te kennen, dat, althans met opzigt tot kinderen van voornamelye inlandsche hoofden, nog vooreerst gelegenheid zoude worden gelaten tot het verkrijgen van onderwijs op 's gouvernementss lagere scholen, wanneer daarop mogt worden aangedrongen en geene overeenkomst met den onderwijzer mogt kunnen worden tot stand gebragt tot het geven van private lessen.

Voorts werd bij dat besluit nog aan de hoofd-kommissie medegedeeld, dat de regering, in verband met het bepaalde bij haar besluit van 13 Maart 1849, no. 5, genegen was op daartoe strekkende aanvragen ter beschikking van de hoofden van plaatselyk bestuur op Java te stellen eenige fondsen voor het onderwijs en de opleiding van inlandsche ambtenaren, mits dat vooraf de uitvoerbaarheid daarvan werd aangetoond.

Tevens werd deze gelegenheid benuttigd om bij het opperbestuur aan te dringen op de spoedige uitzending van een hoofd-onderwijzer voor de kweekschool.

„Mogt de opleiding van eenen hoofd-onderwijzer,” luidde o. a. de brief, „nog een geruimen tijd vereischen, dan zouden welligt reeds in voorbaat de schoolboeken gedrukt en herwaarts gezonden kunnen worden, ten einde althans

een geschikt begin met het onderwijs van toekomstige inlandsche ambtenaren te kunnen maken."

Eerst twee jaren later, in April 1851, berigtte de directeur der producten en civiele magazijnen, dat met het schip Kolonel Koopman 17 kisten, inhoudende Javaansche en Maleische leesboekjes uit Nederland waren ontvangen, en eerst drie jaren later, in April 1852, kon de inmiddels in Indië aangekomen hoofd-onderwijzer de kweek-school, hoewel nog op gebrekkige wijze, openen.

Ten gevolge van het niet meer toelaten van Chinesche kinderen op de gouvernements lagere scholen opende de Chinees Ang Bouwlim in de Chinesche kamp te Batavia eene school tot het geven van onderigt aan die kinderen in het lezen en schrijven van de Maleische taal met Italiaansche karakters en in het rekenen op Europeesche wijze.

De hoofd-kommissie van onderwijs echter, de mogelijkheid veronderstellende, dat het bestaan van zulke uitgebreide school-inrigtingen buiten alle toezigt niet met de inzigten der regering strookte, gaf aan den genoemden Chinees den wenk, dat hij voorzigtig zoude handelen met zich nopens zijne bevoegdheid tot het geven van onderwijs te vergewissen.

Ang Bouwlim verzocht dientengevolge bij request aan de regering de noodige vergunning.

Te gelijker tijd verzocht zekere Lotten aan de hoofd-kommissie vergunning tot het geven van onderwijs te Batavia aan kinderen van onchristenen in de Nederduitsche en Maleische talen, alsmede in het lezen, schrijven en rekenen (*).

(*) De Maleische Christen leermeester Paulus, voorzien van eene aanstelling door de hoofd-kommissie, gaf in 1849 in de kampong Tangkeh te Batavia onderwijs aan kinderen van inlanders en Chinezen in het Nederduitsch, schrijven, lezen en rekenen. Zijn overgrootvader had reeds dezelfde school gehad. 12 Chinesche kinderen betaalden f 3 à f 4 's maands en 8 inlandsche, zonen van kommandanten en van den djaksa, f 3 's maands.

Naar aanleiding van deze beide verzoekschriften magtigde de regering bij besluit van 23 Mei 1849, no. 9 de plaatselijke autoriteiten om, des gevraagd, vergunningen te verleenen tot het geven van onderwijs aan personen, niet behoorende tot de Europeesche bevolking, in de vakken, welke op de voor Europeanen bestemde gouvernements scholen onderwezen werden, — mits tegen de personen, die zich als onderwijzers zouden aanbieden, geene bedenkingen bestonden en zij, voor zooveel zij Europeanen mogten zijn, voorzien waren van een certificaat van bekwaamheid, blijkens hetwelk zij tot het geven van onderwijs bevoegd waren.

Bij schrijven van 26 September 1849, I. A, no. 3/685 deelde de minister van koloniën in antwoord op de Indische missive van 7 Mei te voren mede, dat de hoogleeraar T. Roorda de noodzakelijkheid van een tweeden onderwijzer bij de op te rigten kweekschool betoogd had, waarop dan ook Z. M. de koning bij kabinets-rescript van 7 Julij 1849, no. 41 magtiging had verleend tot de aanstelling van zoodanigen onderwijzer.

Dr. W. Palmer van den Broek, die bestemd was voor de betrekking van 1sten onderwijzer, bevond zich ondergenot van een inkomen van f 1000 's jaars te Delft tot het bijwonen der lessen aan de koninklijke academie aldaar.

De voor 2^{den} onderwijzer bestemde persoon Stevens overleed spoedig en het mogt niet gelukken een geschikt persoon in zijne plaats op te sporen.

De minister had daarom aan den hoogleeraar Roorda te kennen gegeven, dat het hem wenschelijk voorkwam, dat de heer Wilkens zoo spoedig mogelijk naar Indië zoude terugkeeren ten einde in afwachting van de komst van Dr. Palmer van den Broek en des noods met behulp van den heer Winter handen aan het werk te slaan.

Vervolgens werden de boven reeds bedoelde schoolboeken in Indië ontvangen en vestigde de hoofd-kommissie van onderwijs in Januarij 1850 de aandacht der regering op zeker rapport van haar mede-lid, Dr. W. Bosch, waarin met nadruk werd gewezen op de nadeelen, verbonden aan eene opvoeding van aanstaande regenten en andere inlandsche hoofden op de gouvernements lagere scholen.

Dit alles en nog eenige stukken van ondergeschikt belang leidden tot het besluit van 30 Augustus 1851, no. 1, waarbij is goedgevonden en verstaan:

Eerstelijk. Ten einde, in afwachting der aankomst van den uit Nederland te zenden hoofd-onderwijzer, het noodige voor te bereiden tot oprigting van eene kweekschool voor onderwijzers onder den inlander op Java en ten einde het onderwijs aldaar, na de aankomst van dien hoofd-onderwijzer, onverwijld eenen aanvang kunne nemen:

a. te bepalen:

1° dat deze kweekschool zal gevestigd zijn ter hoofdplaats Soerakarta en gesteld onder het toezigt van den resident aldaar, die over de aangelegenheden der school regtstreeks briefwisseling voert met den gouverneur-generaal;

2° dat aldaar vooreerst opgeleid zullen worden vijftien kweekelingen, die genieten zullen eene tegemoetkoming uit 's lands kas van tien gulden 's maands, welke bij goede vorderingen zal verhoogd worden tot vijftien gulden 's maands;

3° dat vooreerst geene andere kweekelingen zullen worden aangenomen, dan Javanen van den fatsoenlijken stand;

4° dat de kweekelingen den ouderdom van vijftien jaren moeten bereikt hebben;

5° dat zij benoemd zullen worden door den gouverneur-generaal, op voordragt der hoofden van gewestelijke besturen:

b. den resident van Soerakarta aan te schrijven om voorstellen te doen ter aanschaffing van een gebouw voor de kweekschool en van de eerste benodigdheden, deswege raadplegende met en beschikkende over den ambtenaar Wilkens, en in acht nemende het beginsel van eenvoudigheid, hetwelk in de oorspronkelijke plannen te dezen aanzien is voorgeschreven:

c. de hoofden der gewestelijke besturen aan te schrijven om aan den gouverneur-generaal vóór ultimo December 1851 de personen voor te dragen, die door gebleken aanleg en het bezit van de overige vereischten het meest in aanmerking komen om op de kweekschool te Soerakarta tot het onderwijzers-ambt onder den inlander te worden opgeleid, en om nopens de redenen, op grond van welke de voor te dragen personen daartoe geschikt beschouwd worden, zooveel mogelijk in bijzonderheden te treden, opdat de gouverneur-generaal uit de verscheidene kandidaten eene goede keuze kunne doen.

Ten Tweede. Uitdrukkelijk te verklaren, dat onveranderd gebleven is dat gedeelte van het besluit van 7 Mei 1849, no. 27, hetwelk betrekking heeft tot de genegenheid der regering om, op daartoe strekkende aanvragen, eenige fondsen ter beschikking van de hoofden der gewestelijke besturen te stellen voor het onderwijs en de opleiding van inlandsche ambtenaren, mits dit uitvoerbaar zij zonder te hinderen aan de verwezenlijking der uit dit besluit blijkende voornemens ten opzichte van algemeene regelingen omtrent dat onderwijs.

Ten derde. Enz.

Ten vierde. Ten aanzien van de bestaande en nog op te rigten scholen voor inlandsch onderwijs op Java.

a. te bepalen:

1° dat daar, waar zij geldelijke hulp uit 's lands kas genieten, vooreerst van kracht blijft het besluit van 7 Mei

1849, no. 27, voor zoover daarbij vergund werd het doen opnemen van inlanders op de scholen voor Europeanen bestemd;

2° dat van al de inlandsche scholen, onverschillig of zij subsidie bekomen of niet, door de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur jaarlijks vóór den laatsten Junij van elk jaar een uitvoerig verslag onder dagteekening van den laatsten December des vorigen jaars aan den gouverneur-generaal behoort te worden ingezonden omtrent het getal, de afkomst, ouderdom en de vorderingen der leerlingen, den gang van het onderwijs, het gedrag en de geschiktheid der onderwijzers en wat verder belangrijk mogt geacht worden;

b. de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur aan te schrijven, om te dienen van berigt, consideratien en advies aangaande het vorderen van schoolgeld op deze scholen.

Ten vijfde. Ten aanzien van de uit Nederland ontvangen boeken en schriften te bepalen:

1° dat de boeken alleen worden verkrijgbaar gesteld ten behoeve van den inlander, zoo op de scholen, als daar buiten, tegen de volgende prijzen:

C. F. Winter, Javaansche vertaling van E. Schmidt, eerste en tweede honderdtal leerzame verhalen, tegen 50 duiten;

C. F. Winter, Javaansche vertaling van anecdoten of korte verhalen van eene nuttige en zedelijke strekking, tegen 40 duiten;

Maleisch spel- en leesboekje met Romeinsche karakters, tegen 15 duiten;

Javaansch spel- en leesboekje voor eerstbeginnenden, tegen 10 duiten;

Soendaasch spel- en leesboekje, tegen 10 duiten;

2° dat de schriften uitsluitend zullen dienen voor de scholen en kosteloos verstrekt zullen worden;

3° dat en boeken en schriften zullen gesteld zijn onder het beheer van den directeur der producten en civiele magazijnen, wien bijzonder aanbevolen wordt te zorgen, dat aan de aanvragen deswege ten spoedigste en op de voor den lande minst kostbare wijze worde voldaan;

4° dat de aanvragen zullen moeten uitgaan van de hoofden der gewestelijke besturen, die aan de verkrijgbaarheid der boeken de meest mogelijke publiciteit geven zullen en zorgen voor de inning van den prijs.

Ten zesde. Aan te teekenen, dat het gouvernement verlangt onverwijld voort te gaan met het doen zamenstellen en uitgeven van lees- en schoolboeken ten behoeve van den inlander op Java, evenwel in de eerste plaats van:

handboeken voor de grondbeginselen der Maleische, Javaansche, Soendasche en Madoeresche spraakleer;

een Madoereesch spel- en leesboekje;

Maleische, Soendasche en Madoeresche leesboeken voor gevorderden;

een leesboek over de aardrijkskunde van Java en omliggende landen;

een leerboek voor de landmeetkunde;

wordende de ambtenaar voor de Javaansche taal, J. A. Wilkens aangeschreven ter voldoening aan dit verlangen zich met de beoefenaren der inlandsche talen in aanraking en van zijne zijde voorts het verder noodige in het werk te stellen en maatregelen voor te dragen, welke de bereiking van het oogmerk kunnen bevorderen; met aanbeveling eindelijk om de uitgave van een rekenboekje, voor de inlandsche scholen geschikt, zooveel mogelijk te bespoedigen.

Ten zevende. Enz.

Dit besluit is alzoo het stuk, dat de eerste periode van de geschiedenis van het inlandsche onderwijs sluit.

Want na dit besluit zijn nog wel een tal van andere, voor het inlandsche onderwijs organieke besluiten genomen, maar niet één meer, dat, als het ware, het geheele inlandsche onderwijs op zeker tijdstip omyat, zooals met het boven omschreven besluit het geval is. Van nu af wordt het dan ook niet wel doenlijk, zonder onduidelijk te worden, eene zuiver chronologische volgorde te bewaren in de vermelding der verschillende organieke bepalingen omtrent dat onderwijs.

De geschiedenis dier bepalingen hoop ik nader in dit tijdschrift te kunnen behandelen.

B I J L A G E.

VOORSTEL TEN AANZIEN VAN DE JAVAANSCHESCHOLEN IN DE RESIDENTIE JAPARA EN JOANA (18 December 1831).

Het uitbreiden van het leeren lezen en schrijven der Javaansche taal is steeds in deze residentie nog veel ten achteren en vereischt dierhalven van de zijde van het bestuur eene doelmatige voorziening. Om tot dit doel te geraken is het onderstaande doelmatig voorgekomen.

Art. 1. In deze residentie zullen op de navolgende plaatsen scholen tot onderwijs in het Javaansch dienen te worden opgericht, als:

in het regentschap Patti:

ter hoofdplaats eene school, voorts in elk distrikt mede eene school of te zamen in dit regentschap zeven scholen;

in het regentschap Koedoës:

ter hoofdplaats eene school en in elk distrikt eene school of te zamen in dit regentschap drie scholen;

in het regentschap Japara:

ter hoofdplaats eene school en in elk distrikt mede eene school of te zamen drie scholen;

in het regentschap Joana:
 ter hoofdplaats eene school, in elk distrikt mede eene school of te zamen in dit regentsdhap drie scholen.

Art. 2. Tot goeroe's of schoolmeesters van deze scholen zullen gekozen worden personen, niet beneden den ouderdom van vijf en twintig jaren; dezelve zullen van goede afkomst moeten wezen en de Javaansche taal grondig dienen te kennen, zoowel het spreken, als het lezen en schrijven dier taal.

De regenten op de hoofdplaatsen zullen van hunne zijde daarin voorzien, terwijl in de distrikten daartoe aan de regenten door de onderscheidene distrikthoofden geschikte personen zullen worden voorgedragen.

Art. 3. Deze gekozen onderwijzers zullen dadelijk door de regenten aan de kommissie van onderwijs worden voorgesteld, waarna dezelve zullen bevestigd worden.

Art. 4. Van deze schoolmeesters of goeroe's zal een register worden gehouden door de opzieners der scholen, inhoudende de namen der schoolmeesters en de plaats, waar zij gevestigd zijn, van welk register een algemeen register bij de commissie van onderwijs zal aangelegen en bijgehouden worden.

Art. 5. De gebouwen, welke voor deze scholen bestemd zullen zijn, zullen bestaan uit groote lootsen, afgescheiden in twee afzonderlijke vakken of kamers, gemaakt van bamboes. Deze gebouwen zullen door middel van de regenten en met behulp der bevolking, als tot algemeen welzijn strekkende, op de bestemde plaatsen kosteloos worden opgericht.

Art. 6. Op de erven van deze scholen zal de goeroe of schoolmeester verplicht zijn gehuisvest te wezen in een apart gewoon inlandsch gebouw; ook zullen op dezelve, wanneer scholieren van andere plaatsen aldaar onderwijs genieten en hunne woonplaatsen te ver van de school

verwijderd zijn om dagelijks naar huis te kunnen keeren, door deze scholieren of hunne ouders pondokken worden opgeslagen, alwaar zij in gehuisvest worden.

Art. 7. De regenten zullen, zooveel mogelijk, door hun invloed het bezoeken der scholen door jongelingen van alle standen van de bevolking aanmoedigen.

Art. 8. De jongelieden, welke deze scholen bezoeken, zullen de eerste beginselen van hunne godsdienstleer dienen te verstaan en den ouderdom van ten minste tien à twaalf jaren bereikt hebben; ook kunnen tot deze scholen toegelaten worden zoodanige jongelingen, welke nog dagelijks in de Mahomedaansche leer onderwezen worden.

Art. 9. In deze scholen zullen zoowel kinderen van den minderen stand, als die van den middelbaren en hoogsten stand der bevolking toegelaten worden; doch ten aanzien van derzelve plaatsing in de scholen zal eenige regeling gevolgd worden, waarbij de bij den inlander gewone onderscheiding van standen in het oog zal moeten worden gehouden.

Art. 10. Ter hoofdplaatsen zal het getal kinderen, welke in die scholen zullen worden toegelaten, niet hooger mogen klimmen, dan tot veertig, terwijl in de distrikten zulks, naar locale omstandigheden, door het bestuur nader kan worden bepaald; moettende zulks echter zoodanig worden geregeld, dat niet door een te groot getal leerlingen het onderwijs zijn doel verliest, doordien de onderwijzer alsdan niet in de mogelijkheid zal zijn met nut behoorlijk een ieder te onderwijzen.

Art. 11. Het blijft aan de zorg van den regent opgedragen, dat steeds het getal kinderen voltallig blijft, wanneer eenige mutatie onder de scholieren mogt plaats hebben.

Art. 12. Het onderwijs in de scholen zal dagelijks van des morgens ten zes uren een aanvang nemen tot tien

uren des voormiddags en des avonds van zeven tot tien uren met uitzondering van Vrijdag en inlandsche feestdagen.

Art. 13. In deze scholen zal de eenvoudigste wijze van onderwijzen in het oog dienen gehouden te worden, namelijk door het leeren van het Javaansche alphabeth, de zoogenaamde Tjaraän met dies verschillende teekenen, tot de vereeniging der klanken en woorden; daarna zal men de scholieren, welke in het lezen gevorderd zijn, in de navolgende geschriften onderwijzen, als:

- het geschrift Pepali,
- het geschrift Sewoko,
- het geschrift Wiwoho,
- het geschrift Sroeti,
- het geschrift Bareng,
- het geschrift Romokawi,
- het geschrift Djoio Lengkoro,
- het geschrift Niti Prodjo.

Ten aanzien dezer onderscheiden geschriften valt bij het geven van het onderwijs door den leermeester naar volgens de inlandsche gewoonten het navolgende te observeren, waarop aan de schoolmeesters of goeroe's moet worden aanbevolen de meeste naauwgezetheid in het oog te houden;

dat de kinderen van den lageren stand slechts onderwijs bekomen uit het geschrift Pepali, alleen tot vorming van hart en zedelijkheid dienende:

dat de kinderen van den middelstand of van de inlandsche hoofden ook uit het geschrift Pepali onderwezen moeten worden, alsmede uit de geschriften Sewoko, Sroeti, Wiwoho, alsmede Romokawi, doch het geschrift Sewoko moet niet aan de kinderen van den lageren stand onderwezen worden, alzoo dit hun te veel inlichting zoude geven omtrent de verpligtingen, welke op de hoofden rusten.

dat de kinderen van den hoogsten stand onderwezen zullen worden als de kinderen van de hoofden of middelstand, doch aan deze moet ook nog onderwijs gegeven worden uit het geschrift Djoio Lengkoro en Niti Prodjo, doch die geschriften mogen niet in handen komen van de kinderen van mantri's of hoofden, ten einde voor hen verborgen blijve, welke de maatregelen zijn, die door een regent of gebieder in sommige omstandigheden kunnen genomen worden.

Art. 14. De schoolmeesters of goeroe's zullen opteekenen het gedrag en de vorderingen, welke ieder kind maakt, en daarvan alle zes maanden verslag aan de opzienders der scholen doen.

Art. 15. De schoolmeesters of goeroe's zullen zorgen, dat het schoolgebouw altijd zuiver en schoon wordt gehouden, tot hetwelk het bestuur hun de noodige hulp zal verleenen, dan wel door hen daarin zal dienen te worden voorzien op de wijze, zooals zulks bij de pesantrens plaats heeft.

Art. 16. De goeroe's kunnen ook de meest gevorderde leerlingen bezigen tot het geven van eenig onderrigt aan de minst gevorderde.

Art. 17. Eenmaal in het jaar zal ter hoofdplaats van elk regentschap in het aanwezen van de kommissie van onderwijs een examen worden gehouden van de vorderingen, welke de kinderen in de scholen gemaakt hebben; bij zoodanige gelegenheid zullen ook de meest gevorderde kinderen uit de scholen van de distrikten naar de hoofdplaats van het regentschap komen, om aldaar ten aanzien hunner vorderingen onderzocht te worden.

Art. 18. Het onderwijs geschiedt, voor zoo verre het schrijven betreft, op planken borden, welke zwart geschilderd zijn; iedere leerling heeft zijn bord.

Art. 19. Indien in de school kinderen mogten zijn,

welke eenige aansteekende ziekte onder de ledematen hebben, zullen deze kinderen de school moeten verlaten, tot tijd en wijlen zij geheel genezen zijn.

Art. 20. De schoolwetten zullen bestaan in de navolgende:

Geen kind zál zonder verlof uit de school mogen blijven.

Geen kind mag te laat in de school komen.

De kinderen moeten allen zuiver op h. n. kleeding en ligchaam zijn.

Een kind moet naar de inlandsche gewoonten zich beleeft en vriendelijk gedragen.

Bij schooltijd zal niet mogen gespeeld, noch eenige ongeordeligheden gepleegd worden.

De kinderen mogen geen hunner bedienden binnen het schoolgebouw brengen.

De kinderen mogen geene vogelen, noch eenig gedierte in de school brengen.

Het spelen met hanen, dan wel eenig ander gewoon inlandsch spel mag niet binnen het school-erf plaats hebben, al geschiedt zulks slechts tot vermaak, zonder juist om geld te spelen; dit moet ten strengste tegengegaan worden.

De scholieren mogen niet met hunne bedienden op straat spelen, noch stoeijen, voor zij naar school gaan, dan wel wanneer zij die verlaten.

VOORSTEL TEN AANZIEN VAN HET GEVEN
VAN ONDERWIJS IN HET SCHRIJVEN
VAN MALEISCH MET ROMEINSCH
CHARACTERS.

In deze residentie bevindt zich geene Maleische bevolking van belang genoeg, om daarvoor bijzondere scholen op te rigten. Maar ten einde aan eenige kinderen onderwijs in

het schrijven van Maleisch met Romeinsche characters te geven, wordt het navolgende voorgesteld.

In deze residentie bevinden zich drie kantoren, als:

het residentie-kantoor,

het kantoor van den adsistent-resident te Joana, en

het kantoor van den adsistent-resident te Japara.

Op deze kantoren zouden tot het leeren schrijven van de Romeinsche letters onder het opzigt van den secretaris der residentie en de beide adsistent-residenten kunnen worden opgeleid eenige jongelieden, en wel onder de navolgende bepalingen.

ART. 1. Op de secretarie der residentie en op het kantoor van de adsistent-residenten zullen worden aangenomen de kinderen van de regenten, van de patih's en van de distrikts-hoofden.

ART. 2. Deze jongelieden zullen den ouderdom van twaalf jaren moeten hebben bereikt, de Javaansche taal kunnen leezen en schrijven, en de Maleische taal moeten kunnen spreken.

ART. 3. Zij zullen van des ochtends tien tot des namiddags een uur zich op de kantoren moeten bevinden en niet dan na dit uur dezelve mogen verlaten.

ART. 4. Op de kantoren zullen zij eene afgezonderde plaats hebben, alwaar zij, aan eene tafel op gewone banken gezeten, het onderwijs zullen ontvangen.

ART. 5. De secretaris en adsistent-residenten zullen door een hunner beste schrijvers de noodige exempels doen vervaardigen van het alphabeth; het onderwijs in het schrijven zal beginnen met groot schrift, ten einde de leerlingen goede ronde letters leeren maken, en vervolgens, naar de vorderingen die zij zullen maken, overgaan tot het middelsoort, en niet voordat de jongelieden behoorlijk beide schrijven, tot het klein of gewoon schrift worden overgegaan.

ART. 6. Tot het geven van onderwijs zal steeds door den secretaris en de adsistent-residenten een geëmployjeerde van het kantoor, voor zoo verre zulks met de regeling der werkzaamheden kan gevonden worden, en slechts tot het van tijd tot tijd nagaan der schriften aangewezen worden.

ART. 7. Voor het allooopen van het kantoor zullen aan den secretaris en de adsistent-residenten door de leerlingen hun geschrift vertoond worden, en door deze aan de jongelieden de aanmerkingen worden gemaakt, die op die schriften te maken zijn.

ART. 8. De meest gevorderde jongelingen zullen op de kantoren kunnen gebezigd worden tot het schrijven van passen en andere, geringe en niet van beduidenis zijnde werkzaamheden.

ART. 9. De secretaris en de adsistent-residenten zullen echter zorgen, dat geen der jongelieden op het kantoor zoodanig geplaatst is, dat hij in de werkzaamheden hinderlijk is; tot dat einde zullen zij geheel afgezonderd zitten en, zoo mogelijk, in een daartoe af te zonderen vertrek geplaatst worden.

ART. 10. Ook zullen zij niet binnen het kantoor inzage mogen nemen van de geschriften, welke onder handen zijn, dan wel in het archief zich bevinden, ter voorkoming dat iets, hetwelk uit den aard der zaak geheim moet blijven, hun ter kennisse kome.

ART. 11. Zij zullen zich met de geëmployjeerden van het kantoor niet mogen inlaten door dezelve als makkers te beschouwen en zoo doende hun hinderlijk te wezen; na het kantoor-uur vervalt zulks.

ART. 12. De secretaris en de adsistent-residenten zullen steeds zorgen, dat deze jongelieden, noch door gebaarden, dan wel op eenige andere wijze door de geëmployjeerden worden gehoond; dit onverhoopt plaats hebbende, zal zulks worden onderzocht en door den secretaris en de adsistent-resi-

denten naar bevind van zaken daarin worden behandeld.

ART. 13. Een der jongelieden zich onbescheiden tegen een der geëmployeerden gedragende, zal zulks ter kennis van de ouders worden gebracht, met verzoek om hun kind of kinderen daarvoor te straffen; dit meer plaats hebbende, zal een zoodanig jongeling niet meer tot het kantoor toegelaten worden, en de ouders worden verzocht hem terug te nemen.

ART. 14. Naar mate de jongelieden in vordering toemen en zij lust tot leeren aan den dag leggen, zullen zij allengkens op het kantoor zelf toegelaten worden en worden opgeleid tot die werkzaamheden, welke hun in den vervolge, wanneer zij eenmaal in 's lands dienst moeten komen, dienstig kunnen zijn.

Vooraf zullen zij alsdan moeten bekend worden gemaakt met de behandeling van alle zaken, rakende de perceptie van alle middelen, en het politie-wezen, de twee voornaamste takken, waaruit al de werkzaamheden haar afleiding hebben, en tot het welk het schrijven van de inlandsche correspondentie het nuttigste kan geacht worden.

ART. 15. Alle zes maanden zal door den secretaris en door de adsistent-residenten aan de kommissie voor het inlandsch onderwijs proeven worden overgelegd van de vorderingen, welke deze jongelieden in het schrijven gemaakt hebben.

ART. 16. Deze jongelieden zullen bij voorkeur door het gouvernement in 's lands dienst worden gebezigd, moettende echter ieder hunner voor daartoe te kunnen geraken eerst den dienst van een inlandsch schrijver kunnen verrijten, waardoor men zekerheid verkrijgt, dat zij met den dagelikschen omvang van de werkzaamheden van een inlandsch ambtenaar door het houden der inlandsche correspondentie bekend zijn geraakt.

ART. 17. Het zal aan den secretaris en de adsistent-residen-

ten worden toegelaten om, wanneer eene vacature van eene inlandsche betrekking hun bekend is, en zij onder de jongelieden, welke bij hen op de kantoren onderwijs hebben genoten, een tot de vervulling dier betrekking geschikt achten, daartoe, na de ouders te hebben gehoord, een voordragt te doen aan den resident met aantooning van de bekwaamheden, welke zoo een jongeling heeft verkregen, ter verzekering dat hij met nut door het gouvernement gebezigd kan worden.

In de residentie zal eene kommissie voor het school-onderwijs bestaan, waarin de resident als voorzitter en de regenten, de hoofd-djaksa, alsmede de hooge priester als leden zullen gezeten zijn, aan welke alles, de scholen rakende, door de opzieners zal medegedeeld worden, van hetwelk zij jaarlijks een verslag aan de hoofd-kommissie voor het inlandsch onderwijs zal indienen.

ART. 1. Behalve deze kommissie zullen in elk regentschap twee school-opzieners bestaan, waartoe bij voorkeur gekozen zullen worden de patih en de panghoeloe van het regentschap, die zullen zorgen, dat de bepalingen en verordeningen, op het schoolwezen bestaande, behoorlijk worden nagevolgd.

ART. 2. Deze school-opzieners zullen om de drie maanden de onderwijzers zoowel van de pesantrens, als van de Javaansche scholen voor zich doen komen en zich bekend maken met de kunde of geschiktheid der onderwijzers, alsmede van de vorderingen der leerlingen; van deze hunne bevinding zullen zij om de zes maanden verslag indienen aan de kommissie van onderwijs in de residentie.

ART. 3. Wanneer meer scholen worden opgericht, dan bij de opzieners bekend zijn, zullen zij onderzoek doen, wie of degeen zijn, die de school houden en of hij of zij zoowel door hun gedrag, als door hunne kunde daartoe geschikt kunnen geacht worden.

ART. 4. Wanneer een der onderwijzers in de scholen zich aan pligtverzuim of overtreding van de school-bepalingen schuldig maakt, zal deze, na zulks door de opzieners beoordeeld is, op voordragt aan den regent ontslagen worden, die dan dadelijk in de vacature zal voorzien, van hetwelk de school-opzieners, evenals van het bijkomen eener school, bij hun zes maandelijksch verslag aan de kommissie van onderwijs kennis moeten geven.

ART. 5. De regenten zoowel als de distrikts-hoofden zullen verplicht zijn de scholen te bezoeken, de eersten slechts dan, wanneer zij eene reis in hun regentschap doen, en de laatsten bij elke gelegenheid, dat zij in hun distrikt in hunne betrekking rondgaan; de laatsten zullen van alle hunne bevindingen bij die gelegenheid aan de school-opzieners schriftelijk rapport doen, welke bij hun zes maandelijksch rapport aan de kommissie van onderwijs verslag zullen doen van hetgeen hun door de distrikts-hoofden gerapporteerd is, terwijl de school-opzieners daar, waar zulks vereischt wordt, in het noodige zullen voorzien.

ART. 6. De school-opzieners zullen in het bijzonder zorg dragen, dat het onderwijs geschiedt op de meest naar de inlandsche gewoonten plaats hebbende gebruiken, dat de kinderen niet slecht onderwezen worden, namelijk door alleen iets te kunnen aanheffen, zonder dat zij weten, wat zij leeren, en dat zij wijders al dat leeren, wat hun tot vorming van goede zeden en uitbreiding hunner kennis van noode is.

ART. 7. De school-opzieners zullen almede zorg dragen, dat de meest uitmuntende leerlingen tot het geven van onderwijs worden opgeleid en aangemoedigd.

ART. 8. De school-opzieners zullen ook zorg dragen, dat alleen in de scholen die boeken tot onderwijs worden gebezigd, welke naar de inlandsche gewoonten het geschiktst geoordeeld worden, en die, welke nader aan hen ter uit-

reiking van wege de kommissie van onderwijs zullen gegeven worden.

Arr. 9. De school-opzieners zullen registers aanleggen van het getal scholen, getal onderwijzers en getal leerlingen, en van alle veranderingen, welke bij de school in den tijd van zes maanden hebben plaats gehad, hetwelk zij bij hun zes maandelijksch rapport aan de kommissie van onderwijs zullen insereren.

Arr. 10. De school-opzieners zullen, zooveel mogelijk, buiten de daarvoor gestelde scholen, de uitbreiding van het leeren lezen en schrijven van het Javaansch trachten te bevorderen door onder de bevolking bekend te maken, dat het gouvernement bij voorkeur in 's lands dienst zal nemen de kinderen, welke zich daarin geoeffend hebben.

Arr. 11. De school-opzieners zullen tevens bij het kiezen van de leermeesters oplettend wezen, dat zij daartoe nemen personen van goeden stempel, namelijk van goede afkomst, alzoo zulks van invloed wordt geacht op het bezoeken der scholen door kinderen van de inlandsche hoofden.

BIJDRAGE

TOT DE

KENNIS VAN DE AFDEELING GROOTE-DAJAK,

DOOR

H. W. C. POTTHAST,

wd. civiel gezaghebber aldaar.

De Dajakkers zeggen afkomstig te zijn van het rijk Madjapait (Oostkust van Java). Bewijzen om dit beweren te staven hebben zij echter niet, maar in hunne taal komen vele Javaansche woorden voor, welke daarin volkomen burgerregt hebben.

De heldendaden hunner goden hebben in Oost-Java plaats gehad en zij meenen ook, dat de djaweths (balangans) van daar afkomstig zijn. Hieromtrent verhalen zij het volgende.

Radja Pait, een gunsteling van Mahatara, was door dubbelen arm geworden. Mahatara erbarmde zich over hem en zond eene godheid, met name Katjanggaboelan, tot hem. Deze trouwde eene zijner dochters en hielp hem op de volgende wijze uit de verlegenheid; hij plaatste zich op een hoogen berg, welke van 6 kleinere omgeven was, medenemende een deel van de aarde, welke overgebleven was, toen Mahatara de maan vervaardigd had. Van die aarde maakte Katjanggaboelan djaweths (borden en krissen) en plaatste die op de 7 bergen, keerde toen naar zijne vrouw terug en gelastte haar om met haar vader in stilte eene omheining om deze bergen te maken.

Alvorens die geheel gereed was, ontstond er twist onder het werkvolk, waardoor de djaweths verschrikt werden en wegliepen. Deze vlugtelingen bevinden zich thans nog bij de Dajaks op Borneo; van daar waarschijnlijk hunne groote waarde.

Behalve hun groot aantal goden, hebben de Dajaks ook nog half-goden, welke zij bezigen als bemiddelaars en overbrengers van hunne verzoeken bij de goden. Onder deze half-goden hebben de Sangiangs de eerste plaats, welke leven in het land der Sangiangs, dat door 160 rivieren doorsneden wordt.

In vroegeren tijd leefden de Sangiangs op aarde in gemeenschap met de menschen, doch konden zich met dezen niet verdragen en verhuisden.

De stamvader der Sangiangs is Saboeajia. Uit hem is geboren Tantoelang, die 2 zonen had, Pandjarawan Katingan en Pampoeloe Hawon geheeten, die weder de stamvaders van twee geslachten Sangiangs geworden zijn.

Ieder dezer had 14 kinderen, 7 zonen en 7 dochters. Eerstgenoemde stichtte een rijk aan de Barrierai-rivier en de andere aan de Djalajan-rivier. Al deze stamvaders leven nog, echter wordt hunne hulp weinig meer ingeroepen.

De Sangiangs, wier hulp meestal ingeroepen wordt, zijn vier, namelijk de beide oudste en jongste zonen van Pandjarawan-Katingan en Pampoeloe Hawon, met name:

Radja Ngalang,

Radja Dohong,

Tembong Kanarahan en

Tepong Telong.

Sommige Dajakkers in de bovenstreken verbranden de lijken.

De Dajaksche stam bestaat niet meer zuiver. In de beneden streken heeft hij zich vermengd met de Maleijers en in de bovenstreken met de Olo Ots.

Deze Ots worden onderscheiden in Olo Ots en Olo Ot Danoem (water-Ots). Eerstgenoemden vormen een geheel wilden stam, levende in de wildernis, zich voedende met slangen en ander ongedierte en met boomwortelen; ook versmaden zij, volgens zeggen, menschenvleesch niet; echter heeft nog geen hunner, die het een of ander van deze Ots weet te vertellen, ooit een dergelijk persoon gezien.

Op de volgende wijze wordt, naar men zegt, handel met de Ots gedreven.

De handelaar, die weet, waar zich eenige Ots ophouden, klopt in hunne nabijheid eenige malen op eene gong, legt daarna zijne waren onder een boom neder en verwijdert zich. Den volgenden dag terugkerende, vindt hij de waarde voor zijne goederen onder dien boom, bestaande uit stofgoud, huiden, was of iets dergelijks.

De Olo Ot Danoem is beschaafder en breidt zich hoe langer hoe meer naar het zuiden uit.

De Dajakker is, evenals de Javaan, bruin van kleur, doch het gebeurt dikwijls, dat een gedeelte zijner kleur in wit verandert ten gevolge van het afvallen van een soort van schubben, die ontstaan door de algemeen bij hen heerschende huidziekte, koeroep genaamd.

Hij is lui van aard en brengt liefst zijnen tijd door met lediggang en het houden van feesten, bij welke feesten veel toewak of arak gedronken wordt.

Hunne feesten zijn vele, zooals bij geboorte, huwelijk, zwangerschap, baden der kinderen, overlijden enz.

Het grootste dier feesten is de tiwah of het dooden feest.

Wanneer iemand sterft, is de overgeblevene familie verplicht een tiwah te geven; voor dat dit geschied is, worden de rouwklederen niet afgelegd, noch hertrouwd, enz. en worden de overgeblevenen beschouwd als onrein.

Dergelijke feesten worden in den regel 2 à 3 jaren,

soms tot 8 jaren na het overlijden gevierd, naar mate de vele voorbereidselen en kostbaarheden, daartoe benoodigd, spoedig bij elkander kunnen worden gebragt. Drie dagen vóór het feest bouwt men eene groote balai (opene pendoppo), waaronder de kist met de overgeblevene beenderen geplaatst en daarna gereinigd wordt. Na al hunne schatten daar naast gezet te hebben, wordt door de geheele menigte onder eten, drinken en muziek de wacht gehouden.

Op den eersten dag is het meestal feest voor de vrouwen, die alsdan eene soort van katoepat (rijst met klapper in matjes gekookt) voor hen, die den volgenden dag de beenderen zullen begraven, bereiden. Wanneer zij hiermede gereed zijn, worden er, naar mate de feestgever rijk is, eenige karbouwen of varkens geslagt en met het feestmaal een aanvang gemaakt, waarbij zooveel mogelijk gedronken wordt.

In den avond van dien dag worden de basir (priester) en de Sangiangs van den hemel gehaald om de ziel des overledenen in het geesten-land over te brengen.

De twee volgende dagen gebruikt men om het laatste overschot in het familie-graf, hetwelk meestal uren verwijderd is, bij te zetten.

Men gebruikt daartoe eenige net geschilderde en met vlaggen versierde booten.

Op de plaats aangekomen, houden de bliangs (priesteressen) eene dans om het graf en bidden de vroeger afgestorvene geesten den nieuw bijgebragte te willen aannemen. Deze graven zijn kleine, houten huisjes, welke op 20 à 30 voet hooge palen staan.

Hiermede is de treurige plegtigheid ten einde en begeeft zich een ieder, zoo opgeruimd mogelijk, drinkende en zingende naar de feest-balai terug.

Den daarop volgenden dag is het weder feest voor de vrouwen.

Dan volgt de grootste feestdag en deze is voor alle aanwezigen. Soms brengen 600 tot 1000 menschen dien dag al etende en drinkende (het laatste vooral niet vergetende) door.

Des avonds wordt het feest na eenige beelden te hebben geplaatst gesloten.

In de bovenstreken worden, naar mate de feestgevers rijk zijn, somtijds tot 30 pandelingen geslagt, opdat het den overledene bij zijne verrijzenis in de andere wereld niet aan bedienden ontbreken zal.

Geschillen zijn er bij de Dajakkers altijd in menigte; in de bovenstreken worden deze door de twistenden meestal uitgemaakt door zich zelven regt te verschaffen.

De gewone geschillen worden door de hoofden en oudsten bijgelegd.

De kleeding bestaat voor de hoofden, die meestal rijk en zeer trotsch zijn, uit geborduurde, met gouddraad afgezette badjoes en zijden sarong; de meesten hunner zijn getatoneerd en hebben groote gaten in de ooren, waarin een ronde schijf van hout of been, dikwijls met goudblik beslagen, gestoken wordt; eenigen hunner hebben ook de tanden met goudblik beslagen. De gewone Dajakker loopt in den regel naakt en bezigt om zijne schaamte te bedekken slechts eene smalle strook linnen.

Wanneer zij ten strijde trekken, wapenen zij zich met lans, mandaauw, pijl en boog. Hunne van touw gevlochten badjoes zijn zoo dicht in elkander gewerkt, dat zij genoegzaam beschermen tegen pijlen en mandaauw-slagen.

Het koppensnellen is bij de boven Kahajanners nog in zwang.

De vrouwen kleeden zich in eene naauw sluitende sarong en dragen daar onder eene rotting bij wijze van crinoline; de meesten hebben hare armen versierd met soms 20 tot 30 koperen ringen.

Van godsdienst weet de Dajakker al heel weinig; als bemiddelaars bij hunne half-goden en goden gebruiken zij de priesters (basirs) en priesteressen (bliangs). De eersten vinden hun levensonderhoud tevens in het publiek bedrijven van tegennatuurlijke ontucht en de bliangs zijn publieke vrouwen.

De Dajakker bouwt zijn huis op palen van 10 tot 20 voet hoogte, liefst op afgezonderde plaatsen. Eene kampong van eenige uitgestrektheid is eene zeldzaamheid. Meestal wonen zij aan de soengi's, ieder huisgezin op zich zelve. Artikelen van weelde zijn aan deze onzindelijke huizen vreemd. Hun grootste rijkdom zijn de balangans, potten voor hen van eene waarde van *f* 400 tot *f* 4000.

Bij het minste gerucht van aanstaande vijandelijkheden met omliggende stammen of met de Compagnie worden deze schatten in den grond verborgen en zelf begeeven zij zich naar het bosch, alwaar zij zoo lang blijven, totdat de vijandelijkheden gedaan zijn.

In de bovenstreken, waar vijandelijkheden meer aan de orde van den dag zijn en zelfs de eene kampong tegen de andere strijdt, bevindt zich om het huis van elken Dajakker van eenig aanzien eene palisadering van ijzerhout of balangeran.

De mannen werken doorgaans niet, terwijl de vrouwen en kinderen, alsmede de pandelingen worden bezig gehouden met het vlechten van rotting-matten, enz. en het bebouwen der ladangs.

In de verschillende streken der Kahajan wordt de Dajaksche taal verschillend gesproken; zij is anders in de beneden-, dan in de midden-streken en aan de Rongan, terwijl zij ook daar weder verschilt met die der bovenstreken.

In het geheele district vindt men velen, die de Dajaksche taal met Hollandsche letters kunnen schrijven.

HET EILAND ENGANO,

DOOR

J. WALLAND.

Tegenwind en gebrek aan provisien beletten mij in 1862 het zuidelijke gedeelte van Engano te bezoeken; ik heb die streken thans kunnen bereizen.

Mij den 3^{den} Mei 1863 ingescheept hebbende aan boord van de stoomboot Macasser, arriveerde ik den 4^{den} te Poeloe Pisang en vertrok dadelijk met de kruisboot no. 71 naar Engano.

Tegen den avond van den 5^{den} waren wij onder den oostelijken wal en den 6^{den} kwamen wij tegen 10 ure voor Boeroehiauw ten anker.

Ik vond het etablissement van den Chinees Injo Boensiang, alwaar de Hollandsche vlag geheschen is, in goeden staat, echter zonder vertier en in ongerustheid wegens eenen oorlog, sedert vijf maanden uitgebroken onder de stammen:

Kha-Oenah

Kha-Kaloekoe en

Kha-Hoca op de oostkust, en

Kha-Doebi,

Kha-Hoca en

Kha-Kaloekoe op de noord- en west-kust.

Van de oostkust waren 8 man gesneuveld, terwijl beide partijen 23 geblesseerden telden.

De oorlog was begonnen ten gevolge van het schaken eener weduwe van de oostkust door een man van de

westkust, die later niet tijdig de bruidschat terug betaalde en bij eene vergadering, waar de bruidschat eindelijk door de familie der ontvoerde vrouw in ontvangst zoude genomen worden, goederen trachtte te leveren van eene mindere qualiteit; althans dit was het voorgeven van de oostkust. De tegenpartij gaf als aanleiding op het heffen van eenige regten op te Boeroehiauw binnenvallende vaartuigen, welke de stammen op de oostkust zich wilden toeëigenen.

Reeds op den dag mijner aankomst zond ik een tolk naar de vijandige stammen, ten einde mijne aankomst te melden en eene zamenkomst te provoceren voor de westkust te Boeroehiauw, en voor de oostkust te Tali Kokoh, ten einde over den vrede te spreken; den dag, waarop de zamenkomst zoude plaats hebben, liet ik aan partijen over, doch van mijne komst af wenschte ik een wapenstilstand in acht genomen te zien, totdat op de zamenkomst de vrede zoude geregeld kunnen worden.

Des avonds kwam reeds van de verschillende stammen de mededeeling, dat mijn voorstel aangenomen was, voorloopig een wapenstilstand gehouden en de dag der zamenkomst nader bepaald zoude worden.

Den volgenden dag stroomde oud en jong van de westkust naar Boeroehiauw en de oude kennissen van 't vorige jaar waren in het oog vallend verheugd en hartelijk.

Gedurende den loop van dien dag werd van de westkust de mededeeling ontvangen, dat men mij den 9^{den} wenschte te ontmoeten; de zamenkomst met de oostkust werd toen op den 10^{den} bepaald.

Den 9^{den} verschenen werkelijk alle oudsten der stammen van de westkust te Boeroehiauw, gevolgd door p. m. 600 gewapenden, benevens een legio vrouwen en kinderen; allen maakten van den wapenstilstand gebruik om klappers en handels-artikelen af te brengen, zoodat de Chinees Boensiang

dien dag 12,000 klappers konde inkoopden, die bij 40 stuks door mannen, bij 30 door vrouwen aan een stok over den schouder gedragen werden aangebragt.

Nadat de handelszaken beëindigd waren, begon eene zeer onstuimige vergadering; allen schreeuwden door een, bewerende mij beter dan een ander de zaak te kunnen verklaren; vooral de familiën van verwonden waren zeer opgewonden.

Ik heb hen eerst laten uitrazen, waarna ik wat orde onder de menigte kreeg en mij bleek, dat de westkust geene dooden, maar 11 gewonden had.

De oostkust zoude 8 dooden en 12 of 13 gewonden hebben.

De westkust, de aangevallene partij, beweerde, dat de oorlog eigenlijk was ontstaan, niet door het leveren van slecht goed voor bruidschat, maar door de ijverzucht van de oostkust, die ongaarne zag, dat de ankerplaats Boeroehiauw meer bezocht werd, dan Kerkoa, hunne ankerplaats.

Men was echter genegen vrede te maken en het bloedgeld te betalen voor dooden en gewonden, doch bevreesd zooveel goed niet bij elkander te kunnen brengen.

Het bloedgeld voor elken doode is:

10 katti's koralen.

1 katti zoen-geld.

2 lange parangs.

2 bijlen.

100 pieken.

2 katti's koralen boete.

20 gewone parangs en bijlen.

Voor elken gewonde moet betaald worden naar evenredigheid van de toegebragte wond.

Men nam echter aan, te doen wat eenigzins mogelijk was, daarbij voegende, dat zij niet twijfelden of ik zoude het ontbrekende willen bijpassen, waarvoor men later klappers zoude leveren.

Ik heb dit afhankelijk gemaakt van de wijze, waarop men den wapenstilstand hield en zich later gedroeg.

Toen de gemoederen meer en meer tot bedaren kwamen, werd het verlangen naar vrede algemeen; men ontveinsde echter niet, dat de oostkust, wegens de gevallen dooden, zoo gemakkelijk niet tot den vrede zoude toetreden, omdat daar alleen dooden waren, men zich overwinnen zoude rekenen en hunne ijdelheid dit niet zoo ligt zoude toestemmen.

Den 10^{den}, 's morgens vroeg, begaf ik mij met den tolk en den Chinees Injo Boensiang naar Tali Kokoh en vond daar eenige honderde gewapenden, benevens een aantal vrouwen, alle de vroeger beschrevene rouw-teekenen dragende.

Men had aan het strand eene kleine grasvlakte schoon gemaakt en voor mij eene kleine loods van bamboe en boomschors opgerigt; weldra was rondom deze de menigte verzameld en begon een der oudsten van Kerkoea eene lange redevoering, wier hoofd-inhoud was:

„dat men den oorlog begonnen was, omdat de westkust, wegens bruidschat goederen betalende, die van mindere qualiteit poogde te geven; dat dit reeds meermalen zoo geschied was en de westkust zich tegen over hen eenen toon aanmatigde, die hun onaangenaam was;

„dat de oostkust ongelukkig gestreden had, hebbende thans 8 dooden en 13 geblesseerden, terwijl van hunne tegenpartij geene dooden gevallen waren;

„dat hunne gewoonten medebragten onder dergelijke omstandigheden geen vrede te sluiten, vermits de verliezen eerst meer gelijk moesten zijn;

„dat men evenwel, nu ik op vrede aandrong, genegen was vrede te sluiten, mits tegen betaling van bloedgeld voor de dooden en gewonden;

„en eindelijk, dat men aannam een wapenstilstand te houden, totdat de vrede zoude gesloten zijn.

Deze inschikkelijkheid kwam mij niet natuurlijk voor, waarom ik aan de menigte vroeg of 't geen de woordvoerder gezegd had, werkelijk hun aller bedoeling was.

Hierop ontstond eene groote verwarring en opgewondenheid. Nadat het schreeuwen en dreigen eenigen tijd aangehouden had, terwijl men mij verweet op de hand van de westkust te zijn en ik daarom in stede van Kerkoea aan te doen te Boeroehiauw voor anker ging, welke beschuldiging echter op gegevene inlichtingen weder ingetrokken werd, kwam een ander woordvoerder voor mij staan en zeide:

„dat ik te regt vermoed had, dat de eerste woordvoerder de waarheid niet gesproken had, dat hij een intrigant was, die door bereidwilligheid mij geschenken trachtte te ontlokken;

„dat zij eerlijke lieden waren, onbekend met uitvlugten en leugen en dapper genoeg om niet met de tong, maar met de lans te vechten;

„dat al hetgeen de man van Kerkoea als de volkstemming gezegd had, onwaar was.

„dat de oorlog hun nadeelig was geweest, echter niet uit gebrek aan moed; dat zij mij uitnoodigden op het oorlogsterrein den vijand te ontbieden, als wanneer zij zouden slag leveren en ik zoude kunnen oordeelen, wie het dapperst was, doch dat zij ongelukkig gestreden hadden;

„dat de oorlog hun echter tegenstond, omdat alle handel en vertier ophield en hunne vrouwen en kinderen dikwijls in gevaar verkeerden.

„dat de aanmatigingen van de westkust en het aantal hunner dooden en gekwetsten niet toelieten, dat men zoo spoedig vrede sloot, waardoor men zich overwonnen zoude verklaren, 't geen zij niet vermogten.

„dat men vrede zoude maken, zoodra de begrafenisfeesten van een' onlangs gesneuvelde afgelopen en min-

stens één man der tegenpartij gevallen zoude zijn; dat men mij zoude laten weten, wanneer vrede mogelijk was en dat dit alles was, wat men voor 't oogenblik doen konde;

„dat, indien ik op een spoedigen vrede aandrang, men dadelijk de tegenpartij zoude ontbieden op het terrein tusschen Boeroehiauw en Kerkoea en mij verzoeken daar te komen, waarna, als een man gevallen was, het bloedgeld zoude kunnen geregeld worden en de zaak zoude beëindigd zijn.

Van hun standpunt waren deze conditiën zoo billijk, dat ik afzag van het verder onderhandelen over vrede en aandrang op een wapenstilstand, die dadelijk werd aangenomen en, volgens latere tijdingen, steeds gehouden werd.

Het gelukte mij later den stam Kha-Oenah over te halen om de vijandelijkheden voor goed te staken.

De mededeeling van het resultaat der onderhandelingen te Tali-Kokkoh aan de stammen te Boeroehiauw gaf aldaar aanleiding tot krijgsdansen en veel geschreeuw; men beaamde, dat de vijand niet anders had kunnen handelen dan hij gedaan had, en beloofde ook van hunne zijde den wapenstilstand te zullen eerbiedigen.

Den 13^{den} had ik nogmaals eene vergadering met het volk, waarbij overeengekomen werd:

- 1^e. dat de Chinees Injo Boensiang als mijn gemagtigde zoude voortgaan den vrede te bewerken;
- 2^e. dat vlugtelingen van de handels-praauwen zouden worden opgevat en aan hem uitgeleverd;
- 3^e. dat men hem steeds zoude mededeeling doen van 't geen voorviel, en zijne hulp zoude inroepen in alle geschillen onderling en tusschen vreemdelingen.

Vooreerst verder niets kunnende doen ter beëindiging van den oorlog, ben ik den 14^{den} vertrokken langs de oostkust over Kaë-Kokkoh en Belo Melokoni naar Kaï Koebah.

Te Belo Melokoni is achter een koraal-rif op 14 en 18 vadem zand en modder eene veilige ankerplaats; eene daar uitwaterende rivier is diep en voor praauwen van 15 kojangs bevaarbaar; het land echter is slecht bevolkt en brengt weinig op.

Eene Engelsche mijl zuidelijker vindt men achter een ander koraal-rif weder goeden ankergrond; het land is daar onbewoond.

Te Kai-Koeba is eene goede baai, p. m. eene Engelsche mijl breed; men ligt hier veilig voor zuidelijke en westelijke winden op 5 en 8 vadem.

De baai is open voor noordelijke en oostelijke winden, doch deze zijn zelden hevig en zonder hooge zecën.

De bevolking woont dicht aan het strand in goede kampongs en gehuchten, en heeft vele klapperboomen. Ik vond hier eene 15 kojangs praauw, welke in 19 dagen vol geladen was.

Den 15^{den} werd Kepoh doea bereikt, waar eene prachtige baai is, beschut door vier kleine eilanden, waarvan twee op de kaarten bekend staan onder de namen Amsterdam en Sandy Island.

Van om de oost komende, heeft men van 10 tot 7 vadem water tot voor het eiland Amsterdam en 9 tot 15 vadem tusschen Amsterdam en Sandy Island.

Een andere ingang tusschen Amsterdam en een niet ver van daar gelegen eiland laat de grootste schepen toe, welke regt op de baai kunnen aanloopen.

Men is hier beschut tegen alle winden.

Bij Sandy Island kan men op 4 vadem onder den wal liggen en zoude men gemakkelijk schepen kunnen vertimmeren.

Het land levert overvloed van zeer deugdzaam timmerhout op, waaronder ook soorten, geschikt voor scheepsbouw.

De baai is zeer vischrijk en het land, bewaterd door vele riviertjes, levert een overvloed van vruchten, obi's en kokosnooten op.

Bij eene vestiging op Engano van het Nederlandsch Indische gouvernement, dan wel van vreemdelingen zal de baai van Kepoh doea vooral in aanmerking komen; voor de kustvaart is zij zeer voordeelig gelegen, vermits de inlandsche vaartuigen, zoowel bij de noord-westelijke, als bij de zuidelijke moesson daar kunnen in- en uitloopen; als oorlogshaven vermeen ik, dat de baai niet minder doelmatig zoude zijn.

De bevolking is niet talrijk en zeer arm; ook vond ik hier meer huidziekten dan op andere plaatsen.

De baai Kepoh doea wordt jaarlijks door eenige Boeginesche prauwen bezocht, die voor het eiland Amsterdam ten anker gaan en daar klappers inkoopen.

De bevolking klaagde zeer over de Boeginezen, die haar bedriegen en verscheidene personen als slaaf hadden weggevoerd.

Andere vaartuigen komen daar niet; de andere handelaren komen ongaarne met de Boeginezen in aanraking, ten gevolge waarvan de bevolking wel genoodzaakt is met de Boeginezen handel te drijven, ter bekoming van ijzerwerk en korallen.

Gedurende den loop van den 16^{den} kwamen vele menschen van:

Kajj-Kokhoh,

Ama-Oenah,

Kahai-Apoh,

Amaroha en

E-Oah, alle doessoens in den omtrek gelegen.

Zekere Pakoe Lehi is hier het meest gerespecteerde hoofd; deze woont te Kahai-Apoh.

Menschen van Kai-Kaba, onder hunne stam-oudsten Poelia Apoït-Oebah, bragten mij ook een bezoek.

Bij eene vergadering, belegen den 17^{den}, werd ook door hen de Chinees Injo Boensiang verkozen als tusschen-persoon gedurende mijne afwezigheid en beloofde men bij hem te zullen klagen, indien de Boeginezen zich ongeoorloofde practijken gedoogden, opdat hij de zaak zoude kunnen onderzoeken en mij rapporteren.

Den 18^{den} bereikte ik tegen den avond Kepoh-Satoe, eene ankerplaats op de westkust, en hield den 19^{den} eene vergadering met menschen van:

Pioe,	hoofd	Amah Pekoro.
Lapoe	"	Amah Peharai.
La-boeah	"	Amah Perobiah.
Boca-boca	"	Amah Kepitaah.
Moearafidji	"	Amah Alidjeh en Poelia Aroe.

De zuidelijke punt, welke zeer rotsachtig is, en het land tot Kapoh-Satoe is vrij bevolkt; de menschen drijven nogal handel met van Benkoelen, Padang en Java komende prauwen.

In het gebergte, hetwelk hier landwaarts in p. m. 1500 voet hoog schijnt te zijn, wonen verscheidene stammen, die mij echter niet bezochten; zij zijn verwant aan de oorlogvoerende partij van de oostkust, moeten zeer arm zijn en in eenige versterkte kampongs in het gebergte wonen, waardoor zij voor hunne vijanden ongenaakbaar zijn, doch ook verstoken blijven van alle voordeelen, welke de handel langs de kust gebragt heeft.

Den 20sten Mei werd de terugreis aangenomen en den 23sten Kroe bereikt.

Op alle door mij bezochte plaatsen bleek de noodzakelijkheid, dat een geschikt en het algemeen vertrouwen bezittend persoon eenig toezigt uitoefene op de handelingen der vreemdelingen en door zijnen invloed langzamerhand eenige orde brenge onder de verschillende stammen. Ik vermeen deze persoon gevonden te hebben in den Chinees Injo Boensiang, welke vooreerst Engano niet denkt

te verlaten, en heb hem bij besluit dd. 6 Junij 1864 no. 1746 belast met het toezigt over Engano.

Bij de verschillende zamenkomsten met de bevolking was algemeen het verlangen, dat mogt worden aangebragt een paar karbouwen en eenige geiten, ten einde deze door voortteeling aan de inwoners nut en voordeel zouden aanbrengeu.

Wegens de goede grasvelden en de zorg, die de inboorling voor zijn vee heeft, vermeen ik te mogen aannemen, dat de oprigting van een veestapel hier zonder bezwaar zoude zijn en een band te meer zoude wezen, welke de inboorlingen aan het hun zoo weinig bekende Indische gouvernement zal hechten.

De handel is toenemende; gedurende 1862 werd alleen te Benkoelen van Engano voor p. m. f 20,000 aan klapperolie ingevoerd, nevens andere artikelen als klappernooten, planken, houtwerken, rottan, enz., enz.

De Chinees Injo Boensiang heeft een paar prauwen op Engano gebouwd en zonder moeite van de bevolking belangrijk zware houtwerken kunnen inkoopē.

TOGTJES

IN HET

GEBIED VAN RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN,

DOOR

E. NETSCHER.

(Vervolg van bladz. 23.)

XI.

HET LANDSCHAP DELI.

De juiste grenzen van het landschap Deli zijn moeilijk aan te geven; langs de zeekust zijn zij: de hoek van Langkat Toeah op $3^{\circ} 55'$ en de rivier van Pertjoet op $3^{\circ} 45'$ noorderbreedte. De kust heeft eene noordwestelijke strekking en beslaat niet meer dan ongeveer 20 Engelsche mijlen. Naar het binnenland verwijderen de grenslijnen zich van elkander, waardoor de oppervlakte breeder wordt. De ware lijnen dezer grenzen zijn echter niet bekend, evenmin als die van de westelijke grens, omdat de binnenlanden geheel bewoond zijn door Bataksche stammen, die slechts hulde bewijzen aan den vorst van Deli, zonder dat deze zich met hunne inwendige aangelegenheden inlaat. Het gebied, door deze volkstammen bewoond, strekt zich uit tot op het waterscheidend gebergte, dat Sumatra doorsnijdt en hier ongeveer 50 Engelsche mijlen van de kust verwijderd is.

Deze gansche streek is doorsneden door naauwe, snelvlietende rivieren, die te zamen vloeijen in eenen inham der zee, waarin een aantal vrij groote eilanden liggen, die twee aanzienlijke mondingen vormen. De noordelijkste daarvan heet de Soengei (rivier) Hamparan pérak en de zuidelijkste Soengei Deli of Laboehan, dit laatste waarschijnlijk, omdat daarin de ankerplaats is voor de handelsvaartuigen.

De toegang tot deze takken wordt zeer moeilijk gemaakt door de uitgestrekte modderbank, die hier overal langs de kust van Sumatra loopt. Op het minst diepe gedeelte van de bank voor Deli staat, bij hoog water, slechts $1\frac{1}{2}$ vaam. Digt onder den wal zijn eenige diepere plekken, maar daarentegen ook vele banken van kleiachtigen grond, die het binnenkomen zeer moeilijk maken. In de Koewala Belawan, — zoo heet de monding van de Hamparan pérak, — staat vijf vaam water, dat echter snel vermindert. In de monding van de Soengei Deli is het wat minder diep, maar, als men met de juiste ligging der banken bekend is, kan men, bij hoog water, met een vaartuig van 9 voet diepgang dien tak tot op twee mijlen van de monding opvaren. Met laag water valt echter de rivier op die hoogte nagenoeg droog, zoodat men in eene kom ligt, die men niet weder dan met hoog water kan verlaten.

Het land is hier modderachtig en laag, maar de groote verscheidenheid van planten en boomen, die de eilandjes bedekken, en de veelvuldige kreeken, welke daar tusschen loopen, leveren een schilderachtig tooneel op.

Nabij de mondingen der rivieren, die zich in de twee armen van den inham storten, naderen deze tot elkander en zijn verbonden door eene ondiepe kreek, de Soengei Mas. Digt daarbij is de monding van de eigenlijke rivier van Deli, die eene zuidelijke rigting heeft en ongeveer

dertig el breed is. Op eene halve Engelsche mijl van deze monding ligt de kampong Deli, aan den ooster oever van de rivier. De grond is hier eene harde, bleeke klei, die niet onvruchtbaar is en vooral geschikt schijnt voor de teelt van kokos-boomen, welke hier in menigte groeijen.

De kampong Deli bestaat uit twee lange straten, waarvan de meeste huizen elkander raken. Deze straten vormen met elkander eene regten hoek. Bijna al de huizen zijn op palen, ongeveer drie voet boven den grond gebouwd, en onder het laag overhangende afdak gewoonlijk nog voorzien van eene bamboezen bank, hetzij om te dienen tot zitplaats of om koopwaren uit te stallen.

Slechts weinige huizen zijn van hout, de meeste van bamboe, niboeng, kadjangmatten en soortgelijke ligte materialen. De daken zijn alle van atap, gewoonlijk voorzien van eene klep om rook door te laten en licht en lucht binnen 's huis aan te brengen. Bijna zonder onderscheid hebben de huizen een vervallen aanzien, en de opeenhooping van allerlei vuilnis daar onder, geeft aan de kampong een onooglijk voorkomen. De wegen en de slooten, die daar langs loopen, om het overtollige water af te voeren, bewijzen, dat men vroeger gepoogd heeft orde en regel in te voeren, maar daaraan is de hand niet gehouden en alles heeft thans het voorkomen van diep verval. Onder een geregeld en krachtig bestuur zou de plaats weldra een ander aanzien krijgen.

Geheel aan het einde van de kampong staan de woning van den sulthan en de misdjid. Het eerste is een ruim, net gebouw van planken, door overdekte gangen verbonden aan eene voor- en eene achtervaranda. Al deze gebouwen staan op palen, nagenoeg acht voet boven den grond, en zijn met atap gedekt. De voorvaranda is ongeveer negentig voet lang en dertig breed, zonder pilaren in het midden, en vormt dus een fraai, ruim vertrek, dat door het hooge dak en de getraliede wanden

tevens zeer luchtig is. Een groot aantal personen kan er plaats in nemen, en het is een eigenaardig en schilderachtig schouwspel, wanneer een paar honderd inlanders, meest in Atjehsche kleederdragt en gewapend met krisen en lange Atjehsche zwaarden met zilveren gevesten, daarin op tapijten nedergezeten zijn.

De woning des sulthans is omringd door eene vervalende omheining van palen. Naast de ingangs-poort staat een Bataksch lijkhuisje, op vier lage palen, met de vezels van de arenpalm gedekt en netjes met versierselen naar den Batakschen trant beschilderd. Zoodanig huisje wordt door de Bataksche hoofden, die de heerschappij van Deli erkennen, opgerigt telkens, wanneer een sulthan sterft, hoezeer het lijk er niet in wordt nedergelegd.

De mesdijid is een vrij goed onderhouden planken gebouw van geringen omvang.

De kleeding der inlandsche bevolking bestaat uit eene wijde, korte broek en een wijd baadje of eene over den schouder geslagene sarong. De broek en het baadje zijn gewoonlijk van wit of blaauw lijnwaad. Bemiddelden dragen katoenen of zijden broeken van Atjehsch maaksel. De lagere klassen zijn zeer onzindelijk op hunne kleeding. De vrouwen dragen eene sarong, die boven den boezem is vastgemaakt, en eene tweede, die over het hoofd gaat en waarmede zij het gelaat kunnen bedekken. De meeste lijnwaden zijn van Europeesch maaksel en worden van Poeloe Pinang ingevoerd.

Er is bijkans geen huis in de kampong Deli, waar niet eenige koopwaren zijn uitgestald. Het zijn echter meest zaken van weinig waarde, zooals gedroogde visch, gambier, vruchten. In eenige winkeltjes zijn ook Engelsche of Atjehsche lijnwaden, kleedingstukken, ijzerwerk, medicijnen, enz. te verkrijgen. Voor de meeste huizen staat eene oliepers. Het is een eenvoudig, rond blok, in de lengte op twee schragen nedergelegd en voorzien van eene vier-

kante insnijding, waarin het fijn geraspte vleesch van de kokosnoot door middel van keggen wordt gepersd. De daaruit lekkende olie is van zeer goede hoedanigheid en goedkoop van prijs.

De bevolking van Deli bestaat aan de stranden uit Maleijers, in de binnenlanden uit Bataks. De eersten zijn in gering aantal; zij zullen niet meer dan een paar duizend zielen tellen. Zij bewonen de lage kustlanden en hoofdzakelijk de kampong Deli, waar ook een twintigtal Chinezen en misschien een honderd Hindoes van gemengd bloed wonen. De Bataks worden gezegd zeer talrijk te zijn. De door hen bewoonde streken beginnen op eene dagreis van de kust en strekken zich over het hooge gebergte uit. Men zegt, dat er hoofden zijn, die over 40,000 zielen bevelen. Het Mohamedanisme schijnt onder hen weinig vorderingen te hebben gemaakt.

In de Bataklanden werd vroeger veel peper geteeld: in 1823 werd aan Anderson (*) eene productie van 26,000 pikols in het jaar opgegeven. Thans is dit veel verminderd door het uitsterven der aanplantingen en de bezwaren om nieuwe aan te leggen, wegens de voortdurende oorlogen, die de verschillende stammen onder elkander voeren. Desniettemin stelde in 1862 de bandar (de kontroleur van in- en uitvoer) de productie nog op 8,300 pikols in het jaar. Maar de sulthan verzekerde mij, in Maart 1863, dat deze kultuur thans bijna geheel te niet is gegaan.

In de benedenlanden wordt daarentegen meer dan vroeger nootmuskaat van eene inferieure soort geplant. Indien de binnenlandsche stammen tot rust konden worden gebracht, hetgeen niet beter zou kunnen geschieden, dan door hun eene onpartijdige beslechting hunner geslachten te verzekeren, dan zou de peper productie stellig, bin-

(*) Mission to the East Coast of Sumatra.

nen weinige jaren, weder aanzienlijk toenemen. Zoowel de bevolking als de grond schijnen bijzonder voor die kultuur geschikt te zijn; al de Bataksche stammen van het noorden van Sumatra hebben sedert lange jaren bijkans uitsluitend peper geplant.

Als handels-artikelen van de Delische binnenlanden komen voorts in aanmerking: gambier, tabak, pinangnoten, was, olifantstanden, een weinig rotting, gommen en harsen, en zeer fraaije en goede paarden.

Volgens eene opgaaf van den bandar, in Augustus 1862, was in de toen verloopene twaalf maanden uitgevoerd ongeveer het volgende:

8,300	pikols	peper.
2,000	bossen	rotting van 100 stuks.
200	paarden.	
500	pikols	pinangnooten.
500	"	nootmuskaat en foelie.
500	"	tabak.
500	"	gambier.
400	"	getah pertjah en getah majang.
300	"	was.
250	"	widjen.
400	paar	olifantstanden.

De invoer wordt gezegd te hebben bedragen 10 kisten opium en voor eene waarde van 10,000 Sp. matten aan zout, lijnwaden, ijzerwerk, oorlogsbehoefden, enz. Deze waarde komt mij voor veel te laag opgegeven te zijn: er wordt stellig veel meer opium aangebragt, want al de Bataks gebruiken dat, en ook al het zout, dat zij noodig hebben, moet van buiten worden aangevoerd.

In vroeger jaren en onder betere omstandigheden van rust en voorspoed werd te Deli aangevoerd meer dan 200,000 gantangs zout. De grootte van die gantang is, volgens den bandar, zoodanig, dat zij zes kati's rijst be-

vat. Het zal dus wel niet te veel zijn het gewigt aan zout te stellen op acht kati's. De geheele invoer zou dan bedragen hebben 16,000 pikols 's jaars. Deze groote hoeveelheid laat zich verklaren door de uitgebreidheid en de digtbewoondheid van het land, dat van zout voorzien moet worden. Ook het zouten en droogen van visch vorderde veel zilt. Thans is deze laatste tak van nijverheid verloopen en het schijnt, dat ook zout van de westkust van Sumatra zijn weg vindt naar de Bataksche bovenlanden; althans de invoer te Deli is aanmerkelijk gedaald. Vroeger betaalde het zout een import van 2 Sp. matten de 100 gantangs; thans is de verkoop er van een monopolie voor den sulthan, die het voor $7\frac{1}{2}$ Sp. matten de 100 gantangs of nagenoeg een Sp. mat de pikol van de hand zet. Het zout wordt aangevoerd van Poeloe Pinang en is van Siamschen en Arabischen oorsprong.

De overige belastingen zijn, volgens opgaaf van den bandar:

bij den uitvoer:

Zwarte peper, 2 Sp. matten de 100 gantangs van 3 kati 5 tail.

Witte peper, 6 Sp. matten de 100 gantangs van 5 kati.

Nootmuskaat, 2 " " pikol.

Paarden, 3 " het stuk.

Getah en was, 1 " " pikol.

Gambier, $12\frac{1}{2}$ pct. van de waarde.

Rotan, 1 Sp. mat de 100 bossen.

Katjang, widjen, 1 " " 100 gantangs.

Pinangnoten, $\frac{1}{4}$ " " pikol.

Tabak, 2 " " "

Drooge visch, 1 " 100 stuks.

bij den invoer:

Opium, 1 Sp. mat de bol.

Lijuwaden, $2\frac{1}{2}$ pct. van de waarde.

Het debiet van de opium is verpacht, te Deli voor 40 en te Hamparan pérak voor 30 Sp. matten 's maands. Vroeger zou dit veel meer bedragen hebben.

De handel van Deli wordt bijkans uitsluitend gedreven met Poeloe Pinang. Die handel zou stellig nog veel toenemen, indien in Deli meer rust en orde heerschten; alleen zij, die gaarne in troebel water visschen, kunnen dus met leede oogén aanzien, dat een tijdperk van beter bestuur in Deli aanbreekt.

De nijverheid schijnt in Deli op eenen zeer lagen trap te staan. De vaartuigen, die er gebouwd worden, zijn leelijk van vorm. Zij voeren de mast steeds in het juiste midden er van en hijschen daaraan gewoonlijk een langwerpige, vierkant ra-zeil van katoen. Latijnzeilen ziet men weinig. Inlandsch lijnwaad wordt bijkans niet meer vervaardigd; men verkrijgt het van Poeloe Pinang. Men maakt in Deli fraaije krissen en zwaarden volgens het Atjehsche model, maar de klingen der zwaarden zijn gewoonlijk van Engelsch of Turksch maaksel; deze laatsten hebben de grootste waarde. Gewoonlijk zijn zij regt, tweesnijdend en acht palm lang. Soms zijn zij een weinig gekromd. De gevesten dezer zwaarden zijn een palm lang, van zilver, soms van soewasa (een mengsel van goud en koper), en altijd kruisvormig, van boven voorzien van eenen kelkvormigen rand. De scheden zijn van hout of leder, maar zeer dikwerf worden zij ontbloot gedragen.

De krissen zijn zeer lang (vijf palm), smal en regt. De scheden zijn gewoonlijk van hout, maar zeer fraai worden zij ook vervaardigd uit afwisselende smalle ringen van ivoor en hoorn of ebbenhout. De greep is van fijn hout, hoorn of ivoor, soms zeer fraai bewerkt en met goud filigraan versierd. De krissen, die gewoonlijk vóór in den gordel gedragen worden, zijn veel korter, met eene kromme greep.

Er bestaat eene zeer groote afscheiding tusschen de Ma-

leijers en de Bataks. Zij zijn van verschillenden oorsprong, hebben eene verschillende taal, ieder met zijn eigen schrift, en terwijl de Maleijer Mohamedaan is, heeft de Batak geene andere godsdienst dan de vereering van geesten, die het heelal regeren, en die van de afgestorvenen.

De Bataks erkennen in zekere mate de souvereiniteit der Maleische vorsten van de kusten. Die, welke den sulthan van Deli als zoodanig erkennen, brengen hem geene schatting op, maar moeten hem in den oorlog, tegen betaling, bijstaan. Zij moeten ook, op overeengekomene voorwaarden, peper voor hem planten. Voor het overige bemoeit de sulthan zich niet het minst met hen, dan in de zeldzame gevallen, dat zijne bemiddeling wordt ingeroepen tot het beslechten van hunne altijd zich hernieuwende geschillen.

De Bataksche stamhoofden, die de souvereiniteit van Deli erkennen, zijn acht in getal, waarvan vier in de benedenlanden en vier in het hooge gebergte. De vier eerste stammen hebben den collectieven naam van Timor en heeten Tanah-djawa, Siantar, Panei en Silau. De bovenlandsche stammen heeten gezamenlijk Karauw-Karauw en afzonderlijk Baroes-djahai, Soeka-sembelang, Sabaja-lingga en Raja-senembah. Er moet tussehen al die stammen nog al een aanmerkelijk dialect-verschil bestaan, hoewel het schrift voor allen gelijk is. Zij zijn zeer ijverzuchtig op elkander en gestadig in oorlog, wegens grieven, waarvan meestal de oorsprong reeds voor lang vergeten is.

Met Europeanen zijn deze Bataksche stammen, althans die van de bovenlanden, nimmer in aanraking geweest. Ik was in de gelegenheid den indruk gade te slaan, die bij eenige Bataks van Sebaja-lingga en Goenoeng Raja werd te weeg gebracht door hunne eerste ontmoeting met Europeanen. Toen ik mij in Februarij 1863 te Deli bevond, kwamen daar aan twee aanzienlijke hoofden met

eene 500tal volgelingen van die stammen. Ik noodigde hen uit mij aan boord van Z. M. stoomschip Haarlemmermeer te komen bezoeken. Zij voldeden daaraan, en nimmer zag ik zoo veel verbazing op een gelaat geteekend als van deze lieden, toen zij de groote kanonnen, de machinekamer en de talrijke Europesche gewapende bemanning zagen (*).

Deze lieden gedroegen zich zeer behoorlijk. Zij waren gekleed in blaauwe baadjes, broeken en meest rood of bruin gekleurde sarongs van zeer zwaar katoen lijnwaad van inheemsch maaksel. Over het algemeen waren zij klein van gestalte en vrij licht van kleur. Het menscheneten is onder hen nog niet geheel verdwenen.

Van de geschiedenis van Deli is niet veel meer bekend dan men in de werken van Marsden en Anderson vindt. Volgens hen noemde, omtrent 1613, de sulthan van Atjeh zich ook vorst van Deli, maar, daar hij zich ook te gelijk noemde vorst van Djohor en Pahang, over welke landen hij niet het geringste gezag had, is het niet uitgemaakt, dat zijne suprematie over Deli van eenen degeijken aard was. Dit schijnt te minder het geval geweest te zijn, omdat de sulthan, zes jaren later, in 1619, Deli aantastte en slechts met veel moeite ten onder bragt. Deli schijnt toen door de Portugezen van Malakka versterkt te zijn geweest. Omstreeks 1642 werd Deli nogmaals door Atjeh afgeloopen, maar in 1669 schudde Deli het juk van Atjeh af.

In het laatst der 18^e eeuw, omtrent 1770, werd Deli door Radja Ismail, sulthan van Siak veroverd. In het

(*) De voorkomendheid en de welwillendheid, ook bij die gelegenheid door den kommandant van de Haarlemmermeer, den luit. ter zee l. kl. P. Koning, en de overige officieren aan den dag gelegd, zullen steeds eene aangename herinnering voor mij blijven.

begin van de volgende eeuw, bij acte van 8 Maart 1814, werd het hoofd van Deli, Panglima Mengindra Alam, door den vorst van Siak met den titel van sulthan begiftigd. In 1823 was Mengindra Alam Siak nog vorst van Deli. Hij was toen in oorlog met de Bataksche stammen in zijne nabuurschap en met Langkat. Een Engelsch scheepskapitein, Stuart genaamd, leende hem zijn geschut. Toenmaals nog stond Deli onder de soevereiniteit van Siak.

In 1854 werd sulthan Osman Perkasa Alam Ajah van Deli genoodzaakt den sulthan van Atjeh als zijn soverein aan te nemen. De hem deswege uitgereikte acte is gedagteekend den 20sten December 1854. Dit was echter niet meer dan eene daad van roof van de zijde van Atjeh, want Atjeh was niet met Siak in oorlog of vijandschap, maar dit rijk was door inwendige twisten verdeeld en zoodanig verzwakt, dat het niet bij magte was de door Deli ingeroepen hulp te verleen. Sulthan Osman en zijn zoon en opvolger, de tegenwoordige sulthan Mahmoed Perkasa Alam, bleven dus in naam stedehouders van Atjeh. Maar toen in 1862 het Nederlandsch Indisch Gouvernement den sulthan van Siak ondersteunde in de herwinning van zijne regten op de onderhoorigheden van het rijk, die, in meerdere of mindere mate, hem afhankelijk gemaakt waren, haastte sulthan Mahmoed zich de bescherming aan te nemen van Nederland en een einde te maken aan de hem wederregtelijk opgedrongen overheersching van Atjeh.

Ook Deli is een sprekend voorbeeld van het lot der inlandsche staten, die geheel zonder Europeschen invloed zijn en geene andere aanraking hebben met Europeanen dan met dezulken, die uitsluitend op hunne handelsbelangen bedacht zijn en zelfs niet ongaarne zien, dat burgeroorlog een land vernietigt, omdat zij daardoor een goed debouché voor hunne wapens en buskruid krijgen.

Zij slagten de kip, die gouden eijeren legt, en bekreunen zich niet om de toekomst. Zoowel in het belang der landzaten, als van den algemeenen handel is het te wenschen, dat hierin spoedig verbetering kome.

BAGELEN

ONDER HET

BESTUUR VAN SOERAKARTA EN DJOKJOKARTA,

DOOR

M. H. J. KOLLMANN.

Bij eenige hoofden in deze residentie, die het bestuur van Soerakarta en Djokjokarta over Bagelen beleefd en daarin een rol gespeeld hebben, heb ik omtrent dat bestuur een naauwgezet onderzoek gedaan.

Gering is evenwel hun aantal.

Die weinigen hebben thans eenen hoogen ouderdom bereikt, ten gevolge waarvan hunne herinnering aan die lang vervlogen tijden nog slechts zeer flauw is.

Daarenboven zweefde het beeld van ons bestuur, waaronder allen eveneens gediend hadden, te levendig voor hunne oogen om niet gedurig verwarring in hunne herinneringen te brengen.

Ik moest dus met de uiterste voorzigtigheid en behoedzaamheid te werk gaan en door aanhoudend onderzoek en tijdroovend navragen, door onderlinge vergelijking van de mij steeds afzonderlijk gegevene antwoorden tot een resultaat komen.

Zonder kennis van de inlandsche huishouding ware ik voorzeker niet tot mijn doel gekomen.

Nadat ik het geheel had zamengesteld, heb ik mij door een op nieuw ingesteld onderzoek bij de hoofden, van de

zaak overtuigd, en toen ik volkomen zeker daarvan was, heb ik het stuk, zoo als het nu ligt, opgemaakt.

Dit zij slechts aangevoerd om aan te toonen, met welke moeilijkheden een dusdanig onderzoek gepaard gaat en om tevens het bewijs te leveren, dat ik getracht heb daarin, wat de hoofdzaak betreft, niet oppervlakkig te zijn.

De hoofden, die mij hierin hebben bijgestaan, zijn Mas Toemenggoeng Resso-Prodjo, gepensioneerd districtshoofd van Premboen (thans kindsch), de als patih gepensioneerde wedono van Leksono, Raden Ngabei Potro Widjojo, de gepensioneerde wedono van Kedoeng Tawon, Raden Ngabei Wonohito, de gepensioneerde mantri van Kalialang, Mas Tjokro di Koro, de onlangs ontslagen regent van Karang-Anjar, Raden Adipatti Djojo di Ningrat, zoomede eenige gewezen glondongs (dessahoofden), enz.

Gaarne had ik nog de onderverdeeling in ngabeischappen of demangschappen nagegaan en opgeteekend, doch ik moest, als volstrekt geen kans tot slagen daarin ziende, dit geheel opgeven.

Algemeen bekend is het, dat de Bageleense landen, thans de residentie Bagelen uitmakende, eerst in het jaar 1830 aan het gouvernement van Nederlandsch-Indië werden afgestaan.

Doch reeds in vroegere tijden oefende de Oost-Indische Compagnie invloed op het lot dezer landen. Voornamelijk was dit het geval, toen, ten gevolge van den opstand van den Pangeran Ario Mangkoe Boemi (Swargo) tegen zijnen broeder, den Soesoehoenan Pakoe Boewono II, het Mataramsche rijk in 1755 gesplitst en tusschen Soerakarta en Djokjokarta verdeeld werd.

Immers de toenmaals tot stand gekomene politieke verdeling toont blijkbaar aan, dat de Compagnie daarin de hand heeft gehad. Want die verdeling vond in dier voege

plaats, dat het eene gedeelte aan Soerakarta, het daarop volgende gedeelte aan Djokjokarta, daarna weder het aandeel van Soerakarta en zoo vervolgens kwamen.

Met dusdanige verdeeling, bij den Javaan onder den naam van toempang paroek (toempang = opeenstapeling; paroek = tjaroek, vermengd of door elkander) bekend, beoogde de Compagnie het kennelijke doel beide rijken en *échee* te houden en, zoo mogelijk, te verzwakken.

Die strekking blijkt nog duidelijker uit de meer ingewikkelde verdeeling van de zuidelijke of lage landen, welke toen belangrijker waren, dan het noordelijke gedeelte (Ledok), hetwelk wegens zijne boschachtige gesteldheid ook minder bevolkt was.

Hier toch bespeurde men eene regelmatigere verdeeling tusschen de beide rijken, want het kleinste (westelijke) gedeelte behoorde alleen aan Soerakarta, terwijl het overige geheel onder Djokjokarta stond.

Ontegenzeggelijk moeten onder deze verwarde verdeeling de Bageleensche-landen veel geleden hebben. Immers die verdeeling was o. a. een groote hinderpaal voor de ontwikkeling van den landbouw, doordien het b. v. wegens gemis aan eendragtig samenwerken onmogelijk was om eene geregelde aftapping van het water voor de rijstvelden, hetwelk door de onderscheidene landen moest stroomen, te verkrijgen.

Voor het gespuis van het eene rijk was het eveneens gemakkelijk, door op het grondgebied van het andere rijk te vlugten, zich aan de wel verdiende straf te onttrekken; behalve nog de omstandigheid, dat de uitoefening van politie en justitie zeer willekeurig geschiedde, waardoor het den schuldige gemakkelijk viel, zich door omkoopning vrij te koopen.

Bij de beoordeeling van vroegere toestanden dient men wel in het oog te houden, dat bij het Javaansche bestuur

geen geregeld finantiewezen bestond en ook uit den aard der zaak niet bestaan kon.

Ter bestrijding van de noodzakelijkste kosten werden of de pachtschatten van de in leen afgestane landen of de opbrengsten van de met eenige bepaalde diensten belaste landen gebezigd.

In de Bageleensche landen, zoowel in die onder Soera-karta, als in die onder Djokjokarta bestonden drie soorten van landen, te weten:

1°. pemadjegan dalem of in het hoog Javaansch mahossan dalem. Deze waren landen, welke noch in leen, noch voor afzonderlijke doeleinden ten behoeve van den staat afgestaan waren, maar uitsluitend tot vruchtgebruik voor den vorst zelve afgezonderd bleven.

Zij waren dus in den eigenlijken zin kroon-domeinen.

2°. de landen, aan de hofgrootten voor onderhoud afgestaan of in pacht uitgegeven. Dus leenen.

3°. de landen, welke voor bepaalde diensten waren afgezonderd, zooals voor de gladak-dienst, voor de blandong-dienst, enz.

Al die landen werden door inlandsche hoofden bestuurd en beheerd. Deze hoofden waren in twee categoriën gesplitst, blijkbaar met het doel om, bij de weinige contrôle, welke de hoven over hen konden voeren, niet te zeer de magt in ééne hand te concentreren.

De eerste categorie maakte de prijai goenoeng en de tweede de prijai pathoek uit.

De goenoeng was de bestuurder in den volsten zin van het woord en werd door de hoven benoemd.

Het politie- en justitie-wezen behoorde tot zijne attributen, zonder dat hij zich in het finantieel beheer der landen mogt mengen, dan alleen in de mahossanlanden, waar hij soms administrateur was.

Hiertoe was alleen de prijai pathoek bevoegd, die door

den eigenaar of leenheer van het land werd benoemd.

De pathoek was dus slechts de administrateur van het land, waarover hij gesteld was.

Vermits nu de achterleenen (demangan) meestal aan den meestbiedende verpacht werden, zoo oefende natuurlijk de pathoek ook eenigen invloed over deze uit; — zonder echter inbreuk te maken op de ondergeschiktheid van deze achterleenmannen of onderpachters (demangs) aan den goenoeng in zake van justitie en politie.

Aan het hoofd van een goenoengschap stond de goenoeng, overeenkomende met den rang van de tegenwoordige regenten, die in de vervulling van zijne betrekking door zijne ondergeschikten, de panewoe's, mantri's, enz. werd ondersteund. Deze laatstgenoemde beambten voerden geen eigenlijk gezag over bepaalde streken van het goenoengschap, maar waren meer afgezondene of controleerende hoofden van den goenoeng.

De titulatuur van de goenoengs was verschillend.

Men had Raden Toemengoeng, Mas Toemengoeng, Raden of Mas Ngabei, enz.

De plaatsing van eenen goenoeng in een belangrijker goenoengschap bragt geene naamsverheffing mede, daar dit daarvan geheel onafhankelijk en meer van personelen aard was.

Zoo voerde b. v. in het goenoengschap Selomaniek, een van de belangrijkste goenoengschappen, vermits de goenoeng aldaar hoofd over alle goenoengs in de Bageleensche landen van Djokjokarta was, de laatste goenoeng slechts den titel van Mas Ngabei, terwijl hij een Raden Toemengoeng onder zich had.

De laagste soort van de besturende prijai's was de demang en daarna de bekel (dessahoofd).

Wel had men tusschen den demang en den bekel nog de panewoe, panatoes, paneket en panglawè, doch alleen bij het gladakwezen; elders in Bagelen niet.

De demang was de persoon, die verscheidene dessa's in leen of huur had, — dus achterleenman was.

De bekel was hoofd van de dessa en werd als zoodanig door den demang geplaatst en benoemd, zoodat eene verkiezing van bekels in vroegere jaren nooit heeft plaats gehad.

Dit punt is door mij met de meest mogelijke naauwkeurigheid bij alle hoofden onderzocht, wier eenparig antwoord was, dat in vroegere tijden geene verkiezing van dessa-hoofden door de belanghebbende bevolking ooit heeft bestaan. Houdt men ook den vroegeren toestand in het oog, dan is het klaar, dat eene verkiezing, zonder het geheele stelsel om te keeren, onmogelijk heeft kunnen bestaan.

Voor het onderhoud van een goenoeng en zijne ondergeschikten was in elk goenoengschap eene zekere vastbepaalde uitgestrektheid rijstvelden, onder den naam van bengkok, aangewezen, die echter niet in ieder goenoengschap even groot was.

Over het algemeen kan men echter als het gemiddelde voor eenen goenoeng 12 jonken, voor een panewoe of mantri 4 jonken en voor een demang 2 jonken aannemen.

De hoegrootheid van een jonk was niet juist afgemeten, maar regelde zich gewoonlijk naar de vruchtbaarheid van den grond. In vruchtbare streken b. v. had men kleinere jonken dan in streken met schrale gronden.

Intusschen was de jonk, groot of klein, in vier kario's verdeeld, en één kario stond gelijk aan zooveel, als een man met zijn gezin bebouwen kan. Een kario zal gemiddeld aan een Rhijnl. bouw van 500 □ roeden gelijk geweest zijn.

Behalve deze inkomsten kregen de goenoengs en hunne ondergeschikten nog aandeelen in de boeten, gesteld op overtredingen en misdrijven.

Dit werd echter voor hen een welkom middel, om zich

ongehinderd aan afpersingen over te geven; want van hun uitspraak kon men slechts in appel komen bij den rijksbestierder, tot wien evenwel de klager zich ook eerst door geld een weg moest banen, iets, dat gevoegd bij den grooten afstand, natuurlijk moest afschrikken.

DE POLITIEKE VERDEELING OF INDEELING.

De indeeling van de Bageleense-landen onder Soerakarta en Djokjokarta was, als volgt:

1^e. het goenoengschap Tangoeng (in het tegenwoordige Tjangkreb, regentschap Poerworedjo) behoorde tot het rijk van Soerakarta en was een mahossan dalem van den keizer. De laatste goenoeng was de in 1861 te Keboemen overledene Raden Toemengoeng Terto Negoro.

Hij werd kort na het uitbarsten der onlusten door den pangèran Koesoemo Joedo, die in zijne hoedanigheid van afgezant van den keizer het toezigt over alle de goenoengs in de Bageleense-landen van Soerakarta had, — ten gevolge van eene intrigue van Reso di Werijo, vroegeren naam van den onlangs overleden gepensioneerden regent van Poerworedjo, Raden Adipatti Tjokro Negoro, destijds nog mantri bij de gladak te Soerakarta, uit zijne betrekking ontzet en Reso di Wirijo in zijne plaats benoemd.

Reso di Werijo schijnt zeer in de gunst van den pangèran Koesoemo Joedo te hebben gestaan, dien hij ook naar Bagelen volgde.

2e. Loano, een in pacht of leen afgestaan goenoengschap van Djokjokarta, waarvan de laatste goenoeng is geweest Raden Toemengoeng Mangoen di Wirijo.

3e. Bapangngan (in het tegenwoordige Djenar, regentschap Poerworedjo) was eene mahossan dalem van den Sultan van Djokjokarta. De laatste goenoeng was Mas Toemengoeng Pandelegan. Dit goenoengschap moest al leen landrenten aan het hof opbrengen.

De goenoeng kreeg 25 kario's sawah tot zijn onderhoud.

4°. Semawoeng (het tegenwoordige Koeto Ardjo) was een mahossan dalem van den Sultan van Djokjokarta.

De laatste goenoeng was Mas Toemengoeng Sawaeng Galing.

5°. Blimbing (in het tegenwoordige regentschap Karang-Anjar) Dit goenoengschap was met 3000 kario's aan den patih van den Sultan van Djokjokarta tot onderhoud aangewezen.

De laatste goenoeng was Mas Rongo Wiro Sentiko.

6°. Merden was een leen van het rijk van Soerakarta.

Het had 3000 kario's en werd het laatst door Mas Ngabei Redjo Widjojo bestuurd.

7°. Koeto Winangoen, een leen van het rijk van Soerakarta met 3000 kario's, afgestaan aan Aroeng Binang I, die aan het hof van Soerakarta boepati bawat was. Zijn kleinzoon, Raden Ngabei Soerio di Redjo voerde het beheer dezer landen en stond onder den goenoeng van Tangoeng.

8°. Gessikan. Dit goenoengschap behoorde tot het rijk van Soerakarta en was bepaald belast met de gladakdienst te Solo.

De regeling van het gladakwezen was zoodanig, dat voor elke jonk 4 dienstpligtigen bij beurten moesten uitkomen, zoodat de omloops-beurt voor elken man om de drie dagen weder inviel.

Het dagelijksche getal uit te komen personen is niet meer op te geven, doch daar dit goenoengschap 3000 kario's had, zoo zal het dagelijksche getal tusschen de 600 à 700 personen geweest zijn.

Gelijk hieronder onder de rubriek belastingen zal blijken, kwamen de dienstpligtigen echter niet uit, maar kochten de dienst af, hetzij om daarmede plaatsvervangers te Solo te onderhouden, dan wel alleen zich vrij te koopen.

De laatste goenoeng van Gessikan was Mas Ngabei Dipo Dirdjo.

9°. Ngrowo was een mahossan dalem van den Sultan van Djokjokarta en had slechts 75 kario's, waarvan de vorst alleen landrenten trok.

De laatste beheerder was Raden Demang Wongso-Prodjo.

10°. Wolo in het tegenwoordige Ambal was een mahossan dalem van Soerakarta en had 50 kario's.

Het moest als belasting slechts visschen en vischkuit (troeboe) voor het hof opbrengen.

De laatste beheerder was Mas Demang Pandelegan.

11°. Pandjer (in het tegenwoordige Keboemen) was een mahossan dalem van den keizer van Soerakarta en maakte een onderdeel uit van de Banjoemasche mahossan dalem van Soerakarta.

Het had 800 kario's. De laatste beheerder was Raden Ngabei Resso Botto.

De keizer trok van dit land slechts landrenten.

12°. Tlogo was een mahossan dalem van Soerakarta en had 425 kario's.

Deze landen waren aan den rijksbestierder en den patih van den Soesochoenan afgestaan, aan welke personen zij jaarlijks in twee termijnen (in de vasten maand en moelod) 2500 ringits en 25 pikols dendeng van hartebeesten als belasting moesten opbrengen.

13°. Romo Djati Negoro behoorde aan het rijk van Djokjokarta.

Het land had 2000 kario's, waarvan 50 kario's aan den goengeng, tot onderhoud waren afgestaan.

Het laatst werd het door Raden Toemengoeng Kesoemo Redjo bestuurd.

Deze Kesoemo Redjo was de vader van den in 1862 gepensioneerden wedono van Gombong, Raden Soemo Redjo.

Het graf van Kesoemo Redjo ligt te Djati Negoro, \pm 2 paal van het kasteel Gombong.

14°. Watoelemboe was een mahossan dalem van den Sultan van Djokjokarta en werd het laatst beheerd door Mas Toemengoeng Pandelegan. Het land had 1000 kario's, waarvan 25 voor onderhoud van den goenoeng waren afgezonderd.

15°. Lêngngis was eveneens een mahossan dalem van den Sultan van Djokjokarta en werd het laatst beheerd door Mas Ngabei Djojo Soendarijo. Het had 2000 kario's, waarvan 25 voor den beheerder bestemd waren.

16°. Selomaniek (gelegen in het tegenwoordige district Kaliwiro) was een mahossan dalem van den Sultan van Djokjokarta en werd het laatst beheerd door Mas Toemengoeng Kerto Widjojo, aan wien 288 kario's tot onderhoud waren gegeven.

Deze was tevens het opperhoofd van alle Bageleensche goenoengs en administrateurs van de kroondomeinen (mahossan dalem) van den Sultan van Djokjokarta.

17°. Selomerto was, evenals Gessikan voor Soerakarta, ten behoeve van het hof te Djokjokarta met de gladakdienst belast.

Het geheele gladakwezen stond onder den wedhono gladak, van welke de laatste was Mas Toemengoeng Djogo Negoro, die echter zijn vasten zetel te Djokjokarta had en het land door zijnen gemagtigden, onder den naam van panewoe, liet besturen.

Voor het onderhoud van den wedhono gladak waren 36 jonken of 144 kario's afgezonderd, waarvan 4 jonken aan den zaakgelastigde werden afgestaan.

De regeling van het gladakwezen was bijna eveneens als te Gessikan, met uitzondering dat Selomerto slechts 300 man daags moest uitleveren, die natuurlijk, evenals te Gessikan, de dienst te Djokjokarta afkochten.

Neemt men ook hier de omloops-beurt op 3 dagen aan, dan moet het land 1200 kario's hebben gehad.

18°. Semajjoe in het tegenwoordige district Wonosobo was een mahossan dalem van Djokjokarta.

De laatste goenoeng was Mas Ngabei Kerto Wongso, die 48 kario's voor zijn levensonderhoud kreeg.

Mas Ngabei Kerto Wongso werd na de overname der landen tot eersten regent van Ledok onder den naam van Mas Toemengoeng Kerto Negoro door het gouvernement verheven, doch vond bij de affaire van Lèngkong in het district Kalialang zijnen dood.

Onder dit goenoengschap sorteerde de dessa Gowong (gelegen in het tegenwoordige district Sapoeran), welke onder een mantri blandong stond en daarom verplicht was de blandong-dienst voor Djokjokarta te doen.

Deze dienst werd echter, eveneens als alle dusdanige, afgekocht, met welke gelden dan in de behoefte aan houtwerken te Djokjokarta door plaatselijken inkoop werd voorzien.

BELASTINGEN.

Zooals reeds uit het hierboven aangevoerde bij de politieke indeeling van de Bageleensche landen op te maken is, werden de belastingen, ter voorziening in de behoefte van de dienst, uit de opbrengsten van de in leen afgestane en van de met bepaalde diensten belaste landen gevonden.

Tevens blijkt daaruit, dat die opbrengsten nooit in handen-arbeid werden voldaan. De in leen afgestane landen kochten evenzeer de diensten tegenover den leenheer af, als de met bepaalde diensten belaste landen zulks deden ten aanzien van het gladak- en blandong-wezen.

Aldus werden onder het Javaansche bestuur de heeren-diensten in werkelijkheid alleen in geld voldaan en bepaalde zich de belasting in handen-arbeid meer tot kleine, huisselijke diensten bij de leenheeren zelve, waartoe dan ook alleen de meest in de nabijheid van hunnen zetel liggende dessa's of kampongs verplicht waren.

Gaat men ook de behoeften dier tijden na, toen b. v. nog geene kapitale publieke werken bestonden, dan is het duidelijk, dat eene geldbelasting of eene belasting in natura ook voor den vorst de voordeeligste was, terwijl de leenheer, die zijn onderhoud in de inkomsten van zijn leen moest zoeken, natuurlijk ook eene geldbelasting ver boven die in handen-arbeid verkoos.

De geldbelastingen, welke de kleine man had op te brengen, stonden onder de volgende namen bekend, als:

1^e. patjoemplëng (garengeld). Deze bedroeg 33 duiten 'sjaars per huisgezin, welke aan den leenheer moesten betaald worden.

2^e. de rijstgelden. Per jonk *f* 6, waarvan de helft in de maand moelod en de andere helft bij het eindigen van den vastenmaand aan den leenheer of landheer moest worden voldaan.

3^e. oewang mantoe of padjëndralan. Dit was eene belasting van 2 realen per jonk in de pemadjegan-landen en 4 realen per jonk in de met de gladak of andere diensten belaste landen, te voldoen aan den soeverein ter bestrijding van onkosten bij gelegenheid van een hoog bezoek aan de hoven.

Uit den aard van de zaak werd deze belasting alleen in geval van een hoog bezoek geheven.

4^e. padjeg (landrenten?). Deze was eene belasting voor de pacht van een land, die natuurlijk ook door den leenheer van den achterleenheer gevorderd werd.

De hoogste som bedroeg 40 realen en de laagste 18 realen per jonk.

5^e. pedjigar. Eene belasting op het hoornvee, bedragende *f* 2.50 voor eene koe en *f* 3 voor een buffel 'sjaars.

6^e. pessanggon gandek. Eene heffing, welke de benoemde of met land begiftigde persoon bij wijze van een douceur moest betalen aan den afgezant van zijnen chef, die hem van zijne benoeming kennis gaf.

Deze belasting regelde zich of naar het aantal paarden, hetwelk de gezant (gandek) en zijn gevolg medebragten, of naar de uitgestrektheid van het afgestane grondgebied.

In het eerste geval bedroeg de heffing 4 realen per paard en in het tweede *f* 6.10 per jonk.

7°. petampi-gelden. Dit was eene percentsgewijze heffing ten behoeve van den met de inning der landrenten belaste ambtenaar en bedroeg 70 duiten voor elke geinde reaal.

8°. bekti-gelden. Dit was eene heffing ten bedrage van $\frac{1}{4}$ van de pachtschat van het land, door den benoemde of begiftigde aan den soeverein te voldoen.

9°. penganjar-anjar. Eene belasting, welke de leenheer van zijne bevolking vorderde ter voldoening van zijne bekti-gelden.

Bij den gemeenen man was deze belasting onder den naam van balik raai (het aangezigt keeren of veranderen) bekend, eene zinspeling op het menigvuldige verwisselen van leenheeren, vooral van de achterleenen, zoodat de kleine man telkens een ander aangezicht of gelaat te zien kreeg.

10°. tjappgelden. Deze moesten worden betaald ter verkrijging van eene acte van aanstelling, waarop een tjap in plaats van eene handteekening afgedrukt was.

Die heffing bedroeg *f* 4 per jonk.

11°. toekoe kampoe of toempas kampoe (d. w. z. een staatsiekleed koopen). Deze belasting werd alleen in de Djokjosche landen geheven.

12°. majoe roemah. Eene ongelimiteerde heffing, naar verkiezing van den gever, aan den leenheer bij gelegenheid van de grebek-feesten voor het onderhoud van zijne woning te voldoen.

13°. soegoewan. Eene heffing, hetzij in natura dan wel in geld, ter bestrijding van de onkosten wegens de ontvangst van een gast.

Dat al deze gelden van den kleinen man moesten ko-

men, hoezeer de meeste dier belastingen door de leenheeren werden betaald, en dat bij de inning door de verschillende handen veel aan de vingers van ondergeschikten bleef kleven, ligt voor de hand.

Behalve de bovengenoemde belastingen werden nog bij de bedeeeling van het regt heffingen gedaan, welke of de aanklager bij het indienen van de klagt, of de winnende dan wel de verliezende partij moesten betalen.

Deze waren onder de volgende benamingen bekend, als:

1°. pesaidgelden, te voldoen door den aanklager voor de oproeping der getuigen.

2°. patok pakěntjěng, eene som door den aanklager te voldoen bij het indienen van de klagt.

3°. pengngloebar, bij de uitspraak van het vonnis te voldoen.

4°. pa-oessoer, eene percentsgewijze belasting door de winnende partij te voldoen.

5°. denda, de boete, door de verliezende partij te betalen.

RIJSTVELDEN.

De rijstvelden waren niet gelijkelijk onder de bevolking verdeeld, zooals thans.

Het aandeel van den landman regelde zich naar zijne krachten.

Was de man met zijn gezin in staat een of meer kario's grond te bearbeiten, dan was hij ook verantwoordelijk voor al de lasten daarop rustende.

Voldeed hij daaraan, dan werd hij in het ongestoorde bezit daarvan gelaten; anders niet.

Een zoodanig landbouwer, sikep genoemd, had afhangelingen onder den naam van rajjat, die met zijne familie zijn geheel gezin uitmaakten. Had hij dus vele rajjats, dan ging hij voor een vermogend man (wong koewat) door en kon ook meer dan een kario voor zijne rekening nemen.

Het belang van den leenheer gedoogde geene verbrokkeling van den grond, want, zooals ook uit het vorenstaande blijkt, de grondslag voor de berekening van de meeste belastingen berustte, bij gebrek aan een anderen maatstaf, op den grond, d. i. per jonk.

De tijdelijke bezitter van den grond had zware geldelijke lasten te dragen.

Werd nu de grond te zeer verbrokkeld, dan bezat men wel eene menigte kleine land-bezitters (landbouwers), maar die waren, uithoofde van het daaruit ontstane proletariaat, niet bij magte al de lasten te dragen.

De gebruiken bij den landbouw volgden de onbeschreven adats, welke nog heden ten dage van kracht zijn.

Deze komen hierop neder, dat, wanneer de eigenaar van een stuk land aan den bewerker daarvan bibiet gaf, zoodat deze niets anders dan handen-arbeid verrigtte, alsdan de eigenaar met dezen voor de helft in de productie moest deelen.

Bekostigde echter de bewerker zelf alles, dan moest de eigenaar van den grond zich met slechts $\frac{1}{3}$ van de productie tevreden stellen.

DE VOLKS-KLASSEN.

Ten aanzien van de vraag of de klassen onder den geringen man in die tijden dezelfde waren, als thans, heeft het meest naauwgezette onderzoek geene bevredigende uitkomsten geleverd.

De daaromtrent geraadpleegde hoofden wisten geene inlichtingen te geven, hetzij omdat zij zich die zaak werkelijk niet meer herinnerden, dan wel, omdat zij vroeger die gelegenheid hunne aandacht niet waardig gekeurd hebben.

Raadpleegt men den tegenwoordigen toestand, dan is het niet onwaarschijnlijk, dat in vroegere tijden dezelfde klassen als thans, met eenige wijzigingen hebben bestaan.

Tegenwoordig wordt de mannelijke bevolking, behalve de hoofden, onderhoofden, ouden en gebrekkigen, nog in de volgende klassen onderscheiden;

1°. de koeli bakoe of eenvoudig koeli, in het Soera-baijasche gogol en elders op Java (Samarang) orang tani genoemd.

Deze bezit een huis, een erf, heeft een aandeel in de velden en is dus ten volle heeren dienstpligtig.

2°. de pondok, elders ook manoempang genoemd, heeft geen aandeel in de velden, bezit geen eigen erf, woont of bij den koeli bakoe of op het erf van dezen in.

Hij is alleen dienstpligtig ten opzichte van de algemeene diensten.

Deze klasse van pondok wordt in twee onderklassen verdeeld en wel in:

a. de pondok tèmpepèl, d. i. hij, die eene eigene woning, doch op het erf van den koeli bakoe staande, bezit en zijne eigene huishouding voert.

Zijne afhankelijkheid tegenover den koeli bakoe is dus betrekkelijk gering.

b. de pondok sloessoeb d. i. hij, die geene eigene woning bezit en bij den koeli bakoe inwoont, zonder dat deze voor zijne voeding zorgt, dus alleen huisvesting verleent.

Uit den aard van de zaak brengt deze toestand natuurlijk eene meerdere mate van afhankelijkheid jegens den koeli bakoe mede.

3°. de lindoeng bezit een eigen erf en woning, zonder in de bouwlanden te deelen.

Deze is aan de belasting op het bedrijf onderworpen.

4°. De rajat woont bij den koeli bakoe in en wordt door dezen gevoed en gekleed.

Hij is dus in den vollen zin van het woord de bediende van den koeli bakoe.

Deze klasse van menschen maakt juist de steun van den

koeli bakoe uit; want zij doet voor hem alle heeren-diensten.

Deze is de indeeling van de onderscheidene klassen in den tegenwoordigen tijd.

Neemt men nu aan, dat in vroegere tijden, juist ten gevolge van de weinige verbrokkeling van den grond, weinige, doch grootere en magtigere bezitters van den akkergrond hebben bestaan, dan volgt daaruit, dat er ook een grooter aantal pondoks en rajats heeft moeten bestaan, welke niet bij magte waren een stuk land, uithoofde van de daarop rustende verplichtingen, te bezitten en zich dus niet gemakkelijk boven dien toestand konden verheffen.

Dit aanzienlijk aantal pondoks en rajats bragt alzoo eene meerdere afhankelijkheid tegenover den sikep mede, waaruit ook het patriarchaal wezen zich ontwikkeld heeft, een wezen, dat door de onzekerheid van het grondbezit zeer bevorderd werd, omdat de minder magtige man niet tegen de moeilijkheden ter verkrijging van dat bezit opgewassen was en dus steun bij den meer bemiddelden, den magtigeren moest zoeken. Want was zoo iemand door inspanning tot die hoogte geklommen, dan was hij toch van het voortdurende bezit van den grond niet altoos zeker, dewijl de hebzucht van den leenheer hem van zijn bezit kon ontzetten, ten voordeele van een ander, die meer huur voor de dessa's met velden of ook alleen voor velden kwam bieden.

Dit onzekere en willekeurige was dus de grootste kan-ker, die aan de welvaart van het volk knaagde, waardoor de weinige, goede instellingen onder het Javaansche bestuur, anders zoo zeer met de geaardheid van het volk overeenkomende, zich niet ontwikkelen konden.

Wonosobo, 5 Januarij 1864.

DE EEDAFLEGGING
BIJ DE
TOOE-OEN-BOELOE
IN DE
MINAHASA,
DOOR
J. G. F. RIEDEL.

De aflegging van den gebruikelijken eed geschiedt onder de Tooe-oen-boeloe op de volgende, eigenaardige wijze.

Onder den blooten hemel, vóór het gebouw, waarin de beraadslaging gewoonlijk plaats heeft, komen de betrokkene hoofden, de oudsten, alsmede de geschilvoerende partijen in de morgen-uren bijeen en scharen zich in eenen kring (*).

Vervolgens wordt ingevolge het gebruik door een der twee oudsten, die met de afnemijng van den eed belast zijn, in de taal des lands toemitiwah (†) genaamd, een geladen geweer (§) in de rigting van het noorden naar het

(*) Vroeger was men gewoon tot dat einde buiten de negorij te gaan, op eene daarvoor bestemde plaats.

(†) Van toemiwah, verbaalvorm van tiwah, eed; vid: Tagalisch tiwála, belofte.

(§) Het gebruik van een geladen geweer is van zeer jonge dagteekening; in vroegeren tijd achtte men de tincloengan en santi voldoende.

zuiden, op den grond geplaatst; terwijl de voor deze plegtigheid aangewezenen helpers (*) de totoölan, bestaande uit eenig rijst en een stuk lijnwaad, aan de noordzijde van dit wapen nederleggen.

Dit een ander verrigt zijnde, zoo ontvangt de oudste toemitiwah met de regterhand van een der bedoelde helpers de tineloengan, een soort piek, de jongste de santi (†), een zwaard van inlandsch maaksel, en tegenover elkander plaats nemende, blijven zij, de eerste met den rug naar het noorden, de tweede naar het zuiden (§) gekeerd staan.

Alsnu gaat de oudste toemitiwah tot de plegtigheid over en nadat hij de zaak, waaromtrent de eed zal worden afgenomen, met verheffing van stem, ten aanhoore van een ieder duidelijk heeft verklaard, spreekt hij de volgende woorden uit: (§§)

(*) De omstanders vervullen gewoonlijk deze funktien.

(†) Ook bezigt men nu en dan de sondang, een kort mes.

(§) De eerste toemitiwah rigt zijn gelaat naar het zuiden, omdat volgens overleveringen de geesten der voorouders daar ter plaatse, aan de Woe-loer Mahatoes, de zuidelijkste bergketen, anders genaamd Tocoer-intanah d. i. zuil der wereld, hun verblijf houden.

(§§) Vrij in het Nederduitsch overgebracht, als volgt:

Ik verzoek (in de eerste plaats aandacht) tienmaal, honderdmaal, duizendmaal, negenmaal. Ik ben degene, die de speer en het zwaard in den grond zal steken. Ik spreek geen onwaarheid meer. Ik ben niet krom en blind (ten gevolge van leugen). Het is niet zonder reden, dat ik het regt heb de speer en het zwaard in den grond te steken, want ik ben de afstammeling van degenen, die in den grond gestoken hebben speeren en zwaarden, als deze. Mijn voorvader Siwih is de eedmakker van Wongkar te Kalih, ten tijde dat de bondgenooten aldaar den eed aflegden. Toen mijn grootvader Siwih de speer in den grond stak, bewoog zich de aarde en toen Wongkar het zwaard in den grond stak, sloeg een bliksemstraal naar beneden. Het is om die reden, dat ik niet angstig ben de speer in den grond te steken en over de kruislings geplaatste wapenen henen te stappen, O

Oh sangalikoemokan makapoeloe-poeloe, makahatoe-atoes makariwoe-riwoe wo makasijooe. Akoe in toemëktëk an tinëloengan wo an santi ijai, wo reijmooe makatowoh, wo makapelong, wo makarahrah ni akoe; wen apa akoe en reijkan koemaloe oeman wo roemowoh oeman in toemëktëk an tinëloengan wo an santi ijai; wen akoe karëngan soeroeh ne manënektëk an tinëloengan wo an santi tanoë ni ija; wen kënoë si opohkoe siwih in katiwah ni Wongkar wana Kalih (*) witoen ëndoh ne Mahasa in timiwah; wen apa si opohkoe Siwih in timëktëk oen tinëloengan en nimeij eheroh an tanah, apa kahoeman si Wongkar en timëktëk oen santi en nimeij i kilaäpong. Iah ni itoe wo akoe reijmooe mainde in toemëktëk an tinëloengan ijai, wo akoe koemeang wana tinëloengan, wo santi pinasëlah anaij, eh Wailan! Iah wo sija tawahëenkoelahka si waraneij Roringseepang (†) en nisija si makalesar oen binëntas in gigiroet, wo makalesar oen tinëktëkan in tinëloengan wo in santi roewa tëwëlna, titiwahan ne ëmpoeng.

Wailan. Ik zal ook aanroepen den dapperen Roringseepang, want op zijn erf kan men nog zien de teekenen van het veelvuldig steken der speeren en tweesnijdende zwaarden, toen onze voorvaderen den eed aflegden. Ik roep ook aan den dapperen Moentoeocntoe, want op zijn erf hadden onze vaderen den eed afgelegd en de speeren en tweesnijdende zwaarden in den grond gestoken. Komt laat ons gezamenlijk de speer en het tweesnijdend zwaard in den grond steken.

Degene nu onder hen, die onwaarheid spreekt, wordt gewond, even zoo diep als de speer en het zwaard in den grond gaan, en hij wordt gestoken door den stekende, gestooten door den stootende, gehakt door den hakkende, gedrukt door den drukkende, O Wailan.—Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht, negen, O Wailan pasijooean!

(*) Oude, goed versterkte negorij, vroeger op een berg ten zuidoosten van de tegenwoordige negorij Latta gelegen, die echter door de Kastilianen tijdens den Tooe-oen-boeloeshen opstand werd verwoest.

(†) Een der voorvaderen, behoorende tot de klasse van de Makatelloe pitoe.

Iah wo sija tawahēnkoema si waraneij Moetoeoentoe en ni-sija si makalesar oen tinēktēkan tinēloengan wo in santi roewa tēwēlna titiwahān ne ěmpoeng. Iah maroeroeh ma-kaampēt kita mētoemēktēk oen tinēloengan wo oen santi roewa tēwēlna. Iah wen seij si toemowoh wija ni sera, en apa sija wen wisa oen kararēm oen tinēloengan wo oen santi nimoentēp witoen tanah en tentoe oen kararēm oen pelahna, wo sija pamēngkoewen ne mamēngkoew, wo sija pamoekoelen ne memoekoel, wo sija penondangan ne manondang, wo sija pengempisen ne mengempis, eh Wailan! Ęsa, roewa, tēlloe, ěpat, lima, ěnem, pitoe, walo, sijoe, Oh Wailan pasijoean!

Daarop worden door de twee toemitivahs gelijktijdig de tinēloengan en de santi kruiselings, zoo diep mogelijk, in den grond gestoken, en wel aan de westzijde, digt bij het geladen geweer. Een der hierboven bedoelde helpers stelt inmiddels aan den oudste onder hen den stok van het besturend hoofd in handen, en met het gelaat oostwaarts gekeerd, maakt hij met de punt van dezen stok eenige stippen in den grond, juist aan de overzijde der gekruiste wapenen, onder het uitroepen van de volgende woorden: (*)

(*) Vrij in het Nederduitsch overgebracht, als volgt:

Ik verzoek (in de eerste plaats aandacht) tienmaal, honderdmaal, duizendmaal, negenmaal. Ik ben degene, die over de kruiselings gestokene speer en zwaard zal henen stappen. Ik spreek geen onwaarheid meer; ik ben niet krom en blind (ten gevolge van leugen). Het is niet zonder reden, dat ik het regt heb over de kruiselings gestokene speer en zwaard henen te stappen, want ik ben de ware afstammeling van degenen, die over de kruiselings gestokene speren en zwaarden gestapt hebben. Mijn voorvader Siwih is de eedmakker van Wongkar, toen de bondgenooten te Kalih den eed aflegden. Om die reden vrees ik niet over de kruiselings gestokene speer en zwaard henen te stappen, want ik ben oud geworden en gelukkig (omdat ik geen onwaarheid spreek), O Wailan. Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht, negen, O Wailan pasijoean.

Oh sangalikoemokan makapoeloe-poeloe, makahatoe-atoes makariwoe-riwoe wo makasijooe. Akoe in koemeang wana tinčloengan wo oen santi pinasčlah anai. Iah wen rejimooe makatowoh wo makapelong wo makarahrah ni akoe; wen apa akoe en reijkan koemaloe oeman, wo roemowoh oeman; akoe in koemeang wana tinčloengan wo wana santi pinasčlah anai. Iah wen akoe karčngan soeroeh ne koemekeang wana tinčloengan wo wana santi pinasčlah, tanoe ni ija, wen kčnoe si opohkoe Siwih in katiwah ni Wongkar wana Kalih witoen čndoh ne Mahasa in timiwah. Iah ni itoe wo akoe rejimooe mainde in koemeang wana tinčloengan wo santi pinasčlah anai, jah wo makatoewah-mokan wo makalawir ni akoe, eh Wailan! Ęsa, roewa, tčlloe, čpat, lima, čnem, pitoe, waloe, sijooe, oh Wailan pasijooean!

Middelerwijl stapt hij met den stok in zijne regterhand drie malen over de kruiselings geplaatste wapenen henen, den regtervoet steeds vooruitzettende en telkens zich naar het noorden omkeerende, daarbij zorgende, dat hij de wapenen niet met den voet aanraakt. Vervolgens geeft hij den stok aan den jongsten toemitiwah over, die de handeling op gelijke wijze herhaalt en bij den afloop de hand aan zijnen ouderen ambtgenoot toereikt, zeggende: (*) jah kčlah e katiwah, tijah mahalalč-lalčm noewoe lewoh in takar inanija.

Alsnu wordt ook aan den te beėedigen persoon de stok van het besturend hoofd aangeboden, met de uitnoodiging,

Ik heb verscheidene eedformulieren voor mij liggen van meer uitgebreiden aard, doch het komt mij voor, dat deze voldoende aan het doel beantwoordt. De meerdere uitgebreidheid is veelal het gevolg eener breedere opsomming der afstammelingen van Roringseepang, Mocntoeentoe, Siwih en Wongkar, alsmede hunne verrigtingen.

(*) In het Nederduitsch:

Nu eedmakker, spreek geen kwaad meer (over mij) van nu af aan.

om op de hiervoren medegedeelde wijze driemaal over de kruiselings geplaatste wapenen henen te stappen. Dit geschied zijnde, neemt een der helpers het geweer van den grond op en schiet dit in de lucht af.

Daarop zegt de oudste toemitiwah: (*) seij si toemowoh wija ni sera, ni sija jah si koemolot tanoe oe loetam, eh wailan!

Eindelijk wordt de totoölan (†), die men van de te beeedigen personen ter dekking der onvoorziene kosten eischt, onder de aanwezige hoofden en oudsten verdeeld. (§)

Deze Tooe-oen-boeloesche wijze van eed zweren heeft onder de Alifoeroe in de Minahasa door verloop van tijd het burgerregt verkregen, doch zelfs de meest beschaafden zullen niet dan in de uiterste noodzakelijkheid er toe overgaan den eed op deze wijze afteleggen, omdat zij beducht zijn voor de gevolgen, in de hierboven omschrevene formulieren vervat.

(*) In het Nederduitsch:

Degene onder hen, die onwaarheid heeft gesproken, moge even als dit geweer knallen (te berste gaan), O Wailan!

Dit gezegde is een bijvoegsel van lateren oorsprong, toen men het geweer bij de tineloengan en sondang voegde.

(†) Datgene, wat klaar is gezet; van tootol, het begin, de grondslag; verb: toemotol, beginnen, gereed leggen.

(§) In den laatsten tijd wordt de totoölan alleen aan de toemitiwahs ter verdeeling overgelaten.

BIJDRAGE

TOT DE

GESCHIEDENIS DER KERK VAN BATAVIA,

DOOR

J. HAGEMAN Jcz.

De bronnen van de in deel 13 opgenomene historische bijdrage van ds. Brumund over de „kerk te Batavia” zijn, zoo het schijnt, alle inheensch, Hollandsch.

Op bl. 168 is dan ook omtrent de uitoefening der roomsch-katholieke eeredienst niets anders bijgebracht, dan hetgeen Valentijn zich herinnerde van 1707.

Bij vreemde schrijvers vindt men echter daarover iets meer, zooals reeds uit het 9e deel van dit tijdschrift, bl. 413—14 blijken kan. Omtrent de vrees voor en de uitoefening en de verhinderen van de door de O. I. Compagnie uiterlijk geschuwde en geweerde godsvereering wil ik hier nog eenige bijzonderheden, aan evenbedoelde bronnen ontleend, mededeelen

1646. Alexander de Rhodès, histoire de Tunquin. Cramoisis, 1653. — Deze kwam in Maart 1647 van Cochin-China over Malakka te Batavia, met een Fransch vaartuig, en met het voornemen om van daar naar Europa te gaan. Hij had bij zich twee Portugesche zendelingen, alsmede het „hoofd van den eersten martelaar in Cochin-China, André.” De Bataviasche regering weigerde aan de twee Portugezen om aan land te komen, zooals de Rhodès zegt, uit wraak

over het verlies van Brazilië, maar de Rhodès zelf, alhoewel priester van de orde der Jesuiten, verkreeg, als Franschman, daartoe vergunning. Hij vond te Batavia verscheidene Fransche roomsch-gezinden, evenals vele Portugezen, voor wie hij, op hun verzoek, in zijn eigen huis, geruimen tijd,—hij zegt gedurende vijf maanden—dagelijks de mis las en de „dienst verrigtte” zonder stoornis. Maar op Zondag 29 Julij 1646, juist toen hij weder voor een groot aantal katholijken de dienst verrigtte, drong de schout van politie met eenige geregtsdienaars het huis binnen, grepen de Rhodès aan, terwijl hij voor het altaar stond, en maakten zich verder meester van de gebruikte toestellen, vóór dat de Rhodès de gewijde ouwel en den wijn had kunnen nuttigen. In zijn priesterlijk gewaad werd hij naar de gevangenis gebracht en in een donker hok gestopt.

Wegens dat lezen der mis, het verbranden van eenige boeken van andere leerstellingen en het pogen om den gouverneur van Malakka roomschgezind te doen worden, werd hij veroordeeld om aan te zien, dat, terwijl twee dieven gehangen werden, alle misgeraad, kruisen, kerkgewaad en gereedschap verbrand werd; voorts werd hij veroordeeld tot eene boete van vier honderd goudgulden en eeuwig bannissement uit de gewesten, waar de Hollanders heer waren. Wegens zijn onvermogen tot betaling der boete hield men hem nog drie maanden gevangen. Op zekeren dag, in October 1646, bij de vreugde-betuyging over de bevestiging van den gouverneur-generaal Cornelis van der Lijn, werd hij ontslagen. Toen deze gouverneur-generaal zijn wedervaren hoorde, werd hij, heuschelijk bejegend, om versooning gevraagd voor de Hollandsche gestrengheid en werd de voorzitter der veroordeelaars zelf met rottingslagen gestraft.

De Rhodès vertrok naar Bantam en werd door den

Engelschen generaal, Aaron Beeka, opperhoofd van den Engelschen handel aldáár, beleefd ontvangen; vervolgens naar Makasser vertrokken, vond hij aldaar een „huis van zijne orde” (eene missie van de Jesuïten orde).

De Rhodès keerde later weder naar Java terug en wel naar Japara en Bantam, waar de Hollanders toen niets te zeggen hadden.

1673. P' Estra, voyage. Paris, 1677 (Prevost, XIII, 315). — Deze Franschman, op een Portugeesch schip door de Hollanders gevangen genomen, werd naar Batavia vervoerd, alwaar een zijner gezellen in den gouverneur-generaal Joan Maetsuijker een vroeger leeraar van het Jesuïten collegie te Gent herkende. Er waren te dier tijde vele Fransche krijgsgevangenen te Batavia, waarvan een twintigtal door den „hardvochtigen” generaal naar de Kaap de goede Hoop werd gezonden.

1685. Pater Guy Tachard, vojage de Chaumont. Paris, 1616. — Deze, voor Siam bestemde Fransche zendeling kwam den 18^{den} Augustus 1685 te Batavia, met eenige Fransche Jesuïten (wiskundigen), die verlof verzochten tot het doen van waarnemingen aan wal. De gouverneur-generaal Camphuijzen deelde aan den verzoeker, den ridder de Fourbin, mede, dat de genoemde wiskundigen te Batavia welligt geen aangenaam onthaal zouden wachten, omdat zij priesters van de roomsche gezindheid waren.

Korten tijd te voren was er, zooals de gouverneur-generaal Camphuijzen zeide, een ander pater, Fuciti, te Batavia gekomen, had de mis voor een aantal katholieken gelezen, en werd daarover toen nog gevangen gehouden in de woning van den generaal Speelman, buiten de stad bij het kasteel, over de rivier gelegen. Die gevangenhouding van pater Fuciti bestond echter alleen uit een schild-

wacht voor het huis, om allen toegang aan roomschgezinden te ontzeggen.

De paters Tachard en de Fontenay verkregen desniettemin verlof tot het doen van sterrekundige waarnemingen van den koepel der woning van den generaal Speelman. — De gouverneur-generaal Camphuijsen was vaak hierbij tegenwoordig en liet hen in alles vrij, maar verzocht aan de paters om door de uitoefening hunner godsdienst of door uiterlijke teekenen geen aanstoot te geven. Deze paters bleven tot 26 Augustus 1685 te Batavia. — Tachard bericht, dat verscheidene Portugesche ingezetenen verlof hadden verzocht om een kerkgebouw voor de uitoefening der roomsche kerkleer te mogen oprigten, met aanbod om zulks voor eigen rekening te doen en om voor die vergunning zestien duizend rijksdaalders 'sjaars op te brengen aan de Compagnie. Maar de bewindhebbers in Holland weigerden zulks.

Er werd toen (1683) in de kerken der Hollandsche gezindte in de Fransche taal voor de Fransche krijgsgeslagenen en in de Portugesche taal voor Portugesche ingezetenen gepredikt.

De gevangen gehouden pater Fuciti verkreeg vrijheid om met Tachard te vertrekken.

Van de eilanden buiten Java weten wij het volgende:

1646. Te Makasser was eene zendelingspost van Jesuïten. (De Rhodès.)

1660 Te Makasser werd de laatste vaste Portugesche vestiging vernield. (Val.)

1680. Pater Ventimiglia, een Siciliaansche Theatyrer monnik, bekeerde ongeveer drie of vierduizend Biadjodajak's tot de roomsche leer, maar werd vermoord (Gemelli Carreri, giro del monde. Napels, 1699).

Soerabaija, 6 Augustus 1863.

DE TIWOEKAR OF STEENEN GRAVEN

IN DE

MINAHASA,

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

(Met eene plaat).

De lijken der afgestorvenen onder de Alifoeroe werden voorheen in de Minahasa gewikkeld (sinapoet) in de uitgeklopte bast van den lahendong (sponia, sp:) en op de takken der hoogste boomen op ongenaakbare plaatsen zorgvuldig weggelegd.

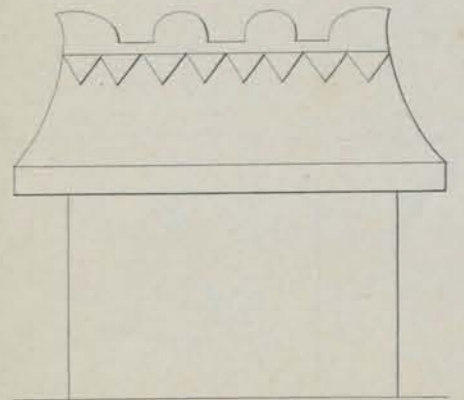
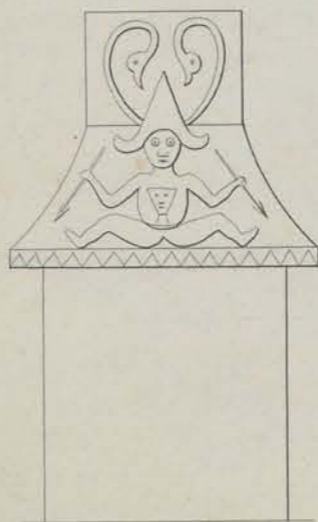
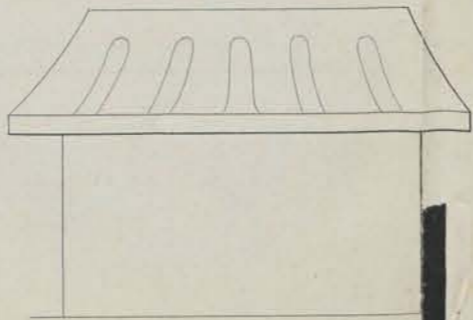
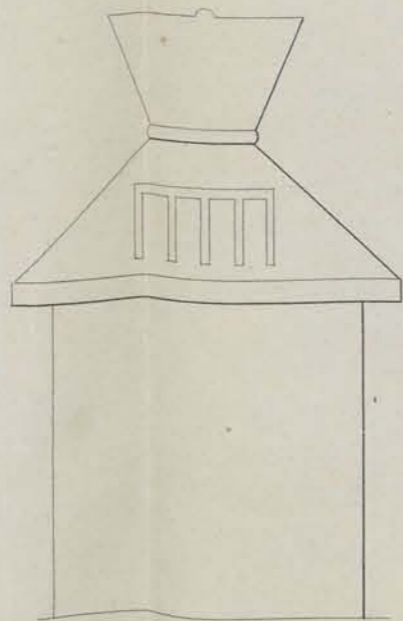
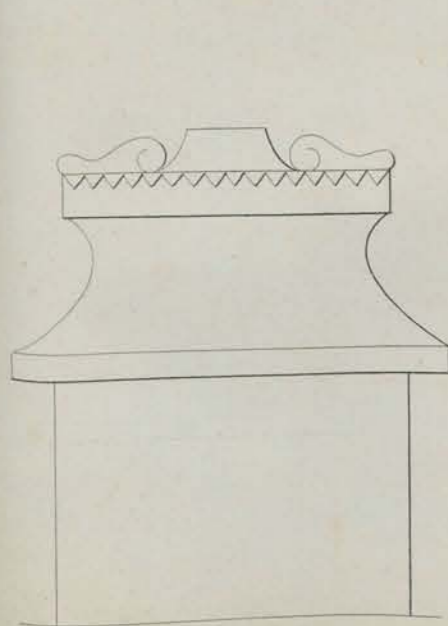
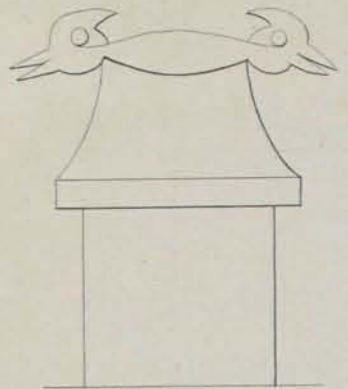
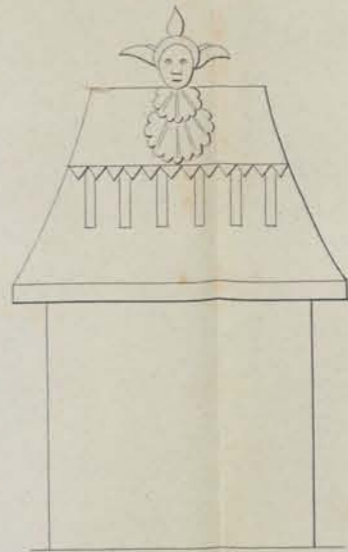
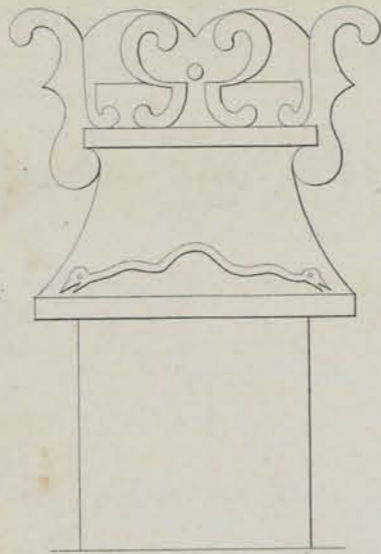
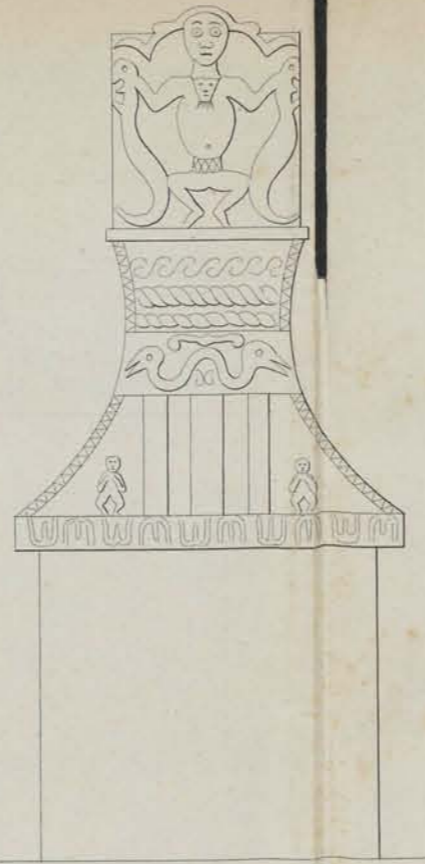
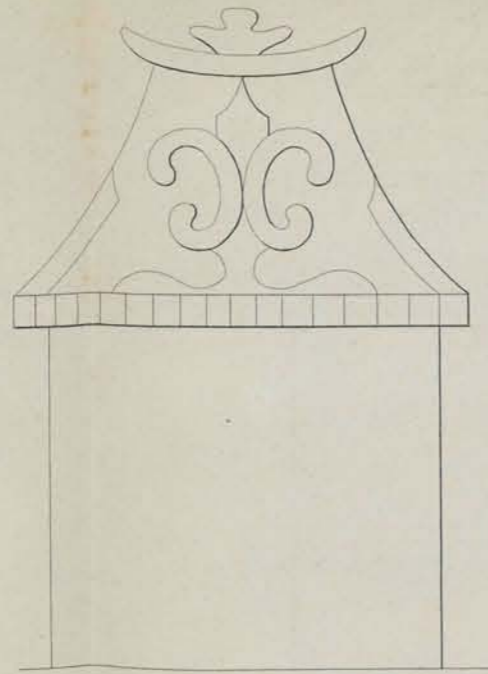
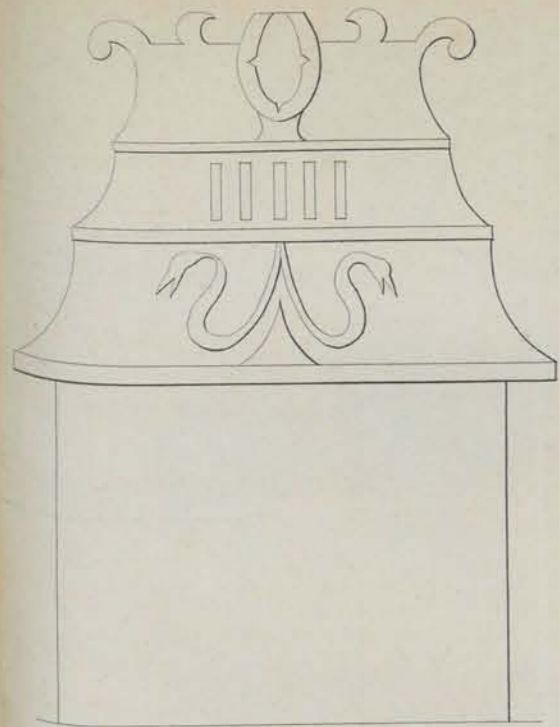
Later, kort vóór de aankomst der Kastillianen of in het helden-tijdvak der nazaten van Lumimoot en Toar, voerde zekere toenahas van den Tooe-oen-boeloeh stam, Tangkere genaamd, het gebruik in om de dooden in tiwoekars te begraven. In deze, van zandsteen (apëlah) vervaardigde kisten werden dan ook, in verband tot de ontbinding, de lijken van verscheidene leden eener familie, met goudwerk en këlana behangen en in prachtgewaad gedoscht, achter elkander in eene zittende houding bewaard.

Bedoelde tiwoekars, die het uiterlijk aanzien van kleine woningen hebben en, behalve de kap, gemiddeld de kubieke uitgebreidheid van één Nederlandschen el bezitten, waren alle behoorlijk en, voor dien tijd, blijkbaar met buitengewoon veel zorg uitgebeiteld; terwijl de deksels of bovenstukken, naarmate van den stand van den begra-

ven persoon (Wailan of ahakai oen banoea), met snij- en beeldhouwwerk, zijnde voorstellingen van naakte menschen, wilde stieren, honden, varkens en gedrochtelijke slangen (welke afbeeldingen alle in betrekking tot de daden van den overledene staan), versierd werden.

Deze grafsteen, die naar mijne meening in betrekkelijken zin voor de Minalasa oudheidkundige waarde hebben, en waarvan eenige afbeeldingen van de meest gewone hierbij gevoegd worden, zijn in de laatste jaren, ten gevolge van de betere regeling der kampongs, van hunne vorige standplaatsen, het midden der negorijen verwijderd en, niettegenstaande de in het bijzonder aan den dag gelegde gehechtheid der inboorlingen, moedwillig der vernieling ten prijs gegeven; zoodat het niet meer doenlijk is thans de meest karakteristieke exemplaren daarvan aftebeelden.

- en
hen,
ngen
van
kke-
heb-
ge-
ten
nne
lerd
ge-
ver-
k is
afte-

DE TANAH-LAOET,

DOOR

J. J. MEIJER.

Het ontstaan van den naam Tanah-Laoet (zee-land) behoeft geene uitvoerige verklaring. Deze naam is de afdeeling aan hare ligging verschuldigd, daar zij ten westen en zuiden aan de Java-zee grenst.

Misschien doelt die naam ook nog op de veronderstelling, dat een groot deel dezer afdeeling van uit zee aangeslipten grond bestaat; ook spreekt de fabelachtige overlevering van een tijd, waarin de thans ongeveer zes Engelsche mijlen landwaarts gelegen berg Kramean door de zee werd bespoeld.

Wanneer men de bestaande oorkonden raadpleegt, dan komt men tot het resultaat, dat deze afdeeling voor omstreeks 120 jaren slechts door een zeer klein getal Dajaks werd bewoond, en vindt men van de kampong Mantiwah als de oudste kampong dezer afdeeling gewag gemaakt. De naam van die plaats, waarschijnlijk later door Maleijers gegeven, wijst op de omstandigheid, dat destijds aldaar veel lijkfeesten werden gevierd, vermits de Dajak aan deze plegtigheden den naam tiwah geeft.

Van waar deze Dajaks afkomstig waren, weet men niet op te geven, doch dewijl destijds nog veel Dajaks langs de strandplaatsen van de zuid-kust van Borneo werden gevonden, die later door de Maleijers naar het binnenland zijn verdrongen of tot den Islam zijn overgehaald, zoo is het

wel mogelijk, dat de Dajak de eerste bewoner der Tanah-Laoet is geweest.

Iets oostwaarts van Pleihari waren destijds ook eenige Orang-Boekits of Orang Abalang gevestigd, van welke ook te Kramean eenige huisgezinnen werden aangetroffen.

Dit volk, te zamen geen 200 zielen uitmakende, hield zich onledig met het maken van ladangs; destijds was nog geen handelsverkeer met Bandjermasin geopend.

De afdeeling bestond in dat tijdperk alleen uit aaneengeschakelde zware bosschen, die later in de meest bewoonde streken door het maken van ladangs successivelijk in alang-alang velden zijn herschapen.

Van deze bevolking werd het grootste deel door eene epidemische ziekte, bekend onder den naam van pennjakit koening, ten grave gesleept. Slechts enkelen bleven door deze ziekte gespaard en bewaarden alzoo de Tanah-Laoet voor geheele ontvolking; dit overgebleven volk kwam eenige jaren later in aanraking met eenige bewoners van Martapoera, bij gelegenheid dat Goesti-Ketjil de Tanah-Laoet bezocht om het Kramean gebergte te beklimmen.

Deze prins was een zoon van sulthan Soeriansa, bijgenaamd Maroehom, wiens begraafplaats in de Kween als eene heilige plaats wordt beschouwd.

De zoo even genoemde zoon van dezen vorst vond veel behagen in de omstreken van Kramean en was zeer ingenomen met hunnen rijkdom aan visch en herten.

Eenige zijner volgelingen vestigden zich te Kramean en Panjaratan en later, toen Goesti-Ketjil regerend vorst werd, hadden vele verhuizingen van Martapoera derwaarts plaats. Te Kramean werd een hoofd aangesteld met den titel van kiai Nalla Pati, die 's vorsten bevelen aan de bevolking overbragt; ook werden de plaatsen Mantiwah, Soengi Bakar en Tekisong wederom bewoond.

Ook te Tambangan aan de Batoe Toenki-rivier had eene

nederzetting van volk plaats; de Tabanio-rivier werd tot aan de monding bevaarbaar gemaakt en het eerste verkeer met Bandjermasin geopend.

Zes hoofden hadden elkander te Kramean vervangen, toen het aantal onder hen staande huisgezinnen reeds tot een 200tal was geklommen; dit volk verwierf de gunst van de vorsten van Martapoera en werd van alle belasting vrijgesteld. De eenige heerediensten, welke van hen gevorderd werden, bestonden in het volgen van deze vorsten op de hertenjagt, waartoe zij jaarlijks deze afdeeling bezochten. De handel werd op alle mogelijke wijze begunstigd, tot op den tijd dat een zekere Pangeran Achmat de Tanah-Laoet tot verblijf verkoos, ten einde de vervolgingen te ontgaan, die zijne familie van den wederregtelijk op den troon gestegen Panembahan Batoe moest lijden.

Pangeran Achmat was echter ook in de Tanah-Laoet niet veilig voor de aanslagen op zijn leven. Op zekeren tijd, welligt thans 80 jaren geleden, zag Pangeran Achmat zich door een overmagt aangevallen, die hij eerst wist te ontvlugten, doch in wier handen hij toch spoedig geraakte; te Goentoeng Soengei Lajjong nabij den berg Matta werd hij onthoofd, de romp van zijn ligchaam daar ter plaatse begraven en het hoofd naar Martapoera bij Panembahan Batoe gebracht.

Thans wordt zijne begraafplaats mede voor eene heilige plaats gehouden, bekend onder den naam van kramat Pangeran Achmat, daar men beweert, dat het afgeslagen hoofd van dezen prins tot zijn ligchaam is wedergekeerd.

Als oorzaak, waarom Panembahan Batoe den Pangeran Achmat zoo bloedig heeft vervolgd, wordt het volgende verhaald.

Panembahan Batoe, voor zijne troonsbestijging bekend onder den naam van Pangeran Tachmit, was de halve broe-

der van Sulthan Mohamad en niet gerechtigd om immer als regerend vorst op te treden, hoe begeerig hij daarnaar ook was. Door zijn broeder, Sulthan Mohamad, heimelijk te vergiftigen wist hij zich echter als regent en voogd op te werpen van diens drie onmondige zonen, de Pangerans Abdulla, Achmat en Amir, en kreeg het rijksbestier in handen. Pangeran Abdulla maakte hij tot zijn schoonzoon, doch toen deze de begeerte te kennen gaf om het rijksbewind van Panembahan Batoe, zijn voogd, over te nemen, werd ook hij spoedig hierop vergiftigd, ten gevolge waarvan Pangeran Achmat, zich te Martapoera niet veilig wanende, naar de Tanah-Laoet uitweek, terwijl zijn broeder Pangeran Amir te Martapoera bleef. Daar Panembahan Batoe den vlugteling mistrouwde, zoo nam hij gereedelijk de beschuldigingen tegen deze ingebracht aan, alsof hij de bevolking der Tanah-Laoet voor zich trachtte te winnen om later eene poging te doen tot het herkrijgen van den Bandjerschen troon. Hij gaf dit als voorwendsel op om Pangeran Achmat te kunnen vervolgen en doodden. De bevolking der Tanah-Laoet werd hierop genoodzaakt zich te Martapoera te vestigen en heeft eenige jaren aldaar in verdrukking doorgebracht. Dit was het tweede tijdperk, waarin deze afdeling, als het ware, wederom werd ontvolkt.

Thans bleef als regthebbende op den troon van het Bandjersche rijk nog overig de Pangeran Amir. Deze prins, de grootvader van den thans nog in leven zijnden Pangeran Antasari, week in tijds uit naar het rijk van Passir en wist de hulp in te roepen van den vorst van dat rijk, waardoor hij in staat werd gesteld met eene sterke magt Boeginezen tegen Bandjermasin op te rukken.

Deze togt geschiedde te water met een groot aantal prauwen en Bandjermasin zoude bij die gelegenheid zijn verrast geworden, ware Pangeran Amir niet door een vischer van Tabanio bedrogen.

Deze, nabij Tandjong-Selatan door de Boeginezen gevangen genomen, verklaarde aan Pangeran Amir, dat Panembahan-Batoe van de komst der Boeginezen was verwittigd en dientengevolge Bandjermasin versterkt en de kleine Banjer-rivier ter hoogte van Schans van Thuijll met een zwaren ketting had laten afsluiten. Hij beloofde echter, indien hij werd losgelaten, op zekeren te bepalen dag dezen ketting voor de Boeginezen te zullen losmaken.

Pangeran Amir, die dit verhaal geloofde, bewilligde in het aanbod van dezen persoon, die echter in stede van de Boeginezen te helpen, onverwijld te Martapoera aan Panembahan-Batoe berigt bragt van het doel van Pangeran Amir en diens hulpbenden, zoodat deze vorst onmiddellijk Bandjermasin liet versterken en ter hoogte van Schans van Thuijll de rivier met een ijzeren ketting afsluiten.

De Boeginezen, te laat ontwarende, dat zij bedrogen waren, zagen af van een aanval op Bandjermasin, doch landden te Tabanio en begaven zich overland, via Poeloe-Sari, destijds Poeloe-Lampé genaamd, op weg naar Martapoera. Op ruim twee uur van die plaats, te Basong, rigtten zij eene versterking op, doch werden spoedig genoodzaakt terug te trekken. Pangeran Amir moest alzoo afzien van zijne poging om zich wraak te verschaffen en door kracht van wapenen zijn regt op den troon te doen gelden.

Deze gebeurtenis moet omstreekt 1783 hebben plaats gehad. Aan de bevolking der Tanah-Laoet werd na dezen tijd wederom toegestaan naar hare haardsteden terug te keeren, opdat Panembahan Batoe bij tijds verwittigd konde worden, in geval de Boeginezen langs deze zijde nogmaals een inval in het Bandjersche rijk wilden beproeven.

De kampongs Bati-Bati en Liang-angan, in het distriet Maloeka gelegen, werden toen ook wederom bevolkt.

In het jaar 1790 werd de eerste steen gelegd van het

fort te Tabanio, als grondlegger waarvan zekere kommandant Dal genoemd wordt. Men zegt ook, dat de steenen te Tabanio zijn gebakken.

Het fort werd destijds zeer laag gebouwd, doch in het jaar 1800 veel hooger opgetrokken en geheel afgewerkt, nadat eene bende Dajaksche koppensnellers de bezetting had overrompeld en vermoord.

Omstreeks 1802 of 1803 werd het fort te Tabanio door zeeroovers aangevallen en de kampong verbrand, bij welken aanval de zeeroovers van loopgraven gebruik maakten. Het zoude hun welligt gelukt zijn het fort te nemen, indien niet bij tijds 3 gewapende vaartuigen op de reede van Tabanio verschenen waren, die de zeeroovers hevig beschoten en hen tot den terugtogt dwongen; deze vaartuigen waren van Bandjermasin gezonden door den kommissaris Bloem, die destijds te dier plaatse resideerde.

Het fort Tabanio werd later aan den sulthan van Bandjermasin afgestaan, die het door Kiai Djaing-Pati liet bewaken.

De Tanah-Laoet was middelerwijl in bevolking-sterkte toegenomen; echter wordt gerekend, dat het aantal zielen niet meer dan 2000 bedroeg.

Panembahan Soleman, zoon van Panembahan-Batoe, was deze in het rijksbewind opgevolgd.

De nieuwe vorst benoemde zekeren Pangeran Anta Kesoma tot hoofd der Tanah-Laoet en deze trachtte eenig bestuur onder de bevolking in te voeren.

Over Pleihari en omstreken werd tot pembakal benoemd de vader van het latere hoofd van Pleihari, pembakal Matjoesop, bekend onder den naam van pembakal Kadir.

Het volk van Kramean werd onder de bevelen gesteld van pembakal Dochalik; te Tabanio en Bati-Bati werden benoemd de hoofden Kiai Lang-Lang-toea en Kiai Wangsa-Prana.

Pangeran Anta Kesoema slaagde in zijne poging om de bevolking der Tanah-Laoet peper te doen planten, welke peper tegen 24 duiten de gantang aan dezen pangeran werd geleverd. De afdeeling begon door dit alles in bloei en welvaart toe te nemen tot ongeveer het jaar 1812.

Destijds waren Java en de buitenbezittingen in handen van de Engelschen gevallen en vestigde zich te Poeloe-Lampé, het tegenwoordige Poeloe-Sari, een Engelschman, bij den inlander bekend onder den naam van Master Her. Deze was vergezeld van eene militaire magt, rigtte te Poeloe-Lampé eene soort van versterking op, waarvan eenige overblijfselen thans nog zichtbaar zijn, liet Tabanio bezetten en gaf het voornemen te kennen om te Poeloe-Lampé eene groote negorij te stichten, waartoe hij een groot aantal Javaansche bannelingen bij zich had.

In de Maloeckarivier, beneden de tegenwoordige kampong Koerouw, werd door kapitein Ros een schip gebouwd, zamengesteld uit boengorhout.

Het verblijf van Master Her te Poeloe-Sari duurde evenwel niet lang, daar hij in 1816 naar Java terugkeerde, zonder eenig resultaat van zijn pogen te hebben verkregen. Een groot deel der Javaansche bannelingen verspreidde zich na zijn vertrek over de afdeeling, joeg het arme volk der Tanah-Laoet nogmaals in de bosschen en beroofde en verbrande hunne woningen.

Het meerendeel dezer bannelingen trok later terug op Bangkalaän, een rijkje, gelegen op de oost-kust van Borneo.

In het jaar 1816 of 1817 geraakte het Hollandsche gouvernement wederom in het bezit zijner vestiging te Bandjermasin, alwaar een hoofd-ambtenaar werd geplaatst. Ook Tabanio werd wederom bezet en tot posthouder aldaar benoemd de ambtenaar Jager. Van dezen tijd dagteekent het bezit der Tanah-Laoet door het gouvernement.

In de Maloeka-rivier en te Tabanio werden tolkantoren opgericht en 1/10 geheven der uit de Tanah-Laoet uitgevoerde artikelen; van het padigewas en van het goud, het welk door Chinesche goudgravers in deze afdeeling werd gegraven, werd almede 1/10 als belasting gevorderd.

Het is hier welligt de plaats om aan te stippen, dat de eerste Chinesche nederzetting in de Tanah-Laoet omstreeks het jaar 1790 heeft plaats gehad. Deze Chinezen waren afkomstig van Pontianak en door de tusschenkomst van Panembahan-Batoe van daar gehaald. Hun aantal bedroeg evenwel slechts 13 mannen; eenige jaren later had een aanvoer van nog 70 Chinezen plaats, regtstreeks van China afkomstig, terwijl door mederwerking van Master Her nog een 70tal van Pontianak herwaarts kwam.

De goudgraverijen kregen langzamerhand een grooteren omvang, zoodat men spoedig tot in het hart dezer afdeeling drong om de goudmijnen te openen; de eerste goud-exploitatie heeft te Oedjong-Batoe, nabij het Kramean gebergte, plaats gehad.

Toen het aantal Chinezen tot een 150tal was geklommen, werd over hen een kapitein Chinees aangesteld, die zijne benoeming van Bandjermasin ontving.

De mijn-arbeid leverde in den beginne groote voordeelen op, daar het loon der Dajaks en Maleijers zeer laag was gesteld. Enkele Chinezen zijn dan ook in staat geweest met hunne verworven schatten naar China terug te keeren.

De posthouder Mallien was de vervanger van den posthouder Jager. Eerstgenoemde heeft gedurende ruim twaalf jaren zijne betrekking waargenomen. Destijds werd voortgegaan met het door de bevolking doen aanplanten van koffij en peper, welke producten tegen 24 duiten de gangtang te Tabanio werden geleverd, alwaar een gouvernements-pakhuis was opgericht.

De Tanah-Laoet begon nu langzamerhand meer bevolkt te worden; vooral kwam veel volk van Martapoera en Amoenthajj derwaarts afzakken met het doel om ladangs te maken en verspreidde zich over de boschrijke streken dezer afdeeling, die spoedig in alang-alang velden werden herschepen.

Daar dit van Martapoera en Amoenthajj overgeloopen volk doorgaans om gepleegde misdrijven zijn geboortegrond moest verlaten, zoo was het natuurlijke gevolg, dat de bandeloosheid in deze afdeeling hand over hand toenam en moord en rooftooneelen niet meer zelden voorkwamen. Vooral toen de posthouder van Erp het civiel bestuur der Tanah-Laoet waarnam, was ons gezag genoodzaakt vele arrestatiën te bewerkstelligen, die echter slechts ten deele mogten gelukken wegens de uitgebreidheid dezer afdeeling en doordien de vervolgde personen dikwerf wederom naar hun geboortegrond uitweken.

Omstreeks het jaar 1845 was de bevolking dezer afdeeling reeds tot 6000 zielen geklommen.

De landbouw, bij name de koffij en peper-kultuur, raakte langzamerhand in verval, als een noodwendig gevolg der ontstane zucht onder de bevolking om zich tot het maken van ladangs en het snijden van rotting over de afdeeling te verspreiden. Het bestuur werd door de moedwilligheid der bevolking zelfs genoodzaakt geheel van deze kultures af te zien.

Ook de belasting op het padi-gewas werd afgeschaft en het betalen van f 2 hoofdgeld per mannelijk lid ingevoerd.

Eene poging om te Poeloe-Sari een suikerfabriek op te rigten heeft tijdens het beheer van den posthouder Mallum ook niet mogen slagen. Deze onderneming, die voor rekening van den rijksbestierder van het Banjersche rijk heeft plaats gehad, moest met verlies worden opgegeven. Het slechte beheer en het kwalijk behandelen

der Dajaksche pandelingen worden als reden van deze mislukking opgegeven.

De ruïnen van deze fabriek worden thans nog te Poeloe-Sari aangetoond.

Beter slaagde het aanfokken van karbouwen. Zonder dat de bevolking eenige moeite aan dit rundvee besteedde, nam de veestapel in deze afdeeling jaarlijks aanzienlijk toe, zoodat bij het uitbreken van den opstand in 1859 naar gissing ruim 10,000 runderen in verschillende kudden over deze afdeeling graasden.

De posthouder van Erp werd na gedurende 8 of 9 jaren deze afdeeling te hebben beheerd vervangen door den posthouder de Vos.

In 1853 werd de bezetting te Tabanio ingerukt en naar Pengaron overgebracht.

Van het jaar 1853 tot 1859 hebben onderscheidene posthouders elkander vervangen. De bevolking der Tanah-Laoet nam toe in sterkte, doch ook tevens het verspreiden over de afdeeling; slechts enkele kampongs, zooals Tabanio en Bati-Bati hadden eenig aanzien; het civiel bestuur was onvermogen om kampongs van 5 tot 10 huizen op te rigten, zoodat het gouvernement's gezag alleen bestond in het heffen van tolregten en hoofdgeld, waarin de posthouder werd geholpen door slechts een mandoer en twee oppassers.

Het kan dan ook geene bevreemding wekken, dat onder zulke omstandigheden de Tanah-Laoet bij het ontstaan der onlusten in het Banjersche rijk spoedig in dien maalstroom werd medegesleept. Voor het meerendeel afkomstig van Martapoera en Amoenthaj en nog gehecht aan 's vorsten bestuur, nam deze bevolking met ijver deel aan den opstand, vermoordde te Tabanio den posthouder Mourits met vrouw en kind, plunderde 'sgouvernement's bezittingen en bezette het steenen fort aldaar.

De Maloeke Tabanio en Batoe Toenko-rivieren werden versperd.

Bijna alle hoofden der Tanah-Laoet, voorgegaan door het invloedrijkste hoofd van Pleihari, pembakal Matjoesop, stelden zich onder de bevelen van Pangeran Antasari en later onder die van Demang Lehman.

Hadji Boeijasin, destijds te Sebohor op de zuid-kust dezer afdeeling gevestigd, werd de raadsman van pembakal Matjoesop en verwierf later een grooten invloed over het verspreidde volk der Tanah-Laoet, hetwelk hij voor zijn persoon wist in te nemen en meer en meer afvallig deed worden van 's gouvernements gezag.

In December 1859 werd, nadat in Augustus te voren het fort te Tabanio stormenderhand was ingenomen, het gouvernements gezag in zoover hersteld, dat te Pleihari eene versterking kon worden opgerigt.

De bevolking scheen zich destijds te willen onderwerpen, doch dewijl het civiel bestuur pogingen aanwendde om het verspreid wonende volk eenigzins te verzamelen, bleek het, dat de hoofden des opstands zulks tegenwerkten en den kleinen man wisten over te halen zich krachtig tegen ons gezag te verzetten.

Voor al Hadji Boijasin wist circa 2000 à 3000 man naar de bosschen van Sebohor te trekken en versterkte zich te Telaga zoo uitmuntend, dat onze troepen steeds met verlies aan dooden en gekwetsten op de in de nabijheid door ons opgerigte versterking te Batoe-Toenko moesten terugtrekken.

Waar wij in staat waren om de padi en ladangs te verwoesten, werd zulks zoo veel mogelijk gedaan, doch tot November 1860 bleef de Tanah-Laoet in opstand, hoe moedig en krachtvol de militaire magt zich ook op onderscheidene punten liet gevoelen.

Eene magt van ruim 400 Boeginezen van Pagattan on-

der aanvoering van den radja van dat rijk, Aroeng Abdul Karim, heeft in October en November 1860 met goed gevolg tegen de schuilplaats van Hadji Boijasin geageerd, waardoor deze opstandeling genoodzaakt werd deze afdeeling te verlaten; te Telaga en omstreken werden rijke padi-schuren verbrand en voorts alle schuilplaatsen der opstandelingen bezocht; meer dan 100 kojjangs padi viel hierbij in onze handen, welk graan aan de vlammen werd prijs gegeven.

De in de Assem-assem rivier door den opstandeling Boengor opgerigte benting werd door de Boeginezen genomen, waarbij deze opstandeling met een zijner raadslieden sneuvelde.

Een groot deel der bevolking dezer afdeeling beproefde hierop de wijk naar Mengapan te nemen, doch ook daar vervolgd wordende en aan de grootste ellende en gebrek blootgesteld, zag zij zich genoodzaakt naar de afdeeling terug te keeren en zich op genade of ongenade in de handen van het bestuur te werpen.

Van deze gelegenheid maakte het civiel bestuur gebruik om dit volk zoo nabij mogelijk onze versterkingen te plaatsen, en werd met strenge hand de maatregel vastgehouden, dat zich geene bevolking meer mogt vestigen op plaatsen buiten onze beschermende hand gelegen.

Gewapende burgerpatrouilles bragten het hunne mede om de uitgestrekte bosschen dezer afdeeling van kwaad volk te zuiveren, zooveel mogelijk de hulpbronnen des vijands te vernietigen en de goedgezinde partij met vrouwen en kinderen te noodzaken zich nabij onze versterkingen te vestigen. Het gelukkige gevolg van een en ander was, dat in Maart 1861 de opstand in de Tanah-Laoet als gedempt mogt beschouwd worden.

Na onwillekeurig in een omslagtig verhaal vervallen te zijn omtrent de grootendeels op overlevering gegronde

geschiedenis der Tanah-Laoet zal ik thans overgaan tot het beschrijven van het karakter harer bevolking, hetwelk zich tijdens den opstand van eene ongunstige zijde heeft doen kennen.

Voorzeker zoude men mij van eenzijdigheid beschuldigen, wanneer ik bij het blootleggen van het karakter van dit volk alleen tot maatstaf nam het gedrag, dat het tijdens den opstand heeft ten toon gespreid, daar zulks bij gemis van edele beginselen zeker allerongunstigst moet zijn; ik zal echter trachten mijn geheugen te hulp te roepen ten einde ook mijne vóór den opstand opgedane bevindingen omtrent het karakter van dit volk bij deze beschrijving in acht te nemen.

Het is van algemeene bekendheid, dat vooral het Maleische ras in deze bezittingen van een sluwen en geveinsden aard is, en op het stuk van godsdienst een iegelijk mistrouwt, die niet met hem den valschen profeet aanbidt.

Ook de bevolking der Tanah-Laoet is met deze ondeugd niet misdeeld en daarom slechts zelden te vertrouwen; bij groote uitzondering vindt men hier inlanders, die oprecht zijn in hunne woorden; te lafhartig van aard om openlijk hunne gevoelens bloot te leggen zullen zij zich schijnbaar naar den wil van het over hen gestelde gezag voegen, doch ter sluiks dit tegenwerken en hun eigen wil volgen. Het gevolg hiervan is, dat, wanneer men het Maleische karakter niet genoeg doorgrondt, men steeds bedrogen wordt, zoomede dat vele ondernemingen, die afhankelijk zijn van hunne medewerking, schipbreuk lijden.

Zeldzaam komen de gevallen voor, waarin de inlander ridderlijk genoegdoening eischt voor eene hem toegebragte belediging. Wanneer deze van dien aard is, dat zij tot wraakneming aanleiding geeft, dan ontziet hij zich niet haar met een sluipmoord te vereffenen. Ook van vóór den opstand bestaan hiervan genoegzame voorbeelden; vooral het

volk, dat van uit Amoenthaij in deze afdeeling zich heeft gevestigd, gevoelt zich niet bezwaard om voor eene geringe zaak een moord te plegen.

Het zoogenaamde bergvolk dezer afdeeling is zeer lafhartig; strandbewoners, die meermalen met zeeroovers hebben gevochten, maken hierop eene kleine uitzondering.

Luiheid is een tweede karaktertrek van dit volk en gaat zelfs alle beschrijving te boven. Bij gemis aan energie en ondernemingsgeest vervalt de inlander alhier bij eenigen tegenspoed spoedig tot armoede, waaruit hij zich uiterst moeilijk verheffen kan; de arme Tanah-Lacet-er gevoelt zich dan ook deerlijk bedrogen in zijne bespiegelingen, die hij zich vormde van den opstand; geheel van have en goed beroofd, moet hij thans met de grootste inspanning werken om een sober brood voor vrouw en kinderen te kunnen verdienen; de duurte van alle levensartikelen komt zeer te onpas, doch het gevolg zal zijn, dat degenen, die niet onder den last des kommers bezwijken, een ijveriger geest zullen verkrijgen en zij, die ten eenen male van alle energie zijn beroofd, ter sluiks zullen beproeven zich wederom in de bosschen te begeven om van schadelijke wortels en planten te leven, die dikwerf een geheel huisgezin den doodslaap in het bosch aanbragten.

Voor het uitbreken van den opstand werkte de vrouw gewoonlijk meer dan de man; de zorg voor het rijstveld werd haar meestal opgedragen; slechts het omkappen der zware boomen behoorde tot de verrigtingen van den man, die overigens den tijd verspilde met visschen of andere ligte bezigheden, die weinig of geen krachtsinspanning vorderen.

Niettegenstaande de uit den opstand voortvloeiende koeli- en heeren-diensten hierin eenige verbetering hebben gebracht, zoo is het toch thans niet zeldzaam, dat de vrouw met hare kinderen uren ver haar man in het bosch moet

volgen om rotting te snijden; zulks wordt echter tegenwoordig, zooveel mogelijk, door de hoofden tegengegaan, nadat het nadeelige hiervan onder het oog was gebragt.

Vele jaren moeten ongetwijfeld nog verloopēn, voor dat eenige aanmerkelijke verbetering ten deze opzigte bij het volk zal te bespeuren zijn.

Het bestuur dient ondertusschen, zooveel de omstandigheden dit toelaten, met moreele middelen de bevolking tot arbeid te noodzaken, waartoe het ten uitvoer brengen van nuttige openbare werken veel zal bijdragen. Men verlieze hierbij evenwel niet uit het oog, de krachten der bevolking niet te overspannen, en deze slechts geleidelijk aan eene meerdere werkzaamheid te gewinnen.

Het grootste gedeelte dezer bevolking heeft een afkeer van het maatschappelijk leven. Voor heen naar verkiezing in de bosschen rondzwervende, slechts vergezeld van de naastbestaande familieleden, wordt thans nog geen heil in het kampong-leven gezocht; de uiterste zorg van het bestuur wordt vereischt om dit volk te weêrhouden zich wederom aan zijne vroegere neiging tot zwerven over te geven; behulpzaamheid in het dragen van elkanders lasten wordt dan ook zelden bij het volk der Tanah-Laoet aangetroffen; nog minder de geneigdheid om onderling eenigen arbeid te ondernemen.

Vermogende en rijke inlanders vindt men er niet; armoede is de algemeene toestand; dan eerst zal de bevolking dezer afdeeling een onbezorgd leven leiden, wanneer zij door krachtsinspanning den grond bewerkt en aan den landbouw uitbreiding gegeven zal hebben.

Bij gebrek aan materiële hulpbronnen slaat de luiheid thans spoedig tot bedriegen en stelen over. Mogt het volk der Tanah-Laoet vóór den opstand bekend staan als eerlijk, thans nu arbeid gevorderd wordt voor het dagelijksche brood, schiet de oneerlijkheid wortel en doen zich kleine

diefstallen onder de bevolking meer voor; eene waakzame politie kan echter veel bijdragen, dat deze ondeugd geene groote vertakkingen verkrijgt.

Om niet enkel mijne pen te wijden aan het openbaar maken der ondeugden, die het Maleische ras dezer afdeeling aankleven, welke menigvuldiger zijn naar mate de regten der maatschappij minder worden geëerbiedigd, zoo zal ik trachten ook hunne weinige goede hoedanigheden aan te stippen, waartoe echter niet veel woorden worden vereischt, vooral nu de voornaamste deugd, gulheid en gastvrijheid, ten onder wordt gedrukt door de algemeen heerschende armoede, waartoe dit volk als een gevolg van den opstand is vervallen.

Gastvrijheid, die schoone deugd, gewoonlijk eigen aan den landbouwer, werd vóór den opstand ook door het volk der Tanah-Laoet uitgeoefend; de rondzwerfende handelaar behoefde nimmer bezorgd te zijn voor zijn dagelijksch onderhoud, daar in iedere woning, waar hij wenschte in te trekken, de huistafel ook voor hem gedekt stond.

Thans, nu ter verkrijging van levensbehoeften door den inlander meer arbeid moet worden verrigt, verdringt het egoïsme de voorheen zoo zeer geroemde gastvrijheid van den Tanah-Laoet-er.

Als tweede deugd mag worden aangemerkt de eerbied, die een wel opgevoed kind voor zijne ouders en meesters draagt; vooral de laatstgenoemden oefenen veel invloed uit op hunne leerlingen; gelukkig, dat deze zoogenaamde goeroe's niet in te groote menigte in deze afdeeling worden aangetroffen.

Zij, die den naam van goeroe dragen, zijn dikwerf niet anders dan sluwe en geslepen personen, die onder het waas van vroomheid en heiligheid zich invloed onder de bevolking trachten te verwerven ten einde hierdoor een gemakkelijk en onbezorgd leven te verkrijgen.

Het is overbekend, dat deze goeroe's dikwerf zeer bekrompen denkbeelden hebben en hunne kennis zich niet verder uitstrekt dan tot het prevelen van den koran en het opsommen aan de bevolking van ongerijmdheden, die deze in haar bijgeloof voor waarheid aanneemt.

De dweepzucht van den inlander vervoert hem dikwerf tot opgewondenheid en het behoort niet tot de zeldzaamheden, dat het bloed wordt veil geacht voor deze zoogenaamde godsdienst; de tastbaarste ongerijmdheden klinken uit den mond der goeroe's als onomstootelijke waarheden.

De godsdienst, door het volk dezer afdeeling beleden, is de mahomedaansche; sedert slechts weinige jaren is de kennis hiervan door goeroe's van Martapoera tot de bevolking der Tanah-Laoet overgebracht; zij bestaat echter voor haar hoofdzakelijk in het afscheeren van het hoofdhaar, het geloofslaan aan de bijgeloovige vertelsels van de goeroe's en het navolgen van eenige plegtigheden bij geboorte, huwelijk en sterven van nabestaanden.

Slechts enkele personen bezoeken de missigit en prevelen de vijf dagelijksche gebeden.

Het grootste deel der bevolking betoont zich onverschillig voor de godsdienst en leeft geheel naar de inspraken van het hart en naar de ouderlessen, die het ontvangen heeft; gelooft zich evenwel een waren Islamiet en deelt ook spoedig in den afschuw, die een fijn mahomedaan aan anders denkenden toedraagt.

De talisman's of zoogenaamde djimats hebben eene groote waarde onder den inlander verkregen. Een misvormde praedestinatieleer doet hem gelooven, dat dit geschrift, uit de handen van een hadji of goeroe ontvangen, hem in alle gevaren bewaart en beschermt. Het gebruik hiervan was menigvuldig tijdens het verzet van deze bevolking tegen het gouvernement's gezag.

Ik vermeen te mogen gelooven, dat de waarde dezer

talisman's zeer is verminderd, nu de bevolking heeft gezien, dat zij niets baten tegen de wrekende gerechtigheid, die wegens misdrijven op hen ongehinderd is toegepast.

Ik zal mij niet ophouden met het beschrijven der plegtigheden, die bij den Maleijer in acht worden genomen bij de geboorte van een kind, het uithuwelijken van een zoon of dochter, of bij het afsterven van een der nabestaanden; deze zijn te algemeen bekend om hierover lang uit te wijden.

De ligchaamsbouw van den inboorling der Tanah-Laoet is over het algemeen tenger en zwak, en bij onderscheidene personen bijzonder slecht ontwikkeld ten gevolge van gemis aan krachtig voedsel; de weinige gezonde arbeid, die van het ligchaam wordt gevorderd, ontnemt daaraan kracht, zoo schoon in den man. Eene zekere fierheid of bewustheid van eigenwaarde treft men dan ook zelden bij dit volk aan.

Veel brengt hiertoe bij het vroeg uithuwelijken der kinderen, wier spruiten de kiem in zich dragen van eene onvolwassenheid, die hen later ongeschikt maakt om tot een werkzaam en energiek volk op te groeijen.

Van den ouden stam valt niet veel goeds te verwachten. Alleen de jeugdige looten, die onder de zorg van het gouvernement gezag opwassen, kunnen de kiem leggen van een volk, dat in vernuft en verstand voor andere oostersehe rassen niet behoeft onder te doen en met woeker de vele rijkdommen dezer gewesten aan haren grond zal weten te ontwringen; het geleidelijk gewinnen aan nuttigen arbeid zal voorzeker dit resultaat verhoogen en bespoedigen.

Alvorens te eindigen wil ik herinneren, dat de geschiedenis van het volk dezer afdeeling steunt op overleveringen, die onder het volk bestaan en door mij zijn verzameld; het heeft mij ten eenenmale aan officiële bescheiden ontbroken, die meerder licht kunnen verspreiden over het ontstaan en de verdere ontwikkeling van het volk dezer afdeeling.

VOORLOOPIGE MEDEDEELINGEN NOPENS REIZEN

IN DEN

MOLUKSCHEN ARCHIPEL,

DOOR

Dr. H. A. BERNSTEIN.

November 1860—April 1861.

oct 1863.

Den 7^{den} November 1860 vertrok ik van Batavia met de Nederlandsch-Indische stoomboot „Padang” en kwam den 7^{den} December op Ternate aan. Mijn plan, om de mij door de regering opgedragen reizen met een onderzoek van het noordelijke schier-eiland van Halmahéra en het eiland Morotai te beginnen, kon ik tot mijn leedwezen niet ten uitvoer leggen. Alle berigten stemden daarin overeen, dat het wegens de op dien tijd van het jaar heerschende noordelijke winden en hooge zee onmogelijk was met eene praauw — en eene andere gelegenheid was niet voorhanden — om Tandjong Batoe Bissoa (de noordelijkste punt van Halmahéra) te komen en Galela te bereiken. Intusschen deelde de resident mij mede, dat hij zich binnen kort naar Batjan zoude begeven, ten einde zijne excellentie den gouverneur-generaal op diens reis door de Molukken aldaar op te wachten, en had de vriendelijkheid, mij voor te stellen, hem derwaarts te vergezellen. Met genoeg maakte ik van dit aanbod gebruik. Wij vertrokken den 22sten December van Ternate, overnachtten op Kajoa en arriveerden den anderen dag des avonds op Batjan.

In de eerste dagen na mijne komst aldaar maakte ik dagelijks met mijne jagers kleine uitstapjes in de onmiddelijke omstreken van de negorij Laboeha, ten einde mij met de plaatselijke gesteldheid en de fauna bekend te maken. Eerst na het vertrek van zijne excellentie, die den 2^{den} Januarij Batjan bezocht, begon ik tot verdere togtjes over te gaan. Aanvankelijk werden mijne nasporingen door het aanhoudend goede weêr zeer begunstigd, totdat in de tweede helft van Januarij de regentijd inviel, welke omstandigheid niet slechts mijne plannen grootendeels onuitvoerbaar maakte, maar ook het uitbreiden mijner verzamelingen zeer belemmerde. Het duurde niet lang of al de lagere gedeelten van het eiland, vooral daar, waar het water geen afloop had, waren door de regens in een moeras veranderd, waardoor sommige gedeelten van het eiland geheel ongenaakbaar werden. Mijn plan was eerst de zuidelijke en later de noordelijke helft van Batjan te doorreizen en te onderzoeken. Vooral wekte het zuidoost en zuid-zuidoost van Laboeha gelegen Sabellah gebergte mijne belangstelling in hooge mate op, én omdat dit het hoogste op Batjan is, én omdat alle berigten daarin overeenstemden, dat het nog nooit bestegen was. Ook de oude, 70jarige sultan deelde mij mede, dat reeds zijn vader hem herhaaldelijk had verteld, dat dit gebergte niet te bestijgen was, en ofschoon hij het geloof zijner onderdanen, volgens welken vele duivels (sétan's) en groote slangen op dien berg zouden huizen, niet deelde, ten minste met betrekking tot de eerstgenoemde, zoo was hij desniettemin overtuigd, dat ik mijn plan niet zoude kunnen verwezenlijken. Intuschen gaf hij aan mijn verzoek om eenige menschen, die mij op mijn togt zouden vergezellen, aan te wijzen onmiddelijk gevolg, — want vrijwillig wilde niemand mij volgen — en stelde één mandoer met 5 Alfoeren ter mijner dispositie. Met deze menschen en mijne jagers trachtte

ik nu langs verscheidene wegen mijn doel te bereiken, maar aanvankelijk te vergeefs, en wel om reden het in het digte bosch, al is men ook van een kompas voorzien, niet mogelijk is altijd de juiste rigting te houden. Onoverkomelijke hinderpalen, b. v. een rots, een diepe ravijn, noodzaken maar al te dikwerf een anderen weg in te slaan, waardoor men ten slotte zijn doel niet bereikt. Eindelijk de drooge bedding van de beek Soeboe-soeboe, die op ongeveer 1 uur afstand van Laboeha in zee uitkomt, volgende, gelukte het mij een bergrib te bereiken, welke zich tot nabij den top van het gebergte uitstrekt. Ofschoon het mij nu ten gevolge van den aanhoudenden regen niet gelukte den hoogsten top te bereiken en op eene hoogte van 4366 Parijsche voeten gekomen, mij genoodzaakt zag terug te keeren, zoo leidde deze togt toch tot eene belangrijke ontdekking, t. w. van een uitgebreid bosch van noten-muscaatboomen. Dit bosch begint op eene hoogte van p. m. 2600 Parijsche voeten en strekt zich tot p. m. 3800 voet boven de zee uit. Ik liet de boomen tellen, waaruit bleek, dat op dien éénen bergrib meer dan 1700 vruchtdragende en meer dan 2000 jonge noten-muscaatboomen staan. Het is echter hoogst waarschijnlijk, dat het voorkomen dezer boomen niet tot dien éénen bergrib beperkt is, te meer daar ik later ook aan andere kanten van dit gebergte duiven (*Ducula basilica* Rp. & *Carpophaga perspicollata* Gr.) schoot, die pas gevreten noten-muscaat in hun krop hadden. Ik geloof dus te mogen veronderstellen, dat op het Sabellah gebergte ten minste 10 maal meer noten-muscaatboomen voorhanden zijn, dan door mij op voornoemden bergrib geteld werden. Gaarne had ik mij daarvan overtuigd, maar het vooral in Februarij aanhoudende regenweêr maakte alle dergelijke togtjes onmogelijk.

Onder deze omstandigheden moest ik mij bepalen tot het onderzoeken van de nabij het strand liggende gedeel-

ten van Batjan en van de kleinere eilanden, als van Noeserat, Noessadekat, Mandioli, Battan Loeman, Pinang Kara, enz. Ook bezocht ik het aan straat Patientie liggende Sajoang, in de nabijheid waarvan zich volgens zeggen der inlanders eene natuurlijke springbron van kokend water zoude bevinden. Ofschoon nu de geheele kust door den regen, als het ware, in een moeras veranderd en het mij dus niet mogelijk was in de onmiddellijke nabijheid dezer natuur-fontein te komen, overtuigde ik mij toch van de waarheid der daaromtrent ontvangen berichten. Dit voorkomen van een „geijser,” t. w. van eene met tusschenpoozen springende natuurlijke fontein van kokend water, op Batjan is uit een aardrijkskundig oogpunt beschouwd allerbelangrijkst, doordien, zoo ver mij bekend is, de beroemde geijser op IJsland tot nog toe de eenige bekende is.

In mijne hoop, dat in de maand Maart het regenweêr zoude ophouden, zag ik mij teleurgesteld en besloot dus vooreerst naar Ternate terug te keeren en mijne op Batjan bijeengebragte collectiën naar Nederland te verzenden. Deze bestonden uit 14 zoogdieren, 487 vogels, 7 reptilen, 74 visschen, 32 schelpen, 2467 insecten en 2 zoöphyten.

Wat nu de boven genoemde noten-muscaatboomen betreft, zoo schijnen mij deze tot eene bijzondere, welligt nieuwe soort te behooren, die zich door bijzonder groote vruchten en bladen kenschetst. Ik heb vruchten verzameld, die een omvang van 260 m. m. hadden, terwijl de noten, ofschoon niet naar evenredigheid groot, toch eene zwaarte van bijna $\frac{1}{2}$ medicinaal ons bereikten.

In hoe ver deze noten voor den handel van waarde zijn, durf ik niet beslissen (*).

(*) Deze noten zijn sedert chemisch onderzocht en veel beter dan de gewone soorten bevonden. Zie notulen N. I. Maatschappij van nijverheid en landbouw, vergadering van 16 Mei 1862, blz. 72—81.

Mei—October 1861.

Na mijne te Batjan bijeengebragte collectiën in de eerste dagen der maand Mei naar Nederland te hebben verzonden, hield ik mij in de volgende weken onledig met het zoölogische onderzoek van Ternate. Ofschoon dit eiland een betrekkelijk slechts geringen omvang heeft, vond ik aldaar toch verscheidene dieren en wel niet alleen insecten, maar ook eenige vogels (eene fraaije *Pica oganonata* Gr., *Monarcha cinerascus*, *Eudynamis picatus* & eene kleine, nog niet beschrevene *Erythrura* — *E. phoeniceura mihi*), welke ik tot nog toe op geene andere plaats heb ontmoet. Dit beperkt en aan zekere lokaliteiten gebonden voorkomen van vele dieren is een, naar het schijnt, aan de Molukken eigen verschijnsel en moet als de hoofdoorzaak worden aangemerkt van de groote verscheidenheid van dierlijke vormen, welke de fauna dezer gewesten kenschetst. Ten einde dus volledig bekend te worden met alle in den Molukschen archipel voorkomende dieren is het noodzakelijk, niet alleen de groote eilanden, maar ook de kleinere, indien ze slechts van eenige uitgestrektheid zijn, zoo naauwkeurig mogelijk te onderzoeken.

Als resultaat mijner onderzoekingen kon ik reeds einde Mei eene tweede bezending naar het rijksmuseum te Leiden door tusschenkomst van het plaatselijke bestuur afzenden. Deze bezending, bestaande hoofdzakelijk uit op Ternate verzamelde en uit eenige van Batjan afkomstige voorwerpen, welke met de eerste bezending niet hadden kunnen worden verzonden, bevatte: 30 zoogdieren, 274 vogels, 2 reptilen, 67 visschen, 3 conchylien, 713 insecten, 1 crustace.

Intusschen had ik, ofschoon te vergeefs, moeite gedaan om eene voor mijne reis naar noordelijk Halmaheira geschikte prauw te koopen.

Ook de pogingen om door tusschenkomst van den resi-

dent zulk een vaartuig van den sultan van Ternate of van dien van Tidore te krijgen, leidden tot geen resultaat. Eindelijk werd mij door een Makassaarschen handelaar eene praauw aangeboden. Ofschoon deze reeds eenigzins oud en ook niet zeer ruim was, besloot ik toch tot den aankoop, ten einde zoo spoedig mogelijk op reis te kunnen gaan. Intusschen vereischte de toestand van dit vaartuig verscheidene reparatiën en toen deze voltooid waren, vertraagde het wegloopen van eenige door tusschenkomst van het plaatselijke bestuur van den sultan verkregen inlandsche matrozen, weinige oogenbikken voor mijn vertrek, dit weder om eenige dagen.

Eindelijk in den namiddag van den 25sten Junij waren de weggelooopen menschen alle weêr teruggebracht en ten einde eene herhaling van het gebeurde te voorkomen, besloot ik onmiddellijk te vertrekken. Het was intusschen reeds 5 uur geworden en volkomen windstil, zoodat het te voorzien was, dat ik dien dag niet ver zoude komen.

Het werd reeds donker, toen ik nabij het fortje Terlokko was gekomen en aangezien de djoeragan mij verklaarde, dat verder op de kust van Ternate geen geschikte ankerplaats was, stemde ik er in toe, hier te overnachten.

Ook den volgenden dag was er veel windstilte, zoodat ik niet zonder moeite in den laten avond de kust van Halmahera even beoosten Tandjong Bobo bereikte en in de kleine baai, bekend bij de Ternatanen onder den naam van Sariah, den nacht doorbragt.

Den 27sten Junij reeds vroeg vertrokken, was ik spoedig te Sahoe, waar ik in afwachting van gunstigen wind eenige uren vertoefde. Toen deze echter uitbleef, werd des middags de reis roeiende voortgezet. Zoo doende kwamen wij niet verder dan een weinig benoorden Tandjong Snaba, waar wij aan eene geschikte plaats den nacht overbleven. Eindelijk werd mijne reis den volgenden dag door

den wind begunstigd, zoodat het mogelijk was Foloföo te bereiken. Reeds hier bleek mij, gelijk later nog dikwerf, de kaart van Halmaheira van Melvill van Carnbee, die mij op mijne reizen tot leidraad diende, in bijzonderheden weinig naauwkeurig te zijn, en dit te meer, naar mate de landen van den zetel van het bestuur verwijderd zijn. Noordelijk van Foloföo — tusschen deze plaats en Loloda — ligt eene groep van grootere en kleinere eilandjes, meestal door naauwe, bogtige en weinig diepe straten van elkander gescheiden en een bekken vormende, dat men het bekken van Loloda kan noemen, om reden de kleine rivier, aan welke deze negorij is gelegen, daarin uitkomt. Deze eilanden gepasseerd zijnde, zeilde ik met gunstigen wind den 29sten Junij langs de hier stijle en klippige kust en bereikte des avonds Gamkai, eene uit slechts weinige huizen bestaande kleine kampong, gelegen aan eene baai omtrent op de plaats, waar volgens de kaart van Melvill van Carnbee Toebaroe ligt, dat in waarheid echter eene zuidoostelijk van Foloföo in het binnenland gelegen negorij is, die mij werd opgegeven als de eenige plaats van noordelijk Halmaheira, waar tegenwoordig nog het koppensnellen in gebruik is. Mijne hoop van den volgenden dag T. Bissoa, de noordelijkste punt van Halmaheira te zullen bereiken werd niet vervuld. De oostelijke wind dreef ons meer en meer van de kust af, zoodat ik trachtte het eiland Salangadi te bereiken, op wiens oostkust eene op dien tijd van het jaar bruikbare ankerplaats moet wezen. Reeds waren wij niet ver meer, toen wij eensklaps ontwaarden, dat wij op een koraalrif geraakt waren, terwijl op geringen afstand de klippen boven water zichtbaar werden. Niet zonder moeite gelukte het op eenigen afstand achter een der kleine voorliggende eilandjes te komen en zoo doende tegen den hevig waaijenden wind beschermd, den volgenden ochtend af te wachten. Toen deze aan-

brak, was het, evenals in de laatste dagen, windstil, zoodat ik mij haastte om van de koraalbank af te komen en roeiende, zoo veel mogelijk, de kust van Halmaheira te naderen. Spoedig verhief zich een noordelijke wind, die mij natuurlijk belette de reis voort te zetten en noodzaakte aan de kust van Halmaheira voor anker te gaan. Die plaats heette Duitia, alwaar eenige door Alfoeren bewoonde hutten stonden. Reeds in den vroegen ochtend van den 2^{den} Julij vertrokken zijnde, werd al roeiende tegen 9 uur Tandjong Bissoa bereikt en naauwelijks waren wij die kaap gepasseerd, of er verhief zich weêr, evenals den vorigen dag, een noordelijke wind, die mij nu zeer welkom was en nog dienzelfden dag naar Saloeta, eene vrij aanzienlijke kampong, halver wege Galela en Tandjong Bissoa gelegen, bragt. Den volgenden dag was het bijna aanhoudend windstil, zoodat ik eerst in den laten avond Galela bereikte. Ik had dus eene lange reis gehad, doordien ik 9 dagen voor een traject had gebruikt, waarvoor men bij gunstigen wind slechts 6 dagen noodig heeft. Den volgenden ochtend huurde ik door tusschenkomst van den Oetoesan een nog geheel nieuw huisje, rigtte mij naar omstandigheden in en konde zodoende reeds den volgenden dag beginnen met het doen van onderzoekingen en het verzamelen.

In den eersten tijd doorzocht ik uitsluitend de meer nabij liggende streken en na deze geëxploiteerd te hebben ging ik over tot grootere uitstapjes. Zodoende werd zuidelijk het land tot aan Tabetlo doorkruist, westelijk een togtje ondernomen langs den oever van de Tiabo dwars door het land tot nabij de westkust en in noordelijke rigting de kust tot aan Toebomaleo en Saloeta bezocht.

De negorij Galela, buiten twijfel de aanzienlijkste op het noordelijke schiereiland van Halmaheira, is gelegen

aan eene ruime, naar het oosten opene baai, als welker uiterste grenzen men kan beschouwen zuidelijk Tandjong Loeari, tevens de landen Galela en Tabetellocheidende, en noordelijk Tandjong Salimoeli. De bewoners bestaan, behalve uit Alfoeren, uit Ternatanen, hunne afstammelingen en eenige Chinezen, welke laatste zich hier ophouden tot het drijven van handel, voornamelijk met de hier geteelde rijst, olij en gedroogde visch. Zij bewonen een afzonderlijk, omtrent in het midden der negorij gelegen gedeelte van deze, nabij de plaats, waar vroeger het huis van den adsistent-resident stond. Een niet onbelangrijk gedeelte der bevolking woont echter buiten de negorij, hetzij in kleine, meestal een welvarend uiterlijk hebbende kampongs, hetzij in eenzame, niet zelden verafgelegene, in het midden van kleine tuinen of rijstvelden staande hutten. Een ander gedeelte houdt zich hoofdzakelijk met vischvangst bezig en voert een ongestadig, rondzwerfend leven.

De omstreken van Galela vormen een betrekkelijk effen, slechts van lage, golfvormige heuvelreeksen doortrokken terrein, dat zuidelijk door den vulkanischen berggroep van den Goenoeng Api, westelijk door de lage, langs de westkust van het land zich uitstreckende bergketen en noordelijk door de van den linker oever van de Tiabo tot aan T. Bissoa reikende berggroepen wordt begrensd. Een niet onbelangrijk gedeelte van dit terrein is bebouwd; daarop—en wel op drooge velden—worden hoofdzakelijk rijst, in mindere hoeveelheid eene soort gierst en eindelijk de gewone tuinvruchten geteeld. Al deze plantsoenen zijn door kleine wegen onderling verbonden en dientengevolge was het voor mij niet moeilijk het land in alle rigtingen te doorkruisen. Ook alang-alang, dat hier, evenals op Java, overal weelderig tiert, waar de eens ontgonnen grond niet geregeld bebouwd, maar eenigen tijd aan

zich zelven wordt overgelaten, vindt men menigvuldig. Op vele plaatsen waren sporen van vroegere vulkanische verschijnselen zichtbaar. Verscheidene lava-stroomen laten zich, niettegenstaande zij thans met bamboe, kreupelhout en gedeeltelijk ook met boomen bedekt zijn, gemakkelijk nagaan, daar zij aan de kanten scherp begrensd zijn. Een van deze lava-stroomen, met eene breedte van een paar honderd schreden, digt bij het zuideinde van Galela in zee uitkomende, heeft een wild uiteengescheurd, reeds in de verte aan zijne zwarte kleur kenbaar voorgebergte gevormd. Deze lava-stroomen zijn blijkbaar afkomstig van den bovengenoemden, bezuiden Galela gelegen G. Api, ook Tolo genaamd. Ook de beide, onderling door eenen eenigzins lageren bergrug verbonden G. Tarakan, waarvan de hoogste, ook eenvoudig Tarakan genoemd, onmiddelijk achter de huizen van Galela verrijst, hebben blijkbaar hun oorsprong aan vulkanische krachten te danken. Op de kaart van Melvill van Carnbee is deze berg op zoodanige wijze aangegeven, dat elkeen aldaar een hoogen berg verwacht. Hij is echter naauwelijks meer dan een heuvel, wiens top, volgens mijne barometer-waarneming 900 Parijsche voeten (*) hoog, men in een uur gemakkelijk van Galela uit kan bereiken. Aan den zuidelijken voet van dezen berg, links van den weg bij het zoogenaamde meer van Galela, werden mij eenige kleine, trechtervormige verdiepingen getoond, uit welke volgens oude overleveringen vroeger vuur moet zijn gekomen. Er was echter aan deze onbeduidende verdiepingen, die toen, evenals het land rondom, met rijst beplant waren, niets te zien,

(*) Naauwkeurig kan ik dit eerst opgeven na de berekening van al mijne op verschillende tijden gedane waarnemingen. Hetzelfde geldt ook voor de overige hoogte-opgaven, welke dus slechts als voorloopige kunnen gelden. In 't geheel heb ik meer dan 50 barometer-waarnemingen gedaan en nog te berekenen.

wat deze overlevering bevestigde. Het zoo even genoemde meer van Galela ligt aan den zuidelijken en zuidwestelijken voet van den G. Tarakan en is blijkbaar een gezonken krater. Ook nu nog levert het verschijnselen op, die tot eene verbinding met het binnenste der aarde doen besluiten. Op eene plaats namelijk aan den zuidelijken oever stijgen gedurig gasbellen op, evenals men dat in de Lago d' Agnano bij Napels en elders waarneemt. Er houden zich veel watervogels aan dit eenzaam gelegen meer op, waarom ik het herhaaldelijk heb bezocht. Eene voor mijne collectie en welligt ook voor de fauna nieuwe soort is eene groote Ardea, veel overeenkomst hebbende met de in Australië voorkomende *A. syrmatophora*, en een kleine *Rallus* (sp²). Noordelijk van den G. Tarakan, omtrent 1½ uur gaans van Galela, komt de Tiabo in zee uit, eene kleine, weinig diepe rivier, die men slechts met prauwen van de kleinste soort een eindje kan opvaren. Zij is echter voor de Galeloren van bijzonder veel belang, doordien aanvankelijk langs hare oevers en gedeeltelijk in hare bedding, vervolgens door het bosch een pad tot naar Bratakoe leidt, eene kleine, uit slechts weinige huizen bestaande kampong aan de westkust van Halmaheira, even bezuiden het bovengenoemde Gamkaï gelegen.

Van dezen weg maken de Galeloren gebruik om, wanneer bij aanhoudend oostelijke winden de vischvangst te Galela weinig oplevert, naar de andere kust te komen, welke zij zoodoende binnen 1½ of 2 dagen bereiken, terwijl de reis rondom Tandjong Bissoa per prauw veel langer zoude duren. Ook ik heb langs dit wegje een togt tot nabij Bratakoe ondernomen. Noordelijk van de Tiabo is de kust tot aan Tandjong Salimoeli stijl en door de voorliggende klippen slechts voor kleine prauwen genaakbaar. Zuidelijk van Galela verrijst de reeds genoemde berggroep van den goenong Api. Zij bestaat uit een groot

aantal van min of meer onderling verbonden bergen, die echter, behalve de eigenlijke g. Api en de meer geïsoleerd, oostelijker gelegen Mamoeia, door de Galelorezen niet met bijzondere namen worden onderscheiden. Den goenong Api besteeg ik in de eerste dagen van Augustus, na alvorens een pad tot aan den krater te hebben laten open hakken.

Van de kampong Mamoeia uitgaande, leidde de weg aanvankelijk door de tuinen van het dorp, later in de gedeeltelijk uitgedroogde bedding van de bij genoemde kampong in zee uitkomende beek Moeia en eindelijk door dicht woud, bamboe en rottangboschjes langs een zacht hellend en slechts op weinige plaatsen stijl opstijgend terrein tot op eene plaats, welke volgens de mij als gidsen dienende Alfoeren aan den voet van den eigenlijken g. Api was gelegen — want zien kon ik uithoofde van het hooge geboomte niets — en waar zij eenige hutten hadden gereed gemaakt. Aangezien het reeds 3 uur 's middags was en de regen dreigde, besloot ik hier te overnachten. Den volgende dag bereikte ik reeds na 2 uren stijgen langs de betrekkelijk stijle en door den regen van den vorigen dag glibberige helling van den berg den rand van den krater. Ik liet hier een paar hutten oprigten en bleef er 4 dagen, hoofdzakelijk ten gevolge van de vele regens, die mijne werkzaamheden niet weinig belemmerden.

De krater vormt eene lange en breede vallei, aan welker oosteinde zich de eigenlijke, omtrent 200 voeten dieper gelegene krater-opening bevindt, die thans echter gesloten is en een klein meertje vormt. Ofschoon nu deze vulkaan sinds lang geene eruptie heeft gehad, kan men hem toch niet als uitgebrand beschouwen. Niet slechts uit de wanden van den eigenlijken krater, maar ook uit die van de genoemde vallei — kawa of solfatara, ofschoon ik slechts zeer geringe sporen van zwavel zag — stijgen gedurig rookkolommen op. De temperatuur is daar ± 1

duim onder de oppervlakte der aarde 100° Cels. Het midden der kawa is met zand en kleine steenen (rapilli) opgevuld en daar, waar de temperatuur der aarde zulks toelaat, met eene soort van kort gras bedekt. Ook dient deze kawa tot verblijf- en schuilplaats van talrijke herten, *cervus moluccensis*. Overal lagen beenderen en hoornen van deze dieren op den grond verstrooid. De bodem dezer solfataras is volgens mijne barometer-waarnemingen \pm 2800 Parijsche voeten hoog, terwijl de noord-westelijk en westelijk daarvan gelegen, met enkele kreupelachtige met talrijke parasiten bedekte boomen en eene tusschen deze groeiende rubus-soort bedekte bergrug tot \pm 3000 voeten stijgt. Deze bergrug sluit zich aan een meer zuidelijk gelegen en nog iets hooger berg aan, die mij als de g. Tabbello werd opgegeven. Gaarne had ik ook dezen berg bezocht, maar aangezien ik eerst een weg derwaarts had moeten laten aanleggen en mijne begeleiders niets meer te eten hadden, moest ik daarvan afzien.

Ook verrijkte deze togt mijne collectie met verscheidene dieren, waaronder de eerst sinds weinige jaren bekende *paradisea Wallacei*, waarvan ik van Batjan eene grootere soort had medegebragt, die ik echter in het lage land bij Galela niet heb ontmoet. Weinige dagen na mijnen terugkeer naar Galela besteed ik ook den goenong Mamoeïa, nadat intusschen door daartoe in dienst genomen Alfoeren een weg tot op zijn top was gemaakt. Van dezen berg, dien ik van den voet af gerekend binnen 3 uren beklom, heeft men een heerlijk gezicht over een groot gedeelte van noordelijk Halmahera, Morotai en vooral over de onmiddelijk aan zijn zuidoostelijken voet gelegen eilandjes van Tabbello. De Mamoeïa is, gelijk zijne gedaante aantoonde, een uitgebrande vulkaan, wiens krater zich nog aanwijzen laat, hoewel die thans geheel begroeid is. Hij is \pm 2900 Parijsche voeten hoog. Het verwondert mij dus, hem op de

kaart van Melvill van Carnbee slechts even aangeduid te vinden, te meer daar hij door zijne geïsoleerde ligging onmiddelijk aan zee zeer in het oog valt en op grooten afstand zichtbaar is. Zijn oostelijke voet vormt de reeds genoemde Tandjong Loeari. Zuidoostelijk van deze tandjong begint de reeks van lage eilanden, welke zich tot bezuiden Tabello uitstrekken. Van zee uit gezien, schijnen deze eilanden onbewoond te zijn, ofschoon de talrijke kokospalmen, wier kruinen zich boven de langs het strand groeiende rhizophoren verheffen, het aanwezig zijn van woningen verraden. Met uitzondering van de kleinste eilandjes hebben de grootere, vooral Tolono, eene vrij sterke bevolking, welke zich met landbouw en vischvangst onledig houdt. De kampongs, welke alle achter den bedoelden rhizophoren-ring en onmiddelijk aan strand liggen, hebben meestal een zeer welvarend en net voorkomen. Zoo zag ik er in de woning van een der hoofden tot mijne niet geringe verwondering verscheidene porceleinen schotels en een groot presenteerblad. Het binnenste gedeelte dier eilanden bestaat voornamelijk uit rijstvelden. Ook werd ik hier, evenals elders op door Tabellorezen bewoonde plaatsen door een eigenaardig gebruik getroffen. Op de graven namelijk, welke overigens geheel op die van andere Alfoeren gelijken, vond ik meestal een uit hout vervaardigden vogel, met uitgebreide vlerken zwevend aangebragt. Dit gebruik herinnerde mij de schilderijen in de graftomben van Theben en de door deze bewaard gebleven voorstellingen der oude Egyptenaren omtrent de natuur der ziel. Volgens deze afbeeldingen neemt de ziel des menschen bij zijn dood de gedaante van een vogel aan, die uit den mond des stervenden vliegt en in deze gedaante door Anubis voor den regterstoel van Osiris wordt gebragt. Om deze reden vindt men in de graftomben van Theben dikwerf een zwevende vogel aangebragt, evenals dat bij de Tabello-

rezen gebruik is. Ofschoon het ver van mij is uit deze omstandigheid iets te willen afleiden, vond ik voormeld gebruik toch juist om genoemde reden interessant.

Den 17^{den} Augustus verliet ik Galela, vergezeld van een zoogenaamden loods, die mij vooreerst naar het eiland Rau zoude brengen, aangezien de van Ternate medegenomen menschen in die streken niet bekend waren. Uit gebrek aan wind kwamen wij dien dag slechts tot Toetomaleo, eene onmiddelijk bezuiden Saloeta gelegene kampong. Den volgenden dag bereikten wij in den avond Rau en ankerden op eene plaats, niet ver van den ingang der zoogenaamde vogelnestholen gelegen en tevens de eenige, ook slechts op dien tijd van het jaar bruikbare ankerplaats op de oostzijde van het eiland. Den volgenden ochtend bezocht ik de genoemde holen, die ongeveer in het midden der oostkust van het eiland Rau gelegen zijn. Hun aantal is drie. Hunne ingangen liggen onmiddelijk naast elkander, terwijl allen van slechts zeer geringe diepte zijn. Het oostelijkste hol dient uitsluitend aan vledermuizen, vooral aan talrijke *Hypoderma Peroni*, tot schuilplaats.

Het middenste, tevens aanzienlijkste hol bevatte inderdaad eene groote massa van nesten der *Collocalia hypolusca* Gr., eene eerst in de laatste jaren door den Engelschen natuurkundige Wallace bekend geworden soort. Deze nesten gelijken echter, evenals de vogel zelf, op die der *Collocalia fuciphaga* Horsf. van Java, bestaande gelijk deze hoofdzakelijk uit halmen, stukken van usneën, enz., terwijl zich van de eetbare zelfstandigheid, het speeksel des vogels, slechts aan den achterwand van het nest eene geringe hoeveelheid bevindt, dienende hier tot aanhechting van het nest aan de rots. In het derde hol eindelijk vond ik, behalve de reeds beschreven nesten, ook eenige geheel witte, volkomen op die der *Collocalia nidifica* van Java

gelijkende. Het gelukte mij niet een der tot deze nesten behorende vogels meester te worden, niettegenstaande ik er eene aanzienlijke som voor beloofde. Volgens zeggen van den mij vergezellenden loods zouden deze witte nesten van dezelfde soort vogels afkomstig zijn als de andere, hetwelk mij echter om verscheidene redenen niet waarschijnlijk voorkomt. Het zoude niet onmogelijk zijn, dat dit de nesten van de echte *Hirundo esculenta* Linn. waren, eene vogelsoort, van welke men sinds lange jaren niets meer gehoord heeft, wier eigenlijk vaderland geheel onbekend is en die in de meeste musea van Europa nog ontbreekt. Ik bleef drie dagen aan de kust van het eiland Rau, dat geheel onbewoond is en slechts van tijd tot tijd door zwervende Galelozezen of Tabellozezen wordt bezocht. De gemelde vogelnestholen, welke slechts eene zeer geringe hoeveelheid bruikbare nesten opleveren, te meer daar er niet het minste toezigt op wordt uitgeoefend, behooren aan den sultan van Ternate.

Door mijne jagers verkreeg ik verscheidene nieuwe vogels, waaronder eene groote *Esacus* sp., eene *Tanyfoptora*, en de voormelde *Collocalia hypolusca*. De vogelnestholen leverden mij eindelijk verscheidene Chiroptoren, vooral soorten van *Rhinolophus*, *Phyllorhina* en de voornoemde *Hypoderma Peroni*.

Van Rau stak ik den 22sten Augustus naar de tegenoverliggende kust van Morotaï over en wel naar Tjio. Deze kampong, gelegen aan den zuidelijken oever van de gelijknamige kleine rivier, die hier in zee uitkomt, vond ik slechts door ééne familie bewoond, doordien de overige bewoners gedeeltelijk aan de pokken overleden, gedeeltelijk gevlugt waren. De genoemde rivier bestaat eigenlijk uit twee rivieren, die zich onmiddelijk voor de gemeenschappelijke monding vereenigen. Van deze heeft de van het noorden komende, kleinere klaar en helder water,

de grootere, van het oosten komende troebel water. Zij is de grootste, mij bekende rivier van Morotaï, maar desniettemin zoo ondiep, dat men haar slechts bij vloed en met zeer kleine praauwen een eindje opvaren kan.

Deze rivier — of liever deze beide rivieren — heeft nagenoeg overal stijle oevers. Slechts op weinige plaatsen bevinden zich kleine, aangespoelde stukken gronds, welke de bewoners van Tjio tot het aanleggen van tuinen bezigen, waarin zij een weinig rijst en batatas, voorts pompoenen, pisang, Spaansche peper, enz. teelen. Al deze tuinen bevonden zich echter tijdens mijn verblijf in een zeer verwaarloosden toestand ten gevolge van den dood of de vlugt der eigenaren. Ook bevindt zich onmiddelijk achter de kampong een klein sagobosch, dat waarschijnlijk de eerste aanleiding tot het aanleggen van Tjio zal hebben gegeven. Overigens was het onderzoek der meestal uit trachiet bestaande, stijle bergen in de omstreken zeer moeilijk en wel, behalve door hunne natuurlijke gesteldheid, voornamelijk ten gevolge van het volkomen gebrek aan wegen en de vele, in het bosch groeiende rottan, die de bergen op vele plaatsen ongenaakbaar maakte.

Desniettemin had ik gaarne een uitstapje naar het binnenland gedaan, ten einde deze zelfs aan de inboorlingen geheel onbekende streken te leeren kennen. De omstandigheden lieten zulks echter tot mijn leedwezen niet toe. De mij door het plaatselijke bestuur van Ternate toegewezen inlandsche matrozen hadden het namelijk aangenamer gevonden de 6 weken van mijn verblijf te Galala met niets doen door te brengen, dan mijne praauw, gelijk ik hun had opgedragen, voor de verdere reis in bruikbaren staat te brengen. Dientengevolge was zij zoo lek, dat ze slechts met moeite kon zee bouwen. In plaats van mij bij mijne ondernemingen behulpzaam te wezen, moesten deze menschen zich nu met het herstel der praauw

onledig houden. Andere menschen, die ik anders voor geld in dienst had kunnen nemen, waren niet voorhanden. Ook beantwoorden de resultaten mijner navorschingen omtrent de fauna van het land weinig aan mijne verwachting; reden waarom ik besloot na herstel der prauw mij naar een ander gedeelte van het eiland te begeven.

Den 3den September verliet ik Tjio en was nog voor den avond te Wajjaboela, eene kampong, gelegen op de plaats, waar volgens de kaart van Melvill van Carnbee Tolo moet liggen. Intusschen bestaat eene zoodanige kampong nergens op Morotai en is onder dien naam slechts de goenoeng Api bij Galela bekend. Hier te Wajjaboela bleef ik eene maand. Deze kampong ligt, als het ware, in een bosch van kokospalmen, dat met de vele visschen der baai den hoofdrijksdom der bewoners uitmaken. Nog nergens op mijne reis heb ik olij en visch zoo goed gevonden, als te Wajjaboela. De kelderflesch olij kostte slechts 2 kobangs (14 centen), terwijl men voor 1 cent 20 kleine visschen kreeg. Zelfs armlange visschen kostten niet meer dan 1 à 2 kobangs (7—14 centen). Kort na mijn vertrek is het grootste gedeelte der bewoners aan de pokken overleden, zoodat er, toen ik eenige maanden later die plaats weêr aandeed, slechts nog 2 mannen en \pm 20 vrouwen voorhanden waren en het geheele voorkomen van het dorp een grooten achteruitgang verried. Niet ver van Wajjaboela begint de reeks van kleine eilandjes, welke zich tot aan tandjong Degila, de zuidwestelijkste hoek van Morotai uitstrekken en mij menigvuldige gelegenheid aanboden tot het verzamelen van zee- en strandvogels. Het indringen in het binnenland was ook te Wajjaboela ten gevolge der stijle, door diepe ravijnen van elkander gescheiden bergen zeer moeilijk. Ook zag ik mij in den eersten tijd geheel in zulke ondernemingen verhinderd door eenige op zich zelve onbeduidende, door de doornen van

de rottan veroorzaakte wonden aan mijne voeten, die echter in ontsteking overgingen en mij langer dan 2 weken het loopen geheel onmogelijk maakten. Oorspronkelijk was ik van plan van Wajaboela naar de oostkust van Morotai te gaan, maar aangezien de medegenomen provisiën, evenals de tot het verzamelen der dieren noodige voorwerpen verbruikt en de voorhanden blikken trommels met naturalieën opgevuld waren, besloot ik vooreerst naar Ternate terug te keeren en, na mij aldaar van het noodige te hebben voorzien, het onderzoek van Morotai te hervatten.

Den 3den October vertrok ik van Wajaboela en besteedde de beide volgende dagen tot een hernieuwd bezoek van het dichtbij liggende eiland Rau. Den 6den October zeilde ik langs de westkust van dit eiland, welke mij klippig en voor groote prauwen slechts op weinige plaatsen genaakbaar bleek te zijn, en bereikte in den laten avond de kust van Halmahera nabij het beoosten van T. Bissoa gelegen T. Djefifa. Te vergeefs trachte ik den volgenden dag eerstgenoemde tandjong te passeren. De aanhoudend westelijke wind maakte zulks onmogelijk. Aangezien nu ook op den 3den October de wind niet veranderde, maar nog heviger werd en ik en mijn geleide volkomen gebrek aan levensmiddelen leden, besloot ik van de directe reis naar Ternate af te zien en koers naar Dodinga te zetten. Het was intusschen reeds laat geworden, zoodat wij slechts T. Djefifa bereikten en hier op eene ongunstige ankerplaats bij hooge zee en hevigen wind eene moeilijke nacht doorbragten, niet zonder gevaar van op de klippen te worden geworpen. Eerst 2 dagen later kwamen wij naar Saloeta en vonden hier gelukkig gelegenheid om eenige levensmiddelen te koopen. Intusschen was de wind weër naar het zuiden omgelopen, zoodat de reis slechts bij nacht door roeijen en door van den landwind, zoo veel mogelijk, te profitèren kon.

worden vervolgd. Zoo kwam het, dat ik eerst den 15den October Kaoe en den 18^{den} Babane, aan de oostkust van de hier slechts 1 uur gaans breede landengte van Dodinga gelegen, bereikte. Ik liet hier een paar van mijne jagers ter bewaking der prauw achter en mijne goederen naar Dodinga brengen en vertrok nog dienzelfden avond met eene tot dat doel gehuurde prauw naar Ternate, waar ik in den vroegen ochtend van den 10den October aankwam.

Mijne bezigheden te Ternate waren spoedig beëindigd en na door tusschenkomst van den resident nieuwe matrozen tot de voortzetting mijner reis van den sultan te hebben ontvangen, vertrok ik den 29sten October weër naar Dodinga, waar ik den volgenden dag aankwam en, aangezien ik van plan was eenige dagen aldaar te vertoeven, ten einde mij met de fauna van die streek bekend te maken, mijn intrek in de pasangrahan nam.

Nov. 1861 — April 1862.

In de laatste dagen van October was ik, gelijk in mijn laatste berigt is vermeld, te Dodinga op Halmahéra aangekomen. Mijn plan was slechts weinige dagen aldaar te vertoeven, totdat de te Babane achtergebleven prauw in een tot het voortzetten der reis geschikten staat zou gebragt zijn. Later wilde ik, als mij dit wenschelijk zoude voorkomen, het van Ternate gemakkelijk te bereiken Dodinga nog eens bezoeken. Intusschen bleken mij de ommelanden van die plaats bijzonder rijk aan dieren te zijn, hetgeen welligt daaraan kan worden toegeschreven, dat hier de vier groote schiereilanden van Halmahéra zich vereenigen en zoodoende een centraal-punt van dit eiland vormen. De op elk dezer schiereilanden voorkomende dieren kunnen dus over wal de ommelanden van Dodinga bereiken. Er was echter nog eene andere omstandigheid, die mij aanleiding gaf, mijn verblijf te Dodinga te ver-

lengen. De pokken hadden ook hier groote verwoestingen onder de bevolking aangerigt en ten gevolge daarvan ontmoette ik overal in het bosch verlatene hutten en tuinen, wier eigenaren of dood of gevlugt waren. De paden, welke deze hutten onderling en met den van Dodinga naar Babane leidenden weg verbonden, waren toen nog bruikbaar en stelden mij in de gelegenheid zonder moeite het bosch in alle rigtingen te doorkruisen. Welligt zouden reeds na weinige maanden deze paden, hutten en tuinen verdwenen en alsdan het bezoeken der bosschen en bergen minder gemakkelijk geweest zijn. Om die reden stelde ik mijn vertrek meer dan eene week uit en had geene reden om daarover berouw te gevoelen. Want het gelukte mij in dien tijd eene betrekkelijk zeer aanzienlijke collectie bijeen te brengen. Van zoogdieren kreeg ik slechts een gering aantal, doordien deze klasse in de Molukken bijzonder arm aan soorten is en hoofdzakelijk slechts door Chiropteren en Cetaceën wordt gerepresenteerd. Aanzienlijk daarentegen is het ornithologische gedeelte der collectie, waaronder verscheidene zeer zeldzame en hoogst waarschijnlijk nieuwe soorten voorkomen. Ook reptiliën en insecten werden in belangrijke hoeveelheid verzameld. Den 16den November liet ik mijne goederen naar Babane brengen en vertrok den volgenden dag tegen den middag.

Reeds op deze reis deed ik de ontdekking, dat de, door vriendelijke tusschenkomst van den resident, van den sultan van Ternate verkregen inlandsche matrozen grootendeels volkomen ongeschikt waren voor de hun opgedragen taak. De djoeragan had in plaats van gedurende mijn verblijf te Dodinga, gelijk hem gelast was, de praauw in behoorlijken staat te brengen, het verkieslijker gevonden niets te doen en zijn geld voor niets te vertceeren; de djoeroemoedi was volkomen onbekend met de handteeling van het roer en wist nog niet eens, dat het moet

worden aangebonden, vermeenende het gelijk een riem te kunnen gebruiken. Geen wonder dus, dat bij zoo slechte leiding de prauw een zeer onregelden koers hield, soms 90° van de juiste rigting afwijkende. Niettegenstaande de daardoor veroorzaakte vertraging bragt ons de uitmuntend gunstige wind nog voor den avond naar Kaoe. Den volgenden ochtend huurde ik dadelijk een klein huisje aan het strand en kon reeds den 10den November met mijne navorschingen beginnen.

De vrij aanzienlijke negorij Kaoe ligt aan eene wijde, naar het Z.-O. opene en het land weinig insnijdende baai, zuidelijk door tandjong Boléo, noordelijk door tandjong Patjikara en het daarvoor liggende eilandje Bobale begrensd. Van zee komende, kan men reeds op verren afstand de ligging der negorij aan het de hutten beschaduwende woud van kokospalmen herkennen. Ook te Kaoe hadden in den laatsten tijd de pokken onder de bevolking erg gewoed en stonden dientengevolge vele hutten leêg. De ommelanden vormen eene uitgestrekte, grootendeels lage en moerassige vlakte. Slechts op weinige plaatsen bevinden zich geringe heuvels en hoogten, vooral langs het zeestrand, nabij tandjong Patjikara en een weinig zuidwaarts van de monding der rivier van Kaoe. Deze is buiten twijfel een der aanzienlijkste wateren van noordelijk Halmahéra, neemt haren oorsprong op de nabij de westkust gelegen bergen en valt na een, vooral kort voor hare monding zeer gekronkelden loop even bezuiden tandjong Boléo in zee. Zij is voor kleine prauwen een aanzienlijk stuk bevaarbaar en ik ben haar, ten einde met de gesteldheid van het binnenland bekend te worden, eene dagreis ver opgerooid. Hare oevers bleken mij grootendeels moerassig en laag te zijn. Weelderig tiert, hoofdzakelijk in de lage binnenlanden, de sagopalm en vormt uitgebreide bosschen, welke aan de bewoners rijkelijk voedsel opleveren. Om die reden

worden andere gewassen, behalve een weinig obi's, kospalmen, pisang enz., noch te Kaoe, noch door de langs de oevers van genoemde rivier gevestigde Alfoeren gecultiveerd, wier hutten veelal eenzaam liggen, doch ook hier en daar digter bij elkander staan en zodoende kleine kampongs vormen. Gaarne had ik ook de nog verder binnen 's lands gelegen Telega-Lina bezocht, — die overigens, gelijk later bleek, veel gemakkelijker van Lahoe is te bereiken — maar de weg derwaarts leidt door moerassige sagobosschen en was volgens eenparige verklaring der inboorlingen ten gevolge van de in de laatste dagen gevallen regens toen niet te passeren. Uitstapjes naar de binnenlanden zijn over 't algemeen te Kaoe ten gevolge van het gebrek aan wegen en den moerassigen grond niet gemakkelijk. Ook ontmoette ik in deze streken slechts weinig belangrijke voorwerpen, zoodat ik geen reden had om lang hier te vertoeven. Het meest leverde mij eene vóór tandjong Boléo en de monding van genoemde rivier gelegen zandbank op, die bij eb droog valt en alsdan tot verzamelingsplaats van talrijke zee- en strandvogels dient. Onder dezen bevinden zich ook de zeldzame *Numenius australisianus* Gould en de ook in Europa voorkomende *Squatarola helvetica*, *Strepsilas interpres* en *Limosa lapponica*. Intusschen naderde de tijd, waarop de tot dusver geheerscht hebbende zuidelijke winden door noordelijke worden vervangen, en het was te voorzien, dat het in dit geval moeilijk of welligt onmogelijk zoude wezen naar Morotai over te steken. Ik besloot dus te vertrekken. Veel scheelde het niet, of ik had voor mijn vertrek nog het grootste gedeelte der reeds bijeengebrachte verzamelingen en mijne goederen verloren. In de laatste dagen was namelijk de vloed, vooral des avonds, buitengewoon hoog geweest. Den 30sten November was juist nieuwe maan en ik vreesde dus te meer voor het door mij bewoonde

huisje, daar reeds den dag te voren enkele golven het bereikt hadden en de zee des ochtends zeer onstuimig was. Niet zonder moeite bragt ik met hulp van den oetoesan en de door deze bijeengeroepen menschen de praauw des middags in zee en het grootste gedeelte der goederen aan boord. Om 4 uur des middags — de vloed bleef tot 6 uur stijgende — sloegen reeds de golven over het strand heen en bereikten de daar achter staande huizen. Spoedig pakte ik het restant mijner goederen te zamen en huurde voor den komenden nacht eene meer binnen 's lands gelegene hut, waarna het tot dusver door mij bewoonde huisje spoedig door de golven werd weggespoeld. Ook bij deze gelegenheid bleek mij weder de onbekwaamheid van het mij toegevozen Ternataansche scheepsvolk. De djoeragan was niet te bewegen aan boord der praauw te blijven, ofschoon zijne tegenwoordigheid aldaar juist onder die omstandigheden dringend noodzakelijk was. Ik moest dus door tuschenkomst van den oetoesan een 5tal Alfoeren in dienst nemen, ten einde gedurende den nacht op de praauw te passen.

Den 1sten December bragt ik bij nog altijd onstuimige zee het restant mijner goederen aan boord der praauw en vertrok, toen des middags de zuidelijke wind doorkwam, van Kaoe. Noordelijk van tandjong Patjikara strekt zich langs de klippige en zelfs voor praauwen slechts op weinige punten genaakbare kust eene lage, slechts 100 á 200 voeten hooge heuvelketen uit. Achter tandjong Toenoeaë (ook Didivan genaamd) zijn deze heuvels iets hooger en vormen stijl in zee afvallende rotsen. Tegen middernacht bereikten wij tandjong Mauvéa, waar zich eene door de voorliggende eilanden Miltih en Magalisso gedekte en veilige ankerplaats bevindt. Den volgenden dag zeilden wij langs de hier lage kust naar Tabello, waar wij reeds des middags aankwamen. Ik vond die plaats door het grootste gedeelte zij-

ner bewoners verlaten, want ook hier hadden sedert mijne aanwezigheid in Julij de pokken groote verwoestingen onder de bevolking aangerigt. In de hoop hier provisiën, vooral rijst, voor mij en mijne jagers te kunnen koopen, zag ik mij dus teleurgesteld en zond, ten einde geen tijd te verliezen, nog dienzelfden dag eene kleine prauw naar Galela om van daar de noodige vivres te halen. Slechts met moeite kreeg ik van den djoeroetoelis — het eenige hoofd, dat niet de wijk naar elders had genomen — een loods voor de reis naar de oostkust van Morotaï, aangezien mijne Ternataansche schepelingen nooit in die streken waren geweest. Den 5den December van Tabello vertrokken, belette ons de sterke oostelijke wind om regtstreeks naar Morotaï over te steken en dreef ons westelijk af. Eerst tegen middernacht waren wij bij Toetomaleo op de kust van Halmahéra en derhalve op bekend terrein. Tegenwind noodzaakte mij den volgenden dag hier te blijven en eerst den 7den December kon de reis weêr aanvaard worden. Een stevige westelijke wind dreef de prauw door de hooggaande golven en spoedig waren wij tusschen de kleine, aan de zuidwestkust van Morotaï gelegen eilandjes. De vaart tusschen deze is ten gevolge van vele koraalbanken en ondiepten zelfs voor prauwen niet zonder gevaar. Bij het eiland Dodola gekomen zijnde, verklaarde de loods, dat hier de eenige hem bekende ankerplaats was en besloot ik dus, ofschoon het nog vroeg was, aldaar te overnachten. Intusschen was ook die plaats zoo slecht, dat wij in den vroegen ochtend van den volgenden dag op de klippen stieten, waarbij de prauw, gelijk later bleek, belangrijke schade kreeg. Ten gevolge van den ongunstigen wind kwamen wij dien dag niet verder dan tot het, dicht bij tandjong Degila, den Z.-W. hoek van Moro, gelegen eilandje Mekita. Al deze plaatsen zijn op de kaart van Melvill van Carnbee onjuist of

in het geheel niet opgegeven. Wat b. v. het op deze opgegeven „Lints” moet voorstellen, tandjong of eilandje, is niet te beslissen, doordien die naam bij de inboorlingen dezer streken geheel onbekend is. Van de drie op genoemde kaart vermelde kampongs bestaat niet één. Tolo is gene kampong, maar de naam van den vulkaan bij Galela, Tisas bestaat nergens en Sappi is eene plaats, die tijdelijk door Galelorezen enz. wordt bezocht om sago te kloppen, maar geene kampong. Ook loopt de zuidkust van Morotai niet, gelijk de bedoelde kaart opgeeft, van het Z-W. naar het N-O., maar van t. Degila af in oostelijke rigting met eene kleine afwijking naar het N. Langs deze, overigens lage en klippige kust heenzeilende, bereikten wij den volgenden dag t. Deio, den Z.-O. hoek van Moro. Tusschen dit en het digtbij, slechts een weinig meer noordelijk gelegen t. Mokokadoto, bevindt zich eene kleine baai, zijnde een van de beste ankerplaatsen voor prauwen in die streken. Verlangende naar het einde der reis, ging ik dienzelfden avond met den landwind weder onder zeil, ten einde Sangoh te bereiken. Intusschen is de vaart langs deze kust bij nacht niet zonder gevaar ten gevolge van de vele ondiepten en de ver in zee uitlopende klippen. Ik besloot dus bij eene geschikte ankerplaats — de eenige tusschen T. Mokokadoto en Sangoh — gekomen zijnde, de reis te staken en arriveerde zodoende eerst den 10^{den} December te Sangoh. Dit was het uiterste, aan mijn loods bekende punt en ik moest dus voor de reis naar het digtbij liggende Mira een tweeden loods zoeken. Den 12den ging ik derwaarts onder zeil, niettegenstaande men mij te Sangoh had aangeraden daarvan af te zien, om reden het op dien tijd van het jaar niet mogelijk was met eene groote prauw door de hooge branding heen het strand van Mira te bereiken. In de nabijheid van die kampong gekomen zijnde, bleek mij de onmogelijkheid om te landen en keerde ik

dus onmiddelijk naar Sangoh terug, huurde den volgenden dag niet zonder eenige moeite eene hut en rigtte mij zoo goed mogelijk in.

Sangoh, buiten twijfel de aanzienlijkste van Moro's kampongs, is gelegen op de, hier eene naar het zuiden opene en omtrent een klein half uur breede baai vormende oostkust van Morotai. Deze baai, welke oostelijk door tandjong Sangoh, westelijk door het zuidelijkste gedeelte der oostkust van Moro wordt begrensd, is ten allen tijde eene veilige ankerplaats voor prauwen, doordien eene voorliggende bank de kracht der golven breekt. Langs het strand staan, van tandjong Sangoh af tot aan de monding van de, aan het westeinde der baai in zee uitkomende rivier van Sangoh, de hutten der negorij, die gedeeltelijk van gabba-gabba, gedeeltelijk slechts van atappen en enkele houten stijlen zijn gemaakt. Een paar honderd schreden achter de kampong verheft zich eene uit kalk van zeer jonge formatie bestaande, lage heuvelreeks, maar deze vormt talrijke kleine plateau's, welke voor landbouw niet ongeschikt zijn. Overal vindt men dus èn achter de huizen tot aan den voet van genoemde heuvelreeks, èn op de vermelde kleine plateau's, èn langs de oevers van de rivier kleine tuinen en velden. Hoofdzakelijk wordt rijst op drooge velden, evenals te Galela en Tabetlo, gebouwd; echter slechts in eene voor eigen gebruik berekende hoeveelheid. Naast rijst worden obi's en in mindere hoeveelheid ook mais geplant, terwijl rondom de huizen en in de tuintjes naast deze de gewone kultuurgewassen der inlanders, pisang, caspirum sp[?] en vooral kokospalmen worden aangetroffen. De baai is zeer vischrijk. Gedroogde en gerookte visschen (ikan foefoe), een weinig rottan en olij zijn nagenoeg de eenige artikelen van uitvoer, tegen welke de inboorlingen de weinige benoodigde katoenen goederen, Chinesche theekopjes, enz. van Chinesche of Ter-

nataansche handelaren inruilen, die eenige keeren 's jaars deze streken bezoeken. Rottan is in massa in het bosch te vinden en de uitvoer daarvan zoude aan de inboorlingen belangrijke voordeelen opleveren, indien ze zich op het snijden meer wilden toeleggen. Vermelding verdient nog, dat op Morotai de oude duiten, evenals vroeger, in omloop zijn; ja dat de inboorlingen ze zelfs prefereren en de centen dikwijls weigeren, zeggende, dat deze doewit loeti zijn. De omstandigheid, dat de pokken in deze streken toevallig op hetzelfde tijdstip uitbraken, waarop de nieuwe centen bekend werden, heeft misschien wel aanleiding tot dit bijgeloof gegeven. De Chinezen maken van dit vooroordeel in hun belang gebruik door de inlanders slechts met oude duiten te betalen en de centen tegen duiten (1 cent = 1 duit) in te wisselen.

Ik vertoefde te Sangoh eene maand en bragt eene aanzienlijke collectie bijeen, vooral van insecten. Dieper in het binnenland in te dringen was mij niet mogelijk ten gevolge van het volkomen gebrek aan wegen, de bijgelovige tegenzin der inboorlingen tegen zulk eene onderneming en het uiterst geringe vertrouwen, dat ik aan mijne Ternataansche schepelingen kon schenken. Intusschen bezocht ik met kleine prauwen herhaaldelijk het omtrent 2 uren noordelijker gelegen Mira. Die kampong is iets kleiner dan Sangoh en ligt aan eene ruime, naar het oosten opene baai. Bij oostelijke winden is de branding zeer sterk, zoodat groote prauwen niet landen kunnen zonder gevaar te loopen van op het strand te worden geworpen. Mijn plan om van Sangoh over Mira en Sakitta, eene nog noordelijker gelegen kampong, naar de noord-kaap van Moro te zeilen kon ik bij de toen heerschende noordelijke winden niet uitvoeren.

Den 10den Januarij vertrok ik des middags van Sangoh en overnachtte in de baai aan den Z.-O. hoek van Moro.

Den volgenden dag werd de reis met aanvankelijk gunstigen wind voortgezet, doch spoedig draaide deze naar het N.-W., zoodat wij van de kust afdreven, den nacht op zee moesten doorbrengen en ons den volgenden ochtend digt bij Tabetello bevonden, van waar wij nog dienzelfden dag Toetomaléo op de kust van Halmahéra bereikten. Hier zag ik mij, behalve door tegenwind, nog door eene andere omstandigheid tot een oponthoud van eenige dagen genoodzaakt. Twee van mijne Ternataansche schepelingen hadden de reis te Ternate als reconvalescenten van de berri-berri ziekte met mij aanvaard, hetwelk mij toen echter onbekend was gebleven. Gelijk te verwachten was, kregen deze menschen bij de strapazen der reis hunne ziekte spoedig terug en hun toestand was in de laatste dagen zoo verergerd, dat ik voor hun leven vreesde. Ik besloot dus, te meer omdat zij het zelf wenschten — de één behoorde in die streek te huis — hen naar Galela terug te zenden en van den oetoesan twee andere menschen in hunne plaats te vragen. Na terugkomst van daar wilde de djoeragan van die gelegenheid gebruik maken om de praauw, die hij tot dat einde te Toetomaleo in mijn naam gehuurd en waarschijnlijk niet betaald had, te stelen en naar Ternate mede te nemen. Ten einde dit te voorkomen liet ik de praauw door twee matrozen terugbrengen, waarop de djoeragan in 't geheim wegliep. Te vergeefs wachtte ik twee dagen op zijn terugkeer en moest eindelijk alleen de op dien tijd van het jaar gevaarlijke reis rondom Tandjong Bissoa ondernemen. De weggelooopen drie schepelingen waren, gelijk ik later hoorde, met eene praauw, waarschijnlijk de gestolene, over Dodinga naar Ternate teruggekeerd. Intusschen wenschte ik de zuidkust van het eiland Rau en Waijaboela op Moro nog eens te bezoeken, ook om daar eenige provisiën, waaraan wij gebrek hadden, in te koop. Den 19^{den} werd Rau bereikt en weinige uren daar-

na kwam reeds eene kleine praauw van Waijaboela om mij te vragen, of ik niet weêr in die kampong wilde komen wonen. Daar was sinds mijn verblijf in September van voorleden jaar veel veranderd. De pokken waren spoedig na mijn vertrek uitgebroken en de meeste bewoners overleden. Slechts 2 mannen en een 20tal vrouwen en kinderen waren overgebleven. Mijn verblijf in die streken duurde slechts weinige dagen en na de noodige kippen, visch, enz. te hebben gekocht werd de reis den 22sten Januarij weer aanvaard. Het gelukte evenwel niet tandjong Bissoa te passeren en werden wij door den N.-W. wind tot aan t. Djereh afgedreven. Om middernacht, toen de wind ging liggen en de maan opkwam, trachtten wij al roeiende zoo veel mogelijk vooruit te komen en toen de dag aanbrak, zagen wij de noordspits van Halmahéra, T. Bissoa, voor ons liggen. Geheel anders was het voorkomen, dat nu deze kust opleverde, bij vergelijking met vroeger, toen ik haar in Julij en October (bij zuidelijke winden) had gezien. Terwijl wij toen op verscheidene plaatsen eene goede ankerplaats hadden gevonden, zou het nu onmogelijk geweest zijn door de geweldige branding, zonder de praauw te verliezen, het strand te naderen. De geheele kust was in een nevel van op de rotsen verstoven en fijn verdeelde waterdeelen gehuld. Intusschen begon de wind, na verscheidene keeren te zijn omgeloopen, al heviger te waaijen uit het noorden, waar dikke, zwarte wolkenmassa's, gelijk voor een zwaar onweer, zich hadden bijegetrokken. Tegen den middag werd T. Bissoa gelukkig bereikt, doch spoedig daarop brak onverwachts een storm met zulke hevigheid los, dat alvorens mijne matrozen het zeil konden inhalen, de mast brak en met het aan stukken gescheurde zeil over boord viel. Dit was een kritiek oogenblik, want de praauw, die uit haar evenwigt was gebragt, lag geheel op zijde en het was te vreezen, dat eene

hooge golf ze geheel zoude omwerpen. Met inspanning van alle krachten gelukte het beide, mast en zeil, weêr in de praauw te brengen. Het stortregende intusschen, zoodat men geen honderd schreden ver iets konde zien en wij de kust geheel uit het gezigt verloren. Zoo dreef nu de praauw zonder mast en zeil ten prooi van storm en golven zuidwaarts, zonder dat wij wisten, of en waar we zouden teregt komen. Onze op zich zelf reeds moeilij-
 kelijk positie werd daardoor nog moeilijker, dat de westkust van het noorder schier-eiland van Halmahéra slechts eenige weinige in dien tijd van het jaar bruikbare havens heeft. Bovendien was niet één mijner matrozen — en toch waren allen mij voor die reis door het plaatselijk bestuur van Ternate toegewezen — in die streken bekend en de djoeragan was met 2 schepelingen, gelijk reeds vermeld is, eenige dagen te voren weggelopen. Slechts één herinnerde zich eens gehoord te hebben, dat tusschen T. Bissoa en Loloda maar ééne enkele onder zulke omstandigheden bruikbare ankerplaats is, die achter een klein voor de kust liggend eilandje, met name Diti, moest liggen. Maar hoe dit eilandje bij den dikken nevel, die de geheele kust omhulde te vinden. Gelukkig verdeelde zich de mist tegen 5 uur voor korten tijd, zoodat ik met den kijker de kust kon onderzoeken en wezenlijk op eenigen afstand een eilandje ontdekte, dat geen ander dan het bedoelde kon wezen. Nu werd door middel van aaneengebonden tikars een soort van zeil gemaakt en gelukkig kort voor den donker de bedoelde ankerplaats bereikt. Het was echter onmogelijk dicht onder den wal te komen en wij moesten dus op eenigen afstand daarvan op eene tegen den storm slechts weinig gedekte plaats overnachten. Beide ankers werden uitgeworpen en alles scheen goed te gaan, tot op eens tegen 9 uur het eene ankertouw brak. Nu beruste alle hoop op het andere nog overige ankertouw, dat

geheel nieuw was en gelukkig hield. Luid biddende, lagen de matrozen op de knieën. Met hun bidden mengde zich het huilen van den storm, het kletteren van den stortregen en het bruisen der hooge branding op de klippen der kust, tegen welke wij, wanneer ook het tweede touw aan stukken was gegaan, buiten twijfel zouden geworpen zijn. Dat waren inderdaad akelige oogenblikken, die ik wel nimmer zal vergeten! Tegen den ochtend daarde de storm en toen de dag aanbrak, zagen wij niet ver van ons eene handelspraauw liggen, toebehoorende aan een inlandsch hoofd van Tolofoco en komende van Galela. Ook dit vaartuig had zich in den laten avond van den vorigen dag achter het eiland Diti gered, echter met verlies van de geheele lading en een gebroken roer, terwijl de opvarenden evenmin ons, als wij hen hadden gezien. Aan het voortzetten der reis viel natuurlijk vooreerst niet te denken. Zoo goed mogelijk werd de geleden schade hersteld en den 27sten Januarij naar Tolofoco gezeild, waar wij 3 dagen moesten blijven. Van hier tot naar Sahoe is de kust weër zonder één bruikbare haven in dien tijd van het jaar. Den 30sten van Tolofoco vertrokken zijnde, kwamen wij, na een stormachtigen nacht op zee te hebben doorgebracht, eerst den volgenden dag te Sahoe. Eindelijk den 2^{den} Februarij des avonds was ik weër op Ternate.

Na mijn terugkeer te Ternate hield ik mij uitsluitend bezig met het uitpakken, vergelijken, zorgvuldig droogen en inpakken der bijeengebrachte kollektiën en het zamenstellen van eene kaart van de door mij bezochte landstreken, daarbij gebruik makende van de reeds uitgegeven kaarten. Met de stoomboot van Cores de Vries verzond ik 18 kisten met naturaliën, bevattende: 117 zoogdieren, 1084 vogels, 203 reptiliën, 70 visschen, 247 mollusken en konchyliën, 31 krustaceën, 9255 insekten, 8 acalephae, totaal: 10955 voorwerpen.

Intusschen trachtte ik iemand te vinden, die mijne, gelijk in het voorgaande is vermeld, zeer beschadigde praauw in bruikbaren toestand kon brengen ten einde zoo spoedig mogelijk weêr op reis te gaan. Op Ternate zijn, wel is waar, verscheidene timmerlieden, maar het is daar gebruik, dat de arbeidgever voor de materialen zorgt en hout, geschikt voor praauwen, is zelden of nooit te Ternate verkrijgbaar. Onder deze omstandigheden hoorde ik, dat in de nabijheid van Dodinga een bekwame Tidoresche timmerman woonde en liet dezen dus vragen, of hij mijne praauw wilde repareren. Op de verklaring, dat hij daartoe gereed was, mits ik hem de praauw zond, begaf ik mij derwaarts, ten einde mondeling het noodige af te spreken, maar moest na eenige dagen te hebben gewacht hooren, dat hij niet meer genegen was zijne belofte te houden, bewerende door den sultan te zijn opgeroepen. Ik sloot daarop met een houtkapper een kontrakt tot levering van een zeker aantal planken tegen vooruitbetaling, welke echter later bij de aflevering gedeeltelijk onbruikbaar bleken te zijn. Zoodoende had mijn uitstapje naar Dodinga geen ander resultaat, dan teleurstellingen en niet onbelangrijke, nuttelooze uitgaven. Ik had dus geene kans gezien de mij opgedragen reizen voort te zetten, indien ik niet door welwillende tusschenkomst van den resident een schrijven had ontvangen van den Sultan van Ternate aan het hoofd van het eiland Kajoa, met de uitnodiging aan dezen om mijne beide praauwen — voor de zekerheid had ik eene tweede bijgekocht — zoo spoedig mogelijk te repareren. Zoodra deze dus op Ternate zoo ver hersteld zouden zijn, dat ze eenigzins zee konden bouwen, was ik voornemens mij naar Kajoa te begeven en van daar de reis naar de Obi- of de tusschen Halmahéra en Nieuw-Guinea liggende eilanden te aanvaarden.

Mei—October 1862.

Van 1 Mei tot ultimo October is het mij met den besten wil niet mogelijk geweest eene groote en belangrijke reis te doen, gelijk aanvankelijk mijn voornemen was. De hoofdoorzaak daarvan was — gelijk uit de volgende regelen zal blijken — nagenoeg uitsluitend gelegen in de geringe hulp en medewerking, eigenlijk tegenwerking der inlandsche hoofden, waardoor ik herhaaldelijk aan teleurstellingen en moeilijkheden werd blootgesteld, welke ik maar al te dikwijls niet bij magte was te overwinnen. Zoo heeft b. v. de sultan van Tidore, door den resident op mijn verzoek uitgenoodigd om mij voor mijne laatste reis met eenige geschikte schepelingen te helpen, in plaats van deze uitsluitend tuinlieden (!) gezonden, menschen, te huis behoorende op de halve hoogte aan den piek van Tidore, die nimmer te voren eene zeereis hadden gedaan en geheel onbekend waren met hetgeen tot het zeewezen behoort. Met zulke lieden kon ik natuurlijk niet veel uitvoeren, maar moest vroeger dan in mijn oorspronkelijk plan lag naar Ternate terugkeeren. Opmerking verdient de omstandigheid, dat de schrijver van den sultan, die deze menschen naar Ternate bragt, mij verzekerde, dat zij alle zeer geschikte en bekwame zee-lieden waren, ofschoon het tegendeel hem wel bekend moest wezen. En toen ik mij na terugkeer bij den resident daarover beklagde, liet de sultan zeer naif zeggen, dat ik voorzeker goede schepelingen zoude gekregen hebben, indien ik Patani — gelegen aan den uitersten hoek van het zuidoostelijke schier-eiland van Halmahéra — had aangedaan, of met andere woorden, indien ik de p. m. 70 mijlen (volgens de kaart van Melvill van Carnbee) lange reis rondom Halmahéra gelukkig had afgelegd. Behalve dat zulks met de mij gezonden tuinlieden niet mogelijk zoude geweest zijn, zoude mij die hulp weinig gediend hebben om reden het wegens de van April tot November heerschende

zuidoost-mousson meer dan twijfelachtig was of ik van Patani een van de tusschen Halmahéra en Nieuw-Guinea gelegen eilanden had kunnen bereiken.

Gedurende de maand Mei hield ik mij onledig met de noodige reparatiën aan mijne beide praauwen te laten doen. Bij de moeilijkheid om te Ternate bruikbare werklieden en de noodige materialen te krijgen, vorderde deze arbeid slechts langzaam, ofschoon ik het aan moeite, noch eigen toezigt liet ontbreken. Ook bij deze gelegenheid ondervond ik moeilijkheden van de zijde der inlandsche hoofden. Ik had namelijk met een houtkapper op Dodinga (Halmahéra) eene overeenkomst gesloten tot levering van eenige planken. Niettegenstaande het dorps hoofd van Dodinga met deze overeenkomst evenals met de omstandigheid, dat ik in kommissie voor het gouvernement reisde, bekend was dwong dit hoofd den houtkapper voor hem partikulier werk te verrigten, ten gevolge waarvan ik natuurlijk de planken bijna eene maand later ontving, dan afgesproken was, en zodoende nutteloos tijd en geld verloor. Eindelijk in de eerste dagen van Junij waren mijne praauwen zoo ver hersteld, dat ze ten minste konden zee bouwen en ik de reis, als was het ook slechts tot naar Kajoa, kon aanvaarden. Ik had namelijk, gelijk reeds in mijn laatste bericht is aangehaald, door welwillende tusschenkomst van den resident een schrijven ontvangen van den sultan van Ternate aan het hoofd van dit eiland, houdende bevel om mijne vaartuigen door één van de aldaar woonachtige scheepstimmerlieden van Z. H. in goeden staat te doen brengen. Aangezien nu de op mijn verzoek van den sultan van Ternate gevraagde schepelingen insgelijks in het begin van Junij gereed waren, besloot ik de eene praauw met mijne 6 jagers en een gedeelte mijner bagaadje naar Kajoa vooruit te zenden. Ik had namelijk den resident verzocht, voor de eene mij-

ner praauwen Ternataansche, voor de andere Tidoreesche schipelingen aan de sultans aan te vragen, aangezien het waarschijnlijk was, dat ik op mijne reis en Ternataansch, en Tidoreesch grondgebied zoude aandoen. Aangezien men met praauwen reizende en geen groot aantal schippers hebbende, geheel afhankelijk is van de toevallig heerschende winden, had ik op Ternate nog geen bepaald reisplan gemaakt, maar mij slechts voorgenomen, over Kajoa naar Batjan en de zuidspits van Halmahéra te gaan, ten einde van daar een van de tusschen dat eiland en Nieuw-Guinea gelegen eilanden te bereiken of, als de wind dit zou onmogelijk maken naar de Obi-eilanden over te steken. Den 15den Junij kwamen eindelijk de verwachtte Tidorezen. Ik liet dus dadelijk het restant mijner goederen in de praauw brengen met het doel om den volgenden dag vroeg te vertrekken. Intusschen liep reeds toen een van deze schepelingen weg en begaf zich naar den Djoegoegoe, die hem en de overige Tidorezen naar Ternate had overgebracht. In plaats van hem dadelijk terug te zenden, liet deze het daarop aankomen, dat ik hem zou reklameren, ja hij diende hem nog niet eens straf, noch verwijt toe, zoodat het volstrekt niet te verwonderen was, dat weinige dagen daarop eenige zijner kameraden eveneens wegliepen. Zoo kwam het, dat ik eerst 's namiddags kon vertrekken en niet verder kwam dan tot aan den N.-O. hoek van Tidore. Den 17den Junij werd reeds des ochtends Mareh bereikt, maar de reeds om 8 uur doorkomende zuidelijke wind dwong mij aldaar voor anker te gaan. Van dit oponthoud maakte mijn djoeroemoedi en één matroos gebruik om weg te loopen, zoodat ik tegen den avond in plaats van de reis voort te zetten naar Tidore moest terugkeeren, ten einde van den sultan, zoo mogelijk, 2 andere schepelingen te krijgen. Gelukkig kreeg ik deze nog dienzelfden dag — waaronder één (de djoeroemoedi), die

dienzelfden dag pas van de Obi-eilanden was teruggekomen, wat mij later van nut was — en kon zodoende de reis bij nacht roeiende tot naar Motir voortzetten, waar ik in den ochtend van den 18den Junij aankwam en ten gevolge van den stevigen zuidelijken wind den geheelen dag bleef. Om middernacht werd de reis naar Makijan voortgezet. In hooge mate interessant was het gezigt, dat zich mij aanbood, toen het dag was geworden en ik de voorwerpen aan wal duidelijk konde zien. Mijne prauw lag juist nabij de plaats, waar vroeger de kampong Njofagita had gestaan. Van deze was echter niets meer te zien. Eenige omgestorte vruchtboomen en pisang-aanplantingen, die tusschen de asch weêr begonnen optekomen, toonden de plaats aan, waar vroeger de woningen van talrijke gezinnen hadden gestaan. Al het overige was onder de hier een paar voet hoog liggende asch bedolven. Zoo ver men zien kon, vertoonde zich overal hetzelfde eentonige gezigt; alles tot aan strand was bedekt met asch, waartusschen zich slechts hier en daar, voornamelijk op sterk naar zee hellende en dus van den berg afgewende plekjes, een groene tint vertoonde als eerste spoor van de zich weêr ontwikkelende vegetatie. De berg, mij van vroeger reeds bekend, had zijn top verloren; in plaats daarvan had zich een meer kloof- dan trechter-vormige krater gevormd, wiens noordelijke rand een diepen spleet vertoonde. Van deze strekte zich tot in zee — nabij de plaats, waar juist mijne prauw lag — een breede aschstreep uit, die hoogst waarschijnlijk met water gemengd als modder uit den krater was gestroomd. Ik besloot dus dezen aschstroom — *sis venia verbo* — te volgen en naar den gemelden spleet in den kraterrand te gaan, ten einde zodoende in dezen zelf te kunnen zien. De weg was boven verwachting moeilijk. Overal vertoonden zich min of meer diepe spleten en kloven, welke mij telkens dwongen van rigting te veran-

deren, zoodat ik niet anders dan langs omwegen mijn doel kon naderen. Op eenige plaatsen zag ik reeds eenige jonge papajaboomen, voorts capsicumplanten, enz. Het weelderigst echter groeide alang-alang en veroorzaakte hier en daar de bovengenoemde groene tint. Van dieren zag ik eenige voetspooren van honden, en hoorde voorts, wat mij zeer interesseerde, de stem van een centropus affinis Horsf. Deze vogel heeft namelijk, evenals alle soorten van dit genus, een gering vlugtvermogen en moet dus, hoogst waarschijnlijk in de alang-alang nabij de kust verscholen, de katastrofe van 1861 hebben overleefd. De *corvus validissimus* daarentegen, dien ik tevens hoorde, was buiten twijfel van Motir of elders overgevlogen. Zeer talrijk was de familie der gryllides vertegenwoordigd, terwijl ook eenige lepidoptera en coleoptera zich lieten zien. Eindelijk tegen den middag bereikte ik den kraterrand aan zijn laagste punt, links van bovengenoemden spleet, zijnde p. m. 1600 voeten boven zee gelegen. De krater, waarin ik nu zien kon, vormde eene diepe ravijnachtige kloof, wier bodem slechts weinig hooger dan het niveau der zee gelegen was. Zuidwaarts was de kloof breeder en hier verhief zich een stijle asch-kegel, buiten twijfel de eigenlijke krater-opening van de laatste eruptie. Beneden aan den berg was deze kegel niet te zien. Gaarne had ik hem bezocht, maar van de plaats, waar ik stond, was zulks onmogelijk; daartoe had ik den berg van den zuidkant moeten bestijgen. Tegen 4 uur 's namiddags waren mij zeer vermoeid weêr aan de kust. Over 't algemeen genomen was het een zeer lastige togt geweest ten gevolge van de drukkende warmte, het moeilijke klimmen over de met asch overdekte heuvels en berghellingen en eindelijk wegens het volkomen gebrek aan schaduw en water, dat ik vergeten had mede te nemen. Een van de beide mij vergezellende Tidorezen was zoo onvoorzigtig

zeewater in groote massa te drinken, in plaats van te wachten, totdat hij weder in de prauw was. Hij werd ten gevolge daarvan nog denzelfden nacht ziek, kreeg dyssenterie en overleed spoedig daarop te Batjan. Om middernacht werd de reis weêr aanvaard. Des ochtends vroeg waren wij aan den zuidoosthoek van Makijan, waar de kust mij minder verwoest bleek te zijn dan aan den noordkant. Zelfs boomen waren hier nog voorhanden. Gelukkig woei het dien dag uit het oosten, zoodat wij na een sterken regenbui te hebben doorgestaan 's middags op Kajoa aankwamen. Ik begaf mij dadelijk naar den Sengadji, ten einde hem den bovengenoemden brief van den sultan te overhandigen. Gelijk te verwachten was, had de man noch planken, noch ergens iets in voorraad en zou ik dus weken, ja maanden op de reparatie mijner prauw hebben moeten wachten. Ik besloot dus, aangezien tot dusver alles was goed gegaan, vooreerst de reis voort te zetten. De Sengadji beloofde mij in den tusschentijd alles te zullen gereed maken, ten einde na mijne terugkeer de prauwen spoedig te kunnen in orde brengen, aan welke belofte hij echter, gelijk ik later zal berigten, volstrekt niet van plan was te voldoen. Ik gunde hier aan mijne schepelingen eenige rust, ten gevolge waarvan ik den volgenden dag niet verder kwam dan aan den zuidhoek van het digt bij Kajoa gelegen eiland Loeloein. Den 22sten Junij was ik nog voor den middag te Tawali-Ketjil, welk klein eilandje een voor prauwen uiterst veilige en goede haven heeft. Mijne hoop van den volgende dag de hoofdplaats van Batjan te zullen bereiken werd door stroom en tegenwind verijdeld, zoodat ik eerst den 25sten Junij des ochtends aldaar aankwam. Terwijl ik bij den sultan was om hem het van den resident ontvangen aanbevelingschrijven ter hand te stellen, verhief zich eensklaps een zoo hevige zuidelijke wind, dat mijne prauw van de ankers sloeg en in gevaar was van te

stranden. De sultan zond dadelijk een voldoende aantal menschen ter hulp en liet de prauw door kleinere prauwtjes naar eene veilige plaats boegseren. Ook gedurende de volgende dagen was de zee zoo onstuimig, dat aan vertrekken niet te denken viel. Mijne andere prauw was reeds den 16den Junij aangekomen en mijne jagers hadden in dien tusschentijd eene kleine kollektie bijeengebragt, welke mij bleek verscheidene dieren te bevatten, welke ik gedurende mijn vroeger verblijf niet had ontmoet. Daaronder bevond zich de zoo merkwaardige *Scythrops novae Hollandiae*, die van December tot Maart in Zuid-Australie niet zeldzaam is, later echter verdwijnt, zonder dat men tot nog toe weet, waar hij naar toe gaat. Ik voor mij ben overtuigd, dat het een trekvogel is, evenals de *Mirops ornatus*, dien men insgelijks in de maanden April—September te Ternate menigvuldig ontmoet, in de overige maanden echter niet, terwijl men weet, dat hij juist in dien tijd in Australie voorkomt.

Eindelijk werd het weder gunstiger en de afreis dus op den 29sten Junij bepaald. Toen echter die dag kwam, bleek het, dat de nacht te voren wederom 3 van mijne Tidoresche schepelingen waren weggeloopt, een zeer natuurlijk gevolg van de zekerheid, dat zij van den sultan daarvoor geene straf hadden te wachten. Ten minste toen ze later opgepakt werden en ik, ten einde dit weggeloopt zoo mogelijk te voorkomen, den djoeragan gelaste, ze volgens scheepsgebruik te straffen, zeiden ze verwonderd, dat ze niet zouden weggeloopt zijn, als ze geweten hadden, dat ze daarvoor straf zouden krijgen.

Zoодоende kon ik eerst den 2den Julij vertrekken, doch moest achter de kaap nabij de Tanah-Poang — van waar ik vroeger het Sabellah-gebergte had bestegen — voor anker gaan, aangezien dit de eenige haven aan die kust is. Stroom en tegenwind deden ook den volgenden dag

mij niet verder komen dan tot aan tandjong Marigorango, waar ik des avonds, toen de wind ging liggen, voor anker ging. Ik gaf nu aan de djoeragans last om te middernacht met den landwind in zuidoostelijke rigting in zee te gaan, ten einde ver genoeg te komen om bij eventuele zuidelijken wind Silang te kunnen passeren en naar de zuidspits van Halmahéra te zeilen, bij oostelijken wind daarentegen naar de Obi-eilanden over te steken. Ik bleef zelf wakker, ten einde de schepelingen te laten rusten en op den bepaalden tijd de reis te aanvaarden. Reeds des ochtends begon dien dag toevallig de wind uit het oosten te waaijen en tegen 5 uur 's middags waren wij aan de noordkust van Bissoa, even voor het losbreken van een sterken regenbui. De geheele nacht en ook de volgende dagen woei het zoo sterk uit het zuiden, dat ik mijn plan om naar Aijer besar — de plaats, waar nog thans de bouwvallen van het fort „de Borl” te zien zijn — te gaan opgaf en naar Taboedi op de noordkust van Obi-major zeilde, te meer omdat mijn in deze streken niet onbekende djoeroemoedi mij verzekerde, dat ik in dien tijd van het jaar moeilijk naar Aijer besar zoude kunnen komen ten gevolge van de hooge deining.

Te Taboedi, zijnde de naam van het westelijkste gedeelte der noordkust van Obi-major, die op de kaart van Melvill van Carnbee niet juist is opgegeven, bleef ik tot einde Julij. Ik bezocht in dien tijd de geheele noordkust van Obi-major, oostelijk tot Poeloe-Sambikki, westelijk en zuidwestelijk tot tandjong Pala tegenover Obi-Lattoe. Bij de uitvoering van mijn plan om dieper in het binnenland, voornamelijk op de zuidelijk en zuidoostelijk van Taboedi gelegene, naar gissing p. m. 4000 à 5000 voet hooge bergen door te dringen stiet ik op onverwachte hinderpalen. Mijne schepelingen namelijk hadden zich, niettegenstaande ik hun 1½ maand voorschot had gegeven

en met mijn reisplan bekend gemaakt, slechts van weinig eten voorzien. Ten gevolge daarvan begonnen ze reeds na weinige dagen gebrek te hebben. Ik moest dus aan eenigen hunner verlof geven om met eene kleine prauw — want met mijne groote zou dit om bovenaangehaalde redenen niet mogelijk geweest zijn — naar Aijer besar te gaan en aldaar sago te kloppen. Ook dit leidde tot geen resultaat; de menschen kwamen na 10 dagen terug, berigtende, dat ze geene sagoboomen hadden gevonden, een afgesproken leugen, gelijk mij later door een hunner werd verraden, ten einde mij te dwingen, van de verdere reis af te zien en naar Ternate terug te keeren. Ten einde in hun onderhoud te voorzien moesten ze een groot gedeelte van den dag besteden met het zoeken van schelpen en wilde boom-vruchten, vooral van de aan strand groeiende rhizophoren. De Ternatanen waren gedeeltelijk van hengels voorzien, mijne Tidoresche tuinlieden wisten deze niet eens te gebruiken. Zodoende moest ik van groote touren van eenige dagen afzien, aangezien ik mijne menschen niet kon gebruiken bij het indringen in de wildernis. Eindelijk besloot ik ten einde eene verandering in dien staat van zaken te brengen naar Oei op de zuidkust te gaan, om zodoende mijne schepelingen in de gelegenheid te stellen in de groote sagobosschen van die streek sago te kloppen, terwijl ik mij bezig hield met natuurkundige onderzoekingen. Ik kwam echter slechts tot aan den Z.-O. hoek van het eiland. De branding aan de hier lage en ondiepe, aan koraalbanken rijke kust was zoo sterk, dat ik met de mij als matrozen medegegeven Tidoresche tuinlieden niet van de kust kon afhouden, maar gevaar liep op de klippen te worden geworpen. Ik besloot dus terug te keeren en naar Obi-Lattoe te gaan met het doel om van daar nog eens eenige matrozen, ten einde zich van sago te voorzien, naar Aijer besar te zenden. Ik bleef

te Obi-Lattoe tot einde Augustus en besteed in dien tijd tweemaal den zeer stijlen piek van dit eiland. Obi-Lattoe is doorgaans bergachtig en heeft aan zijnen N. kant 4 diepe inhammen, die goede ankerplaatsen voor praauwen vormen. Ook is er goed drinkwater. De N.-O. hoek, waar ik met mijne praauwen lag, tegenover het kleine eiland Toessah, werd mij als „tampat badjak” of de plaats, waar de zeeroovers zich van water voorzien alvorens naar Bangaai over te steken, opgegeven. Dat deze mededeeling niet geheel uit de lucht gegrepen was, bleek mij daaruit, dat ik aldaar een met steenen belegde waterkom, voorts eenige graven en ananasplanten vond. Ook gebeurde het meermalen, dat Tabelloresche praauwen, zoodra ze om den hoek komende mijne praauwen zagen, met den meest mogelijken spoed zich verwijderden. Notenboomen vond ik op Obi-Lattoe op verscheidene plaatsen, evenals op het slechts door eene smalle straat daarvan gescheiden Tandjong Pala, den westelijksten hoek van Obi-major. Van Obi-Lattoe begaf ik mij naar Belang, een lang en laag eilandje, dat noch water, noch eene goede ankerplaats heeft. Hetzelfde geldt van het kleine, bezuiden Belang gelegen eilandje Poeloe-Telor. Van Belang zeilde ik langs de zuidkust van Bossa tot aan het, aan diens oosthoek gelegen eilandje Samatare, ten einde met den eersten gunstigen wind naar de zuidspits van Halmahéra over te steken. De onstuimige zee maakte intusschen het vertrek onmogelijk, ja ik zou nog langer gewacht hebben, als niet mijne schepelingen ernstig gebrek hadden geleden, zoodat ik er in toestemde om in den nacht van den 2den op den 3den September de reis te aanvaarden. De overal betrokken lucht voorspelde intusschen niets goeds. Evenwel ging aanvankelijk alles wel. Tegen den middag werd echter de oostelijke wind aanmerkelijk sterker, zoodat ik koers hield op Batjan. Om 3 uur ging de wind in een storm over, die

mijne Tidoresche tuinlieden weldra zeeziek maakte, zoodat mijne praauw geheel eene prooi der golven was en ik eenige uren in wezenlijk gevaar verkeerde, tot dat het tegen den avond gelukte door noodseinen de andere, ver afgedrevene praauw in de nabijheid te roepen en mijne jagers over te nemen. Ik zelf en de djoeragan hielpen roeijen en zodoende werd, nadat de storm 's avonds was gaan liggen, na middernacht de kust van Batjan bereikt. Doch eerst om 5 uur waren wij op eene plaats, waar men ankeren kon en ik dus aan mijne schepelingen eene kortstondige rust gunde. Tegen den avond waren wij voor de hoofdplaats en om 7 uur liep ik met hoog water de mond van de Amasing binnen.

Ik ontmoette op Batjan de Pruissische natuur-onderzoeker von Martens, die reeds eenigen tijd aldaar had vertoefd zonder veel uit te voeren. Hij vertrok reeds weinige dagen na mijne komst. Mijn plan was op Batjan slechts zoo lang te blijven, totdat mijne ten gevolge van den storm zwaar lek geworden praauwen zouden zijn hersteld. Ik liet ze dus op strand halen, waarbij weldra bleek, dat ze eene belangrijke reparatie moesten ondergaan en het niet raadzaam was met zulke vaartuigen de reis naar de zuidspits van Halmahéra te aanvaarden. Ik besloot dus direkt naar Kajoa te gaan en eerst na beëindigde reparaties de reis voort te zetten. Den tusschentijd wilde ik besteden aan een faunistiek onderzoek van het eiland, aangezien dit volgens schrijven van den directeur van het Leidsche museum zeer wenschelijk was. Den 22sten September van Batjan vertrokken, was ik reeds den 24sten des middags op Kajoa. Tot mijne niet geringe verbazing verklaarde mij de Sengadji, dat hij aan zijne vroegere, boven medegedeelde belofte geen gevolg had kunnen geven, dat hij in de inmiddels verloopene 3 maanden geene menschen had gehad om de noodige planken ge-

reed te maken, dat allen dood of verhuisd waren, enz., kortom, dat mijne praauwen niet konden worden gerepareerd. Ik verzocht hem nu mij behulpzaam te zijn bij het inhuren van een huis, maar ook dit deed hij niet, want, ofschoon hij pas beweerd had, dat alle ingezetenen dood of verhuisd waren, beweerde hij nu, dat er geen enkel huis leêg stond. Hij was zelfs zoo brutaal om mij het voorstel te doen in eenige half vervallen, aan alle zijden opene loodsen te gaan wonen, die aan het zeestrand aan visschers enz. tot tijdelijk verblijf dienen. De plaats is ten gevolge van digtbij gelegen moerassen zoo ongezonder, dat zelfs de inwoners van Kajoa zich niet voor goed aldaar willen vestigen. Ik begreep nu, dat ik met opzettelijke tegenwerking te doen had en vroeg dus aan den Sengadji eene schriftelijke verklaring aangaande zijne bewering van noch mijne praauwen te kunnen laten repareren, noch in enig opzigt mij behulpzaam te wezen. Hij verkoos echter niet de verlangde verklaring te geven en mij bleef dus niets over dan naar Ternate terug te keeren. Ik deed op dien togt nog eens Makijan en wel aan den Z.-O. kant aan. Het eiland leverde hier reeds een geheel ander gezicht op, dan toen ik het voor 3 maanden het eerst had gezien, ofschoon dit gedeelte over 't algemeen minder had geleden dan het noordelijke. Heesters en boomen legonden langs het strand overal weêr te groeijen, ofschoon de asch op zijn minst 1 voet hoog de wortels en het onderste der stammen bedekte. Water ontbrak nog altijd, en dit zal wel zoo blijven, zoo lang de berg zich niet weêr met vegetatie heeft bedekt. Verscheidene soorten van vogels lieten zich hooren (*Calornis amboinensis*, *Carpophaga perspicollata*, *Eis cochinchinensis*, *Tringa minuta*) en ook de familie der Lavertinae bleek niet uitgestorven te zijn. De genoemde vogels zijn echter zonder twijfel van de naburige eilanden overgevlogen. Den 26sten September was ik weêr op Ternate.

Ik liet nu in de volgende dagen beide praauwen op strand halen, ten einde ze na zoo veel moeite, teleurstelling en verlies aan tijd en geld eens in wezenlijk bruikbaren staat te brengen. Door welwillende tusschenkomst van den resident kreeg ik op mijn aanzoek van den sultan een zoogenaamden scheepstimmerman, die echter weldra bleek niet in staat te wezen, de bedoelde reparatiën te doen. Een tweede, dien ik daarop ontving, verklaarde na eenige dagen te hebben gewerkt, dat hij slechts met het optimmeren van een huis bekend was, maar nog nooit aan eene praauw had gewerkt. Intusschen bood zich een Palembangsche timmerman aan om mijne praauwen tegen goede betaling te repareren, mits ik voor de materialen en het werkvolk zorgde. Ik nam dit voorstel aan. Tegen het einde van October was de eene praauw nagenoeg klaar en de andere, meer beschadigde zou, naar ik hoopte, insgelijks tegen midden December klaar komen, zoodat ik alsdan weêr op reis zoude kunnen gaan.

Wat nu de natuurlijke gesteldheid der op deze laatste reis bezochte streken en hunne fauna betreft, zoo moet ik mij eene meer uitvoerige beschrijving voor later voorbehouden. Na de terugkeer van eene reis werd mijn tijd nagenoeg uitsluitend in aanspraak genomen door het uitpakken, zorgvuldig nazien en ter verzending naar Nederland gereed maken der verzamelde voorwerpen, voorts door het zamenstellen der gedane observatiën en aantekeningen. Daarbij moest ik nog zelf toezigt houden over de bij de praauwen werkzame lieden en tot dit einde meermalen over dag naar de timmerplaats gaan, zoo dat mij geen tijd tot ander werk overbleef. Ook is het zuidelijke gedeelte van Obi-major om boven aangehaalde redenen mij onbekend gebleven, hetwelk ik bij de terugkeer van de reis naar Salawatti, (Mijssol) nog eens hoop te bezoeken. Over 't algemeen de fauna der Obi-eilan-

den zeer arm aan geslachten en soorten en individu's. Van zoogdieren werden slechts 3 soorten ontmoet (*Pteropus fumidus nutri*, eene waarschijnlijk nieuwe op *Pt. phaiops* gelijkende soort, *Suscelebens* en *Phalangrata orientalis*). De klasse der vogelen was talrijker vertegenwoordigd en leverde eenige nieuwe soorten (*Lycocorax obiensis nutri*, eene nog naamlooze rheidura, eene op *Aboyore pusilla* gelijkende, maar toch wel specifieke *Alcyone* en eene hoogst waarschijnlijk insgelijks nieuwe, op de Australische nereis gelijkende *sterna*). Gering was het getal der verzamelde reptiles, grooter dat der visschen, conchylien, insekten en coelenteraten.

November 1862—April 1863.

Nadat de ééne mijner prauwen reeds op het einde van October weér in behoorlijke orde was gebragt en geschikt tot de voorgenomen grootere reis naar de N.-W. Papoe-eilanden, werd gedurende de maand November aan de andere, door schelpen (*Toredo* sp^e.) op verscheidene plaatsen sterk beschadigde druk gewerkt. Onder deze omstandigheden konde ik mij noch van Ternate verwijderen, noch wetenschappelijk ernstig bezighouden, aangezien ik mij dagelijks ten minste 5 à 6 keeren naar de gelukkig niet ver van mijne woning gelegen ligplaats der prauwen moest begeven, ten einde de daaraan werkzame lieden nategaan. Ik bezigde intusschen den tijd, om het grootste gedeelte van de op mijne laatste reis bijeengebragte kollektiën in te pakken en aan den resident ter verdere opzending af te leveren. Zodoende werden in het begin van November 3 kisten, op het einde van die maand 2 en later nog 3 kisten verzonden, terwijl het overige na mijne terugkomst van de Papoe-eilanden zal worden verzonden. Bedoelde 8 kisten bevatten gezamenlijk 16 zoogdieren, 159 vogels, 5 reptiles, 128 visschen, 3730 insekten (waaronder 382 kapellen), 366 konchyliën, 76

crustaceën, 32 kephalopoden, coelenteraten, enz., totaal 4566 voorwerpen, meestal afkomstig van de Obi-eilanden.

Mijne 6 jagers hielden zich het grootste gedeelte van November te Bessa op het N.-O. schiereiland van Halmahéra onledig met verzamelen en ofschoon hun buit natuurlijk ongelijk geringer uitviel, dan wanneer ik zelf dagelijks hunne werkzaamheden had kunnen nagaan, zoo bragten ze toch verscheidene belangrijke voorwerpen meê, zoo b. v. de zeldzame *Batrachostomus psilopterus* Gr., eene interessante geele variëteit van *Eiectus polychloros* Gr. enz. Hieruit bleek mij dat Bessa eene goede vindplaats is en ben ik dus van voornemen die streek nog eens grondig te onderzoeken en te exploiteren.

Intusschen was in de eerste dagen van December ook de reparatie van de 2de prauw afgeloopen, het tuig (grootendeels nieuw) in gereedheid gebracht, de tot meênemen bestemde goederen ingepakt, kortom alles tot de voorgenomen reis gereed, maar — Tidoresche schepelingen, waarom ik den resident reeds half November had verzocht, lieten op zich wachten. Eindelijk na herhaalde aanschrijvingen dienaangaande te hebben ontvangen, kwam den 27sten December de sekretaris van Tidore naar Ternate, de gevraagde schepelingen medebrennende. Aangezien echter de volgende dag een Zondag was, konden ze eerst den 29sten December têr mijner dispositie gesteld worden. Ten einde verder geen tijd te verliezen, liet ik nog dienzelfden dag beide prauwen in zee brengen en van het tuig voorzien. Den 30sten werd het grootste gedeelte der voor de reis bestemde goederen aan boord gebracht en den 31sten vertrok de eene prauw, met mijne jagers aan boord naar Tidore, aangezien de Tidoresche djoeragan eenige van zijne zaken had vergeten meêbrengen.

Den 1sten Januarij 1863 verliet ik des ochtends vroeg Ternate. Eene flauwe N.-W. koelte deed aanvankelijk de

reis een weinig vorderen, weldra echter werd het stil, zoodat ik eerst om 10 uur Tandjong Lehegila, de N.-O. hoek van het eiland Tidore bereikte. Naauwelijks die kaap gepasseerd zijnde, begon de in dien tijd van het jaar heerschende N. wind door te komen en vorderde de reis merklijk. Tegen 11 uur waren wij in het gezigt van Soasio, de hoofdplaats van Tidore, waar de andere, den vorigen dag vooruitgegane prauw voor anker lag, maar mijne komst ontwarende weldra zee koos en kort daarop in de nabijheid was. Om 3 uur werd de wind zoo sterk, dat het gewone groote zeil moest worden ingchaald en het kleinere, het stormzeil, bijgezet. De masten en raa's der prauwen zijn namelijk allen van bamboe en moet men dus bij sterken wind voorzigtig zijn, ten einde het breken, vooral der raa's te voorkomen. De kust van Halmahéra, welke wij intusschen waren genaderd, is van af Tandjong Akalamo, zuidoostelijk van Tidore, tot aan de baai van Gita ondiep en van vele reven voorzien, welke bij laag water gedeeltelijk droog zijn, terwijl bij hoog water de golven met luid gedruisch er over heëngaen. Bij westelijke, zoowel N.-W. als Z.-W. winden is dus deze kust ook voor prauwen moeilijk genaakbaar. Nabij de N.-hoek der baai van Gita en wel noordelijk daarvan bevinden zich wel is waar 2 voor prauwen geschikte ankerplaatsen, de kleine baaijen van Tohoe en Taoena, maar hunne ingangen zijn naauw, zoodat men met de lokaliteit goed bekend moet wezen, om ze bij hoog water te vinden. Tegen 5 ure werd Woda, het noordelijkste van de vijf, voor de baai van Gita gelegen eilandjes bereikt. Aan de Z.-O. kant daarvan bevindt zich een vrij goede ankerplaats en bleef ik dus aldaar overnachten. Den 2den Januarij werd de reis bij volkomen kalme zee en windstille roeiende voortgezet. Wij bevonden ons nu in het bekken, dat oostelijk door de baai van Gita; westelijk door de eilandjes Woda, Radja, Tamen, Goratoc

en Jodji wordt begrensd. Tegen den middag waren wij voor Pajaheh, waar ik van plan was aan wal te gaan, om over land naar Weda aan de oostkust van Z. Halmahéra te gaan en aldaar te wachten, tot dat de prauwen de reis rondom Tandjong Libobo, de zuidhoek van Halmahéra zouden hebben afgelegd. De ontscheping en het aan wal brengen van de weinige, voor het verblijf te Weda bestemde goederen was niet zeer gemakkelijk ten gevolge van de deining, die bij hoog water op de langs de kust zich uitstreckende zandbanken staat.

naar In mijne hoop om reeds den volgenden dag van Weda te vertrekken en den tijd tot de aankomst mijner prauwen tot onderzoek van die streek te kunnen bezigen, zag ik mij teleurgesteld. Pajaheh is namelijk een zeer onbeduidend, uit slechts weinige hutten bestaand dorpje, waarover een Tidoresche kimelaha het gezag heeft. Zijne hoofdtaak is, zorg te dragen, dat eventueel aankomende brieven behoorlijk naar Weda, Tidore, worden bezorgd, tot welk einde hij over eenige Alfoeren kan beschikken. Voor het transport van goederen zijn echter te Pajaheh geen koelies genoeg voorhanden en moeten deze telkens van de singadji van Weda aangevraagd worden. Intusschen liet de kimelaha den volgenden dag genoemde Alfoeren, zoo velen er juist te huis waren, roepen, ten einde het een en ander van mijne bagage naar Weda te brengen. Het waren 2 mannen en 2 jongens. Ik zond dus met hen den meêgenomen Tidoreschen soldaat met den van den sultan verkregen aanbevelingsbrief en 3 van mijne 6 jagers vooruit naar Weda. Ik zelf moest intusschen, aangezien de overige hutten van Pajaheh bijna onbewoonbaar waren, met de op 3 zijden open voorgaanderij der hut van den kimelaha genoeg nemen, zijnde dit nog het beste gedeelte van het geheele huis. In het achtergedeelte woonde eene Tidoresche prinses met hare bedienden, de kimelaha en nog verscheidene

andere menschen. Van de eerstgenoemde ontving ik reeds den dag na mijne komst eene visite, die echter, gelijk ik verwachtte, geene andere strekking had dan om te bedelen. Al deze Ternataansche en Tidoresche prinsen, prinsessen en verdere hoofden, zoo voornaam ze ook in hun officieel tenue er uitzien, hebben namelijk zoo weinig zelfen eergevoel, dat ze zich niet schamen, van elke voorkomende gelegenheid, dat ze met een Europeaan onder 4 oogen spreken, gebruik te maken om te bedelen, dan eens om een boek of wat papier, dan weër om victualiën enz. Ook de genoemde prinses gaf, na slechts weinige minuten over onverschillige zaken te hebben gepraat, haren wensch te kennen om van mij eenige dadels (!) te mogen ontvangen, die ik natuurlijk niet had, en ook te Ternate nooit had gezien. Nu wenschte ze wat kajeputi-olie te hebben, wat ik haar met het oog op mijne geringe en tot andere doeleinden bestemde voorraad insgelijks niet konde geven. Hierop vraagde ze wat rijst, al ware het ook slechts een theekopje vol, en toen ik haar in plaats van een kopje een bord vol liet geven was zij zeer tevreden en ging hoogst voldaan tot mijne blijdschap heën. Op de koelies van Weda moest ik intusschen 5 dagen wachten. Aangaande den tijd, benoodigd voor het trajekt van Pajahéh naar Weda, berigtte men mij eenstemmig, dat de Alföeren, wanneer ze niets te dragen hebben, dit in één dag afleggen, anders daarentegen er $1\frac{1}{2}$ of 2 dagen voor noodig hebben. Ik hoopte dus insgelijks aan één dag genoeg te hebben. Den 7den Januarij des ochtends nog voor 6 uur aanvaardde ik de reis, vergezeld van een kimelaha en eenige koelies. De weg leidde aanvankelijk een eindje in zuidelijke rigting langs de kust, dan p. m. 2 uren lang langs en gedeeltelijk in de bedding van de nabij Pajahéh in zee uitkomende Aké-Pajahéh. Om 8 uur verlieten wij dit riviértje en nu begon het klimmen over stijle hoogtens en bergen, waar-

onder de goenoeng Sehomannora de aanzienlijkste is, die echter naauwelijks hooger dan 2000 voet zal wezen. Niet de hoogte dezer bergen alzoo, maar hunne stijle en het ellendige pad er over, dat zoo slecht is, dat men niet zelden de handen moet te hulp nemen om vooruit te komen, maken die reis allermoeijelijkst. Tegen 11 ure bereikten wij eene vervallen, slechts uit rottang-bladen en eenige stengen zamengestelde hut, gelijk de Alfoeren plegen opterigten, wanneer ze genoodzaakt zijn, bij regenweêr in het bosch te overnachten. Volgens zeggen van den mij verzellenden kimelaha hadden wij nu de helft van den weg en wel de moeijelijkste achter ons, zoodat alle hoop bestond, dat wij tegen den avond te Weda zouden zijn. Intusschen was de hemel met wolken betrokken geworden en weldra begon het duchtig te regenen. In de hoop, dat de regen spoedig zou ophouden, bleven wij in genoemde hut, welke ik zoo goed mogelijk liet in orde brengen, ten einde ten minste niet geheel nat te worden. Eerst om 3 ure hield de regen op. Nu werd wel is waar de reis weêr aanvaard, maar de doorweekte grond maakte het gaan zeer moeijelijk. Ik begreep dus, dat er geen sprake meer kon wezen om nog dien dag Weda te bereiken, en besloot aan eene geschikte plaats gekomen zijnde, waar water, bamboe en vooral de tot bedekking van eene geïmproviseerde hut uiterst doelmatige, waaijervormige wokablade voorhanden waren, aldaar te overnachten. Provisiën hadden wij niet meê genomen, overtuigd tegen den avond te Weda te zullen wezen. Toevallig had mijn kok zich van wat koffij voorzien en ook de machine niet vergeten, zoodat ik ten minste eenige kopjes heete koffij kreeg. Den volgenden dag om 7 uur werd de reis voortgezet, die echter bij de doorweekte en gedeeltelijk in een moeras veranderde woudbodem bijna nog moeijelijker was dan den vorigen, ofschoon er slechts geringe hoogtens, beter heuvels, waren te passeren. Tegen den middag bereikten wij eindelijk de plaats, waar

de bij Weda in zee uitkomende Jeffetoe voor kleine praauwen bevaarbaar wordt; stegen in zulk een vaartuig en kwamen een half uur later onder een verschrikkelijke stortregen te Weda aan. Onmiddellijk na mijne komst ontving ik visites van den toevallig op Weda aanwezigen Tidore-schen prins Hoessin, van den Singadji en verscheiden andere hoofden, die mij anders heel aangenaam zouden geweest zijn, maar dit echter onder de bestaande omstandigheden niet waren. Ik maakte dus, na met hen wat te hebben gesproken, van de eerste gunstige gelegenheid gebruik, om hun te kennen te geven, dat ik vooreerst wat rust wenschte te nemen, waarop ze mij beloofden, den volgenden dag te zullen terugkomen.

Weda is eene vrij aanzienlijke negorij, wier hutten, waaronder zich verscheidene, naar het schijnt uit vroegeren tijd afkomstige, uit steenen opgerigte bevinden, zich in dubbele en zelfs driedubbele rij omtrent een half uurtje langs de kust uitstrekken, terwijl ook de beide, nabij de wal gelegen eilandjes Koelief en Jeef bewoond zijn. De bewoners, wier aantal ongeveer 1000 zal bedragen, schijnen, naar het uiterlijk voorkomen hunner woningen te oordeelen, betrekkelijk welvarend te zijn, ofschoon ook zij door knellende heerendiensten enz. zeer gedrukt worden. Het opperste gezag in de negorij en het toebehoorend land, dat zich van Tandjong Toija, de grens tegen het Ternataansche gedeelte van Z. Halmahéra op diens oostkust, tot Tandjong Djaba nabij Gammasungij uitstrekt, wordt gevoerd door een singadji, die bijgestaan wordt door een kapitein-laut en een 12tal kimelaha's en andere mindere hoofden. In de omstreken van Weda bevinden zich uitgestrekte Sagobosschen, wier produkt van zeer goede kwaliteit is en jaarlijks in groote massa wordt gewonnen en uitgevoerd. Aangezien nu noch op Gebeh noch in de kleine, langs de zuidkust van het Z. O. schier-eiland van

Halmahéra gelegen dorpjes sago te verkrijgen is, kocht ik te Weda 160 pakken voor mijne matrozen, ten einde niet weêr dezelfde moeilijkheden als het vorige jaar op de Obi-eilanden te ondervinden. Ook hout, geschikt voor den scheepsbouw, bevindt zich in groote hoeveelheid in de bosschen, waarvan ik gelegenheid had mij te overtuigen gedurende de reis van Pajahéh derwaarts. Vooral is het harde Gofassahout evenals ook het Morphala voor den scheepsbouw zeer geschikt. Er worden daarom jaarlijks tamelijk vele praauwen te Weda gebouwd, én voor den sultan van Tidore, én voor handelaren te Ternate, én tot eigen gebruik. Van notenmuskaat-boomen vindt men in de omstreken van de negorij slechts de kleine, in den handel weinig gewilde Pala-radja (*Myristica regia*). Er komt intuschen van Weda ook eene grootere, van de Banda-noten slechts weinig verschillende soort in den handel voor, maar deze is afkomstig van het Z. O. schier-eiland van Halmahéra, wiens zuidelijke kust, gelijk ik reeds boven zeide, in administratief opzigt tot het gebied van Weda behoort. Tot het opdoen van zoölogische verzamelingen is echter Weda geen geschikte plaats, aangezien een groot gedeelte der omstreken moerassig en dus moeilijk toegankelijk is. Vooral gering was het getal der geöbserveerde insekten; van vogels verkreeg ik eene voor mijne kollektiën nieuwe *Monaarcha* spⁿ en eene merkwaardige vaale varieteit van de overigens op Halmahéra niet zeldzame *lintropus* *goliast* Torsten. Ook *Platycercus* *hippophonius* M. en Schl. was hier minder zeldzaam dan in de overige, door mij tot nog toe bezochte streken.

Reeds den 14den Januarij kwamen mijne praauwen te Weda aan, den 16den begaf ik mij tegen den avond aan boord en den volgenden ochtend om 5 uur werd de reis voortgezét. De landwind, waarop ik gerekend had, was niet sterk genoeg, om de reis merkkelijk te doen vorderen en

weldra moesten de roeijers aan het werk gaan. Ik liet nu Kobeh op eenigen afstand passerende, regt op den berg van Kia aanhouden, die duidelijk voor ons lag. Wij bereikten tegen den middag het dorpje, dat evenals Kobeh en de overige op deze kust gelegen plaatsen — met uitzondering van Gammasungij — uit eenige weinige hutten bestaat, die meestal slechts tot tijdelijk verblijf strekken van gezinnen, die van Weda of elders derwaarts komen om te visschen, tripang te zoeken, sago te kloppen of notenmuskaat te halen. Ik liet hier een uurtje ophouden, om den scheppers wat te laten eeten en rusten. Langs de kust heênroeijende waren wij tegen 3 uur bij Sagéa, waar een aan zijne monding zelfs voor grootere praauwen toegankelijk riviertje in zee uitkomt. Daar nu de lucht in het Z. O. zwaar betrokken was liet ik mijne praauwen in de rivier brengen en bleef den nacht aldaar, te meer daar in de nabijheid geen goede ankerplaats wordt gevonden. Den volgenden morgen was het water niet hoog genoeg, om de zandbank voor de monding te kunnen passeren, zoodat wij tot den middag moesten blijven liggen. Ik maakte van dit oponthoud gebruik, om een jagdtoertje te ondernemen, dat echter behalve eenige duiven, *Ptilopus ochrogaster*, en eenden, *Tadorna radja* Less. én *Dendrocygna arcuata* Swains, weinig opleverde. Wij kwamen dien dag nog tot Walleh, namelijk tot achter een van de lage, met rhizophoren bedekte eilandjes, die in de baai van Walleh liggen, even voor het losbarsten van eene geduchte regenbui. Den 19den Januarij, altijd langs de kust heênzeilende waren wij nog voor den middag, te Messah, waar zich de beste, echter slechts voor praauwen toegankelijke haven op de geheele zuidkust van bedoeld schiereiland bevindt, zijnde door de hier een kleine inham vormende kust tegen N. en W. winden en door een voorliggend eilandje tegen Z. O. winden beschermd, zoodat praauwen hier altijd een veilige

ankerplaats kunnen vinden. In den namiddag passeerden wij Dote, waar evenals bij Sagéa een kleine rivier in zee uitloopt en gingen des avonds onder de stijle kust voor anker. Reeds in den vroegen morgen van den volgenden dag de reis weêr aanvaard hebbende moesten wij weldra van de kust afhouden ten gevolge van de zich ver in zee uitstrekkende reven en koraalbanken. Eerst nabij Tandjong Lehegila konden wij de kust weêr naderen. Tusschen die kaap en het oostelijker gelegen T. Toeli bevindt zich eene meer breede dan diepe baai, door eene koraalbank in 2 kleinere baaijen gescheiden, waarvan de oostelijke bij de inlandsche schepelingen Sola, de westelijke Mariala heet. Aangezien men mij hier berigtte, dat er tot Gammasungij geen verdere ankerplaats was, bleef ik te Sola overnachten. Van af T. Toeli tot achter Gammasungij is de kust stijl en slechts van onbeduidende bogtjes voorzien, zoodat inderdaad bij oostelijke, westelijke en vooral bij zuidelijke winden prauwen en andere vaartuigen hier niet zonder gevaar kunnen ankeren. Hetzelfde geldt van Gammasungij, eene niet onbeduidende negorij, de hoofdplaats van het kleine, op de uiterste O. hoek van het schiereiland gelegen distrikt Patani. Een singadji, bijgestaan door eenige kimelahas enz., heeft het gezag over de negorij en het landschap. Eene haven heeft die plaats niet zooals reeds boven is gezegd, en moeten grootere prauwen bij opkomende winden of sterke golven naar de verafgelegen baai Kojoba, oostelijk van Gammasungij vlugten, daar de westelijk meer nabij gelegen ankerplaats Lomang niet vijlig genoeg is. Het land moet arm genoemd worden, aangezien de sagopalm er geheel ontbreekt en rijst slechts in geringe hoeveelheid wordt geteeld. De bewoners zien zich daarom genoodzaakt, jaarlijks ten minste één keer eene reis naar Weda of Salawatti te ondernemen, ten einde zich van de noodige sago te voorzien. Aan ko-

kospalmen is er geen gebrek en ook aanplantingen van pisang, obi's en mais zag ik in en nabij de negorij. In de bosschen groeijen vele notenboomen, wier vruchten bijna het eenige artikel van uitvoer zijn. Den 22sten Januarij vertrok ik van Gammasungij, maar mijne hoop nog dien dag naar het eiland Moor te komen werd niet verwezenlijkt, aangezien het zoo hevig uit het N. begon te waaijen dat ik reeds de oosthoek van het schiereiland bereikt hebbende weër moest omkeeren en in de vorengenoemde baai Kojoba gaan schuilen. De wind nam in de loop van den dag een stormachtig karakter aan, hield den volgenden dag aan en ging eerst in den vroegen morgen van den 24sten wat liggen, wanneer ik eene nieuwe poging deed om naar Moor overtesteken. Deze keer kon ik van geluk spreken, want naauwelijks onder de wal van het eiland gekomen kwam de N. wind weër door en ging weldra in wezenlijken storm over.

Het eiland Moor, door eene omtrent 1 uur breede straat van de oosthoek van het Z. O. schiereiland van Halmahéra gescheiden, heeft eene langwerpige gedaante en strekt zich van het W. naar het O. met eene geringe afwijking naar het Z. uit. Het is grooter, dan men volgens de kaart van Melvill van Carnbée zou vooronderstellen en zal p. m. 1 uur lang zijn, echter veel smaller dan op die kaart aangegeven. In het midden verheft zich eene, op vele plaatsen tot aan het strand reikende lage heuvelketen, wier hoogte naauwelijks 100 voet zal te boven gaan. De N. W. en O. kust is vol reven en banken, waarop in de N. W.-moesson eene geweldige branding staat, wier bruisen ik gedurende mijn verblijf op de zuidkust vooral bij nacht duidelijk kon hooren. Aan deze en wel nagenoeg in haar midden bevindt zich eene voor prauwen zeer geschikte haven, zijnde door koraalbanken tot op een naauwe ingang van de zee gescheiden. In deze kom is het water

zeer diep, zoodat ik met mijne praauwen dicht onder de wal kon gaan liggen. Drinkwater is insgelijks voorhanden, maar van geene bijzondere kwaliteit. De weinige bewoners van het eiland wonen in hutten aan de Z.-W.-hoek, waar men ook kokospalmen aantreft. Kokosnoten en visschen zijn de eenige produkten van het eiland, die de bewoners soms ook aan schepen, die toevallig in de buurt komen, verkoopen. Tijdens mijn verblijf was er eenige dagen een Engelsch schip in 't zicht, dat naar China wilde, maar met den stevigen N. wind heên en weêr moest laveren. Dagelijks gingen eenige praauwen met genoemde artikelen naar het schip en de verkoopers schenen goede zaken te maken. Eindelijk vindt men op het eiland nog vele beurskrabben, *Birgus latro seach*, die onder de inlandsche benaming „kantang kanarie” te Ternate algemeen bekend en zeer gezocht zijn. Oostelijk van Moor en slechts door eene smalle straat gescheiden ligt het kleine eilandje Wailot, wiens kusten echter vol klippen zijn. Westelijk daarentegen, in de straat tusschen Moor en Halmahéra ligt de klip „Kimlihn”, die zich bij hoog water slechts weinig boven de zee verheft en vooral bij nacht voor schepen wel eens gevaarlijk kan worden.

Uithoofde van de aanhoudenden, sterken N. wind en de onstuimige zee moest ik eenige dagen op Moor blijven liggen. Eindelijk in den avond van den 28sten Januarij scheen de wind te willen gaan liggen en om middernacht liet ik dus de reis naar Gebeh aanvaarden. De holle zee deed de praauwen verschrikkelijk heên en weêr slingeren en het oversteken hoogst onaangenaam worden. Intusschen waren wij door een tegen den morgen aanwakkerenden N.-W.-bries geholpen tegen den middag onder de kust van Gebeh en liet ik om 2 uur achter de westhoek van het eiland aan eene tegen den wind beschermde plaats, halt houden. Langs de zuidkust in stil water heênzeilende kwam ik dien

1 P

dag nog tot achter Tandjong Boötja, tegenover de westkust van het eiland Tau. Na den volgenden ochtend dit eiland rondgezeild te hebben, waren wij tegen den middag in de kleine baai, van waar men binnen 10 minuten naar het op de heuvels achter de lotarohboomen der kust gelegen dorpje Alai kan komen. Aangezien ik voornemens was, hier eenigen tijd te vertoeven, zond ik onmiddelijk mijn djoeragan met de van den sultan van Tidore ontvangen brief aan wal, ten einde het dorpshoofd met mijne voornemens bekend te maken. Een eigen hoofd heeft echter Alai niet, het gezag wordt door den kimelaha van het op de N.-kust gelegen dorpje Sanaffe gevoerd. Gelukkig was deze aanwezig en zond dadelijk een bode met bedoelden brief naar den Singadji, die insgelijks op de noordkust verblijf houdt. Ik bezocht intusschen het dorpje, dat op een p. m. 60—100 voet boven zee verheven plateau-vormig terrein is gelegen en uit een tiental in de tuinen en rijstvelden verspreide hutten bestaat, welke door Tabellorezen bewoond waren en meestal de kenteekenen droegen van nog niet lang geleden opgericht te zijn. Weldra vond ik er eene, die bijna geheel nieuw was en wier ligging op het punt van een kleine heuvel mij bijzonder beviel, terwijl de eigenaar niet ongenegen was dezelve te verhuren. Toen dus den volgenden dag de Singadji aankwam, werd door zijne tusschenkomst weldra alles geregeld en geschikt, de noodige veranderingen aan de bedoelde hut aangebragt, eene zijkamer als slaappleats voor de jagers opgericht, enz. Zodoende konde ik den 1sten Februarij mijne nieuwe woning betrekken en de voor het dagelijksch gebruik bestemde goederen aan wal laten brengen. Den volgenden dag werd als nu een begin gemaakt met het land in verschillende rigtingen te doorkruisen en zijne fauna te exploiteren.

Gebeh heeft eene langwerpige gedaante; is 6 á 7 mij-

len lang, maar veel smaller. In het midden omtrent één uur breed, heeft het zijne grootste breedte aan de oosthoek en even westelijk van Alai, terwijl het aan zijn westeinde in een naauwelijks een kwartier breede hoek uitloopt. Het geheele eiland is door eene over 't algemeen lage bergketen doorsneden, wier hoogste punten zich N. W. van Alai en in de oosthoek bevinden (*). De bevolking, wier getal 1000 zielen niet te boven zal gaan, woont grootendeels in de 4, op de oostelijke helft van de noordkust gelegen kampongs Katjeppe, Ali-Ali, Sanaffe en Oemehrah, terwijl het bovengenoemde Alai van nieuwer oorsprong schijnt te zijn en tijdens mijn verblijf aldaar uitsluitend door Tabellorezen bewoond was, die een gedeelte van het bosch hadden gekapt en op de schoon gemaakte grond rijst, mais, een weinig tabak enz. teelden. Het gezag over het geheele eiland wordt gevoerd door een Singadji, onder wiens bevelen 4 Kimelaha's staan, waarvan elk weêr in een der genoemde dorpen het gezag heeft. De westelijke helft van Gebeh is onbewoond en ook, zoo veel ik heb kunnen nagaan, weinig geschikt voor eene neêrlating uithoofde van de steenachtige grond en gebrek aan water. Havens vindt men slechts op de Z. en Z. O.-kust, terwijl de N.- en N.-O.-kust vol klippen en koraalbanken is en nergens eene baai bezit, die een vijlige ankerplaats aanbiedt. Intusschen groeit hier uitsluitend op het geheele eiland de kokospalm en ook de beide aan de N.-O.-kust gelegen lage eilanden Oeta en Joë zijn rijk aan deze nuttige palmen. Dit zal wel de voornaamste reden wezen, waarom de bevolking zich naar deze havenlooze kust heeft zamengetrokken. Sagopalmen zijn op Gebeh slechts in zeer geringe hoeveelheid voorhanden. Kleine groepen dezer boomen zag ik bij Alai en het verder oostelijk, tijdens mijn verblijf

(*) Terwijl het daartusschen gelegen gedeelte een p. m. 100 à 200 voet hoog plateau vormt.

uit eene enkele, slechts tot tijdelijk verblijf strekkende hut bestaande Noeschia. Dientengevolge moeten de bewoners van Gebeh jaarlijks reizen naar Waigeoe of Salawatti ondernemen, ten einde tegen kokosnoten, zwarte dammar enz. sago interuilen. Zuidelijk van Gebeh, van de baai van Alai en Noeschia ligt het onbewoonde eiland Tau, noordwestelijk door eene slechts weinig breede straat van Gebeh gescheiden. Het zoodoende ingesloten gedeelte van voormelde baai vormt een zeer goede haven, waar zelf groote schepen een veilige ankerplaats vinden. Hij wordt van Engelsche en Amerikaansche walvischvaarders niet zelden bezocht, die hier traan zieden en zich van versch water voorzien, dat op Tau, bij Alai en Noeschia van zeer goede kwaliteit is. Tengevolge van deze zich jaarlijks herhalende bezoeken verstaan eenige van de inboorlingen een weinig Engelsch; ja de reeds genoemde kimelaha van Sanaffe scheen zelf van zijne geographische kennis een blijk te willen geven door mij eens te vragen of ik van Rotterdam of van Amsterdam was.

De bewoners van Gebeh hebben den naam van brutaal en vrijpostig zelfs tegen Europeanen te wezen. Ik heb juist het tegenovergestelde ondervonden, ofschoon dit wellicht aan de volgende omstandigheid kan worden toegeschreven. Op mijne talrijke togtjes en uitstapjes vond ik vele eenzame, soms midden in het bosch gelegen tuinen en plantaadjes; zag echter nooit menschen, ofschoon de hutten in en nabij bedoelde aanplantingen de kenteekenen droegen van bewoond te zijn. Op zekeren dag door zulk een afgelegen plantsoen gaande, ontmoette ik eene oude vrouw, die mij ziende zich op de grond wierp en met handen en voeten om zich stootende luid schreeuwde en hilde. Op mijne vraag aan den mij vergezellende Tidorees, wat de vrouw zeide en wat haar scheelde antwoordde deze, dat ze mij verzocht haar toch het hoofd niet te willen afsnij-

den. Ik trachtte haar te doen bedaren, maar te vergeefs, zoodat ik het eindelijk het best oordeelde om heen te gaan. Ook een van mijne jagers vertelde mij eene dergelijke ontmoeting te hebben gehad. Ik informeerde mij nu naar de reden van die vrees en vernam tot mijne niet geringe verbazing van de te Alai gevestigde Tabellorenzen, dat kort voor mijne komst een Tidoreesch hoofd was aangekomen en de bevolking voor mij had gewaarschuwd, zeggende, dat ik door het gouvernement was uitgezonden, om koppen te snellen; dat ik te Maba er 2 en te Patani reeds één had gesneld, enz. Of en in hoever nu het Tidoresche bestuur, voornamelijk de tegenwoordige sekretaris (want de sultan zelf kan bij zijne bekende, aan idiotismus grenzende geestige toestand daarbij niet in aamerking komen) aan dit incident vreemd of niet vreemd is, durf ik niet te zeggen. Geheel onmogelijk echter schijnt mij het laatste niet te zijn, vooral als ik mij de menigvuldige moeilijkheden, om niet te zeggen tegenwerkingen herinner, die ik van dien kant reeds herhaaldelijk heb onderhouden; dan eens door mij tuinlieden in stede van matrozen te verstrekken of mij langer dan een maand op de door den resident aangevraagde schepelingen te laten wachten, dan weêr door mij in stede van een bekwamen djoeragan een met het zeewezen geheel onbekend persoon mede te geven gelijk op deze reis het geval is geweest, en dat nog tegen eene het gouvernements-tarief bijna met het driedubbele te bovengaande betaling. Zooveel is intusschen zeker, dat dergelijke incidenten, als het bovengemelde, bij een goedhartig en vreesachtig volk geene voor mij direkt nadeelige gevolgen zullen hebben; bij eene strijdbare bevolking daarentegen zouden de gevolgen voor mij en mijne begeleiders hoogst noodlottig hebben kunnen zijn. Op Gebeh had bedoeld voorval voor mij geene andere gevolgen, dan dat het verkeer met de inboorlingen nage-

noeg onmogelijk was. Intusschen was het toch bij gelegenheid, dat mijne schepelingen een pad naar een berg zochten bijna tot eene botsing tusschen hen en een aantal inboorlingen gekomen. Ik liet dadelijk na die berigten te hebben ontvangen aan de 4 kimelahas (de Singadji was kort geleden naar Salawatti vertrokken) zeggen, dat ze de bevolking met het ware doel mijner reis zouden bekend maken, maar de menschen bleven altijd vreesachtig, ofschoon minder dan aanvankelijk. Overigens zoude het ook niet onmogelijk kunnen wezen, dat de een of ander industrieuse Tabellorees voorzeggd praatje had uitgestrooid, ten einde de eigenaren van de nabij Alai gelegen plantsoentjes te doen vlugten en zodoende zich zonder moeite de vruchten daarvan te kunnen toeëigenen.

De 2de helft van Februarij kenmerkte zich door veel regen, waardoor ik mij in mijne ondernemingen niet weinig zag belemmerd. Het bezoek en de exploitatie van de Noordkust moest ik uitstellen, te meer daar de voorraad sago minderde en ik mij dus moest haasten naar Waigeoe te komen. Eene grootere voorraad dan voor 2 maanden medetenemen, laat de beperkte ruimte in de prauwen niet toe. De fauna van het eiland bleken mij betrekkelijk arm te zijn; slechts aan insekten deed ik een rijken buit op. Het nadere daaromtrent zal ik later bij wijze van eene monographie mededeelen, evenzoo wat de overige eilanden aangaat. De opgaven van vroegere reizigers aangaande de op Gebeh voorkomende dieren, vooral Sonnerat's, bleken mij zeer onjuist te wezen.

Op den 28sten Februarij des middags verliet ik Alai en begaf mij naar het dichtbij gelegen Noeschia, ten einde van daar den volgenden dag het hoogste punt van het in de oosthoek van Gebeh gelegen gebergte te bestijgen, nadat mijne matrozen eenige dagen te voren het terrein in die rigting onderzocht en, door teekenen in de boomen te kappen, den

weg door mij in het bosch inteslaan hadden gekenmerkt. Die berg is slechts 1000 of 1200 voet hoog, (*) maar de bestijging niet zeer gemakkelijk ten gevolge van zijne sterke helling en de vele stijle ravijnen, die op den weg derwaarts te passeren zijn. Nabij den voet van bedoelde berggroep, niet ver van de zuidkust vond ik een klein meertje en voorts, maar meer op de kant van Noeschia, omtrent in het midden van het plateau-achtig terrein eene ijzerhoudende bron, wier grond en randen, evenals zulks bij dergelijke bronnen in Europa gewoonlijk het geval is, met eene vrij dikke laag ijzeroeker waren bedekt.

Den 1sten Maart liet ik de praauwen naar de Z. O. hoek van Gebch brengen, waar dicht naast elkander zich 2 voor praauwen geschikte havens bevinden. De zuidelijkere, Ataloh genaamde, is naauw, grootendeels van stijle bergen omsloten en te verkieslijker, daar de ingang door eene kooraalbank is gesloten, die bij eventuele sterke Z. O. winden het indringen der golven belet. De andere, meer naar het N. O. gelegen haven heet Ingaloh en bestaat in eene open, meer breedte dan diepe baai en zou zelf als ankerplaats voor schoeners kunnen dienen. Den 2den Maart des ochtends om 3 uur liet ik de overvaart naar Gagie beproeven. De landwind, waarop ik had gerekend, was te flauw om de reis merkelyk te doen vorderen en bij de na zonsopgang ingevallen windstilte moest de overvaart nagenoeg uitsluitend door roeijen geschieden. Zodoende was het 4 uur geworden toen wij eindelijk de N. hoek van het eiland bereikten, waar volgens beweren van mijn djoeragan de eenige ankerplaats zou wezen. Intuschen bleek mij die plaats tot niets minder geschikt te zijn dan om te ankeren, ten minste in de N. W. moesson, wan-

(*) De verschillende barometer-waarnemingen heb ik nog niet nader berekend en behoud mij dus voor, daarover bij eene andere gelegenheid te berigten.

neer op de lage en zandige kust eene hevige branding staat, tengevolge waarvan het slingeren der praauwen ondragelijk was en ik bovendien gevaar liep bij een opkomende N. W. wind op het strand te worden geworpen. Ik begreep weldra, dat ik hier niet konde blijven, te meer daar de hemel in het noorden sterk betrokken en er dus tegen den avond of in den voornacht eene bui te wachten was. Ik liet daarom naar de Oostkust roeijen, waar ik redenen had te hoopen in dien tijd van het jaar een eenigzins bruikbare ankerplaats te zullen vinden. En inderdaad vonden wij na een uur de kust zuidwaarts te hebben langsgescheept eene kleine, van bergen omsloten baai, waar de praauwen veilig voor anker kwamen. De verwachte bui barstte na 8 ure los en ik was blijde eene haven te hebben gevonden. Bij die vaart langs de kust had ik eenige alfoeren gezien, met welke ik den volgenden dag trachtte in aanraking te komen. Ze hadden echter nog dezelfden avond de vlugt genomen of hielden zich schuil in het bosch: ten minste hunne hutten vond ik verlaten. Ik bleef 2 dagen op Gagie, ten einde eene oppervlakkige kennis van de fauna te verkrijgen en zoodoende te kunnen beoordeelen of een langer verblijf en nader onderzoek in het belang mijner zending wenschelijk zou wezen. De N. W. kust van dit eiland, dat na mijn inzien op de kaart van Melvill van Carnbée te klein is opgegeven, is zoover ik ze hebben kennen stijl en grootendeels kaal, de N. W. kust daarentegen is met bosch bedekt en heeft op eenige plaatsen een laag, smal voorland, waar ik zelfs sagopalmen zag. Het binnenland schijnt grootendeels uit kale, stijle bergen te bestaan en de vegetatie hoofdzakelijk tot de ravijnen beperkt te wezen. Dammar en kanari's moeten op Gagie in zeer goede kwaliteit gevonden worden. Den 9den Maart even na middernacht liet ik de reis voortzetten, koers houdende naar het meest nabijgelegen van de tal-

rijke eilandjes, die voor de W. en Z. W. kust van Waigeo liggen. De wind woei aanvankelijk uit het N. en noopte mij, ten einde te kunnen zeilen, een weinig naar het Z. aftevalen, in de rigting van een zuidoostelijk van het eerstbedoelde gelegen eilandje. Tegen den ochtend draaide de wind meer naar het N. W., zoodat er niets overbleef dan tegen den wind in te roeijen of naar Gagie terugtekeeren. Zoo kwam het, dat wij eerst 's middags bedoeld eilandje bereikten, ofschoon de afstand er van van Gagie niet meer dan 4 of 5 mijlen zal bedragen. Na een kort oponthoud liet ik de reis voortzetten tot aan Biantji, waar wij tegen den avond, even voor het losbarsten van een onwêer aankwamen. Dit eilandje is door een tiental gezinnen bewoond en betrekkelijk rijk aan kokospalmen. Ook heeft het een goede ankerplaats, waar zelfs groote prauwen dicht onder den wal kunnen voor anker gaan. Op geringen afstand van Biantji ligt het kleine eiland Moestica, aan wiens kust zich eene paardenbank bevindt. Het grootere, bergachtige, westelijk van Biantji gelegen eiland Tomogoe is even als de vele kleine rondom gelegen eilandjes onbewoond en worden deze slechts tijdelijk van tripangvisschers enz. bezocht. Den 7den Maart bereikten wij bij volkomen windstilte niet zonder moeite tegen den middag het onmiddellijk voor de westkust van Gemien liggend eiland en vonden hier tusschen steile en gedeeltelijk verwonderlijk gevormde dolomitrotsen eene goede haven, waar ik voor anker ging en, aangezien de lucht zwaar betrokken was, bleef. Tegen den avond en den geheelen nacht door woei het hard en ook den volgenden dag was ten gevolge van het ongunstige weder aan geen vertrek te denken. Den 9den Maart zeilden wij met een zwakken westenwind langs de meestal steile Z. W. en Z. kust van Gemien en kwamen in den namiddag tot Bessir, dat ik echter grootendeels van zijne bewoners verlaten vond. Ook hier hadden niet lang geleden

de pokken erg gehuist en dientengevolge de meeste bewoners de wijk naar elders genomen. Slechts 2 papoesche familien waren overgebleven. Een praauwkje, waarin een man met zijne vrouw en dochter was gezeten, kwam weldra op ons toeroeijen, ten einde ons naar een goede ankerplaats te brengen, als loon een weinig tabak vragende. Later verscheen ook de andere familie en van hen vernam ik de aangehaalde details. Den 10den Maart kwamen wij tegen den middag aan het aan de Z. hoek van het eiland Gemien en tevens op de W. zijde van de oostelijke monding van straat Gemien gelegen dorpje Effroein, ook wel Froëin genaamd. Het is van eenige papoesche familien bewoond en ligt aan een kleine inham, die een goede, door 2 voorliggende eilandjes gedekte ankerplaats aanbiedt, waar zelf grootere schepen zouden kunnen liggen. Ik hield mij echter hier niet op, maar liet doorzeilen tot aan Oemka, het doel mijner reis, waar wij tegen 5 uur 's avonds aankwamen.

Den volgenden ochtend (11 Maart), begaf ik mij aan wal, ten einde met het plaatselijk hoofd het noodige te bespreken aangaande mijn verblijf te Oemka. De Singadji en bijna de geheele bevolking waren echter afwezig, de imam, een aanverwant van den Singadji en een Boeginesche handelaar met hunne familien, de eenige bewoners der negorij, die toen uit slechts 7 hutten bestond, waarvan bovendien 4 verlaten waren en in zeer gebrekkigen toestand verkeerden. Van hulp van het plaatselijk hoofd, ook al ware het niet afwezig geweest, kon onder de gemelde omstandigheden geen sprake wezen. Nabij de verlaten 4 hutten stond voorts en wel op den vasten grond eene kleine hut, die in haar uiterlijk veel van een Javaansche „gardoe” had en vroeger als mesigit had gediend. Deze koos ik met toestemming van den imam tot mijne woning, te meer daar nabij het huis van den Singadji reeds eene nieuwe me-

sigit was opgerigt en dus de oude niet meer werd gebruikt. Ik liet nu in den loop van den dag door mijne matrozen het uit rottangbladen — want atappen behooren te Oemka tot de voorwerpen van luxe en zijn moeilijk te krijgen — bestaande dak repareeren, eene deur vervaardigen, enz. Den volgenden dag rigtte ik mij in de armoedige, op de zijden slechts door eenige kokosbladen omheinde hut zoo goed mogelijk in, terwijl mijne jagers en matrozen de verlaten hutten in beslag namen. Deze hutten waren volgens papoesch gebruik op palen langs het strand opgerigt en wel zoo, dat bij den vloed de zee onder hen heêngaat, terwijl ze bij de eb boven het alsdan droogliggend strand staan. Deze bouwtrant is zeker zeer ondoelmatig, aangezien de bewoners bij laag water blootgesteld zijn aan de uitwadelingen van de menigvuldige, min of meer rottende voorwerpen, die alsdan op het strand en onder de hutten blijven liggen. Ik gaf dus aan mijne jagers den raad om zoolang tot er eene hut voor hun op den vasten grond zou zijn opgerigt, de nachten op de praauw doortebrengen, maar ze vonden dit te omslagtig. Intusschen had reeds den volgenden ochtend één van hun de koorts en er was nog geene week verlopen, of van mijne 18 scheppers waren er 12 koortsziek. Ik gaf nu last de beide minst bruikbare hutten aftebreken en met de zoo verkregen materialen een paar nieuwe naast mijne woning op den vasten grond opterigten en wel met het gunstige gevolg, dat de zieken weldra herstelden, ofschoon er gedurende mijn verblijf op die plaats altijd eenigen van mijn personeel, van de jagers doorgaans de helft, koortsziek waren. De reden waarom de Papoes hunne hutten op de vermelde ondoelmatige wijze bouwen, schijnt oorspronkelijk bijgeloof te wezen; namelijk vrees voor geesten (säwangi's), die volgens papoesch en alfoersch geloof niet boven het water durven komen, zoodat menschen, die in boven water gebouwde

hutten of in praauwen overnachten, veilig voor hen zijn. Overigens zijn koortsen, gelijk ik later vernam, te Oemka niet zeldzaam, vooral in de kentering, waarin juist mijn verblijf aldaar plaats had. Op het kleine, voor de baai van Oemka gelegen eilandje Saunek, dat toen van 20—30 menschen was bewoond, stierven er binnen eene week en juist op den tijd dat ook ik zoo vele zieken had, niet minder dan zes.

Weinige dagen na mijne aankomst kwam de Singadji terug en in de volgende week verscheen ook de radja van Waigeoe, die eigenlijk in de negorij Samsam nabij het moeilijk toegankelijke, met de zee slechts door eene nauwe straat in verband staande, zoogenaamde meer van Waigeoe, (Telaga Waigeoe of ook slechts Telaga genaamd) verblijf houdt, echter om handelszaken niet zelden naar Oemka komt en aldaar eene vrij goede hut heeft, die tijdens mijne aankomst door den genoemden Boegineschen handelaar werd bewoond. De Singadji liet zich slechts zelden bij mij zien en was mij eigenlijk in geen opzigt van nut. Daarentegen ontving ik herhaalde visites van den radja en van den kapitein laut en aan dezen heb ik, voornamelijk aan den laatstgenoemde menig interessant berigt aangaande Waigeoe, zijne bewoners, enz. te danken. Intusschen heeft de ondervinding mij geleerd dergelijke berigten met groote voorzigtigheid optenemen, doordien de Tidoresche hoofden nooit om een antwoord verlegen zijn en om de waarheid niet veel geven. Het nut van zulke berigten is voornamelijk daarin gelegen, dat ze aanleiding geven tot onderzoekingen en waarnemingen, die men anders welligt niet zou doen. Ik zal dus ook in mijn verslag slechts melding maken van hetgeen ik zelf heb gezien of ten minste altijd opgeven, van wien ik de eene of andere mededeeling heb ontvangen, natuurlijk, zonder in dat geval voor de waarheid instestaan.

De negorij Oemka, waarin ik tot den aanvang van Mei vertoefde, mij opgegeven als eene van de aanzienlijkste en belangrijkste van Waigeoe, bestond echter tijdens mijn verblijf, gelijk boven is vermeld, slechts uit weinige hutten. Zij is gelegen, omtrent $1\frac{1}{2}$ mijl beoosten de oostelijke monding van straat Gemien, aan eene ruime, het land betrekkelijk diep insnijdende en naar het Z. O. opene baai. Deze is op beide zijden ingesloten door stijl in zee afvallende, dicht met wouden bedekte bergen, terwijl in het achterste gedeelte, achter de hutten der negorij, langs den voet van de bergen zich een smal, slechts weinige minuten breed voorland uitstrekt, dat bij den vloed gedeeltelijk onder water staat en bij de eb een modderpoel daargestelt, waarin de lotarohboomen weelderig groeijen en tallooze krabben hare onderaardsche gangen aanleggen. Deze omstandigheid, evenals de ligging aan eene van bergen omsloten baai is naar mijn inzien de hoofdoorzaak van de zoo dikwijls voorkomende koortsen. Aan welwater is te Oemka geen gebrek, aangezien er verscheidene bronnen zijn en in de oosthoek van de baai ook een kleine rivier in zee uitkomt. Togten naar het binnenland zijn ten gevolge van de steile en op vele plaatsen ontoegankelijke bergen moeijelijk en in sommige rigtingen zelfs onmogelijk. De beste gelegenheid biedt nog het dal van genoemd riviertje aan en ben ik langs dien weg het land eenige uren binnen gedrongen, dat overal dezelfde gesteldheid vertoonde, t. w. tusschen steile bergen en rotsen kleinere en grootere ravijnen, komvormige verdiepingen, wier bodem ten gevolge van de slechte water-afloop grootendeels week en moerassig is. Intusschen bleek mij dat Oemka een uitmuntend geschikte plaats is tot het opdoen van zoölogische kollekties. Van zoogdieren en reptiles zijn wel is waar slechts weinige species voorhanden, maar zoo veel te rijker aan zeldzame en merkwaardige soorten zijn de

klassen der vogels, visschen en insekten. Visschen zijn in de baai in zulke menigte voorhanden, dat niet zelden het eenmaal uitwerpen van mijn lang net voldoende was, om ons allen voor 1 à 2 dagen van visch te voorzien. Tot in de laatste dagen van April kreeg ik nieuwe diersoorten en zoude dus nog langer gebleven zijn, indien niet de vele ziektegevallen mijner jagers en eigen ongesteldheid, die mij belette werkzaam te zijn en de werkzaamheden van mijn personeel behoorlijk nategaan, mij hadden gedwongen vroeger dan in mijn plan lag Waigeoe te verlaten. In de eerste helft van April namelijk had ook ik een hevige aanval van koorts en niettegenstaande alle aangewende middelen herhaalden zich deze aanvallen alle weken. Van dag tot dag hoopte ik, dat eindelijk de verwachte Z. O. moesson zou invallen en daardoor, volgens het gevoelen van den radja, het oponthoud te Oemka minder ongezond worden. In deze hoop zag ik mij echter teleurgesteld. Mijn toestand verergerde steeds, zoodat ik het geraden vond te vertrekken, te meer daar mijne voorraad van geneesmiddelen op een minimum was gereduceerd. Aangaande de overige, op deze reis niet bezochte deelen van het eiland hoop ik bij eene andere gelegenheid nader te kunnen berigten. Ik ben namelijk van plan, na Salawatti en de N. W. kust van Nieuw-Guinea te hebben bezocht, wat het doel van mijne volgende reis zal wezen, over Waigeoe naar Ternate terugtekeeren en zodoende het onderzoek van dit eiland ten einde te brengen.

Wat de heer Rosenberg (cf. *Natuurk. tijdsch.* vol. XXIV pag 376—382) over Waigeoe, zijne bewoners enz. heeft berigt, berust op mededeelingen, die hij gedurende een oponthoud van 5 dagen van den ouden radja heeft verkregen, die echter volgens mijne ondervinding weinig vertrouwen verdient. Hij is, na in vroegere jaren imam in eene op

Ceram gelegen negorij geweest te zijn, als een reeds be-
 daagde man door den Sultan van Tidore tot radja van
 Waigeoe benoemd geworden en heeft zich sinds dien tijd om
 niets anders bekreund dan om zijne handelszaken, de op
 bepaalde tijden aan zijn leenheer te leveren voorwerpen
 en de dagelijksche levensbehoefden. Met uitzondering van
 de onder zijn onmiddelijk gezag staande distrikten heeft
 hij van Waigeoe, zijne bevolking enz. zeer onvolkomene
 kennis en bleek hij mij zelf met de ommelanden van het
 zoo dikwijls door hem bezochte Oemka onbekend te zijn.
 Zoo b. v. kon hij mij niet opgeven, of op het eiland
 Mesmessara (Koning Willems-eiland) een haven of anker-
 plaats is en op verscheidene andere vragen kreeg ik geheel
 andere antwoorden dan de heer Rosenberg, met uitzon-
 dering natuurlijk van die, welke betrekking hadden op de
 bij zijne installatie tot radja en die van andere hoofden
 gebruikelijke vormen. Wat de naam „Waigeoe” betee-
 kent, heb ik niet met zekerheid kunnen te weten komen.
 De radja, door mij daarna gevraagd, beweerde eerst het
 niet te weten, en toen ik hem aan het dienaangaande den
 heer Rosenberg medegedeelde herinnerde, meende hij, dat
 hij zulks wel is waar had gezegd, maar met bijvoeging,
 dat het slechts eene vooronderstelling van hem was; dat
 namelijk wair (de *r* nauwelijks te hooren) gelijkbeduidend
 is met het Maleische woord ajer; dat voorts eene in het
 meer van Waigeoe gelegen klip „Geoe” hut beteekent en
 dat dus uit die beide woorden mogelijk de naam Waigeoe
 konde zijn ontstaan (!!!). Intusschen ondervraagde ik daar-
 over ook eenige papoes uit het bovengenoemde dorp Froein,
 die niet zelden naar Oemka kwamen om vruchten, enz. te
 verkoopen of te verruilen en waaronder er eenige waren,
 die goed Maleisch spraken. Deze zeiden mij geheel een-
 stemmig, dat ajer = wair en tanah = seprop was, maar
 omtrent „geoe” wisten ze niets optegeven; slechts een enkele

zeide mij later, dat „geoe” de naam van de onrijpe, nog niet ter bereiding geschikte sago, maar een zelden gebezigd woord is (?). Ofschoon ik dus geene bepaalde verklaring van het woord Waigeoe kan geven, zoo schijnt toch die van den heer Rosenberg meer dan problematisch te wezen. Ook hetgeen die heer (l. c. pag. 381) over de benaming der papoesche bewoners berigt, dat deze namelijk door de strandbewoners hindoe werden genoemd, is niet volkomen juist. Ik heb die benaming gedurende mijn verblijf te Oemka nooit gehoord; maar altijd slechts die van „alfoeroe” of „papoea.” Op mijne dienaangaande aan den radja gedane vraag kreeg ik ten antwoord, dat die namen in zeker opzigt allen gelijkbeduidend zijn, dat nagenoeg allen papoes hindoes en tevens ook alfoeren zijn. Ik begreep dat antwoord natuurlijk niet en ontving nu na herhaalde vragen de volgende nadere verklaring: „De papoes,” zeide de radja, zijn op weinige uitzonderingen na allen hindoes, evenals de Tabellorezen en andere bewoners van Halmahéra, want ze hebben geen godsdienst — waarmede hij natuurlijk het mohamedanisme bedoelde — maar zij zijn grootendeels tevens alfoeren, omdat zij in het bosch wonen of een rondzwervend leven leiden en om onze (t. w. de Tidoresche hoofden) bevelen weinig of niets geven.” Uit deze verklaring zoude dus blijken, dat het woord hindoe slechts op de godsdienst betrekking heeft en zooveel is als „ongeloovige heiden,” terwijl het woord alfoeroe een vrij mensch beteekent.

Evenals Gebeh schijnt ook Waigeoe geene oorspronkelijke bevolking te hebben, maar deze afkomstig te zijn van Nieuw-Guinea. Alfoeren van Halmahéra (Tabellorezen) en Tidorezen, welke sinds oude tijden deze eilanden bezoeken en niet zelden jaren lang aldaar vertoeven, hebben zich met de papoesche bewoners vermengd en zodoende is een mengelas ontstaan, waarvan het niet zelden moeilijk is

te zeggen, of men het voor alfoersch of papoesch moet houden. In de binnenlanden moeten eenige kleine dorpen uitsluitend door echte papoes bewoond zijn, welke mijne aanhoudende ongesteldheid mij belette te bezoeken. Over de bewoners van Waigeoe, hunne zeden, enz. behoud ik mij voor na mijn voorgenomen tweede bezoek van het eiland nader te berigten, evenals over zijne geognostische gesteldheid en zijne fauna.

1 Mei tot ult^o. October 1863.

Den 6den Mei vertrok ik na een oponthoud van bijna twee maanden van Oemka. Gaarne ware ik nog langer in deze, voor de zoölogie zoo belangrijke streken gebleven, maar mijne aanhoudende ongesteldheid, evenals die mijner jagers en schepelingen, deed mij tot het vertrek besluiten, te meer daar ik aan de noodige medicijnen volslagen gebrek had en onder deze omstandigheden dus geene bijzondere resultaten van een langer verblijf in deze in de kentering zoo ongezonde streken waren te verwachten. Ook hadden zich onder de schepelingen in den laatsten tijd eenige gevallen van de berri-berri-ziekte voorgedaan, zoodat ik moest vreezen uit gebrek aan bruikbare menschen moeilijkheden op reis te ondervinden.

In de door vriendelijke tusschenkomst van den resident van Tidore ontvangen aanschrijving aan de verscheidene hoofden hadden dezen wel is waar last ontvangen, om bij eventuele ziektegevallen mij van andere schepelingen te voorzien, maar de singadji van Oemka was, evenmin als de andere Tidoresche hoofden genegen, aan bedoeld bevel te voldoen, bewerende dat hij geene menschen had. Dit was echter een leugen, want de dag na mijn vertrek, toen ik bij het dorpje Besséoe voor anker lag, passeerde hij met eene sterk bemande praauw. Hoogstwaarschijnlijk ontvingen deze hoofden geheime orders, die geheel anders luid-

den dan de hun officiëel in bedoelden brief geworden, want anders zouden ze zich wel wachten de bevelen van den Sultan niet natekomen. De reden van die handelwijze schijnt mij voornamelijk de omstandigheid te wezen, dat de inlandsche en wel voornamelijk de Tidoresche hoofden de met het gouvernement gesloten kontrakten dikwijls niet opvolgen, vooral in de meer afgelegen en door Europeanen hoogst zeldzaam bezochte streken. Ik bedoel hiermede de mishandelingen der inboorlingen, het rooven van menschen en den slavenhandel, die thans nog bijna even als vroeger tot aan Tidore wordt gedreven. Niets is natuurlijker dan dat ik op mijne reizen en togten dikwijls ooggetuige ben geweest van handelingen en scènes, die men liefst geheim zou houden, of van inboorlingen dienaangaande berigten en mededeelingen ontving. Om die redenen trachtte men waarschijnlijk mijne ondernemingen zoo veel mogelijk te dwarsboomen en te bemoeijelijken door mij alle hulp en medewerking te weigeren.

Ik was overigens bij mijn vertrek van Oemka van voornemen niet regtstreeks naar Ternate terugtekeeren, maar nog verscheidene plaatsen en eilanden aantedoën, hoopende dat de verwijdering uit de ongezonde luchtstreek van Oemka en de zeereis weldra een gunstigen invloed zouden uitoefenen op mijne gezondheid en die mijner volgelingen. Ik begaf mij dus vooreerst naar het op de Z. O. hoek van Gemien gelegen dorpje Besséoe, waar ik ten gevolge van de bij vallend water sterke strooming uit straat Gemien — bij de inboorlingen bekend als straat Kaboé — die wij dwars doorsnijden moesten, eerst in den laten avond aankwam. De donkerheid belette mij de goede, door reven en ondiepten op beide zijden beschermde ankerplaats, onmiddellijk voor het dorpje, te bereiken en noodzaakte mij onder de kust van het noordelijkste der beide voor de baai gelegen eilandjes voor anker te gaan. Dit eilandje, genaamd Ef-

froeïn of verkort Froeïn, is door eenige papoesche gezinnen bewoond, wier hutten van kokospalmen overschaduwd op de noordkant juist tegenover Besséoe zijn gelegen. De uit de straat komende stroom was echter hier nog zoo sterk, dat elke praauw met 3 ankers moest worden vastgelegd, ten einde te voorkomen, dat ze op het strand wierden geworpen of door de stroom meêgevoerd. Tegen middernacht eindelijk hield de stroom op, naar mate het water weêr begon de rijzen. Des ochtends liet ik dadelijk de praauwen naar de genoemde ankerplaats brengen en zag ze weldra door een aantal dorpelingen omgeven, die reeds te Oemka met ons hadden handel gedreven en nu van de gelegenheid wilden profiteeren om obies, pisang, mais enz. tegen betrekkelijk hooge prijzen te verkoopen. Ik engageerde een van hen voor den volgenden dag, om mij bij het voorgenomen bezoek van het eiland Mesmessara — Koning Willems-eiland — als loods en gids te dienen. Mijne jagers, voor zooverre ze namelijk gezond waren, had ik reeds des ochtends aan wal gezonden en bragten zij verscheidene belangrijke voorwerpen mede. Mesmessara, dat ik den volgenden dag (8 Mei) bezocht, is gelegen omtrent $1\frac{1}{2}$ mijl ten Z. W. van voormeld dorpje. Het heeft eene langwerpige gedaante en strekt zich p. m. 1 mijl in de rigting van het O. naar het W. uit. De kusten dalen bijna overal steil in zee af en zijn bovendien meestal door koraalbanken en reven omgeven, zoodat men slechts met zeer kleine praauwen het smalle strand kan bereiken, terwijl grootere op eenigen afstand in zee moeten blijven, blootgesteld aan wind en golven, aangezien aan baaijen of inhammen volslagen gebrek is. Ik landde nabij de N. O. hoek en vond hier eenige van Ternate ontvlugte slaven, die een tuin hadden aangelegd en het vrij wel schenen te maken. Mijn djoeragan, die met hun in nadere aanraking kwam, vertelde mij later, dat ze aan Chinezen te

Ternate hadden toebehoord, maar in zekere nacht, na zich van levensmiddelen en eene hoeveelheid lijnwaden te hebben voorzien, met eene kleine praauw waren ontvlugt en eindelijk op Mesmessara teregt gekomen. Het eiland bleek mij overigens moeilijk toegankelijk te wezen en zijne fauna evenals zijne geognostische gesteldheid geheel met die van de tegenoverleggende kust van Gemien en Waigoe overeenstemmen, reden waarom ik reeds den volgenden dag naar Besséoe terugkeerde. Een weinig beoosten van dit dorpje bevindt zich eene het land betrekkelijk diep insnijdende baai, die een voor praauwen zeer geschikte en veilige haven aanbiedt. Ik bleef hier nog één dag om mijne kollekties te kompletieren, waarbij eenige inboorlingen mij zeer behulpzaam waren. Ook hier is het land ten gevolge van de steile kalkrotsen niet even gemakkelijk toegankelijk. Ik zelf ondernam een uitstapje, echter met het gevolg, dat ik tegen den avond een nieuwe koortsaanval kreeg.

Van voornemen zijnde deze keer de reis door straat Gemien, straat Kabóe der inboorlingen, te doen, verliet ik in den vroegen ochtend van de 11den Mei Besséoe, vergezeld van eenige papoes, die in een klein praauwkje gezeten ons den weg zouden wijzen. Het water was juist aan het rijzen en de sterke stroom bragt de praauw gaauw vooruit. De oostelijke mond van de straat is breed en diep, zoodat zelfs groote vaartuigen haar zonder gevaar zouden kunnen binnenzeilen. Een weinig benoorden de monding liggen dwars in de straat 3 eilandjes in een rei van het W. naar het O. Het westelijke is het grootste en tusschen hetzelfde en de kust van Gemien het beste vaarwater. Onmiddelijk achter deze eilandjes verbreedt zich de straat en stelt een p. m. 2 mijlen breed meer daar, wiens zuidelijke van Gemien gevormde kusten, gelijk zulks bij kalkbergen gewoonlijk het geval is, aan alle zijden gescheurd en rijk zijn aan baaijen en inhammen. De kusten van Waigoe zijn,

voor zoover ik zulks uit de verte heb kunnen nagaan, meestal steil. In de N. O.-hoek van het meer ligt de kleine negorij Wajai, juist op de plek, waar men op de kaart van Melvill van Carnbée abusivelijk Waigeoe vindt opgegeven, zijnde deze negorij veel verder oostelijk in de diepte van het meer van Waigeoe, straat Chabral, gelegen. Naar het W. naderen allengs de kusten van Waigeoe en Gemien. Talrijke kleine eilandjes, begroeiide klippen van gedeeltelijk groteske vorming, tusschen welke men heênzeilt, maken de reis aangenaam en afwisselend. Het was omtrent 3 uur toen wij tusschen deze eilanden waren aangekomen, maar er was nog altijd van eene straat of opening tusschen de rondom oprijzende bergen niets te zien. Eensklaps ontdekte ik dat de praauw zich in een sterke stroom bevond en met groote snelheid naar den ingang van de nu eerst zichtbare, niet meer dan 30 of 40 voeten breede straat werd gedreven. Ik had even nog tijd, om aan den djoeragan van de andere praauw, die nog niet van de stroom was gevat, toeteroepen, om wat te wachten en zoo veel doenlijk achter te blijven, ten einde een mogelijk zamenstooten der vaartuigen te voorkomen. Het was namelijk juist de tijd van de beginnende eb en de stroom in de naauwe straat uiterst sterk. Gelijk een opgezwollen bergstroom ruischte en bruiste het water tusschen de woeste en aan vele zijden uiteengescheurde kalkrotsen heên, tusschen welke de straat zich heen kronkelt, en voerde de praauw met ongeloofelijke snelheid mede. Aan elk van beide roeren — want de Ternataansche praauwen hebben het roer niet aan het achterste gedeelte van het vaartuig, maar op zijde, zoodat men er twee kan aanbrengeu — stonden 2 man, terwijl de overige schepelingen met inspanning van alle krachten trachtten door middel van lange stangen de praauw in het midden der straat te houden en te beletten, dat ze niet tegen de klippen en rotsen stiet. Ik

was vooral bevreesd voor omgevallen of van de hoogte neêrgestorte boomstammen, die men in weinig bezochte streken niet zelden in groot aantal dwars over beeken en riviertjes vindt liggen, want een enkele zou bij de buitengewone vaart der praauw en de onmogelijkheid om te ankeren haar behoud zeer in gevaar hebben gebragt. Hoe indrukwekkend dus het gezigt op de omgevende wilde en trotsche natuur ook was; zoo was mijne opmerkzaamheid toch te zeer gerigt, op wat in de naastvolgende oogenblikken zou en kon gebeuren, dan dat ik veel op de schoone natuurtafereelen had kunnen letten. Op vele plaatsen was het vaarwater van zoo geringe diepte, dat mijne praauwen eenige uren later, bij laag water welligt op den grond zouden zijn geraakt. Eindelijk na p. m. $\frac{1}{2}$ uur in de grootste spanning te hebben verkeerdt, werd het licht, tusschen de rotsen en boomen voor ons en weinige oogenblikken later zagen wij tot onze groote blijdschap de zee voor ons. Ook de andere praauw passeerde gelukkig en zonder ongeval de straat. Wij bevonden ons nu in eene breede baai, welke zuidelijk en oostelijk door Gemien, noordelijk door Waigeoe is ingesloten. Zij is echter vol ondiepten en zandbanken, buiten twijfel tengevolge daarvan dat de bij vallend water zoo hevige stroom uit de straat eene massa zand en slik meêvoert, die later naar mate de stroom ophoudt zich afscheidt en zinkt. Na verloop van jaren zullen dus ongetwijfeld hier eilandjes ontstaan en de baai min of meer gevuld raken.

Mijne schepelingen waren intusschen allen zoo afgemat en vermoeid, dat ik voor dien dag de reis liet staken en de praauwen in een kleine nabij gelegen inham voor anker leggen. Den geheelen nacht onweerde het en de lucht was zwaar betrokken. Desniettemin liet ik om 8 uur 's morgens de reis weêr voorzetten, doch zag mij echter weldra genoodzaakt, dezelve weêr te staken en den dag aftewach-

ten, aangezien mijne praauwen bij de duisternis en de vele ondiepten gevaar liepen van aan den grond te geraken. Met het aanbreken van den dag helderde de lucht wat op, maar er vergingen nog eenige uren, alvorens wij ons buiten de ondiepten in de baai bevonden. Bij volkomen windstilte bereikten wij eerst tegen den middag het kleine, lage eilandje Poeloe Tanikki, gelegen nagenoeg in het midden tusschen de W. hoek van Gemien en het reeds op de uitreis aangedaan eiland Biantji. Op Poeloe Tanikki zouden volgens te Oemka ontvangen berigten vele vleêrmuizen voorkomen, zooals men ook uit den naam mag afleiden. Mijne jagers intusschen, die ik gedurende het uurtje, dat ik hier bijlegde, om het praauwvolk hun middagmaal te laten houden en eene opkomende bui aftewachten, bragten wel eenige vogels maar geene vleêrmuizen meê. Ik zelf had dien dag en de beide volgende weêr de koorts, niettegenstaande ik uit gebrek aan Chinine reeds sints geruimen tijd dagelijks kleine hoeveelheden arsenik gebruikte. Intusschen waren de aanvallen zelve minder sterk dan te Oemka, hetwelk gedeeltelijk aan de arsenik, gedeeltelijk aan de verwijdering uit de ongezonde moeraslucht kan worden toegeschreven. Ofschoon namelijk de arsenik als geneesmiddel tegen intermittens stellig niet in vergelijking kan worden gebracht met de Chinine, zoo kan men hem toch in het geval, dat men geen Chinine heeft aanwenden, daar hij ver boven de zoogenaamde inlandsche middelen te verkiezen is. Het verdient opmerking dat geen van mijne volgelingen, niettegenstaande de vele gevallen van intermittens, aan die ziekte overleed, terwijl van een nagenoeg gelijk aantal inboorlingen er zes stierven. Deze hadden een afkooksel van de uiterst bittere schors van een in de bosschen van Oemka zeer verspreide boom gebruikt, dat bij hun als koortsweerend middel een groote naam heeft, doch naar het schijnt zeer ten onregte.

Ik heb van dien boom vruchten en takjes met bladeren medegenomen, ten einde een en ander later te kunnen onderzoeken. De geneeskunde zal er wel niets bij winnen, maar uit een ethnografisch oogpunt beschouwd is het altijd van belang de door de verschillende volkstammen gebezigde geneesmiddelen en heelmethoden te kennen. Ook twee van mijne jagers, die nog altijd ziek waren, hadden behalve arsenik ook voornoemd afkooksel gebruikt, maar daardoor hun tractus intestinalis zoo bedorven, dat deze slechts weinig voedsel kon verdragen.

Tegen den avond eindelijk bereikten wij het eiland Biantji, waarvan ik in mijn vorig bericht reeds heb gewag gemaakt. Door stroom en wind weinig geholpen kwamen wij den volgenden dag (13 Mei), na des middags bij het nabij de Z. O. kust van het grootere, bergachtige Tomogoé gelegen eilandje Poeloe Klappa een uurtje te hebben bijgelegd, om $3\frac{1}{4}$ ure tot aan het zuidwestelijkst en dus het digst bij Gagie gelegen eilandje Noe. Ik ontmoette hier 2 papoesche gezinnen, welke voor de mishandelingen van den in mijn vorig bericht vermelden Tidoreschen luitenant naar dit afgelegen plekje waren gevlugt. Een kleine put voorzag ze van het noodige water en de aan ondiepten en banken hier rijke zee van visschen en schelpen. Des morgens om 3 ure verlieten wij, door een flauwen landwind van Waigeo een weinig geholpen, het eiland. De stroom was echter tegen en zoodoende vorderde de reis slechts langzaam.

Eerst tegen den middag bereikte de stroom het keerpunt en door een fiksche bries geholpen waren wij even na 3 ure onder de kust van Gagie en nog voor 5 ure lagen beide prauwen in de noordelijkste van de twee baaijen der oostkust voor anker. Den volgenden dag (15 Mei) bleef ik hier, deels om aan het prauwvolk een rustdag te geven, deels om nog eenige exemplaren van de interessante Pitta Novae Guineae, die hier den N. W. grens van haar voorko-

men bereikt, en andere dieren ter komplementering mijner kollekties te verzamelen. Ik zelf moest uithoofde van zwakte ten gevolge van de laatste koortsaanvallen op de praauw blijven. In den volgenden nacht om middennacht, liet ik de overtocht naar Gebeh ondernemen. Aangezien er echter volkomen windstilte was, kwamen wij slechts langzaam vooruit en waren, toen de dag aanbrak, nog in de nabijheid van de stijle en kale N. W. kust van Gagie, die in dit opzigt veel overeenkomst heeft met het tegenoverliggend gedeelte van Gebeh. Weldra verhief zich intusschen een slaauwe Z. W. wind, die langzamerhand aanwakkerend tot des avonds aanhield en ons tegen 4 $\frac{1}{2}$ ure naar de op den Z. O. hoek van Gebeh gelegen haven Ingaló bragt.

Mijn plan was deze keer de N. kust van Gebeh langs te zeilen, ten einde ook deze te leeren kennen. De stroom was echter, toen ik in den ochtend van den 17 Mei mijn voornemen begon uittevoeren, sterk tegen, zoodat wij slechts zeer langzaam vooruitkwamen. De noordelijke kust van Ingaló wordt gevormd door eene uitgestrekte reeks van lage, min of meer stijl naar zee afdalende heuvels, aan wier voet een smal strand heenloopt, dat bij hoog water grootendeels onder water staat. Aan inhammen of eenigzins bruikbare ankerplaatsen is volkomen gebrek. Om 10 ure passeerden wij Oemehra, dat uit een twaalfstal nabij het strand gelegen en van kokospalmen en pisang omgevene hutten bestaat. Eindelijk tegen den middag bereikten wij een kleinen hoek, die men als de N. O. hoek van Gebeh kan beschouwen en vanwaar men een groot gedeelte der N. kust kan overzien, welke zich van hier in N. N. W. rigting uitstrekt. De stroom was echter hier zoo sterk tegen, dat de scheppers met inspanning van alle krachten de praauwen niet konden vooruitbrengen, zoodat er niets over bleef dan voor anker te gaan en te wachten, tot de stroom

het keerpunt zou hebben bereikt of naar Ingalò terug te keeren. Voor zoover ik het strand kon overzien, was nergens een tot ankeren, al ware het ook slechts voor weinige uren, eenigzins bruikbare plaats te ontdekken; overal niets dan klippen en deining. Eene poging om één van de beide noordelijk van genoemden hoek gelegen eilandjes Joï en Oeta te bereiken bleek weldra bij den hevigen stroom vruchteloos te zijn en ik zag mij dus genoodzaakt naar Ingalò terug te keeren. Naauwelijks aldaar aangekomen zag ik mij genoopt ten gevolge van den hevigen Z. O. wind, die de praauwen hevig deed heen en weêr slingeren naar de onmiddelijk daar naast gelegen, meer gedekte en veilige haven Atalò te gaan. Nog voor middennacht barstte een hevig storm- en regenweêr los, dat tot 'smorgens aanhield, zoodat ik blijde was mij in zulk een goede en veilige haven te bevinden. Bij de overweging dat alle handelspraauwen Gebeh aan de Z. kust passeren, dat de aan de N. kust woonachtige inboorlingen hunne grootere praauwen altijd hetzij op de Z. kust, hetzij in één der beide voornoemde havens bergen en doen uitrusten, en, dat twee van Doreh komende praauwen weinige maanden geleden op de N. kust waren vergaan, besloot ik van mijn voornemen, het eiland langs de N. kust te passeren aftezien, te meer daar het weêr hoogst ongestadig was.

Nadat eindelijk tegen den morgen van den 18 Mei regen en wind hadden opgehouden verlieten wij de haven en bevonden ons tegen den middag, langs de zuidkust heenscheppende, onder de kust van ~~Tau~~. Wij passeerden dit eilandje aan den N. kant en bereikten weldra de baai, welke tusschen de Westkust van ~~Tau~~ en de hier een naar het Z.W. uitspringenden hoek vormende kust van Gebeh gelegen, een goede haven voor praauwen daarstelt. Ik besloot hier voorloopig te blijven, aangezien de meer en meer aanwakkerende

wind en de betrokken lucht eene herhaling van het onwêer van den vorigen dag deed verwachten en verder westelijk geen haven op den kust wordt gevonden. Den geheelen nacht door woei het sterk uit het Z.W. en tegen den morgen nam de wind een stormachtig karakter aan, vergezeld van hevige windvlagen zoodat ik het niet raadzaam oordeelde te vertrekken. Mijne jagers gingen intusschen op jagd, zonder evenwel iets nieuws of belangrijks mede te brengen. Ook den 20sten Mei was het weêr zoo ongunstig, dat aan vertrekken niet te denken viel. In den volgenden nacht eindelijk ging de wind liggen, zoodat ik den 21sten Mei de praauwen naar de kleine, achter den W. hoek van Gebeh gelegen inham liet brengen, ten einde om middennacht naar Moor over te steken. Ik vond echter in bedoelde inham een vrij sterken stroom, die van het Z.O. komende hier brak en zich vervolgens naar het Z.Z.W. wendde. Ik liet dus de praauwen goed vastleggen en ondernam in het schuitje, waarvan elke mijner praauwen is voorzien, een togtje om den naauwelijks een kwartier breeden W. hoek van Gebeh, ten einde ook dit gedeelte van de kust te leeren kennen en tevens te onderzoeken, of aldaar eene bruikbare ankerplaats is; eene omstandigheid, die bij eventuele latere reizen voor mij van groot belang kan zijn. De kust bleek mij overal uit nagenoeg loodregt afdalende, ofschoon niet hooge rotsen te bestaan. Een eigenlijke ankerplaats vond ik niet; op een enkel, door korallen aan de zijden omsloten plekje, nabij de Z.W. hoek, zouden praauwen, uitgezonderd bij W. wind, eenigen tijd kunnen ankeren. Voor een lang verblijf is echter deze geheele streek reeds uithoofde van het gebrek aan water niet geschikt. Op den N.W. hoek was de deining zoo hoog, dat ik van mijn wensch hem rond te scheppen en zoo doende het nabij gelegen gedeelte der N. kust in 't gezigt te krijgen moest afzien, te meer daar het reeds laat was en ik niet anders dan langs

een omweg mijn doel had kunnen bereiken. Intusschen was de stroom op de Z. kust zoo hevig geworden en brak aan den hoek, achter welke mijne praauwen lagen met zulk een geweld, dat het ons — t. w. mij en twee schepelingen — niet mogelijk was om bedoelden hoek rond te komen. Wij werden door den stroom meêgevoerd en konden slechts met moeite daaruit in het stil water op den W. hoek van het eiland komen. Ik liet dus de schuit hier op strand halen en besloot het geringe trajekt tot aan het naast de praauwen gelegen strand te voet afteleggen. Intusschen zijn de, de kust hier vormende kalkkrotsen zoo stijl en van zoo vele spleten en kloven voorzien, die telkens moeten worden omgevaren, dat ik niet anders dan langs een grooten omweg mijn doel kon bereiken en daartoe meer dan $\frac{1}{2}$ uur noodig had, ofschoon de direkte afstand van de plaats, waar de schuit was op strand gehaald tot aan de praauwen slechts een paar honderd schreden bedroeg. Voor mij, die eerst voor weinige dagen weêr de koorts had gehad, was dit toertje over land hoogst vermoeijend en aanstrengend. Aan boord gekomen bleek mij de stroom ook hier zoo hevig te zijn, dat alle ankers noodig waren, om de praauwen vast te houden en ik nog dienzelfden avond de reis had laten vervolgen indien ik niet bevreesd ware geweest, dat de praauwen door den stroom tegen den digtbij gelegen, retsigen hoek waartegen hij gelijk vermeld is, met groot geweld brak, zouden worden geworpen. Na 8 ure bereikte de stroom het keerpunt en ik liet nu de op strand gehaalde schuit terughalen. Om middennacht begon de stroom weêr uit het Z.O. te komen, zoodat ik het raadzaam oordeelde, de reis onmiddelijk te aanvaarden en niet te wachten tot de stroom zijne volle kracht zou hebben bereikt, ofschoon de lucht betrokken en het volkomen donker was. Door middel van een zakkompas gaf ik de te volgen rigting aan en liet

eene lantaarn tot sein voor de andere praauw uithangen. Tegen 5 ure barstte eene geduchte regenbui los en toen het dag werd, hadden wij den W. hoek van Gebeh in het N. O., terwijl Moor op verren afstand ten N. N. W. lag. Wij waren dus door den stroom tegen verwachting ver afgedreven; langzamerhand verminderde deze wel is waar, maar de flauwe koelte, die zich tegen 9 ure verhief, deed de reis niet bijzonder vorderen, zoodat de roeijers dien dag veel werk hadden. Tegen den avond hadden wij Moor juist in het N. voor ons en naderden dit eiland, bij den nog altijd naar het W. gerigten stroom, slechts langzaam. Eerst om 11 ure waren wij onder den wal van Moor en had ik gelegenheid, aan mijn djoeragan alle tevredenheid te betuigen, daar hij niettegenstaande de heerschende duisternis de naauwe ingang tot de in mijn vorig berigt vermelde haven wist te vinden, ja zelfs de praauw aan dezelfde kasuarina vastlegde, waar ze meer dan 4 maanden te voren had gelegen. De andere (Tidorese) djoeragan wist zich in 't geheel niet te helpen en had stellig de hem toevertrouwde praauw op de koraalreven gezet, indien niet de voormelde (partikuliere) djoeragan hem den weg hadde gewezen.

Den 23 Mei bleef ik met het oog op de vermoeyenis van het praauwvolk, dat den dag te voren met slechts korte tusschenpozen 22 uren aan het werk was geweest, te Moor en zette eerst in den morgen van den 24 Mei de reis voort. Om 3 ure waren wij te Gammasungij, waar ik een uurtje ophield, ten einde mijne volgelingen in de gelegenheid te stellen het een en ander in te koopen. Daarna liet ik de praauw naar de dichtbij gelegen ankerplaats Lomang brengen en ontving nog in den laten avond een bezoek van den Singadji, die mij echter aangaande het kleine, onder zijn beheer staande distrikt Patani, waarvan Gammasungij de hoofdplaats is, slechts weinig konde of wilde be-

rigten. Den 25 Mei waren wij reeds om 3 ure in de van de uitreis bekende baai Mariala, waar ik de praauwen liet vast meren, aangezien ik alweêr de koorts had en wat rust wilde hebben. In den tusschentijd, dat ik die baai op de uitreis had bezocht, hadden zich hier eenige Makijansche gezinnen met der woon gevestigd en waren reeds in staat aan mijn praauwvolk verscheidene produkten hunner eerst kortelijk aangelegde tuinen te verkoopen. Den 26 Mei kwamen wij, de reeds in mijn vorig berigt beschreven kust langs scheppende tot Messa en eindelijk in den laten avond van den 27 Mei achter het voor de baai van Weda gelegen eilandje Koléhif voor anker.

Den volgenden morgen (28 Mei) zond ik mijn djoeragan aan wal, ten einde door tusshenkomst van den Singadji een geschikt en vooral droog huis te huren en tevens van hem eenige menschen te vragen tot overbrenging van een brief naar Ternate. Ik zelf was namelijk ten gevolge van de gedurige koortsaanvallen zeer zwak en dus van voornemen op de praauw te blijven tot dat het in te huren huis geheel gereed zou wezen. Weldra kwam de Singadji bij mij aan boord, mij mededeelende, dat hij een gedeelte van zijn eigen huis ter mijner beschikking stelde en ook voor de gevraagde menschen zou zorg dragen. Zoo aangenaam deze berigten ook voor mij waren, zoo onaangenaam was het eene lange, vervelende geschiedenis te moeten aanhooren over een nieuwen Singadji, die pas zou aangekomen zijn, dien ik in niets zoude vertrouwen, enz. Eindelijk na langer dan $\frac{1}{2}$ uur te hebben gepraat, ging hij weer aan wal, mij belovende, de voor mij bestemde helft van zijn huis tegen den middag in gereedschap te zullen brengen. Kort daarop verscheen ook de voormelde nieuwe Singadji om mij te verzoeken alles aan hem overte-laten, aangezien hij thans Singadji was en de ander niets meer te zeggen had. Ik herkende dien man — eene echte

galgenphysionomie — terstond als dezelfde persoon, die ik reeds in de eerste dagen mijner reis te Pajáheh als slaventhaler had leeren kennen en als iemand, die noch om het gouvernement noch om den sultan van Tidore veel geeft. Hij had mij toen alle hulp geweigerd, om de landreis naar Weda te kunnen doen, zoodat ik 6 dagen te Pajáheh op koelies van Weda moest wachten. Er bleef alzoo bij mij geen de minste twijfel over, dat de aanbiedingen van die persoon geen ander doel hadden, dan om zijne autoriteit tegenover den afgetreden Singadji te toonen. Ik verklaarde hem dus, dat het mij zeer onverschillig was, door wiens tusschenkomst ik een huis of menschen tot overbrenging van mijn brief naar Ternate kreeg, en dat ik aangaande eene woning reeds het aanbod van den Singadji had aangenomen. Intusschen verscheen ook deze weer en wel met het berigt, dat alles gereed was. Ik liet dus, aangezien het juist hoog water was mijne prauwen in de monding van de bij Weda in zee uitkomende Jeffetoe en de weinige tot dagelijksch gebruik bestemde goederen naar het huis van den ouden Singadji brengen. Weldra kwam de nieuwe weer bij mij en zeide, dat hij ten gevolge van een pas ontvangen brief van den sultan van plan was om den volgenden dag naar Tidore te gaan; dat ik hem dus mijn brief maar moest medegeven en dat hij zorgen zou, dat de naar Ternate te zenden menschen binnen 4 dagen weer op Weda zouden wezen. Het doel van dezen brief was voornamelijk om aan den resident en aan den eerstaanwezenden officier van gezondheid van mijn wedervaren kennis te geven en den laatstgenoemde om eenige chinine te verzoeken. Ik deelde dit alles aan den man mede, ten einde hem begrijpelijk te maken hoe groot belang ik bij eene spoedige terugkeer der naar Ternate te zenden lieden had. Het bleek mij intusschen later, dat ik beter had gedaan, mij

met dat mensch in 't geheel niet intelaten. Vooreerst lag het toen niet in zijn plan, om zelf naar Tidore te gaan. Hij bleef op Weda en zond een paar negorijmensen, die zich volstrekt niet haastten en in plaats van den vierden dag—gelijk zulks de gewoonte is— eerst den zesden 'savonds terugkeerden en buiten twijfel nog veel later zouden zijn aangekomen, indien niet de resident de goedheid had gehad, hun op de meest ernstigste wijze te gelasten, onmiddelijk en regtstreeks naar Weda terug te keeren. Dientengevolge deden ze de terugreis ook binnen de gewone 2 dagen, terwijl ze voor de reis naar Ternate, en wel bij gunstigen wind 4 dagen hadden gebruikt. Mijn toestand was intusschen verergerd, want sinds vier dagen had ik weer de koorts en ik was tevens zoo zwak, dat ik naauwelijks het huis kon verlaten. Hartelijk blijde was ik dus, toen in den avond van den 3 Junij mijne boden terugkeerden en ik een nieuwe voorraad Chinine ontving. Reeds na weinige dagen gevoelde ik mij beter. Intusschen bleef ik te Weda nog tot den 18 Junij, deels om voor het vertrek eerst wat bij te komen, deels omdat in de eerste helft van de maand de zee vrij onstuimig was.

Den 19 Junij liet ik des morgens mijne goederen aan boord brengen en verliet des middags Weda. Aangezien name-lijk op de O. kust van het zuidelijke schiereiland van Halmahéra slechts weinige goede ankerplaatsen worden gevonden, zoo was het mij te doen, om den eersten dag tot aan de haven Saöhmoh te komen, die op den zuidkant van het de baai van Weda ten Zuiden begrenzend Tandjong Slotan gelegen, van Weda binnen eenige uren kan worden bereikt. Zij is voor prauwen vrij geschikt, zijnde zij door eenige bij laag water drooge reven gedeeltelijk van de zee gescheiden. Van hier tot Bohlik, het doel der reis van den volgenden dag, is de kust laag en loopt in

bijna regte lijn van het N. naar het Z. tot aan Tandjong Toija, dat met het kleine voorliggend eilandje Mof de grens tusschen het Tidoresche en Ternataansche grondgebied uitmaakt. Achter Tandjong Toija treedt het land een weinig terug en vormt zodoende een meer breede dan diepe baai, aan wier zuideinde de voornoemde haven Bohlik is gelegen. Ik bleef hier den volgenden dag, 21 Junij, aangezien men mij te Weda had gezegd, dat hier mamoa's — de fraaije, eerst voor weinige jaren door den Engelschen natuurvorscher Wallaoe ontdekte en naar hem genoemde Megapodius — zouden voorkomen. Het berigt bleek mij echter onjuist te zijn. Den 22 Junij passeerden wij, de lage of ten minste van slechts onbeduidende heuvels doorsneden kust langs zeilende de kleine, uit enkele weinige hutten bestaande dorpjes Maffa en Leleh en kwamen tegen den avond naar Wossi. De kust is hier, even als bijna overal in die streken ondiep, zoodat grootere praauwen altijd op zekeren afstand van het strand moeten blijven. Er bevindt zich echter een, altoos voor inlandsche vaartuigen, eenigzins bruikbare ankerplaats achter eene omtrent een kwartier van het strand in zee gelegen bank, welke bij laag water gedeeltelijk droog ligt. Er bleef dus niets over dan hier voor anker te gaan, ofschoon de zwaar betrokken lucht in den avond of den voornacht eene geduchte bui deed verwachten. Tegen den avond kwam nog de Kimelaha van Wossi aan boord, om mij te waarschuwen, om voor het geval, dat het bij nacht hard waaijen mogt, niet de kust te naderen, omdat anders mijne praauwen in het overal ondiepe water aan den grond zouden raken. Ik gaf dus last, dat afwisselend 2 matrozen de wacht zouden houden, ten einde daarop te letten, dat de ankers niet loslieten en om bij eventueel gevaar tijdig genoeg te waarschuwen. Tegen 8 ure begon het ook inderdaad hard uit het N. O. te waaijen, zoodat het slingeren der praauw ondragelijk was. Om

middennacht ging de wind gelukkig liggen, maar daarentegen regende het onophoudelijk tot den volgenden dag. Ook zuidelijk van Wossi heeft de kust hetzelfde karakter als noordelijk daarvan: zeewaarts overal ondiep water en zandgrond, binnen 'slands onbeduidende heuvels en hoogtens, terwijl in de verte de bergen van Sakitta zichtbaar worden. Mijne hoop om den 23 Junij tot Gaane te komen werd ten gevolge van de, na een hevigen wind en regen gewone windstilte niet vervuld. Intusschen vonden wij tegen den avond, een weinig benoorden het kleine, digt onder de kust gelegen eilandje Jodji en digt bij de monding van een riviertje, achter droogtens een eenigzins bruikbare ankerplaats en overnachtten aldaar. Den 24 Junij passeerden wij het genoemde eilandje Jodji en het meer zeewaarts gelegen Jin, terwijl in de verte de groep der Widih-eilanden zichtbaar werd. Deze zijn allen laag en hebben geen ander dan putwater. Ze worden intusschen niet zelden door alfoeren bezocht, om visschen, schildpadden en beurskrabben te vangen. Aangezien het echter ook dien dag windstil was, kwamen wij eerst des avonds voor de baai van Gaane aan en bleven den nacht aan haar noordelijken hoek bij het dorpje Rangaranga. Den volgenden morgen waren wij weldra te Gaane. Ik vertoefde hier eenige uren, ten einde het een en ander in te koop en ook aan mijne volgelingen hiertoe gelegenheid te geven. Des middags liet ik de reis tot aan de, aan den Z. hoek der baai gelegen haven Akejoboeboe vervolgen. Zuidelijk van Gaane is de kust bergachtig en vormt verscheidene kleine inhammen en voor prauwen bruikbare havens. In één van deze, Loleobobo, slechts weinig benoorden Tandjong Libobo, den Z. hoek van Halmahéra, bleven wij den nacht van den 26 Junij. Weldra was in den morgen van den 27 Junij voornoemde kaap bereikt, maar op het oogenblik, dat wij haar wilden rondzeilen, werden wij door een stevigen Z. W. wind aangegrepen

waarvan wij dicht onder de kust heenzeilende tot dus ver niets hadden bespeurd. Wij moesten dus weer terug en eerst des namiddags gelukte het ons, de onmiddellijk achter, (ten Z. W. van) genoemde kaap gelegen ankerplaats Loleopapoea te bereiken. Deze zoude volgens zeggen mijner djoeragans veilig zijn, doch is zulks echter onder de voormelde omstandigheden — bij Z. W. of Z. wind — volstrekt niet, zoodat ik blijde was, toen in den morgen van den 28 Junij de wind naar het Z. omliep en dus de reis tot aan de nabij gelegen, betere haven Kaheamassosolo kon worden vervolgd.

Zuidelijk van Halmahéra en door eene slechts p. m. 1 mijl breede straat daarvan gescheiden ligt het eiland Dammar, wat ik reeds het vorige jaar van plan was te bezoeken. Thans in zijne onmiddellijke nabijheid gekomen besloot ik eenige dagen aan een onderzoek der fauna van het eiland te besteden. Ik liet dus in den morgen van den 29 Junij de overtocht doen. De Noordkust vormt eene ruime, echter weinig diepe baai, waarin een aantal kleine lage eilandjes is gelegen, terwijl Dammar zelf van doorgaans lage of onbeduidende, meestal echter stijle en niet even gemakkelijk toegankelijke kalkheuveld is doorsneden. Tusschen den N. O. hoek der baai en Tandjong Libobo ligt het insgelijks lage eilandje Poeloe Babi. Aan drinkwater is in de door mij bezochte gedeelten volslagen gebrek: slechts op het kleine, aan de N. kust gelegen eilandje Katinát vonden wij een door vroegere bezoekers gegraven put, die vrij goed water opleverde. Ik bleef in deze streken tot den 6 Julij en had zodoende gelegenheid de merkwaardige ontdekking te doen, dat de fauna van bedoeld eiland in meer dan één opzigt van die van het naburige Halmahéra verschillen. Zoo vond ik b. v. *Ptilopus roseipectus*, eene kleine *Ptilotis*, eene *Pachycephala* enz., die wel op Gebeh, Waigeoe en andere meer oostelijk gelegen eilanden, maar niet op

Halmahéra voorkomen. Daarentegen worden de op de tegenoverliggende kust van Halmahéra voorkomende *Calao ruficollis*, *Cacatua oristata*, *Lycocorax pyrropterus*, *Pitta maxima*, *Semioptera Wallarei* en vele andere op Dammar niet gevonden. Ook *Cirvus russa*, zoo talrijk op Halmahéra en Batjan komt niet op Dammar, en evenmin op de Obi eilanden voor, Parelschelpen vond ik in de nabijheid van voormeld eiland Katinát. Den 7 Julij begaf ik mij naar de W. kust. Deze is ten gevolge van het overal ondiepe water en de vele koraalbanken, voornamelijk echter ten gevolge van de tot in zee groeiende lolarohboomen moeilijk toegankelijk. Op eenigen afstand van de kust liggen verscheidene eilandjes, waarvan het van een kegelvormige berg voorziene Poeloe Woka het aanzienlijkste is. Tusschen deze eilandjes en de kust van Dammar is de zee zoo ondiep, dat verscheidene plaatsen bij eb droog liggen. Op deze groeijen grootere en kleinere lolarohboomen, die aan het geheel het voorkomen geven van eene overstroome landstreek. Op de kaart van Melvill is deze streek geheel onjuist voorgesteld.

In den vroegen morgen van den 8 Julij verlieten wij Dammar en bevonden ons tegen 6 ure weer onder de bergachtige kust van Halmahéra. Dewora op eenigen afstand links passerende waren wij nog voor den middag in de ruime baai, aan wier noordelijken rand Talangami—ook Gaane didalam genaamd—is gelegen. Ik bleef hier tot den middag van den 10 Julij, ten einde nog het een en ander voor mijne kollekties op te doen en te zien, of deze streek welligt iets bijzonders zou opleveren. Niettegenstaande de vele in den laatsten tijd gebruikte Chinine, kreeg ik, waarschijnlijk ten gevolge van het oponthoud aan de lage en gedeeltelijk moerassige westkust van Dammar op nieuw de koorts en verlangde nu zoo spoedig mogelijk naar Ternate terug. Ik liet dus na de terugkomst mijner jagers dien dag de

praauwen tot naar Passipaléleh brengen, een even benoorden de baai van Talangami gelegen ankerplaats. De kust langs straat Patientie is hier overal bergachtig en levert treffende gezigten op, zoodat de reis er langs aangenaam en niet zoo vervelend en eentoonig is dan elders. Te Dewora Pelloe, een van stijle rotsen omgeven kleine inham waar zelfs grootere praauwen dicht onder het strand kunnen ankeren, bleef ik den nacht van den 11 Julij. Den 12 passeerden wij tegen den middag de aan den voet van hooge en schilderachtige bergen gelegen negorij Sakita en bereikten des avonds het uit eenige weinige hutten bestaande dorpje Akesoeng, even bezuiden het naauwste punt van straat Patientie. Eenige tusschenliggende eilandjes maken de straat nog naauwer en verbinden als het ware Halmahéra met het tegenovergelegen gedeelte van Batjan. De stroom in deze engten is gewoonlijk vrij sterk en gaat bij rijzend water naar het Z., bij vallend naar het N. Des morgens was het toen juist de tijd dat de vloed begon en dientengevolge leden den volgenden morgen onze pogingen om tegen den stroom op de reis te vervolgen schipbreuk. Eerst om 10 ure gelukte het ons de naauwste plaats te passeren. Reeds om 3 ure waren wij bij Toelimagoto, eene kleine baai met eene voor praauwen bruikbare haven. Ik besloot, ofschoon het nog niet laat was, hier te overnachten, aangezien mijne djoeragans beweerden, dat van hier tot Wama geen andere ankerplaats was en het onmogelijk was dit nog dien dag te bereiken. Ook hier reiken de bergen tot aan de kust; zijn echter minder hoog dan bij Takitta en Talangami. Den 14 Julij passeerden wij des middags Tandjong Doipodo, dat op deze kust de grens tusschen het Ternataansche en Tidoresche grondgebied uitmaakt en aan zijn, op den top sterk afgeronden berg gemakkelijk te herkennen is. Even voor het donker bereikten wij de zoogenaamde haven van Wama aan den zuid-

kant van Tandjong Maidij. Het dorpje Wama zelf ligt een weinig oostelijk daarvan aan een kleine inham, die echter ten gevolge van zijne geringe diepte slechts voor visschersprauwtjes toegankelijk is. Onmiddelijk achter, noordelijk, van Tandjong Maidij ligt de negorij Maidij, die reeds op eenigen afstand door de vele pinangpalmen, waarvan de hutten omgeven zijn, kenbaar is. Maidij is namelijk verplicht om jaarlijks eene bepaalde hoeveelheid pinangnooten bij wijze van schatting aan den sultan van Tidore te leveren en aan deze omstandigheid is de bijzondere kultuur dezer palmen toeteschrijven. De reis was den volgenden dag ten gevolge van hooge zee, totale windstilte en het onder deze omstandigheden onvermijdelijk hevig slingeren der prauwen hoogst onaangenaam en vorderde slechts weinig. Eerst in den namiddag waren wij op de hoogte van Pajahé en bereikten tegen het vallen van den avond een aan den noordelijken rand der baai van Pajahé gelegen ankerplaats, waar de zoon van mijn Tidoreschen djoe-ragan, die des middags aan berri-berri ziekte was overleden, werd begraven. Binnen een klein uurtje was het graf gegraven en de begrafenis geëindigd. Den 16 Julij waren wij weldra te GiŶa en ik liet die negorij aandoen om water intemen, dat op de beide laatste nachtverblijven niet te verkrijgen was geweest. Zoo als gewoonlijk, wanneer de reis bij windstilte scheppende moet worden vervolgd, kwamen wij slechts langzaam vooruit en passeerden eerst des middags Woda, het noordelijkste van de vier kleine voor de baai van Geta gelegen eilandjes. Nu verhief zich wel is waar eene slaauwe Z.W. koelte, maar liep die echter spoedig naar het N.W. om, waar de lucht zwaar betrokken was. Reeds waren wij tot dicht bij Tandjong Akelamo gekomen en hadden alle hoop om dien dag nog de noordelijk van die kaap gelegen ankerplaats Tabbello te bereiken, toen het hevig uit het N. W. begon te

waaijen en weldra eene geduchte bui losbarstte. De kust, hier overal laag en vol koraalreven liet ons niets over dan naar Jehoe, een weinig benoorden Woda, terugtekeeren, waar wij ten gevolge van de duisternis, die de grootste voorzigtigheid noodig maakte, eerst om 11 uur 's nachts aankwamen. Den geheelen voormiddag van den 17 Julij was het weer volkomen windstil, zoodat wij eerst des middags het voornoemde Tandjong Akelamo haalden. Toen echter verhief zich eene fiksche Z. W. bries, die ons tegen 4 ure naar Tidore bragt. Om 5 uur waren wij bij Tandjong Lehegila, de N. O. hoek van dit eiland en tegen den donker te Tjóbo, een diepe en — uitgezonderd bij N. wind zeer goede haven, even beoosten den N. W. hoek van Tidore. Ik overnachtte hier, aangezien mijn prauwvolk zeer vermoeid was. Reeds om 3 ure van den volgenden morgen werd de overtocht naar Ternate ondernomen en nog voor 5 ure lagen mijne prauwen op dezelfde plaats, vanwaar ik den 1 Januarij de reis had aanvaard.

Ik liet dien dag en de beide volgende mijne goederen naar huis brengen en eindelijk de prauwen op strand halen, wat echter, aangezien een 60tal menschen daarvoor noodig was en deze van den sultan moesten worden aangevraagd, eerst den 25 Julij konde geschieden. Zoo lang moest ik natuurlijk ook het prauwvolk aanhouden. Mijne beide javaansche jagers verlieten mij nog diezelfde maand en keerden naar Java terug.

Ik zelf leed die maand en de volgende aan vele recidiven der intermittens en aan algemeene zwakte ten gevolge van de voor 2 maanden opgedane ziekte. Dientengevolge konde van het uitpakken, nazien, weer inpakken en verzenden der talrijke verzamelde voorwerpen geen sprake wezen en ik moest mij vergenoegen voor behoorlijke konservatie te zorgen. Mijne jagers bezochten in Augustus nog eens de omstreken van Soelamadahah, ten

ëinde nog eenige exemplaren van zekere aldaar voorkomende zeldzame dieren te verzamelen, voornamelijk van de *Pitta cyanonota* Gr.

Eerst in September begon ik merkelyk in beterschap toe te nemen. De koortsaanvallen werden zeldzamer, doch hielden echter nog niet geheel op. Ik konde dus een begin maken, met het inpakken der verzamelde voorwerpen en verzond met de op het einde van die maand van Ternate vertrekkende boot de beide eerste kisten, bevattende 20 zoogdieren, 72 vogels en 350 conchijlien. Mijne jagers bragten de grootste helft van de maand op March door, terwijl de beide insektenverzamelaars nog eens Dodinga bezochten.

Ook gedurende de maand October hield ik mij voornamelijk onledig met het inpakken der verzamelde voorwerpen, terwijl mijne jagers Motie exploiteerden. Voorbereidingen tot eene nieuwe reis te treffen, scheen mij intusschen niet raadzaam, aangezien ik op mijn in November 1862 ingediend rekest om verlenging van den voor mijne reizen bestemden termijn tot nog toe geen antwoord heb ontvangen en het dus onzeker blijft of het aan de hooge regering zal behagen mijn verzoek intewilligen (*).

(*) Het verzoek van Dr. Bernstein is sedert door de regering ingewilligd en bevindt hij zich weder op reis. Red.

NEDERLANDSCH-INDISCHE
PENNINGEN,

DOOR

J. S. VAN COEVORDEN.

Sedert de plaatsing in dit tijdschrift (deel XIV pag. 24 en verv.) mijner chronologische lijst van Indische penningen, zijn mij nog vele andere soortgelijke op Nederlandsch-Indië betrekking hebbende gedenkstukken bekend geworden.

Door de welwillende medewerking van eenige gewestelijke autoriteiten, die ik daarvoor bij deze openlijk mijnen dank aanbied, ben ik in de gelegenheid geweest, om van de meesten dezer penningen afdrukken te kunnen nemen; terwijl ik van die, tegen welker tijdelijken afstand bij de eigenaren bedenkingen bestonden, naauwkeurige afbeeldingen heb mogen ontvangen.

Onder deze laatsten zijn er eenigen, die, om derzelver hoogen ouderdom en geschiedkundige beteekenis, eene groote waarde hebben en uit dien hoofde reeds nu eene afzonderlijke beschrijving verdienen.

Deze penningen, die allen van goud zijn en aan kettingen hangen van hetzelfde metaal, zijn de navolgende:

1°. *Voorzijde.*

Een
gedencteken
vereert aan
RADJA PALACCA

voor getrouwe oor-
loghs dienst op de
West eust van Sumatra
aen de Comp^e. gedan
ANNO
1666.

Keerzijde.

Het wapen der stad Batavia (zijnde een degen door een laauwerkrans gestoken). Daaronder, het gewone merk der Compagnie .

Deze penning heeft eenen ovalen vorm van 58 op 71 Ned: strepen en is versierd met eenen á jour bewerkten rand.

2°. Voorzijde.

Eer Teken

Voor den hoog Gebooren
Cloemoedigen Coninck van
Palacca Patiero Mario bontheyn,
Lamoero 2ra aan hem naar Macassar
Gesonden ter gedagtenisse van Sijne
Manhaft helden Daaden, in de
oorlogen op Makassar en Jongst
Tegen die van Toadio en Mandaar

D. Gepraesteert. V.

A^o. 1672.

Keerzijde.

Een zeilend driemastschip, waarboven, D. O. C.

Boven deze letters, — Het geheel omgeven door eenen bloemenrand.

Deze penning is almede ovaal en heeft eene grootte van 95 op 105 Ned: strepen.— De ketting, bestaande uit zeer groote platte schakels, weegt 69 oude gouden spaansche matten.

3°. Voorzijde.

Met

dit openbaer teeken
en bewijs van Comp
dingis van Weegens
den Hoog Edⁿ= Heer
Jacob Mossel
Gouver. Gener. en de weled=
Heeren Raad van Nederl.
india den Prins van Tanette
lathan Visassoe A^o. 1751 tot Sam
ten occasi zijner besneijde-
nisse geschonken.

بافر تندة یغ مشهر لاگ ترخرمت کمثنی قد توان
گورندور جندرال جاکوب موسل دان سکل رفیتین
اکن منجادی تندة اتو چف در تنفر یغ برنما
لتفر سؤود سنه دالم تاهن
این لال د تریمان

Keerzijde.

Een bloemenrand, binnen welken een zeilend driemast-
schip; waarboven D. O. C.

Deze penning heeft eenen ovalen vorm van 70 op 90
Ned: strepen.

4°. Voorzijde.

السواتند فرتلوغثن مک د قربوتکن
کهد یوسف فیارالدین راج شنیدی
سبب ستیاوان اوله ملکوکن فکرجان
کمثنی دالم ففراشن دنکری جاوه
قد تاهن سربب توجه راتس امشت فوله تیگ

Boven en onder dit opschrift eenig bloemwerk.

Keerzijde.

Een zeilend driemastschip, waarboven D. O. C. Het

geheel omgeven door eenen aan de bovenzijde geopenden bloemenrand. In deze opening .

Deze penning heeft eenen ovalen vorm van 64 op 82 Ned: strepen.

No. 1 en 2 zijn in het bezit van den Leenvorst van Bonie: No. 3 en 4 in die van de Leenvorsten van Tanette.

Betreffende de twee laatsten bezit ik twee belangrijke documenten; uit het oorspronkelijke in het Nederduitsch vertaald, door den ambtenaar J. Bensbach, tolk te Makasser.

Deze documenten zijn van den navolgenden inhoud.

Extract uit de kronijk van Tanette: bladz. 93. Hoofdstuk 14.

„Men wilde dat *Jacatra* door zekeren *Kiai Tampa* met de „*Bantammers* in 't naauw was gebragt. Om die reden „werd door den Gouverneur namens de *Oost Indische Compagnie*, om hulp aan al de vorsten van *Makassar* gevraagd; „doch geen een was genegen hulp te verleenen.

„De gouverneur deed toen dit verzoek aan den Vorst „van *Tanette*, die hetzelfde aannam en zijn zoon *Latan ri Sassoe*, toen slechts 8 jaren oud, naar *Java* zond, om de „*Compagnie* in den oorlog tegen *Bantam* hulp te verleenen.

„De hoofden die *Latan ri Sassoe* vergezelden waren; van „*Loekoe*, zekeren *Poewanna Ala*; van *Soppeng*, zekeren *Django Torampe*; van *Mario ri wawo*, zekeren *Daeng Noemalo* en „van *Tanette*, zekeren *Laboewang*.

De vorst van *Tanette* zeide tot bovengenoemde hoofden:

„Ik laat ulieden medegaan, omdat mijn zoon nog een „kind is, en het mij zeer getroffen heeft, dat de *Compagnie* „hulp door de vorsten van *Makassar* geweigerd is. Daar „om zend ik mijnen zoon naar *Java*.”

„Te *Jacatra* komende, begon *Latan ri Sassoe* voor den „gouverneur generaal te angoeroe (den eed van trouw,

„dansende en met getrokken kris zwaaijende, te zweren)
 „waarmede de gouverneur generaal zeer was ingenomen.
 „Na het einde van den oorlog en na zijne terugkomst op
 „Celebes werd *Latan ri Sassoe* door de *O. I. Compagnie* met een
 „gouden medaille vereerd, ter gedachtenis aan zijne ver-
 „leende hulp in den oorlog op Java, (volgens de medaille
 „bij gelegenheid zijner besnijdenis).

„De kapitein der Maleijers die *Latan ri Sassoe* naar Java
 „vergezeld was genaamd *Antji Bandjara*” (*Latan ri Sassoe*
 „volgde later zijn vader op den troon en werd na zijn dood
 „genaamd *Matinrowe ri Balawaé*).

Extract uit de Kronijk van Tanette bladz. 82 Hoofd-
 stuk 13.

„*Joesoepoe Paharoedien Matinrowe ri Moesoena*. (14e vorst
 „van Tanette, 1735—1747) werd door de *O. I. Compagnie*
 „naar *Jacatra* (Java) ontboden, ter verleening van hulp
 „in den oorlog door de *Compagnie* tegen *Soerakarta* gevoerd.

„Drie jaren had dezen oorlog reeds voortgeduurd, en
 „nog was *Soerakarta* door de *Compagnie* niet overwonnen:
 „eerst toen *Matinrowe ri Moesoena* zijne hulp aan de *Com-
 „pagnie* verleend had, werd *Soerakarta* ten onder gebracht.

„Na het einde van den oorlog, keerde *Matinrowe ri Moc-
 „soena* naar Tanette terug, en werd hem door den gou-
 „verneur *Smout*, namens de *Compagnie* een gouden medaille
 „uitgereikt, ter herinnering aan de door hem verleende
 „hulp in bovengenoemden oorlog.

„De hoofden zoo van *Soppeng* als *Tanette*, die *Matinro-
 „we ri Moesanna* naar Java hadden vergezeld waren *Opoe
 „Karaeng*, *Pantasa*; *Opoe Kapitang*; de *Panghoeloe lombo* van
 „*Tanette*, *Daeng Talamma*; *Kapitang Pontjing*, en de kapitein
 „der Maleijers, genaamd *Antje Benda*.

KORT VERHAAL
DER
BESTAANDE VOLKSOVERLEVERINGEN,
AANGAANDE DE
KRIS *SINGKIR* EN LANS *KALIBLAH*, BEIDE WAPENS,
WELKE BEHOORD HEBBEN TOT DE KROONSIERA-
DEN VAN HET VERVALLEN VERKLAARDE
RIJK VAN *BANDJERMASIN*.

Volgens de geschiedkundige overleveringen, zoude het Rijk van *Bandjermasin* gesticht zijn door *Maharadja Soeria Nata*, een Javaansch prins van *Madjapahit*, die in het huwelijk was getreden met *Poetrie Djoengdjoeng Boeih*, waarvan gezegd wordt zij op eene wonderdadige wijze uit den stroom te voorschijn was gekomen. Dit huwelijk was bewerkt geworden, door *Limbong Mengkoerat* de zoon van *Ampoe Djat Maka*, die omstreeks het laatst der 14^e eeuw eene Hindoesche kolonie aan de *Negara* of *Bahan* rivier had gesticht. *Maharadja Soeria Nata*, wordt geacht de stamvader te zijn der vorsten van *Bandjermasin*.

Wie zijn opvolgers geweest zijn tot in het laatst der 16^e eeuw, is niet na te gaan.

Omstreeks dien tijd echter moet zekere Radhen later *Pangeran Samoedra* op den troon zijn gekomen. Hij was een zoon van *Radhen Mantrie* en *Radhen Galoeh* en door den vorst *Sakar Soengsang* met voorbijgang van diens eigene kinderen tot troonsopvolger bestemd.

Eerst nadat hij door den Sultan van *Damak* met Javaansche hulpbenden was versterkt, mogt het hem gelukken zijne

tegenstanders, de zonen van *Sakar Soengsang* te overwinnen en den troon te bestijgen.

Onder andere voorwaarden waarop hem die hulp van de zijde van den Sultan van *Damak* verleend was geworden, was ook die, dat hij en de zijnen de Mohamedaansche leer zouden omhelzen.

Hij deed dan ook kort daarna eenen togt naar *Konstantinopel*, waar hij met zijne volgelingen den Islam omhelsde en den titel aannaam van *Sultan Soerian Sjah*, volgens anderen *Soerian Angsa*.

Op zijne terugreis schijnt hij *Java* te hebben aangedaan en den vorst van *Mataran* een bezoek te hebben gebracht.

Bij die gelegenheid moet hem door dien vorst de kris *Singkir* genaamd geschonken zijn geworden en werd hem daarbij medegeedeeld, dat hij die dit wapen droeg, immer vorst van het *Bandjersche Rijk* zouden worden tot zelfs in het verste nageslacht.

Dit laatste is volgens het verhaal van den tegenwoordigen Regent van *Martapoera Pangeran Djaija Pamenang*.

Bij *Schwaner* en anderen vindt men echter niets aangaande den togt van *Soerian Sjah* naar *Konstantinopel* aange-teekend, doch wordt daar wel gezegd, dat die vorst eene reis naar *Java* deed, om het ongenoegen van den Sultan van *Demak*, wegens het niet nakomen zijner gedane beloften af te weren en daarvoor vergiffenis afstemmen. Hij werd echter een geruimen tijd op *Java* gevangen gehouden en keerde eerst later met zijnen zoon *Rachmat Illah* naar *Borneo* terug.

De kris *Singkir* is daarna van *Soerian Sjah* of *Soerian Angsa* overgegaan op diens zoon Sulthan *Rachmat Illah* en in de vorstelijke familie steeds een erfstuk gebleven.

De opvolgende Sultans *Hidaijat Illah*, *Maestaina Billah*, *Aenaijat Billah*, *Said Billah*, *Tahlil Illah*, *Tahmid Illah*, *Tam-*

djid Allah, Tahmid Allah II, Soleman Allah en Adam Abwasjikh Billah, waren steeds in het bezit van den kris Singkir en moet dezelve door laatst genoemden vorst nog tijdens diens leven aan zijnen nu verbannen kleinzoon *Pangeran Hidaijat Allah* zijn geschonken, toen deze den ouderdom van ongeveer 10 jaren had bereikt.

Wanneer en hoe die kris later in handen van *Demang Lehman* is gekomen, is niet zeker, alleen is het bekend, dat toen die beruchte muiteling in October 1861 te *Martapoera* kwam onder voorwendsel zich te willen onderwerpen, doch zoo als later gebleken is, enkel met het voorneemen om daar het snoodste verraad te plegen, hij die kris bij zich had en schijnt het, dat hij dezelve niet weder aan *Pangeran Hidaijat* heeft terug gegeven; ten minste was zij toen die prins zich in *Februarij* 1862 op genade of ongenade aan ons overgaf niet in zijn bezit, doch is later tijdens zijne gevangenneming in *Februarij* van dit jaar, bij *Demang Lehman* gevonden.

Volgens sommigen zoude *Hidaijat* toen hij zag dat de kans om op den troon zijner voorvaderen te komen, voor hem vervlogen was, de kris *Singkir* aan *Demang Lehman* geschonken hebben, wat ook door dezen wordt verklaard, doch weder anderen beweren dat *Demang Lehman* hem van *Hidaijat* ontvreemd heeft.

Mag men zulks gelooven dan zoude het gevest van die kris vroeger met diamanten van groote waarde versierd zijn geweest, doch thans is hetzelfde slechts met eenige valsche edelgesteenten bezet.

Omtrent de lans *Kaliblah* wordt het navolgende verhaald.

Zij behoorde vroeger tot de rijkswapens van den Sultan van *Sumbawa*. Een dezer Sultans nu was in het huwelijk getreden met *Ratoe Laija*, eene zuster van *Sultan Tahmid Allah II* van *Bandjermasin*.

Uit dat huwelijk is de *Sulthan Mohamad*, die later over *Sumbawa* geregeerd heeft geboren.

Kort voor zijnen dood nu moet deze vorst als zijnen wensch hebben te kennen gegeven, dat de lans *Kaliblah* aan den toen regerenden Sultan van *Bandjermasin*, *Soleman* zoude worden geschonken en niet zoodra was die tijding te *Bandjermasin* gekomen of een gezantschap onder zekeren *Kiaij Karta Soeta* werd naar *Sumbawa* gezonden om de bedoelde lans aldaar in ontvangst te nemen.

Van Sultan *Soleman* is de *Kaliblah* overgegaan op Sultan *Adam Abwassikh Billah*, die haar echter voor nu ongeveer 10 jaren geleden aan *Pangeran Hidaijat* moet hebben geschonken.

Iets anders is omtrent deze lans niet bekend. Tot aan het tijdstip der eerste onderwerping van *Hidaijat* schijnt dezelve in zijn bezit te zijn geweest, doch na zijne vlugt van *Martapoera* in handen van *Demang Lehman* te zijn geraakt, ten minste heeft hij dit verklaard toen de regent van *Martapoera* hem er naar vroeg, op het oogenblik dat hij van daar naar *Bandjermasin* en verder naar *Java* zoude vertrekken.

Demang Lehman ter zake gehoord, beweerde dat hij de bedoelde lans van *Hidaijat* ten geschenke had gekregen. Hij zeide niet te weten of dezelve vroeger ook met kostbare diamanten versierd was geweest; toen hij, *Demang Lehman*, de *Kaliblah* van *Hidaijat* kreeg was het lanshout met (*Yakot*) valsche steenen ingelegd. Ten einde zoo min mogelijk de kans te loopen de lansspits (die altijd de waarde der overlevering behield) te verliezen heeft hij op het lanshout van de *Kaliblah* een andere spits gezet en heeft hij de spits der *Kaliblah* altijd zelf gedragen.

Deze aldus gewijzigde lans met valsche steenen, zeide hij, is in een gevecht met het volk van *Pegattan* door hem buit gemaakt en moet dan de toembak belilit zijn die

door *Daeng Manrapie* uitgeleverd werd en later voor *Bronbeek* bestemd.

Al moge de *Kaliblah* vroeger met diamanten zijn versierd geweest en *Hidaijat* dan wel *Demang Lekman* het wapen daarvan ontdaan hebben zoo veel is zeker dat dezelve weinig waarde bezit, minder zelfs nog dan de kris *Singkir*, de overlevering daargelaten.

EEN

TOOE OEN BOELOESCH

ORDALIUM.

Even als bij andere in dezen archipel aanwezige volkeren, bestaat er bij de Tooe oen boeloesch een zoogenaamd godsgerigt, of oordeel, bekend onder den naam mahatilalēm (*), dat is, in het water duiken.

Omtrent den oorsprong van dit ordaal, wordt het volgende in de overleveringen medegedeeld.

Op zekeren tijd ging de tooenahas (†) Loho aan de westzijde van de vlakte Awelas op de jagt van wilde zwijnen vergezeld van zijne makkers Makalaw, Sendoek, en Wolah en gevolgd door zijnen slaaf Tintingon. In de nabijheid van den berg Kantoh bouwden zij de teroeng, of adak, ten einde aldaar uitterusten en de beste brokken van het toebereid vleesch onder opzigt van den slaaf Tintingon te bewaren. Nadat binnen korten tijd vele zwijnen waren afgemaakt, deed Loho op zekeren dag naar het bewaarde onderzoek en bevond dat dit grootendeels was verdwenen.

(*) In de diepte gaan van het woord rarem, lalem, diep.

(†) Tooenahas, zamengesteld van tooe, mensch, en nahas de harde pit of kern van den areng-boom; overdragtelijk beteekent dit woord hard, krachtig, kundig, ervaren, schrauder vid: Tagalisch dahäs, krachtig. De tooenahas bezit geen eigenlijken geestelijken rang. Men zou dit woord gevoegelijk door meester, baas, iemand die in het een of ander vak uitmunt, kunnen overzetten.

Hierover ten zeerste gebelgd, beschuldigde hij den slaaf, als dengene, die het misdrijf had gepleegd; doch deze ontkende hardnekkig.

In hevigen toorn ontstoken dreigde hij Tintington te vermoorden; maar zijne makkers, die het feit bedreven hadden, beletteden zulks en haalden hem na eene korte beraadslaging over, om de zaak door eene proef tusschen hem en zijnen slaaf uittemaken. Als toen begaven zij zich naar de rivier en na de noodige pligtplegingen verrigt te hebben stelde Wolah hun voor, dat Loho en Tintington beide in het water zouden gaan, ten einde daarin te duiken en dat degene die het langst onder water gedoken zou blijven, de onschuldige zou zijn. Aanvankelijk weigerde Loho de proeve te nemen, omdat het niet met zijne waardigheid strookte den slaaf te water te vergezellen. Na evenwel door zijne makkers overreed te zijn, ging hij er toe over om den regtervoet gelijktijdig met Tintington in het water te brengen. Gedurende deze indompeling werd intusschen zijn regterteen zoodanig door een krab gebeten, dat Loho met schrik zijn voet terugtrok. Hierover aangedaan en ontsteld, opperde hij het denkbeeld, om nogmaals het uiteinde van zijn speer in stede van zijn voet in het water te brengen. Men stemde hem dit toe, doch terwijl hij de speer in het water hield, snelde een wild zwijn rakelings langs zijne voeten henen, zoodat hij onwillekeurig het wapen opnam en naar het zwijn stak, vóór en alcer de slaaf Tintington zich oprigte. Na deze onwederlegbare proeve kwam men overeen, om den slaaf Tintington voor onschuldig te verklaren en hem als hun kind aantenemen, dat is, van zijne dienstbaarheid vrij te stellen.

Van dien tijd af (*) dagteekent het gebruik van de waterproef, ter beslissing van onzekere geschillen.

(*) Volgens de geslachts-rekening nog geen vijf honderd jaren.

Deze plegtigheid, waaraan men groot geloof hecht, om dat men in de meening verkeert, dat de voorvader Moentoeentoe (*) den onschuldige in zijne bijzondere bescherming neemt, heeft op de volgende wijze plaats.

Nadat men bij den raad der hoofden en oudsten niet meer bij magte is een geschil te vereffenen, hetzij ten gevolge van de uiteenlopende verklaringen, of van de leugenachtige beweringen der partijen, gaat men er toe over, de beide geschilvoerenden aan de waterproef te onderwerpen.

Men begeeft zich dientengevolge vergezeld van eenen tooenahas, naar de rivier, of eenig ander water in den omtrek der negorij gelegen; en terwijl de totoölan aan den oever wordt nedergelegd en de partijen zich in het water begeven hebben, neemt de tooenahas een kleine steen, alsmede een stuk gaba-gaba (†) en deze voorwerpen in zijne handen houdende spreekt hij als volgt (§):

(*) Moentoeentoe is een der voorouders tot de klasse der makatelloe pitoe behoorende. Onder de empoengs telt men drie die dezen naam dragen. De eerste onder hen hier bedoeld, wordt voorgesteld als belast te zijn met het algemeen bestuur en de regeling der maatschappelijke belangen.

(†) De drooge rib van het blad der sagopalm.

(§) Eene vrije overzetting in het nederduitsch: O Wailan, beschermende oudste, beschermer der medegenooten, hunne (namelijk die de waterproef zullen doorstaan) beschermers. Ook gij beschermers dezer wateren, gij hebt daar het lijnwaad en de geschenken waarop gij als beschermers op aarde en hierboven aanspraak maakt. Gij (vooral) wailan Moentoeentoe en Roringseepang, die het kleine en het groote bij elkander brengt, alware zulks in de diepte der zee verborgen. verhindert, (maakt hem moeilijk, doet hem stikken) dengene onder deze personen die de leugen dient en vermeerdert den adem desgene, die de waarheid betracht, want gelijk het zinken van dezen steen zoo is het voor den opregten onder hun. Degene, die onder hun de leugen dient, laat hem met spoed drijven, zooals deze gaba-gaba moge hij spoedig boven drijven, O Wailan! Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht, negen. O Wailan pasijooean!

Oh Wailan (*) mangěmpoeng opoh (†), ěmpoeng makawalian, ěmpoeng rěngarěngan (§) nera, wo se ěmpoeng makarano ni ija! Jah wen kělah mooe aan rokoh woan toötöl endohon niöoe in ěmpoeng wija tanah, wo wanan atas. Jah wo si wailan Moentoeoentoe, wo si wailan Roringseepang wen nikanoe se mahalěkep oen oki wo oen bangko, wen mahan ni itoe witimo tasik en mawoerimeij. Wo mesoemalěksěk si towoh wija ni sera; jah wisa kahoeman si maka oelit en woekahan oen asěnganna; wen wismno oen katětěnem oen batoe kěnoe wen tentoe si makaoelit wija ni sera; jah wisa si towoh wija ni sera, en koera mooe oen karěwěk oen kalělěmbohme an tewoeag kěnoe, wen tentoe oen karěwěkna in kalěmboh mejj- eh wailan! Ęsa, roewa, tėlloe, ěpat, lima, ěnem, pitoe, waloe, sijooc, oh wailan pasijooean! (**)

(*) Wailan beteekent krachtig, sterk, afgeleid van wahi, hard met het gewoon achtervoegsel lan-; nu en dan heeft dit ook de beteekenis van rijk. Dit woord wordt veelmalen in gelijken zin met empocng, opoh en waraneij, gebezigd als epitheton.

(†) Mangempoeng opoh: het eerste woord is afgeleid van empocng vid: Tagalisch ompoen, (mapoen)? beschermen, begunstigen; mangempoeng, soemempoeng of met uilating van het veelvuldig geinfgeerde oem, sempoeng, zijn de verbaalvormen van beschermen, begunstigen. De empocngs of voorvaderen worden gewoonlijk voorgesteld als geleiders, beschermers. Opoh- beteekent letterlijk oudvader; doch wordt ook in den zin gebezigd als de eerste, de oudste, de oorzaak: vid. Bantisch poō, term van eerbied van slaven tegen hunne meesters, Tagalisch pōon heer.

(§) Empoeng rengarengan, d. i. beschermer, die gelijktijdig ontstaat. De Tooe oen boeloes beweren, dat bij de geboorte van den mensch een daemon tegelijkertijd het aanzijn krijgt en hem bijblijft, om hem voor gevaren en onheilen te beschermen.

(**) De laatste zinsnede wordt veelmalen gebruikt om aandacht en klem aan het gesprokene bijtezetten. Wailan pasijooean kan gevoelig worden vertaald door de krachtigste, of de rijkste pasijooean. De pasijooean zijn helden van minderen rang. In de tooe oen boeloe herotheïsmus treft men drie klassen van goden of liever vergoode menschen aan: de eerste, se

Daarna werpt hij de steen en de gaba-gaba beide in het water. Deze daad strekt der partijen ten teeken, om onder te duiken en degene die een langeren tijd onder water gedoken blijft, heeft zijn pleit gewonnen.

De mahatilalem of waterproef wordt behalve bij de Tooe oen boeloes ook bij de overige stammen in de Minahasa (*) aangewend, en niettegenstaande de meer verlichte ideeën ten gevolge van de doordringende beschaving is de bevolking nog in dit opzigt zeer bijgeloovig. De toepassing van dezen maatregel brengt veelmalen duistere zaken aan het licht.

makaroewa sijooc als Mandej, Pinontoan, Roemengan, Manaroinsong, Koemiwel, Lololing, Makaliwe, Magaloeoen, Manalea, Manangbeka, Manambeang, Manawaang, Totokai, Tinkoelendeng, Sopoetan, Makawalang, Winawatan, en Koemambong; — de tweede, se makatelloe pitoe als: Roemojaporong, Toemewan, Roemimboeock, Sijooe-koeroer, Roringseepang, Pangerapan, Pontomandolang, Taloemangkoen, Soemendap, Makarawoeng, Repih, Pangibatan, Moentoeoentoe, Marinoja, Panaaran, Tamatoelar, Mioio, Mainalo, Mamarimbing, Makaraoc: en Toemilaar; — de derde se pasijooean telloe: als Patombokan, Soemerekar, en anderen, die nader tot de menschen staan dan de hiervoren genoemden. De pasijooean telloe wordt als het ware aangeroeven om getuige eener bijzondere handeling te zijn.

(*) Men treft in de Minahasa de volgende stammen aan, als de Tooe oen boeloe, de Tooe oen Sea, de Tooe oen pakewa, de Tooe oen Singal, de Tooe oen pasaubangko en de Tooe oen Wantik. De drie eersten zijn de meest beduidende.

BIJDRAGE

TOT DE

GESCHIEDENIS DER ZEEROOVERIJEN OP DE KUSTEN DER MINAHASA.

[1776 en 1777].

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Sedert meer dan drie eeuwen maakten de *Mangindanosche* en *Sologsche* zeeschuimers, de kusten der *Minahasa*, op bepaalde tijden, voor de zeevaart en visscherij onveilig en voerden zij jaarlijks hunne stroop- en rooftogten met eene buitengewone stoutmoedigheid, ongehoord onder de volkeren van den indischen archipel.

Gedurende dien tijd werden geheele streken door hen verwoest, vele aan strand liggende negorijen uitgeplunderd en verbrand, en duizenden der inboorlingen zoowel mannen, vrouwen als kinderen gevankelijk henen gevoerd, naar de noordelijk gelegene eilanden *Mangindano* en *Solog*, om aldaar hun bestaan in de knellende banden der slavernij te eindigen.

In de tweede helft der achttiende eeuw inzonderheid, bereikte hun overmoed eene nooit gekende hoogte en waren de rooversvaartuigen voor de inlanders niet alleen, „de schrik der wateren,” maar bragten deze ettelijke malen zelfs in 's kompagnies bezettingen groote ontsteltenis en verslagenheid te weeg. De post *Kema* werd onder anderen in de maand Mei 1776 door deze zeeschuimers aange-

vallen en veroverd, terwijl zij in de maand Augustus van het volgend jaar, dat is in 1777, eene landing ter hoofdplaats *Manado*, ondernamen.

Als eene bijdrage tot de geschiedenis der zeerooverijen in het algemeen, acht ik het niet ondienstig van deze gebeurtenissen de volgende relazen, voorkomende in de oude oirkonden uit de dagen van *Paulus Jacob Valckenaer*, gouverneur en directeur der *Molukkos*, bekend te maken, aan welke mededeelingen ik geene verandering in taal en spelling heb gemaakt, ten einde de oudheidkundige waarde daarvan niet te doen verliezen.

Omtrent den aanval te *Kema* en de maatregelen door den gouverneur en zijne raadsleden ter vernieling van den vijand, en tot behoud der *Minahasa* genomen, wordt het volgende medegedeeld:

„De leden bijeengekomen, en het formulier gebed met behoorlijke stigtinge verrigt zijnde, gaf de heer gouverneur aan raadsleden te verstaan, dat hij geen tijd had willen laten voorbijgaan, om met henlieden raad te plegen, over de inhoud van de brief die alhier op gisteren den 13 dezer, van de aangekomene en afgegaane Menadose residenten *Hemmekam* en *Wentholt* was ontvangen, en de welke reeds ter lecture bij de verdere leden was rond geweest, om henlieden ten eersten kennisse te geven van de smerlijke tijding die daar mede was aangebragt.”

„Dog om te beter denkbeeld van zaken te krijgen, goedgevonden zijnde, om de brief nogmaals in de vergadering te laten oplezen, zoo wierd zulks werkstellig gemaakt, wanneer na de gedane lecture quam te blijken dat de *Menadose* residentie op den 30 Meij, wanneer die brief geschreven was, in eene zeer gevaarlijke toestand was geweest, door de stoute ondernemingen van de *Mangindanuwse* zeeroovers, die 's kompagnies pantjallangs de *Sara Maria* en het *Haasje* op den 22 van de evengenoemde maand

Meij op de reede van *Kema* hadden overrompelt en veroverd, bij welke gelegenheit deze schelmen alle de equipage goederen en oorlogsbehoefden dezer vaartuigen tot buit hadden gemaakt, behalven nog een quantiteit van 15 lasten rijs en 6 picols was, die in het *Haasje* waren geladen."

"Komende uit den verderen inhoud van des residenten brief te consteeren, dat de partikuliere vaartuigen van den *Menadosen* burger vaandrig *Agaalsz* en van den burger *Meijndert de Vries*, omtrent dien tijd, mede door de *Mangindanauwers* genomen, en even als de schepelingen van de Compagnies pantjallangs, van alles berooft waren geworden, welk ongelukkig lot inzonderheid te beurt was gevallen aan den afgeganen resident *Wentholt*, die zig alstoen met zijn huisgezin op *Kema* bevond, om zig met de *Sara Maria* herwaarts te begeven, dog in steede van dien zijn geheele bezitting aan de zeeschuimers hadde moeten overlaten in zoo verre dat hij van alles berooft, het geweld dezer schelmen ter naauwernood ontkomen en op den 27 Meij in eenen beklaglijken toestand wederom te *Menado* was verschenen, met zijn huisvrouw en vier kindertjes."

"Behalven alle deze onheilen schreven de residenten, dat de post te *Kema* kort hierop voor de overmagt der vijanden hadde moeten bukken, vermits de bezettingen geen de minste bijstand van de lafhertige *Kemarezen* hadden gekregen, weshalven dezelve wel genoodzaakt waren gemaakt, om die post te verlaten, en zig mede naar *Menado* te retireeren, als niet bestand zijnde, om zig buiten den inlander, tegens dezen magtigen vijand te verdedigen, welkers vloot, volgens der residenten relaas uit meer als dertig, meest groote brigantijns zoude hebben bestaan, waarbij de brieveschrijvers nog te verstaan gaven, dat dit *Mangindanauwers* roofgespuis zig, bij het afgaan hunner brief

bezig hielden met het wegvoeren van menschen, en met het uitplunderen en verbranden van bovenlandse negorijen, waarvan er ses in de asch gelegde, in den brief wierden opgenoemt."

"Wanneer men tot dus verre met het onderzoek van het *Menadose* relaas was gevordert communiceerde de heer gouverneur aan de verdere leden, hoe de *Menadose* burgers die de residenten brief hebben overgebracht aan zijn WelEd. verhaalt hadden, dat de *Mangindanauwers* gezint waren geweest, om *Menado* mede uit te plunderen, en die plaats met dit oogmerk reets begonden te naderen, dog dat zij in hunnen optogt gestuit en verhindert waren geworden — door eene talrijke troep *Tondaners*, dewelke het roversrot volgens het zeggen dier burgers, op de vlugt gedreven en tot in hunne vaartuigen verjaagt zouden hebben."

"Over welke nadere tijding gesproken zijnde, betuigde de verdere raadsleden hier van nog niets vernomen te hebben, niettegenstaande zij wenschten dat dezelve bevestigd mogte werden, van gedachten zijnde dat dit nieuws niet qualijk zoude overeenkomen met de naam, die deze *Tondaners* hebben van de manmoedigste te zijn onder de daaromstreeks wonende bergboeren, dewelke in die conterijen anders doorgaans zeer lafhertige menschen waren."

"Dewijl de resident *Hemmekam* hiervan echter niet het minste quam te melden, en het daarenboven onzeker was, of de *Tondaners* den vijand bij continuatie teegenstand zouden bieden, was de raad van gevoelen dat *Menado* ontegensprekelijk in zoo een groot gevaar was, als men uit der residenten brief diende te moeten opmaken."

"De leden quamen gezamentlijk hier in overeen, dat het onverantwoordelijk zoude zijn, indien de nodige midelen tot behoud dezer residentie niet terstond bij der hand wierden genomen. En als men hier op nader sprak,

over hetgeen er in dit dringende gevaar gedaan diende te werden, zoo wierd hoognodig geacht, om in allerijl eene extraordinaire krijgstoerusting in gereetheit te brengen, met oogmerk om de zeerovers daarmede onder inwagtinge van den Goddelijken zegen, op te zoeken, het benauwde *Menado* des doenlijk te redden, en den verderen voortgang van der *Mangindanauwers* vijandelijke desseinen te verijdelen."

"Dog vermits met eenen wierd aangemerkt dat onze magt daartoe niet toereikende was, zoo wierd in de eerste plaats besloten om tagtig of negentig burgers voor vier maanden in dienst te nemen, en dezelve gezamentlijk met Hollandsche militairen en zeevoerenden op den voorgenomenen togt te emploijeeren, zullende deze burgers volgens oud gebruik, de gagie van drie rijksdaalders 's maands werden toegelegd, met het genot van het bepaalde scheepsrandsoen."

"Vermits raadsleden daar en boven zeer nodig vonden, om onze armade met een corps Ternaatse Alvoeren, en eenig ligt inlands vaartuig te versterken, ten einde den vijand in zijne schuilhoeken te kunnen najagen, zoo wierd besloten, om den koning van Ternaten hierover te onderhouden, en te verzoeken om 's compagnies krijgsmagt, met zijne hulpbenden, en eenige ten oorlog toegeruste corra-corra's te assisteeren."

"Onder de verdere raadpleginge over deze expeditie, wierd mede geoordeelt, dat het geschut der pantjallangs doorgaans te ligt was, om de roofvaartuigen te beschadigen, daar egter de droevige ondervindinge leerde, dat de krijgskundige Mangindanauwse rovers zig terstond toeleiden, om onze vaartuigen door entering te bemagtigen.

Tot voorkoming van welke inconvenienten eenpariglijk besloten is, om het alhier zijnde schip Schoonzigt mede op dezen togt te emploijeeren, in hoope dat hetzelfde de gelegenheit zal aantreffen, om een menigte van de ro-

versvaartuigen, door zijn zwaar geschut in den grond te booren, zijnde wijders verstaan om tot het verrigten dezer expeditie ten oorlog toe te rusten, de naarvolgende vaartuigen als:

Het bovengemelde schip *Schoonziht* bemant met 88 zeevarende.

- 2 militaire officiers,
- 3 onder officiers,
- 2 tamboers en pijpers,
- 20 soldaten
- 70 burgers en
- 1 boekhouder als schrijver.

De *pantjallang* de *Dolphijn* bemant met 23 Europeaanse zeevarende.

- 2 militaire onder officiers,
- 1 tamboer,
- 6 soldaten,
- 1 onder chirurgijn en
- 10 burgers.

De particuliere *pantjallang* de *Hoop* bemant met 28 inlandsche matroosen van den burger luitenant *Cornelis*.

- 4 Europeaanse zeevarende.
- 1 corporaal en "
- 4 soldaten.

„Eenige ten oorlog toegeruste *Ternaatse* corra-corra's bemant met inlandse militairen en Alfoeren, zullende Zijne Hoogheit direct na de vergadering, door eene deputatie van raadsleden werden verzogt, om de compagnie met een corps van 200 man van deze zijne onderdanen te assisteren, hetgeen men verzekert was, dat de vorst zonder be raad zoude accordeeren en de zulks geschiedende, zoude de geheele armade denkelijk bestaan in circa 500 man en daar onder zoo een aanzienlijk getal Europeanen, dat eene dusdanige toerusting zonder directe hulpe van hun Hoog-

Edelheden, in lange jaren in dit gouvernement niet was bijeengebragt."

"Daarenboven wierd besloten, om deze krijgsmagt beoorlijk en ten genoegen der hoofden van geschut, mitsgaders andere oorlogsammunitie te voorzien en van des gelijken te victualiëren voor vier maanden dewijl men zoo eene talrijke menigte van menschen niet konde voeren."

"Werdende inmiddels tot hoofden der voorgenomene expeditie benoemt, de schipper van het schip *Schoonziigt*, *Andries Termens*, de *Vaandrijs Vegele* en *Eberhard*, mitsgaders de opperstuurman *Wolsgaard*."

"Dit alles gereguleert zijnde, zeide de Heer Gouverneur aan de leden dezer tafel, dat dewijl hier tegenswoordig geen meer vaartuigen aanhanden waren, als de *Dolphijn*, zijn WelEdelGestrenge gister avond de *Menadose* burger luitenant *Cornelis Willemsz* hadde laten roepen, en voorgeslagen, om den onzen met zijn volk en zeilree liggend vaartuig te assisteeren, hetgeen deze man, na een kort beraad hadde aangenomen, met belofte om zig in cas van attaque even dapper te zullen gedragen, als of hij nog in compagnies dienst waare."

"Dan vermits gemelde *Willemsz* eigenlijk op *Menado* te huis hoorde en billijker wijze niet gevergt hadde kunnen werden, om de onzen verder als die plaats te verzellen, was zijn WelEdelGestrenge met hem overeengekomen, dat ingevalle de expeditie verder voortgezet mogte werden, als na *Menado*, hij zijn vaartuig daartoe mede zoude laten gebruiken, mits daarvoor gemetende een recompens van 125 rijksdaalders voor de slijtagie van het zelve en teffens op conditie, dat het nodig getal inlandse matrozen, daartoe door den resident van *Menado* zoude werden gehuurt voor de gewoone besoldinge."

"Welke schikkingen en in agtgenomen zorgvuldigheid van den heer Gouverneur ten vollen zijnde goedgekeurt,

wierd vervolgens aangemerkt dat deze persoon in bange tijden goede preuves van moed en beleid hadde gegeven, zoo dat de raadsleden dies te beter verwagtinge hadden, dat zijne hulp den gewenschten uitslag der expeditie nog al eenigermaten zoude bevorderen, alwaarom men goed vond de hoofden der expeditie te recommandeeren, om het gevoelen van gemelden *Willemsz* in het stuk van zeilagie, dikwils in te nemen, en zig daarna zoo veel mogelijk te rigten, vermits hij de *Celebese* kusten van jongs op bevaren en daar omtrent zoo veel kundigheid hadde verkregen, dat zijne raad de onzen in dit punt van veel dienst konde zijn, weshalven de Heer Gouverneur aannam, om hier van een apart artikel bij de instructie (*) te formeren, tot narigt voor de hoofden."

"Hierop wierd na rijpe deliberatie geoordeelt, dat het voornaame oogmerk zoude moeten zijn, om den vijand op *Kema* door de armade te laten opzoeken en op de bestvoegelijkste wijze vernielen, hetzij op hunne vaartuigen, dan wel aan de wal, zoo zij zig derwaarts begeven, af met bentings versterkt mogten hebben."

"Dog zoo de meermelde rovers de negorij *Kema* reeds mogten hebben verlaten zouden de hoofden werden belast om de reize naar *Menado* te vervorderen, om aldaar te werk te gaan, na de inkomene berigten en naarmate de zaken aldaar gestelt zouden zijn; want zoo ze de rovers op de reede van die plaats quamen aan te treffen, zouden dezelve aldaar bevogten en verdelgt moeten werden; maar zoo de vijanden op *Menado* geland en 's compagnies fortres onverhoopt veroverf mogte zijn, besloot men de hoofden te ordonneeren, om in zoo een geval de sterkte weder te heroveren en alles aan te wenden, om den vijand afbreuk te doen ten welken einde deze dienaren, zoo-

(*) Het is mij niet mogen gelukken deze instructie magtig te worden.

wel als de residenten *Hemmekam* en *Wentholt* gerecommandeert zouden werden, om met elkanderen raad te plegen en te overleggen, wat er tot vernietiging van den vijand, en tot beveiliging van 's compagnie's bezettingen bij der hand genomen diende te werden."

"Men besloot daarom van de zelve schriftelijke vermaning mede te doen aan Quandangs resident *de Wolff*, of het ware dat de vloot genoodzaakt mogte zijn zig derwaarts te begeven, om den vijand te vervolgen zoo dezelve zig langs dien kant mogte hebben geretireert, aangezien de armade lang genoeg van randsoen was voorzien, om de rovers tot aan *Bwool*, ja zelfs tot aan de hoek van *Tontoli* te vervolgen, hetgeen de raad ook goedvond te laten geschieden, indien de onzen kondschap krijgen dat dit gespuis zig nog omtrent de Celebese kusten onthielde."

"Dog ingevalle dezelve na de *Sangirse* eilanden overgestoken mogten wezen, zouden de hoofden der vloot gelast werden om deze schelmen aldaar op te zoeken en te bevegten, hetgeen de raadsleden oordeelden dat dies te noodzakelijker zoude zijn, ten einde de *Sangireese* vorstjes in hunne getrouwheit voor de compagnie te doen volharden, en te doen zien, dat deze regeering zijn werk maakte om compagnies onderdanen voor de geweldenarijen van zee-schuimers te beveiligen, hetgeen de raad goedvond deze vorstjes benevens den koning van *Limbotto*, bijna mede in dier voegen te schrijven, met recommandatie om hun volk en vaartuigen bij onze armade te voegen, wanneer de vloot op hunne zeekusten mogt verschijnen, ten einde den vijand alsdan vereenigd mogten aan te vallen en onder te brengen, want hoewel de leden dezes raads in cas van attaque juist geen groote hulp van deze inlanders verwagende waren, wist men hier egter bij ondervinding, dat derzelve ligte vaartuigen nogtans dikwijls te staade quamen, om den vijand te ontdekken en uit zijne schuilhoeken te verjagen."

„Vermits al het bovenstaande besloot men hun Hoog-Edelheden bij de eerste gelegenheit in eene secretee brief kennisse te geven en hoogst dezelve dan wijders eerbiediglijk te vertoonen, hoe de sterke magt van de meer-melde vermetelee zeeschuimers ons wel hadde genoodzaakt, om dezelve met eene evenredige armade te keer te gaan, met intentie om de zeeschelmanen te toonen dat de compagnie magtig genoeg was, om zig wegens de gelede verongelijkingen door de wapenen te wreeken, waarvan men het goed succes eerlang aan onze hooge gebieders wenschte te bedeele, zullende de predikant *Tenking* kort voor het vertrek van de vloot werden gelast om den zegen voor compagnies wapenen door zijne voorbede van den Hemel af te smeecken.”

De vaartuigen hiervoren bedoeld, die zoo als wij reeds zagen, onder de leiding van den schipper *Andries Termens* stonden, begaven zich als toen onmiddelijk naar *Kema* en vervolgens naar *Menado*, doch na een kruistogt van bijna twee maanden langs de kusten en naar de eilanden, tot het gebied dezer residentie behoorende, keerden deze onverrichter zake te Ternate terug, vermits van het aanwезen der zeeroovers nergens eenig spoor meer werd aangetroffen.

De magtontwikkeling of „de intentie om de zeeschelmanen te toonen, dat de Compagnie magtig genoeg was, om zich wegens verongelijkingen door de wapenen te wreeken, bleek ook weldra tevens die uitwerking niet te hebben te weeg gebracht, die men redelijker wijze er van verwachtte, want door den gunstigen uitslag te *Kema* aange-moedigd, verscheen in de maand Augustus 1777 meer dan een dertigtal *Mangindanosche* rooversvaartuigen voor de hoofd-plaats *Menado* met het doel om deze nederzetting gewa-penderhand te veroveren en uit te plunderen.

Betreffende deze merkwaardige gebeurtenis vind men in

de origineele gemeene resolutien in rade van politie te Ternate gepresideerd door *P. J. Valckenaer* voornoemd, onderdagteekening van den 27 September 1777 nog het volgende ter neder gesteld:

„Vervolgens bevond men dat *Hemmekam's* brief en voornamentlijk het daarbij gevoegd extract van het *Menadose* dagregister, inzonderheit was overgezonden, om den raad te melden dat de schepelingen van 30 groote *Mangindanauwse* roofpraauwen, behalven vele kleine op den 20 en 21 Augustus op *Menado* geland, tien of elf huizen verbrand en de negorij zoo wel als het fortres gewapenderhand hadden aangetast, hoewel men daarbij tot ongemeene blijdschap dezer vergadering ontwaarde, hoe de resident zoo wel bij zijn brief als het bij extract uit het journaal quam te melden, dat de vijand gezind zijnde om het fortres te bestormen, zoodanig met canon en handgeweer van de punten en wallen was begroet, dat ze het beklimmen der wallen hadden vergeten, en zelfs niet in staat waren geweest haare dooden en gebleeserden weg te sleepen, in zoo verre dat de lijken alomme verspreidt hadden gelegen, waardoor de vijanden genoodzaakt waren geweest de vlugt na hunne vaartuigen te nemen.”

„Behalve dat deze betoonde manmoedigheid en de behaalde overwinning der onzen de raad zeer aangenaam was, schepte dezelve geen minder behagen, dat de bezettingen op den volgenden dag of op den 21 Augustus weder een merkelyk voordeel op den vijand hadden verkregen, wanneer de rovers den aanval weder hebben willen hervatten, dog het fort op de distantie van een groote snaphaan schot met hunne vaartuigen genadert zijnde hadden de onzen, volgens de *Menadose* berigten weder het geluk gehad van de rovers ter degen met het canon te treffen, hetgeen zoo eene groote consternatie onder de gemelde *Mangindanauwers* hadde verwekt, dat de geene die reeds

geland waren het gevaar met zwemmen naar hunne vaartuigen hadden zoeken te ontkomen, wanneer de *Bantikkers* en de *Ternaatse* Alvoeren vele rovers, zoo *Hemmekam* zegt, tot hutspot hadden gekapt, gelijk de vijandelijke vloot, die door de sterke zeewind niet spoedig genoeg konde wegraken, te dier tijd mede treffelijk met druiven schoot en rondscherp was gehävent.”

„Daarenboven wierd bij de lecture van het meermelde dagregister gezien, dat de europeaanen met de burgers en verdere bezettingen van het fort in alles in een getal van 209 personen hadden bestaan, dewelke zig alle, na des residents getuigenis, zeer dapper en getrouw hadden gequeeten, daar de *Mangindanawers* in tegendeel met groot verlies de vlugt hadden moeten nemen, zoodat de raadsleden van gevoelen waren, dat het voordeel 't geen door de onzen behaalt is wezentlijk als zeer groot en important moest werden aangemerkt, want behalven der rovers geleden verlies, hadde men ook reden te vermoeden, dat het genoten onthaal den vijand wel zoude afschrikken, om voor eerst weder een kans op *Menado* te wagen, waarvan de raadsleden vuriglijk wenschten dat deze schelmen voortaan mogten nazien.”

„De leden dezer tafel oordeelden mede een goede zaak te zijn dat de resident *Hemmekam*, kort na de rovers vertrek de *Ternaatse* corra-corra's benevens nog eenige andere vaartuigen hadde laten bijeen zamelen en op de vloot der rovers afgezonden, wanneer de zeeschuimers wederom waren verjaagt, en uit het gezigt geraakt, zoo dat er sedert deze schermutseling niets van dit gespuis op *Menado* was gehoord, gevende de resident teffens ook te verstaan, dat de Ternatanen en Alvoeren zig bij die gelegenheid zeer loffelijke diensten op *Menado* verrigteden, zoo dat de leden dezer tafel zoo wel als de resident *Hemmekam*, uittermaten in hunne schik waren van de getrouwe lieden al-

daar tot onze assistentie te hebben, waarbij het de raad uit de overgekome ne papieren mede verquam, dat de resident *Hemmekam* van desgelijken zeer goede blijken hadde getoont van moed en vigilantie, welke loffelijk getuigenis hem mede door *Cornelis Willemsz* wierd nagegeven, die daarvan als ooggetuige konde spreken, vermits dezelve het fortres ten dien tijde hadde helpen defendeeren.”

L I J S T
DER
GOUVERNEURS VAN AMBOINA,

ZOO TEN TIJDE DER PORTUGEZEN ALS ONDER
DE NEDERLANDSCHE HEERSCHAPPIJ, MET AANTEEKE-
NINGEN, LOOPENDE TOT HET JAAR 1817.

AANGEBODEN DOOR

E. W. A. LUDEKING,

en door tusschenkomst van den Gouverneur der Molukken aangevuld met eene lijst der
Gouverneurs van dat gewest, van 1817 tot op den tegenwoordigen tijd.

Gouverneurs der Portugeezen.

- 1°. Sanchio Waas Concello vas Concellos (volgens Va-
lentijn, Sanchio vasconseeho).
- 2°. Gonsalvo Pereiro.
- 3°. Johan Caijadoe.
- 4°. Steven Taxira, (Steven Teixeira).
- 5°. Gaspar de Melo; deze heeft 't casteel den 23 Februarij
1605 aan Steven van der Hagen met accoord over-
gegeven.

Gouverneurs der Hollanders.

1605. Aangekomen Fredrik Houtman van Gouda na de
verovering op den 23 Februarij hier als zoodanig
door den Admiraal van der Hagen gelaten; onder
deze Regering is den 29 Maart 1607 de Admiraal
Cornelis Matelief in Ambon geweest, zijnde 1611 ge-
melde heer Houtman vertrokken.

1611. Jasper Jansen, heeft 4 jaren geregeerd, doch men vindt van zijn tijd niets merkwaardigs beschreven; hij is A°. 1615 in April met de vloot van den Generaal Gerrit Reijnst naar Banda verzeild.
1615. Adriaan Martensz Block van Alkmaar treed in Maart in de regeering; bij zijn tijd is de eerste Predikant Casparus Wilteus in Ambon gekomen, en de Goenong Apij te Banda die 17 jaren te voren gebrand had gesprongen.
1618. Herman van Speult, deze heeft in de drie eerste jaren den naam van Luitenant Gouverneur gevoerd, dewijl hij stond onder het gezag van Steven van der Haga en Fredrik Houtman, toenmaals voor Raden van India weder uit het vaderland gekomen, doch dewijl ze, geen vaste woonplaatsen in Ambon hadden, zijn ze onder de Amboinesche Gouverneurs niet gerekend; onder zijn regering hebben de Engelschen die uit kragt van een vrede contract met de Comp. een Logie een pistool schoot bezuiden het casteel Victoria hadden een verraad tegen 't casteel Victoria voorgenomen waarover 12 derzelve en 1 Pampanger den 27 Februarij 1623 op 't casteel plein onthalt zijn geworden.

Den 18 Julij 1625 is gemelde heer van Speult naar Batavia verzeilt, op Batavia komende is hij naar Souratte gezonden om van daar met een vloot naar het vaderland te vertrekken, maar de mousson verlopen zijnde, is hij naar het roode meijr gegaan alwaar hij gestorven en aan land begraven is.

1625. Jan van Gorcum te voren stuurman en in 1619 capitain van 't casteel Batavia is den 16 Junij 1628 in gezelschap van de commissarissen capt. Maartens Janz Vogel en koopman Gregorius Cornelissen naar Batavia, en voorts naar 't vaderland verzeilt van

- waar hij na 6 jaren weder uitgekomen en Gouverneur in Ternaten geworden is, onder den naam van Broekum, aldus hernaamt na een heerlijkheid die hij ondertusschen in Holland gekogt hadde.
1628. Philip Lucasz van Middelburg is den 16 Junij in zijne Regering getreden na dat hij 3 jaren opperkoopman en Secunde geweest was, denzelve was zoo taalkundig dat hij de gaauwste Moren konde beschamen en is den 23 Maj 1630 na Batavia verzeilt, alwaar hij nog eenige jaren de plaats van Ord. raad en Directeur van India heeft bekleed, eindelijk 1639, is hij met een vloot naar Cornbello verzonden om 't zelve te vermeesteren welke toenmaals op Negombo uitviel en het volgende jaar is gemelde heer aldaar overleden.
1631. Artus Gijssels, den 24 Maart op Amboina gearriveert, deze bragt de Amboinesche Princen weder in het land die hij zelfs in 't jaar 1620 toen hij als opperkoopman was vertrokken naar Holland medegenomen had om aldaar te studeren, namentlijk Marcus de Rooij zoon van Manuel Radja Kilang Lourens de Fretes van Hative, en Andren de Silva van Soija, zijnde de vierde, Lourenso van Halong onderweegs overleden en de vijfde Johan Tack elders in Indie verbleven, zoo ook de eerste Hollandsche vrouw met twee ongehuwde zusters zijnde de voorgaande Gouverneurs ongehuwd geweest, is den 7 Maj voorgesteld, en geauthoriseerd, mitsgaders den 2 Junij 1634 door van den Heuvel met het schip Heusden naar Batavia gezonden.
1634. Anthonij van den Heuvel, Advocaat fiscaal van Indie verschijnt den 10 Maart 1633 in Ambon als commissaris, vertrekt na Banda, arriveert den 4 Maj 1634 weder in Ambon en word den 8 Maj tot Gou-

- verneur geauthoriseert, wordende in het volgende jaar geligt door den commissaris Artus Gijssels dewelke hij het voorgaande jaar geligt had zijnde den 1 Maj 1635 na Batavia verzeilt en vervolgens naar 't vaderland vertrokken.
1635. Jochum Roelofsz van Deutecom in Februarij in Amboina gekomen met den commissaris Gijssels, zijnde te voren Capitain Militair te Batavia geweest, en kort daaraan geauthoriseerd; onder dezès regering is voorgevallen de generale Revolte van Christenen en Moren. Deze is met den generaal van Diemen, en de heer Caan met negen schepen en twee jagten den 4 Junij 1637 naar Batavia vertrokken.
1637. Johan Ottens, vertrekt in gezelschap van den generaal Anthonio van Diemen en den heer mede raad extra Ord. Anthonij Caan den 30 VIIber 1636 van Batavia met een vloot van 17 Raazeilen arriveert met dezelve den 17 Januarij 1637 in Ambon, en word den 21 Mei geauthoriseerd zijnde te voren Gouverneur in de Moluccos geweest en den eersten die hier den titel van raad extra Ordinair van India voerde en ook de eerste Gouverneur die op Amboina (op den 14 Augustus 1641) overleden en vervolgens begraven is; gemelde zijn Edelheid van Diemen herstelde 't land uiterlijk in vrede maar zulks was van geen lange duur.
1641. Een Interum Simon Jacobsz Dowkeús opperkoopman, werd door den Ambonesche raad tot President verkoren, mits het overleiden op den 14 Augustus van den heer Johan Ottens.
1642. Anthonij Caen Gouverneur in de Moluccos is door Hun HoogEdelens geordonneert zijnde met het schip Grol uit Ternaten verzeilt en den 20 Februarij 1642 in Amboina gearriveert nemende voorts de Direc-

- tie over, voerende den titul Ordinaire raad van India, in 't zelve jaar den 13 VIIber is dezelve naar Batavia verzeild, hebbende dus maar schaars zeven maanden geregeerd en is in het volgende jaar 1643 bij deszelfs terugkomst zijn Edel. acte van authorisatie als superintendent veld overste en Admiraal van de oostersche quartieren aan 't casteel Victoria voorgelezen.
1642. Gerard Demmer, Extra Ordinair raad van India, te voren geweest Advocaat fiscaal op Batavia, den 13 September begint zijn Edel. regering na dat hij met de heer Caen reeds een halfjaar de Ambonsche quartieren door gezworven had denzelve heeft zijn tijd in oorlog toegebracht, zijnde den 5 September 1647 naar Batavia verzeilt, alwaar hij nog eenige jaren als raad van Indien gezeten heeft en daarna naar het vaderland vertrokken is.
1647. Arnold de Vlaming van Oudshoorn te voren gewezen Gouverneur van Malacca arriveert den 13 Maart en word den 4 VIIber voorgesteld, bij zijn tijd den 13 Julij 1648 is Macquians berg gesprongen, hij draagt in 1650 het pl. gezag op aan den opperkoopman Simon Cos en vertrekt den 21 Augustus met het jagt Concordia naar Batavia, van waar hij den 23 Xber deszelven jaars weder vertrekt als Superintendent Commissaris en Admiraal van de Moluccos, arriveert den 5 Februarij 1651 in Ambon mede brengende zijn Edel. vervanger de heer Willem Verbeek raad extra Ordinair van India, zijnde hier op naar Ternaten verzeild van waar hij den 14 April terugkomende op den 27 (zijnde voorstellings dag van zijn Edelheid Carel Reiniersz) de heer Verbeek hebbende geauthoriseerd gebleven is superintendent Admiraal over de drie oostersche

provincien en veld overste om den oorlog te voeren tot den 20 September des laatstgemelde jaars wanneer hij met den Ternaatse Koning Mandersag weder naar Batavia vertrokken is, komende in dezelfde qualiteit met gemelde koning in deze provincie en wel den 22 Maart 1652 op Bourous westzijde bij Tomahoe, is 1653 den 22 Xber voor de 3 maal in zijn qualiteit in deze provincie en wel ter rhede Amboina gekomen.

1650. Een Interum den opperkoopman Simon Cos door den heer De Vlaming als bovengezgd pl. aangesteld.
1651. Willem Verbeek raad extra Ordinair van Indien arriveert den 5 Februarij alhier met de Admiraal de Vlaming en werd den 27 April voorgesteld, dit jaar is voorgevallen de groote generale revolte van Amboina en de Moluccos in A. 1654 resigneerd hij het Gouvernement aan de Admiraal De Vlaming en vertrekt den 4 Majj met het jagt Schiedam naar Batavia alwaar hij namaals het ambt van majoor bekleed heeft.
1654. Arnold de Vlaming van Oudshoorn raad extra Ordinair van India, reeds in deze provincie zijnde als superintendent veld overste en Commissaris over de drie oostersche Gouvernemenen, Amboina, Banda en Ternaten, blijft mits het vertrek van de heer Verbeek nog twee jaren in deze provincie en in 't bestier zijnde den oorlog toen wel op 't hevigste en ten versten verspreid doch vermits hij op den 29 September weder naar Boeton, en voorts naar Batavia vertrekt draagt hij nog in 't zelve jaar
1654. Andermaal het gezag op, aan den opperkoopman Simon Cos onder den titul van President.
1655. Den 22 Februarij komt de Vlaming weder op Ambon en dus ook in zijn regeering, schoon hij meest

altijd zoo in deze provincie als te Macassar en elders zich met oorlogen heeft opgehouden. A°. 1656 zijn Ed. door de hooge regeering aangeschreven zijnde dat alzoo de zaken nu op eene betere voet stonden hij in Ambon gemist konde worden en de plaats van Ordinair raad te Batavia moest komen bekleeden, wanneer zijn Ed. den 7 April de heer Simon Cos naar Ternate afvaardigde om de heer Hustard te vervangen en den 23 Maj het Ambon Gouvernement aan den heer Hustard heeft overgegeven mitsgaders des anderen daags vertrokken is hebbende naderhand in den Bantamsche oorlog nog vaillante daden gedaan, den 23 December 1661 naar het vaderland vertrokken zijnde als Admiraal over de retourvloot op het schip 't Hoff van Holland heeft men naderhand tijding erlangt dat dien bodem met man en muis gezonken is.

N.B. hiervan heeft den Gouverneur Generaal Maatzuiker op den 11 Februarij 1662 gedroomd en zulks doen aantekenen en men wil dat dit ongelukkig geval, juist op denzelfden dag en datum zoude zijn gebeurt en die droom dus zijn bewaarheid geworden.

1656. Jacob Hustard, Ternaats Gouverneur komt den 17 Maj in Ambon, en word den 23 voorgesteld, in zijn tijd is de Teeuwsberg gesprongen, Amboina word in volle vrede hersteld, de heeren Majores in 't vaderland hadden zijn Ed. den titul van raad extra Ordinair van India gepresenteert dewelke hij beleefdelijk resigneerde gelijk hij medegezind was met het Gouvernement te doen invoege zijn Ed. hetzelfde op den 7 Julij 1662 heeft overgegeven en dien zelve dag nog op het schip de Walvis geembarqueert is, zijn Ed. is echter sedert tot raad ex-

- tra Ordinair van India, en in 1663 tot Gouverneur van de kust Choromandel benoemd geworden dan direct daarop in stede van Rijklof van Goens de oude tot Gouverneur van Ceijlon aangesteld in welk bestier hij nogthans niet langer dan een groot jaar is geweest alzoo de heer van Goens het op Batavia zoodanig wist te beschikken dat denzelven in 1664 wederom den vervanger van den heer Hustaard wierd dewelke H. H. Edelheden naar Batavia op ontboden.
1662. Simon Cos van Hoorn, Raad extra Ordinair van India, zes jaren in de Moluccos geregeerd hebbende word Commissaris over de Oostersche Provintien en arriveert tevens als Gouverneur op den 25 Junij wordende daarop den 7 Julij voorgesteld, doet al aanstonds een togt naar Batavia op die reis mede nemende den koopman Rumphuis en Secretaris Daniel van den Balk, is na zijn terugkomst den 24 Februarij 1664 des morgens na 10 à 12 dagen leggens aan de koorts en een accident aan zijn been te Ambon overleden, en in de Maleidsche kerk begraven.
1664. Een Interim den koopman Maximilian de Jong die mits het overlijden van de heer Cos het pl. gezag heeft waargenomen.
1665. Johan van Dam, Raad extra Ordinair van India gewezen Gouverneur van Banda, arriveert van daar den 2 Februarij 1665 in Ambon, met het jagt Tertholen, deszelfs Commissie was door den Generaal Maatzuiker en Raden van India onteekend wierd den 8 in Rade geintroduceert en den 9 den volke voorgesteld, den 4 Augustus deszelve jaars heeft zijn Ed. een schriftelijke order ter narigt van den koopman Maximilian de Jong

- en verdere leden in een avond vergadering van Politie overgegeven en is daarop met het flugtschip Nieuwpoort naar Batavia vertrokken.
1665. Een Interim Maximilian de Jong als even gezegd is.
1666. Pieter Marville is den 17 Januarij per het jagt de Meijboom van Batavia alhier aangekomen den 18 in Rade geintroduceert en den 21 den volke voorgesteld mitsgaders den 10 April 1667 overleden en in de Maleidsche kerk begraven nadat bevorens reeds zijn Ed. Huisvrouw en twee zonen mitsgaders Huisvrouws Zuster en Zwager met drie kinderen en een nicht gestorven waren, zoodat het scheen dat van dit geslacht den stam en de takken geheel ter neder geveld waren, zoo als den Schijver van dien tijd aanmerkt.
1667. Anthonij Hurdt opperkoopman den 24 Februarij als secunde per 't jagt Domburg van Timor gearriveert, blijvende mits gemelde overleden in 't gezag. Dit jaar den 26 Maj is hier aangekomen den heer superintendent Admiraal Cornelis Speelman, voorts is in April 1669 gem. A. Hurdt als Gouverneur naar Banda vertrokken.
1669. Jacob Cops raad extra Ordinair van Indien te voren Gouverneur in Banda den 21 Maart per de fluijt Klaverkerke uit dat Gouvernement alhier aangekomen zijnde is den 25 ds. den volke voorgesteld en heeft den 27 in rade Sessie genomen zijnde in Junij 1672 per 't groote jagt Outshoorn naar Batavia vertrokken.
1672. Anthonij Hurdt van Middelburg, Gouverneur van Banda, komt als Commissaris en Gouverneur den 20 April met het jagt de Cogge van dat Gouvernement alhier en word den 21 ds. voorgesteld, ten tijde van deze is in 't jaar 1674 voorgevallen de

- groote aardbeving in Amboina, zijn Ed. vertrekt den 7 Junij 1678 per het oorlogs jagt Japan, over Japara naar Batavia.
1678. Robbert de Vicij, arriveert met zijn Ed. familie den 12 Februarij alhier per het jagt den Alexander, word den 7 Junij voorgesteld en na vier jaren geregeerd te hebben steld zijn Ed. op den 27 Augustus 1682 den opperkoopman van Vliet op een acte als gezaghebber voor, vertrekkende daarop den 28 Augustus 's morgens om twee uren naar Batavia.
1682. Een Interim den opperkoopman Jeremias van Vliet als even gezegd is dewelke naderhand in Augustus 1686 op Java als tweede in het gezantschap aan den Soesoehoenang geemploijeerd zijnde in de Troubles van den rebel Soeropattie op den 8 Februarij met den eersten gezant en commissaris Francois Tak en verscheide anderen zoo gequalificeerde als personen van het gevolg bij en omtrent Carta Soera door het van Soerapattie met medeweten van den Soesoehoenang Amang Coerat is overvallen en vermoord geworden.
- N.B. deze heer was een schoonzoon van de heer Padbrugge.
1683. Robbertus Padbrugge te voren Gouverneur in Ternaten komt als Gouverneur van Ambon en commissaris over de drie Oostersche Gouvernementen tevens den 7 Januarij met zijn adjuncten in Ambon word den 8 ds. als Gouverneur en den 9 als commissaris voorgesteld, en de adjuncten van zijn Ed. worden in rade sessie gegeven, gemelde heer Padbrugge word raad extra ordinair en vertrekt den 15 Augustus 1687 naar Batavia, in 1686 is den oud Gouverneur van Ternaten, Jacob Lobs hier aangeweest en heeft een maand in Ambon verblijf

- houdende Sessie in rade gehad, zijnde voorts naar Batavia vertrokken.
1687. Dirk de Haas, als Gouverneur en Directeur van Ambon arriveert den 4 April en word in Augustus voorgesteld, is vervolgens in 1689 raad extra ordinair van India en commissaris over de drie Oostersche Provintien geworden vertrekt in Majj 1691 met het schip Hendrik Mourits naar Macassar en vervolgens naar Batavia.
1691. Mr. Nicolaas Schagen, van Wijk bij Duurstede raad extra ordinair van India, komt den 8 Maart met het schip Hendrik Mourits van Batavia in Amboina, 7 Julij 1696 op een buitengewone wijze subit overleden en den 9 begraven zijnde is van den 10 het gezag door den opperkoopman Cornelis Stul tot den 2 April 1679 waargenomen.
1693. Protempore Gezagheber Cornelis Stul opperkoopman als even gezegd.
1697. Willem van Wijngaarden van Woerden, heer van Werkendam, Raad Extra Ordinair van India arriveert den 2 April met het schip de Voetboog van Batavia, doet transport aan den heer Coijet en vertrekt in Junij 1701 naar Batavia.
1701. Balthazar Coijet, van Formosa, bevorens Gouverneur in Banda arriveert in de maand Junij is verlost en vertrokken den 17 Majj 1706.
1706. Adriaan van der Stel, van Haarlem, Raad Extra Ordinair van India in Amboina gekomen den 17 Januarij en den 13 October 1720 's morgens de klokke twee uren alhier overleden mitsgaders den 15 begraven en is ter dier tijd af.
1720. Interim 't gezag waargenomen door den opperkoopman Roshus Hollaar tot den 12 April 1721.
1721. Pieter Gabrij van Amsterdam, bevorens Gouver-

- neur in Banda en alstoen op den 2 April van daar aangekomen, is den 12 voorgesteld en naar Batavia vertrokken in de maand Majj 1725.
1725. Stephanus Versluis van Middelburg, den 26 Februarij per het schip Blijdorp van Batavia alhier gearriveert, wordt in 't jaar 1726, tot Raad Extra Ordinair van India verkoren, en vertrekt daarop den 29 Majj 1727 per het schip Beekvliet naar Batavia.
1727. Johannes Bernard, van Amsterdam, den 13 Maart per het schip Beekvliet, op Ambon gekomen en den 29 Majj voorgesteld word den 9 October 1731 in 't Patria tot Raad van India verkoren, en vertrekt den 26 Majj 1733 per het schip F. Huis te Ossenburg naar Batavia alwaar hij in A^o. 1736 overleden is.
1733. David Johan Bake van Heult arriveert den 12 Maart per het schip F. Huis te Ossenburg en word den 26 Majj voorgesteld mitsgaders in Patria den 14 November 1736 tot Raad van India verkoren, vertrekt naar Batavia in 't begin van de maand Junij 1738, waarbij hij echter op den 23 September daaraan is komen te overlijden.
1738. Jacob de Jong, van Vlissingen arriveert op Donderdag den 20 Maart per het schip de Magdalena, is den 21 April 1742 door de heeren XVII^{nen} uit het bestier ontslagen en nevens den opperkoopman Mr. Gerrard van Brandwijk van Blockland door hun HoogEdelens op ontboden, beide behoudens qualiteit en gagie, gemelde heer de Jong werd den 27 Junij 1743 op het plegtigste naar boord van 't schip Duijnenburg begeleid en vertrekt daarmede 's anderen daags naar Batavia mitsgaders gez. van Blockland, ter zelve tijd met het schip F. Huis den Eulst.

1743. Nattranael Steinmets van Dantzig, te voren Commandeur en veld overste van Java in het vaderland den 21 April 1742 tot Gouverneur aangesteld arriveert alhier den 18 Februarij per het schip Duijnenburg, neemt dien zelve dag het Gouvernement over en word den 30 Maij daaraan Publicq voorgesteld, vertrekt den 4 Julij 1748 per het schip Marsseveen naar Batavia.
1748. Mr. Cornelis Rooseboom, gewezen advocaat Fiscaal van India alhier gearriveert den 18 April per het schip Marsseveen voorgesteld den 19 Junij 1748 en den 16 Junij 1750 per de Brigantijn de Ongehoorzaamheid als Gouverneur naar Macassar vertrokken.
1750. Mr. Nicolaas Jongsma van Leeuwaarden en jongst geweest zijnde eerste secretaris Hunner HoogEd. per het schip Overschie op den 9 Februarij alhier gearriveert, den 13 Maij voorgesteld, is overleden den 27 Januarij 1752 en den 29 ds. des avond om half acht uren, met 36 flambouwen in de Maleidsehe kerk gebragt, en aldaar begraven en is sedert eerstgemelde datum of den 27 Januarij van 't jaar
1752. 't Gezag Interim waargenomen door den koopman Gevert Ludolfs van Beusechem tot den 2 Maart.
1752. Gerrard Clugsenaar van Utrecht te voren eerste secretaris van Hun HoogEd. den 2 Maart per het schip Eijndhoeff alhier gearriveert den 25 ds. voorgesteld en weder naar Batavia vertrokken met het schip Peilsiveert, op den 26 Maij 1757.
1757. Meijert Johan van Jasinga, van Harlingen, per het schip Peilsiveert alhier gearriveert op Vrijdag den 18 Februarij en op den 20 Maij daaraan voorgesteld is overleden den 6 Januarij 1763 zijnde op dien datum 't gezag overgenomen door den opper-

- koopman en sekunde, Govert Ludolff van Beusechem doch deze door Hun HoogEd. verlost zijnde heeft den in zijn stede aangestelde opperkoopman en sekunde Josias Alexander de Villeneuve den 5 Junij het gezag waargenomen tot 1764.
1764. de heer Willem Fockens, van Groningen, bevorens eerste secretaris van de Hooge Indische Regeering dezelve is den 6 Februarij des jaars 1764 per het schip Rotterdam alhier gearriveert heeft terstond het gezag overgenomen is den 1 October 1767 verlost zijnde naar Batavia per het schip Vlissingen vertrokken, vervolgens in A°. 1768 tot Raad Extra Ordinair en den 17 October 1777 tot Raad ordinair in 't Patria verkozen zijnde ZEd. den 7 Januarij 1779 aan een koorts van 5 a 6 dagen zeer subit te Batavia overleden tot de droefheid van vele menschen.
1767. de heer Hendrik Breton van Amsterdam, bevorens Gouverneur en Directeur te Ternaten dezelve is van daar den 7 September alhier aangeland met het schip Vlissingen, den 19 voorgesteld den 21 October 1766 tot Baad van India verkoren, is den 12 Junij 1770 per het schip Geijwensch naar Batavia vertrokken ter assistentie aan de Hooge Tafel bekleedende Zijn Ed. in A°. 1780 de Digniteit van Directeur Generaal in welke Zijn Ed. A° is gepatrieert.
1770. de heer Johan Abraham van der Voort, van Utrecht bevorens eerste secretaris der Hooge Indische Regeering, deze is den 22 Januarij alhier gearriveert per het schip Geijwensch den 15 April voorgesteld vertrekt den 8 Junij 1775 per het schip Ouwerkerk naar Batavia, en vervolgens in anno 1776 ook naar Nederland.
1775. De heer Bernardus van Pleuren, van Amsterdam,

bevorens opperkoopman en sekunde te Macassar op den 8 Maart per het schip *Ouwerkerk* als Gouverneur van Ambon uit gemelde Gouvernement aangekomen en voorgesteld den 1 Majj daaraan, bij welke gelegenheid men veel vreugde bedrijven en des nachts den gantschen stad van Ambon buitengemeen fraai geillumineert zag, in het jaar 1780 verzocht zijn Ed. Compagnies wegens HHEd. uit het bestier ontslagen te mogen worden om te repatriëren, doch de Edele Hooge Regeering daarin niet bewilligende werd Zijn Ed. met toevoeging van veel lof en groot vertrouwen aangemoedigd om in het bestier te blijven, welke tijding die heer in het voorjaar 1781 aangebragt wierd en nieuwe vreugde en vergenoeging over de Provintie baarde gelijk ter zelve tijd wierd betoond; den 13 Januarij 1784 wierd alhier de tijding particulier aangebragt, dat Zijn WelEd. was aangesteld tot admiraal en veld overste, en is den 1 Junij daaraan als zoodanig voorgesteld, den 27 December deszelven jaars kwam hier Particuliere tijding dat Zijn EdGstr. deszelfs verlossing van hier had geobtineert 't welk bij veele gansch geen vreugd baarde is den 16 Julij 1785 naar boord gegaan en den 18 vertrokken.

1785. De heer Adriaan de Bock, van 's Hertogenbosch, eerste secretaris der Edele Hoog Indische Regeering den 9 Februarij per 't schip 't *Buiten leven* in deze Baaij en den 10 per klein vaartuig aan land gekomen, mitsgaders den 2 Mei voorgesteld: ZEd. is den 27 Januarij 1786 in 't *Patria* tot Raad Extra Ordinair van India verkoren, welke tijding in December deszelven jaars hier is aangebragt, en in 't laatst van Januarij 1788 ontving men per het schip *Het Loo* de tijding dat zijn

EdelGestrenge op het Honorabelst uit het bestier dezer Provintie verlost en ter assistentie aan de Hooge Tafel wierd ontboden, mitsgaders ZijnEd. vervanger benoemd zijnde ZijnEd. nevens vrouw en zoontje op den per gemelde bodem vertrokken.

1788. De heer Adam Schilling, van Creutsnach, opperkoopman en sekunde en dus bereids in deze provintie in welke ZijnEd. in den tijd van twee en twintig jaren verscheide bedieningen heeft bekleed, den 2 April wordt per de bark de Voorzigtigheid ZijnEd. 's commissie aangebragt word den 10 April aan 't Hoofd Kasteel en den 30 daaraan op de Buiten comptoiren voorgesteld; onder dezses Regeering in het voorjaar van 1791 arriveerde alhier twee oorlogsschepen met de zee kapitein Jan Olphert Vaillant Christiaan Anthonij Verheull en Luitenant Kolonel over de Militie ten dienste van den Nederlandsche staat Johannes Frederik Levinus Gravenstein welke door zijne doorluchtige Hoogheid en Hun Hoogmogende gecommitteerd waren tot eene Exacte opneem van het Militaire wezen, Artillerie, zee-magt en Fortificatien in de Indien ten welke einde hun Edelens eenige Ingenieurs en artillerie officiers hadden medegebragt en welke vervolgens naar Banda vertrokken zijn. A°. 1792 heeft gemelde heer Schilling door de Hooge Regeering aangesteld zijnde een Togt als commissaris naar Banda gedaan en den Gouverneur Lambertus Janszoon Haga en den opperkoopman en sekunde Adrianus Anthonij 's Gravesande met afgeschreve Gagie naar Batavia gezonden, den 28 November 1793 is ZijnEd. onder anderen door de HoogEdelGestrenge Heeren Commissarissen Generaal representanten van de Generale

Oost Indische Compagnie aangesteld tot Raad Extra Ordinair van Nederlandsch India en den 3 Majj 1794 te Amboina overleden, wordende het gezag interim waargenomen door den opperkoopman sekunde Balthazar Smissaert.

1794. Een Interim den opperkoopman Balthazar Smissaert.
 1794. De heer Alexander Cornabe van Leiden, bevorens Gouverneur in Ternate, arriveert den 31 December van Batavia per de particuliere bark de Dankbaarheid in Amboina heeft den 17 Februarij 1796 het Gouvernement aan de Engelsche kommandant [naderhand admiraal] Pieter Ramier overgegeven, is 1802 (zoo als hij voorgaf met een Politiek inzicht) naar een Engelsch comptoir vertrokken.

Deze Provintie is in handen der Engelschen gebleven tot den jare 1803 wanneer de vrede reeds gesloten zijnde de Bataafsche vloot den 19 Februarij alhier is aangekomen, en het kasteel Nieuw Victoria den 1 Maart weder overgegeven is aan den commissaris tot den overneem en retablisseeing der drie Oostersche Provintien van wege de Bataafsche Republiek. De WelEdele Gestrenge heeren Willem Jacob Cranssen GeEligeert Gouverneur en Directeur van Malacca, Carel Lodewijk Wieling pl. opperkoopman en GeEligeert pl. gezaghebber dezer Provintie en Abraham Melissen, Kolonel en Kommandant der vloot, welmelde heer eerste commissaris is den 6 Majj met de Corvet The William, naar Banda, [dat reeds overgenomen was] vertrokken en heeft hetzelfde geretablisseeert mitsgaders geheel boven Ceram zoo ver als het Tidors-Leen is geweest onder Banda gesteld, ZijnEdele heeft behalven de bij de commissie zijnde twee onderkooplieden van Haak en Morrees op dien togt medegenomen den onder-

koopman en gewezen Banda's secretaris van Politie Elias Mazel, toen als hoofd van Laricque geEligeerd en is den 19 Julij weder op Ambon gekomen.

Den 27 Julij welmelde heeren Commissarissen met het Fregat Juno naar Ternaten zullende vertrekken is nog op dien dag het gemeld Fregat aan de hoek van Alang verongelukt, en de heeren 1 en 2 commissarissen weder op Ambon gekomen, blijvende den Kommandant Melissen nog eenigen tijd op Alang om naar de gesauveerde goederen te zien.

Den 2 Augustus zijn welmelde heeren 1 en 2 Commissarissen per de brik Avanturier en de corvet The William naar Ternate vertrokken en den 16 de heer Melissen met deszelfs secretaris en overige scheeps Equipage van 't fregat Juno, per het fregat van Oorlog de Eendracht, gecommandeert bij kapitein Buiskes naar Batavia terwijl

1803. De heer Carel Lodewijk Wieling den 12 VIIber per de Corvet The William geretourneerd zijnde dus in het Ambons bestier komt, en in dit zelfde najaar erlangde men de fatalle tijding van een nieuw uitgebarsten oorlog tusschen Engeland en Frankrijk met inwikkeling van de Bataafsche republiek, den 13 Majj 1804 ZijnEdele op het schip Arnestein als Gezaghebber van Ternaten geEmbarqueerd zijnde is den 20 derwaarts vertrokken.

1804. De heer Willem Jacob Cranssen [hiervoren genoemd] van Groningen, bevorens Gouverneur in Ternaten mits de kort op den vrede weder gevolgde oorlog [waarvan de tijding in de maand December 1803 wierd aangebragt] Malacca niet kunnende gaan overnemen, wierd in Januarij geEligeerd tot Ambons Gouverneur, terwijl ook Banda en Ternaten

intusschen door Hun HoogEdelens provisioneel aan Ambon zijn gesubordineert en arriveerd welmelde Heer Cranssen den 24 April met een vloot van acht raazeilen ter reede Amboina neemt het Gouvernement den 30 over en is op dien dag aan het Hoofd Casteel en op de Subalterne Comptoiren publiek voorgesteld, in 1805 heeft ZijnEdele een togt naar Banda gedaan en 1806 de noord Cerammers van de Konkelnesten Holtij met de wapenen tot reden gebragt en die van Lissabatta over hun gedurig heulen met de zeerovers, van hun land genomen, en op Sawaj geplaatst. In 1807 kreeg men hier tijding dat in 1806 de Bataafsche Republiek deszelfs staat had verwisselt en den Fransch keizerlijken Prins Louis Napoleon tot koning van Holland verkoren had.

NADERE LIJST VAN ZOODANIGE GOUVERNEURS, DIE
SUCCESSIVE TE AMBOINA SEDERT 1796 ZOO TEN
TIJDE DER HOLLANDERS ALS ENGELSCHEN
GEREGEERD HEBBEN, ALS:

*Ten tijde van het Britsche bestuur, sedert den 17 Februarij
1796 tot den eerste Maart 1803:*

Admiraal Pieter Ramier.

Majoor Gosdon.

De heer Jones.

" " R. T. Tarquar.

Kolonel J. Oliven.

Sedert den overneem van Amboina op den 1 Maart 1803 tot de overgave aan den Engelschen kapitein en kommandant van een Expeditie van Madras E. Tucker op den 19 Februarij 1810:

De heeren kommissarissen tot den overneem der Molukkos:
1803. W. J. Cranssen, C. L. Wieling en A. Melissen.

- 180³/₄. De Heer C. L. Wieling.
 180⁴/₈. " " W. J. Craussen.
 1808. Kolonel C. E. von Jelt.
 1808. " J. P. T. Filz.
 180⁸/₉. De Heer C. L. Wieling.
 1809. Kolonel J. P. T. Filz.
 1809. De Heer L. Heukevlugt.

Gedurende het Britsche bestuur tot de overgave aan het Nederlandsch Gouvernement ofte van den 19 Februarij 1810 tot den 25 Maart 1817:

1810. De kapitein ter zee E. Tucker.
 1810. " idem der artillerie M. H. Court.
 181¹/₇. " heer W. B. Marten.

Sedert den overneem der Molukkos door het Nederlandsch Gouvernement ofte van den 25 Maart 1817:

1817. De Heeren Commissarissen N. Engelhardt en J. A. van Middelkoop.
 1817. De heer J. A. van Middelkoop.
 181⁷/₈. Zijn Excellentie den Schout bij Nacht en Commissaris Generaal A. A. Buijskes.
 181⁷/₈. De heer Resident J. A. Neijs.
 1818. " " Generaal Majoor M. de Kock (*).

(*) De vervaardiger dezer lijst schijnt óf de onderkoopman en secretaris van politie te Amboina J. L. Haga, óf de toenmalige boekhouder Elias Mazel te zijn geweest; althans aan het hoofd der lijst is de volgende aanteekening gevonden.

„De onderkoopman Haga onder de Regeering van den Heer Gouverneur van Pleuren secretaris zijnde heeft zijn naam als werkmeester van deze lijst bekend gesteld, maar heeft er niets aangedaan als 't zelve aan den toenmalige boekhouder Elias Mazel uit naam van welmelden Heer Gouverneur te gelasten, en een periode door te halen omtrent den te Batavia geschandelizeerde Anthonij van den Heuvel zijnde alles door gemelde Mazel uit veele en velerleij oude archieven en andere papieren bij een gebragt; zoo gebeurt het wel meer dat den eene met des andere veren pronkt.”

Red.

LIJST DER GOUVERNEURS DIE VAN AF 1817 TOT DEN
TEGENWOORDIGEN TIJD DE MOLUKKEN BESTUURD
HEBBEN, MET VERMELDING VAN DE VOORNAAM-
STE GEBEURTENISSEN GEDURENDE DAT TIJVKAK.

1817. Mrt. 25. Overgave der Molukken door den Britschen
Gouverneur W. B. Marten aan de Neder-
landsche Commissarissen J. A. van Middel-
koop en N. Engelhard.
Eerstgenoemde aanvaardt het bestuur.
Opstand te Saparoea.
Moord van den resident J. van den Bergh
en familie.
Bemeestering van het fort Duurstede door
de muitelingen.
Ongelukkige afloop der expeditie onder den
majoor Beetjes.
1817. Oct. 2. De Gouverneur J. A. van Middelkoop wordt
ontslagen en naar Java gezonden, terwijl de
heer A. Neijs benoemd wordt tot provisio-
neel resident van Amboina, belast met de
civiele administratie van dit Gouvernement.
- " Dec. 9. Het Gouvernement over de Molukkos in alle
deszelfs uitgestrektheid zoo burgerlijk als mili-
tair opgedragen aan den Generaal Majoor
Chef van den Generalen staf H. M. de Kock.
1818. Jan. 21. Algemeene amnestie aan de opstandelingen
van Saparoea.
- " Feb. 14. De hoofden van den opstand vogelvrij ver-
klaard.
- " " 21. De Gouverneur H. M. Kock aanvaardt het
bestuur.
- " Aug. 28. Benoemd tot Gouverneur der Moluksche eilan-
den Hendrik Tielenius Kruijkhoff, laatst Gou-
verneur van Makassar.

1819. Jan. 7. Aanvaardt het bestuur.
- " Oct. 6. Op last der Regering wordt de publicatie van 14 Februarij 1818 ingetrokken en op nieuw amnestie verleend.
1820. De heeren H. J. van de Graaff en G. F. Meijlan als kommisarissen naar de Molukkos.
Hevige uitbarsting van den vuurberg te Banda.
1822. Feb. 3. Dood van den Gouverneur Kruijthoff; wordt in de kerk te Amboina begraven.
Het civiel bestuur wordt waargenomen door den hoofdadministrateur en president van den raad van Justitie te Amboina, J. H. J. Moorrees.
1822. Mei. Manipa wordt afgeloopen door de zeeroovers (zwervende onderdanen van Ternate en Tidore), die zich op Ceram's noordkust gevestigd hadden.
- " Julij. 9. Benoemd tot Gouverneur der Moluksche eilanden, Mr. Pieter Merkus, laatst algemeen secretaris van het Gouvernement.
- " Oct. 29. Aankomst te Amboina met Zr. Ms. korvet Komeet, en aanvaarding van het bestuur
1823. " 5. Tuchtiging der zeeroovers op Ceram's noordkust door Zr. Ms. korvetten Komeet, kapitein Luitenant ter zee Pietersen en Anna Powlona, Luitenant ter zee 1ste klasse Momma.
De versterkingen door den radja van Gilolo en zijne 7000 volgelingen te Hatiling aangelegd, worden verwoest en tachtig zeerooversvaartuigen verbrand.
- " " 8. De beide vaartuigen laten eene bezetting achter te Sawaai met het noodige om aldaar eene versterking opterigten.

1623. Oct. 20. Cholera te Amboina.
- " Nov. 3. Het plaatsen van een militairen post te Sawaai goedgekeurd.
1824. Feb. Bezoekreis van Z. E. den Gouvern. Generaal G. A. G. P. Baron van der Capellen door de Molukkos. Afschaffing der uitroeijing van specerijboomen, (extirpatiestelsel) verhooging van den prijs der specerijen, toezegging van eene opheffing van het bestaande monopolie enz.
1825. Aug. 12. Onderwerping van den radja van Gilolo en zijne volgelingen op Ceram's noordkust.
Stichting van het Ceramsche rijk.
Verheffing van Prins Asgar tot sultan over de noord oostkust van Ceram, onder toezigt van een gekommitteerd ambtenaar.
1826. De nieuwe sultan vestigt zich te Hatiling.
1828. April 18. Oprigting van den post Merkusoord op Nieuw Guinea.
Nieuw stelsel van handel en kultuur.
Inspecteur voor de nagelkultuur Woutersz.
- " Julij 15. Verplaatsing van den post van Sawaai naar Wahaai.
- " Oct. Vertrek van den Gouverneur Mr. P. Merkus met verlof naar Java; het bestuur wordt waargenomen door den hoofdadministrateur J. H. J. Moorrees.
1829. Feb. Opstand onder de garzinoenen te Amboina en Saparoea van de Saparoeanesche soldaten in zamenspanning met vele zwervers in de bosschen van Saparoea.
- " " 13. Benoemd tot Gouverneur der Moluksche eilanden Mr. B. H. A. Besier.
Vertrekt met het N. I. schip Esperance van Java naar de Molukkos, doch blijft we-

gens ziekte te Makassar achter, en is aldaar overleden.

De oud Gouverneur Mr. P. Merkus, bevorderd tot lid in den raad van Nederlandsch Indië komt als speciaal kommissaris te Amboina om de zaken van den opstand te onderzoeken.

1829. Mei 21. 's Gouvernements bijzondere tevredenheid te kennen gegeven aan den hoofd administrateur waarnemend Gouverneur, aan den kolonel militairen kommandant en aan het korps schutterij te Amboina.

Het laatste ontvangt een eerevaandel.

1829. Sept. 15. Benoeming van den heer A. A. Ellinghuijzen tot Gouverneur der Moluksche eilanden.

" Dec. 31. Aankomst te Amboina met het schip Thalia, gezagvoerder Hoper, en dadelijk na het debarkement het bestuur overgenomen.

1830. April 18. Aankomst te Amboina en dood van den Graaf Vidua de Consano.

1832. Nov. Ontbinding van het Ceramsche rijk, gevangenneming van den sultan en zijne familie en verwijdering naar Java.

1834. Sept. 10. De Gouverneur Ellinghuijzen vertrekt met verlof naar Java aan boord Zr. Ms. korvet Ajax, en draagt de waarneming van het bestuur op aan den hoofdadministrateur van der Eb.

1835. Jan. Komt van Java terug en aanvaardt het bestuur weder.

" Nov. Zware aardbevingen te Amboina.

1836. Mrt. 28. Intrekking van den post Merkusoord op Nieuw Guinea.

" Nov. 10. Oneenigheden tusschen de militaire bezetting en 11 en de schutterij te Amboina.

1836. Dec. 18. Overlijden van den Gouverneur Ellinghuijzen.

Het bestuur wordt waargenomen door den Assistent G. C. C. Köhler.

1837. Mrt. 18. Benoemd tot waarnemend Gouverneur der Moluksche eilanden tevens militaire kommandant F. V. A. de Stuers, Luitenant kolonel van den Generalen staf.

Vertrekt van Java met het Gouvernements stoomschip Willem I, gezaghebber Luitenant honorair Lammet, en lijdt schipbreuk den 6 Mei 1837.

1837. April 27. Aankomst te Amboina van Z. K. H. Prins Willem Frederik Hendrik met Zr. Ms. Fregat Bellona, kapitein ter zee Arriens.

Verblijf van 15 dagen te Amboina.

" Mei 6. Raakt vast op de zuidelijkste koraal bank der Luciparas.

Twee sloepen, de een onder bevel van den stuurman Muller en den stuurmansleerling Schroyenstein, de tweede onder bevel van den machinist Cars, worden om hulp uitgezonden.

De eerste valt in handen van zeeroovers, de tweede bereikt Amboina op den 30 Mei 1837.

De koloniale brik Nautulus, Luitenant ter zee 1e klasse T. N. Muller vertrekt met een ingehuurd particulier vaartuig dadelijk naar de Luciparas om assistentie te verleen.

" " 16. Z. K. H. vertrekt naar Banda.

" Junij 12. Aankomst te Amboina van den Gouverneur de Stuers en familie benevens 143 schipbreukelingen.

" " 14. Aanvaarding van het bestuur.

- Aug. Zware epidemie op Amboina.
1839. Feb. Aankomst te Amboina van de Fransche korvetten l'Astrolabe en La Zélée, gekommandeerd door den capitaine de Vaisseau Dumont d'Urville en Jaquinot.
1840. Nov. Verzet der bevolking van Amaheij en expeditie derwaarts.
1841. Sept. 6. De Gouverneur de Stuers vertrekt met verlof naar Java aan boord van Zr. Ms. Fregat Bellona en draagt het bestuur op aan den Assistent Resident tevens secretaris A. H. Rijkschroeff.
- " Nov. 26. Aard- en zeebevingen te Banda.
- " Dec. 16. Aard- en zeebevingen te Amboina, Boero en Amblauw.
1842. Jan. 24. Benoemd tot Gouverneur der Moluksche eilanden G. de Serière, laatst Resident van Rembang.
1842. Mrt. 13. Aangekomen te Amboina met Zr. Ms. Fregat Amsterdam en den 14 het bestuur aangevaard.
1845. " 31. Verandering in het stelsel der nagelcultuur te Amboina. Invoering van boschtuinen.
- " Mei. 12. Benoemd tot Gouverneur der Moluksche eilanden P. Jeekel, laatst 1° adjunct secretaris van het Gouvernement.
- " Aug. 26. Aangekomen te Amboina met Zr. Ms. stoomschip Hekla, Luitenant ter zee 1e klasse J. H. Sterk.
- " " 28. Overname van het bestuur.
- " " 30. Vertrek van den gewezen Gouverneur de Serière met het stoomschip Hekla naar Java.
- " Mei. 30. Benoemd tot Gouverneur J. B. Cleerens, laatst Resident der Preanger Regentschappen.

1846. Aug. 7. Vertrek van den Gouverneur P. Jeekel tot herstel zijner gezondheid naar Java met de bark Atiatto Rachman.
- " Sept. 3. Aankomst van den Gouverneur J. B. Cleerens te Amboina met Zr. Ms. stoomschip Bromo, kapitein luitenant ter zee Smit van den Broecke.
- " " 4. Overname van het bestuur.
- " Dec. 7. Reis door de Molukken van den Gouverneur van Borneo A. L. Weddik, als Gouvernements Commissaris.
1846. Dec. 28. Aankomst alhier van het Fransche Fregat La Gloire, kapitein ter zee La Pierse.
1847. Julij 11. Uitwijking van de bevolking van Boano Christen naar Batjan.
- " Nov. 7. Aankomst van de Fransche korvet La Bayonnaise, kapitein luitenant ter zee Jurien de la Graviere, met een Fransch gezantschap voor China.
- " " 11. Togt van den Gouverneur Cleerens naar het meer Wokolo in de binnenlanden van Boero. Bezoekreis van den Inspecteur van het Ned. zendelinggenootschap te Rotterdam, Ds. L. van Rhijn door de Molukkos.
1848. Aug. 12. Terugkomst der bevolking van Boano Christen te Boano.
1850. April 14—18. Epidemie te Amboina. Dood van den Gouverneur Cleerens, en van den Assistent Resident Rijkschroeff; het bestuur wordt waargenomen door eene vereeniging van ambtenaren.
- " Junij 25. Benoemd tot Gouverneur der Molukkos C. M. Visser, Resident van Ternate.
- " Sept. 24. Aankomst te Amboina met Zr. Ms. schoe-

- nerbrik Saparoea en overname van het bestuur op den 25.
1851. April. Ongeregeldheden tusschen de schutterij en de politie op de hoofdplaats.
- " Mei. Expeditie tegen Amaheij en Makariki (Ceram).
1852. Feb. en Mei Zware branden te Amboina.
- " Nov. 26. Verwoesting van Banda door zee- en aardbevingen, die op Amboina gevoeld worden.
1853. Oct. 23. Reis van Ds. Buddingh als inspecteur van kerken en scholen.
- " " " Vrijverklaaring der havens van Amboina, Banda, Ternate en Kaijelic.
1855. Mrt. 13. Benoeming van den Resident van Ternate, Jhr. Carel Frederik Goldman, tot Gouverneur der Molukkos.
- " Mei 13. Te Amboina aangekomen met Zr. Ms. stoomschip Vesuvius, en den 16 het bestuur van den aftredenden Gouverneur C. M. Visser overgenomen.
- " Junij. Pokziekte te Amboina.
- " Oct. 2. Aankomst te Amboina van Z. E. den Gouverneur Generaal, J. A. Duymaer van Twist op H. D. bezoekreis door de Molukkos.
1856. Junij. Expeditie naar Tomori op de Ooskust van Celebes.
1857. Dec. Expeditie tegen Manih en deszelfs bondgenooten op Ceram.
- " " 8. Zending eener Commissie naar Nieuw Guinea.
1859. April. Expeditie tegen Wattelée (Aroe eilanden).
1860. Sept. Opstand der strandbevolking van Waisamo, Kairatoe en Hatoesoea, gesteund door de bergalfoeren.
- Moord op den schoolmeester van Waisamo en eenige Harianezen.

- Expeditie tegen de bergalfoeren van Hoeneteto.
- Idem tegen de bergalfoeren van Boeria.
1860. Dec. 1. Terugkomst der troepen te Amboina.
- " " 15. Aankomst te Amboina van Z. E. den Gouverneur Ch. F. Pahud op H. D. bezoekreis door de Molukkos.
1861. Aug. 1. De Gouverneur C. F. Goldman vertrekt met de mailboot tot herstel zijner gezondheid naar Java. Het bestuur wordt waargenomen door den Assistent Resident en Magistraat van Cattenburch.
1861. Oct. 1. Deze vertrekt als Resident naar de Lampongs en geeft het bestuur over aan den Assistent Resident ter beschikking P. van der Crab.
- " Dec. Verwoesting van het eiland Makian.
1862. Jan. 21. Dood van den Gouverneur Jhr. C. F. Goldman te Soerabaja.
- " Feb. 15. Benoemd tot Gouverneur der Moluksche eilanden, Henri Maximiliaan André Wiltens, Resident der Padangsche bovenlanden.
- " April 11. Wordt door het overlijden van den Gouverneur van Sumatra's Westkust aldaar tijdelijk met het bestuur belast.
- " Nov. 4. Aankomst te Amboina met de Menado, kapitein Couteron, en aanvaarding van het bestuur op den volgenden dag.
1863. Dec. 31. Opheffing van de gedwongen teelt en levering van kruidnagelen in de residentie Amboina.
1864. April 30. Loslating van het muskaatnoten monopolie in de Residentie Banda.
- " Mei 22. Hevige aard- en zeebeving op Nieuw Guinea; verwoesting van Doreh en Mansinama.

1864. Junij¹⁵/₂₇. Expeditie tegen en tuchtiging van den
verzet gekomen Alfoerschen stam van Mara-
hoenoe, in het gebergte van Noord Ceram.
Gevangenneming van den radja en vijf
kapitans.
- " Julij 12. Opzending dezer hoofden naar Java met de
Gouvernements stoomer Telegraaf.

I E T S
OVER DE
LANDSTREEK BLIDA.

(Extrakt uit een Verslag van den Resident van Palembang).

De landstreek *Blida* ligt besloten tusschen de rivieren *Moessie Ogan* en *Lematang* en beslaat eene oppervlakte van ongeveer 200 □ palen.

De afstand van de hoofdplaats *Palembang* tot het bewoonde gedeelte bedraagt 10 à 12 palen; tot het onbewoonde d. i. moerassige gedeelte slechts 3 palen.

Dit landschap heeft slechts twee onbeduidende riviertjes, *Kramassan* en *Blida*, welke in de *Moessie* uitloopen.

Het bewoonde terrein is 25 à 30 voeten boven de omringende rivieren *Moessie*, *Lematang* en *Ogan* gelegen, en alzoo onbereikbaar door het water daarvan.

Over het algemeen is de grond dor en onvruchtbaar en voor vele veldgewassen, vooral die, welke men in deze residentie gewoon is te teelen, ongeschikt.

Bosschen van eenigen omvang vindt men er niet en is het geheele onbebouwde terrein overdekt met laag krenpelhout voor niets dienstbaar.

Jaarlijks wordt er rijst op ladangs verbouwd, die evenwel niet voldoende is voor de behoefte, weshalve een gedeelte der bevolking verplicht wordt, telkens weder naar andere afdeelingen te trekken, en aldaar meer door de natuur bevoorregte akkers te huren.

De *Blida* telt eene bevolking van 8543 zielen, verdeeld in 51 doessons en vijf margas.

Ten gevolge der onvruchtbaarheid van den grond is de bevolking arm, en door de telkens wederverplaatsing naar

andere meer gezegende streken geneigd tot zwerven, en, als een gewoon verschijnsel daarvan tot stelen en plunderen.

Hoe geneigd echter tot zwerven en stelen, is het toch een goed, gewillig en onderworpen volk gebleven, dat vele kieden in zich bevat, voor hoogere ontwikkeling en beschaving.

Even als in de andere beneden-afdeelingen staat ook daar de wijze van landbebouwing op zeer lagen trap.

Nimmer wordt de grond door ploeg, spade of patjöl omgewoëld en is een groot mes het eenige werktuig wat bij den veldarbeid gebezigt wordt.

In andere streken waar de rivieren telken jare door hare overstromingen eene vruchtbaarmakende slijk nalaten moge deze manier van arbeiden meer dan voldoende zijn, om in de behoefte van den landbouwer te voorzien, hier, waar de grond op zich zelf reeds niet vruchtbaar is en waar nimmer kwestie van overstroming kan zijn is dit natuurlijk niet het geval, en dient de kunst te geven wat de natuur onthoudt.

De Blidanezen staan als volkstam geheel op zich zelf, en hebben zij niet de minste overeenkomst in zeden en gebruiken met de hun omringende *Moessieërs*, *Lamatangers* en verder afgelegen *Oganers*.

Men beweert dat ze van *Java* herkomstig zijn.

Tijdens het Sultans bestuur was hun invloed groot en waren zij de meest vertrouwde onderdanen.

Te dien tijde behoorden nog tot de *Blida* de margas *Merandjat*, *Boeri*, *Tambangan*, *Tandjong Batoe en Danau*, die later, de vier eerste bij de *Ogan ielir*, en de laatste bij de *Komering ielir* zijn gevoegd.

Dat de *Blida*, ofschoon dagen reizens van het bewoonde gedeelte der afdeeling *Moessie ielir* gelegen en ofschoon er niet de minste overeenkomst in zeden, gewoonten enz. tusschen de volkstammen dezer beide landen bestaat een onderdeel daarvan uitmaakt, heeft eene natuurlijke oorzaak.

Na de inbezitname der *Palembangsche* binnenlanden door de Sultans werd het gezag daarover verleend aan even zooveel Djenangs (later divisiehoofden) als er groote rivieren door 't gewest stroomden.

Zoo had de Djenang van de *Moésie* onder zich de tegenwoordige afdeelingen *Ampat-Lawang*, *Moésie-Oeloe* en *Moésie-ielir*, en, vermits de riviertjes *Blida* en *Kramassan* tot het stroomgebied van de *Moésie* behooren, werd ook dat landschap gesteld onder de heerschappij van den Djenang, die te *Mocara Bliti* verblijf moest houden, en over het onmetelijk stroomgebied der *Moésie* gezag voerde.

Deze toestand bleef bestaan tot in 1830 of 1831, toen de resident *Praetorius* daarin verandering bragt, en eene indeeling van divisien maakte, zooals ze met weinig uitzonderingen, thans nog zijn.

Ware de *Blida* reeds jaren geleden onder meer direkt opzigt gebragt, en niet aan zichzelf overgelaten, zoo zoude men er thans waarschijnlijk eene welgestelde bevolking ontmoeten, want in weerwil van de mindere vruchtbaarheid van den bodem, is die bij goede bewerking en behandeling toch voldoende geschikt voor de teelt van menig nuttig en kostbaar gewas.

De in de binnenlanden onder anderen onbekende *Katjang-keùlé*, waarvan op *Java* als tweede gewas zooveel werk gemaakt wordt en van welke boonsoort jaarlijks duizende pikols van *Bali* naar *Singapore* worden uitgevoerd groeit in de *Blida* prachtig.

De Fernambuch katoen moet er welig tieren, zoo ook de *Kakao*, *Klappers*, *Pisang* en *Koffij*.

Ook rijst zal in voldoende hoeveelheid verbouwd en geoogst kunnen worden, zoodra de bevolking geleerd zal hebben, met landbouwwerktuigen om te gaan.

KORTE WOORDENLIJST
VAN DE
TAAL DER AROE- EN KELJ-EILANDEN,
BIJEEENVERZAMELD
DOOR
H. C. VAN EIJBERGEN.

Voorafgegaan door eenige daartoe betrekkelijke Aanteekeningen.

Voor zooverre mij bekend is, bestaat omtrent de taal der Aroe-eilanden slechts ééne bijdrage, geplaatst in den 6den jaargang, 6de aflevering van het tijdschrift voor Nederlandsch Indië, onder den titel „Proeve over de Aroetaal door J. F. G. Brumund” die in 1844 den zoogenaamden voorwal dezer eilanden bezocht; de verdienstelijke schrijver heeft zich daarin echter bepaald tot het dialekt, dat op Wokam en Wammer gesproken wordt, terwijl hij slechts met weinig woorden melding maakt van het idiome der bevolking van Oedjir.

Daaromtrent valt op te merken, dat, even als elders in de Molukken, ook op Aroe de stamverdeeling wordt aange troffen der Oersiwias en Oerlimas ook wel Oeli- of patasiwas en limas genoemd.

Deze beide stammen leven van elkander gescheiden en vermengen zich slechts zelden. De Oersiwias erkennen het opperbestuur van den Orangkaija van Oedjir en bewonen de eilanden Workai, Lola, Meriri, Kabroor, Kobai, Morasse, Konfani, Kolor, Kolla, Werlau, enz.

De Oerlimas staan onder het oppertoezicht van de orang-kaija's van Wammer en Wokam, en zijn gevestigd op de eilanden Wattlee, Koemoel, Adoea, Maikor, Trangan enz.

Alhoewel meer dan vermoedelijk de oorspronkelijke landstaal voor beide stammen dezelfde was, is het denkbaar, dat door hunne afscheiding twee dialekten ontstaan zijn, terwijl de drukke vaart en de handel van allerlei vreemde oosterlingen door de invoering van vele vreemde woorden er het hunne toe zullen hebben bijgedragen, om het taalverschil allengs grooter te maken.

Thans bestaan alzoo op de Aroe-eilanden, behalve de landstaal der aldaar gevestigde vreemdelingen, voor zoo verre mij bekend is, onder de oorspronkelijke bevolking twee hoofddialekten, dat der Oersiwes en dat der Oerlimas, beiden in veel opzichten van elkander verschillend, doch blijkbaar van denzelfden oorsprong.

Op de ondervolgende lijst zijn van beiden eenige woorden verzameld onder de rubrieken Wokam en Oedjir.

Het is mij niet bekend, dat omtrent de taal der Keij-eilanden eenige bijdrage bestaat.

De oorspronkelijke bevolking, zoowel op groot als klein Keij schijnt een en dezelfde taal te spreken, alhoewel in vele negorijen toch ook verschillende tongvallen voorkomen. Doch nevens de oorspronkelijke bevolking heeft zich na 1621 een groot gedeelte der van Banda verdrevene bevolking op groot Keij nedergezet, in drie groote negorijen, Eli, Ellat en Fehr, aldaar nog altijd onder den collectieven naam Keij-Banda bekend.

Deze negorijen hebben veel oorspronkelijks behouden dat haar van de primitive bevolking onderscheidt; daaronder behoort ook de taal, die vroeger op de Banda-eilanden gesproken werd, en omdat die taal in de residentie Banda thans nagenoeg verdwenen schijnt, kwam het mij niet onbelangrijk voor ook daarvan eenige woorden opteekenen.

Dewijl de taal op Aroe en Keij geen eigen letterschrift bezit, ben ik verpligt geweest, de woorden uit den mond der hoofden opteteekenen, en, ofschoon daarbij de meeste naauwkeurigheid is in achtgenomen, zal daardoor het verschil in spelling ontstaan zijn, dat bij sommige woorden tusschen ondervolgende lijst en die van den heer Brumund aangetroffen wordt.

De veelvuldige verwisseling van medeklinkers, bij de inlanders gebruikelijk, zoo als bijv. r en l, w en f maakt dergelijken arbeid soms onzeker en moeilijk.

Ten dienste der uitspraak meen ik nog het volgende te moeten aanteekenen:

De lettergrepen, waarop de nadruk valt, zijn cursief gedrukt.

De é è ě worden uitgesproken als in de nederduitsche woorden been, het en de.

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAM.	GEDJIR.	ELI ELLAT.	OORSPRONK.
Åangezigt	moeka	loengam	loengaida	ambana	wahad.
Aankijken	menganga	kasalalan	kosalalaka	matana	likoh.
Aanstands	sebantar	orga	tafanai	setikaijé	lehr.
Aap	monjet	monjet	monjet	monjet	monjet.
Aarde	tanah	fafa	fafa	tambiroe	noe.
Acht	delapan	karoea	karoea	waloe	waoe.
Adem	nafas	élidie	djéroeda	njowana	hernana.
Ader	oerat	goera	titaoewa	oerat	oerat.
Anker	sauw	fatoesina	fatsida	watjina	watjin.
Arm	miskin	garko	waiko	miskin	miskin.
Arm	tangan	nimam	limada	limanoe	limadoe.
Armband	galang	kalagargar	kaluwarwar	kali	soeil.
Asch	haboe	gako	wakoe	awoe	djaltean
Avond	malam	fiti	fit	mendjia	dédan.
Azijn	tjoeka	tjoeka	manili	tjoeka	hoekoe.
Baai	telok	olélé	olété	lowoekoe	matan.
Baard	djangot	fafaihoelkoeli	fafafoekfoek	djangko	djangko.
Baden	mandie	kortoeri	ainom	djeli	ésnang.
Bang	takot	béber	bébai	matakoeta	bobar.
Baren	beranak	darana	afoléwa	anakoe	djanan.
Bast	koelit pohon	kalai	faki	kaikoelitoe	oelin.
Bed	tampat tidor	taroan-méncé	kanangiri	niana	érin.
Been	kakie	eibang	ai	aino	éada.
Beest	binatang	binatang	binatang	binatang	nief.
Begraven	tanam (men- koeborkan)	dangolat	aréta	dano	férkoi.
Berg	goenong	séli	teltóeti	boekoenoe	wocar.
Berouw	menjasal	korsèsèr	katiéda	békainelet	oelingdoes.
Beschaamd	maloe	matao	amatao	momaï	taméat.
Bevel	titah	titah	kanoka	titah	toetadoe.
Bewaren	simpang	sobal	akomat	daroe	fatoeboe.
Bijten	gigit	ninit	nainda	nino	nifano.
Binden	ikat	saba	akawai	lakô	mré.
Bitter	pahit	sengarati	noeirat	kaféo	mengait.
Blaauw	biroe	erkoenir	aikoenir	biroe	biroe.
Blad	dawon	raoni	saon	ranoe	aroeanoe.

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAM.	OEDJIR.	ELI ELLAT.	OORSPRONK.
Blind	boeta	matakèta	matakajata	matsaikai	wikino.
Bloed	dara	goedoe	oedoe	raran	lar.
Bloem	boenga	boenga	boengbofie	saoeroe	afoenoe.
Bloot (naakt)	telandjan	èmèloi	awèloi	langlangoe	baowatoe.
Boom	pohon	fatani	pohon	oenoe	toehoemoe.
Borst	dada	boebor	titagowt	rorono	boeboeroe.
Bosch	hoetang	rèa	ra	moeri	wear.
Breed	lebar	lafari	lati	lawaro	alawaroe.
Brengen	bawah	fobana	afoh	mandin	tahad.
Broeder	soedara laki-laki	galdi lesles-sina	kaimè	walin morana	warano.
Broek	tjelana	kada	kada	kanda	tjarsa.
Brug	djambatan	kailetlettai	kailetlettai	litalita	lît.
Brand	toenangan	faijan	fain	nawangoe	hoewano.
Buik	poeroet	toeboeri	toeboeda	tiano	éwoenoe.
Buskruid	oebat pasang	sédawar	sédawar	sédowar	sidah.
Dag	hari	méra	masia	wowai	leranoe.
Dapper	barani	goranga	worangona	worani	was.
Dauw	ombon	djèbèr	djèbai	éeroe	djabaroe.
Denken	ingat	mosiraga	djantaka	boeinga	fangnanana.
Dertig	tiga poeloe	oerfafalasi	oeilati	toetélo	woetali.
Deur	pinto	djadong	djadoem	kondoh	fidoe.
Dief	pentjoeri	dananga	anang	monake	boeroe.
Diep	kadalam	rali	raal	rarono	malamano.
Doen	bikin	monèka	mosika	boeno	téot.
Dom	bodok	doekoe	doedoeke	bodok	bodok.
Donder	goentor	erkadoedong	atatoengoen	goengoeri	nahoeoeri.
Dood	mati	sewri	koina	matai	ngrinmati.
Dorst	haoes	damarao	tamarao	tokoerango	bloh.
Dragen	pikol	databa	kofili	limbar	namoe.
Drie	tiga	lassi	lati	tiloe	tiloe.
Drijven	anjoe	idjé	amèn	manoetie	foh.
Drinken	minom	den	ténom	ninoe	tinoe.
Droog	kering	dèkèri	maimai	wèlèkari	manok.
Duif	pombo	démori	baibai	bèroewoet	dédano.

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAM.	OEDJIR.	ELI ELIAT.	OORSPRONK.
Ebbenhout	kajoe arang	kaiborbori	<i>kaiamangitëm</i>	alon	ijar.
Eed	soempah	dasaoetoe	<i>alababatéta</i>	djoembah	toeaboe.
Een	satoe	itoe	setna	sah	famaboj.
Eend	bebek	bébékoe	<i>bébak</i>	<i>bébeh</i>	bébakoe.
Eer	hormat	hormat	assikil-hada- <i>taka</i>	<i>hormat</i>	<i>adatoc.</i>
Ei	telor	<i>tortoeloeri</i>	tortoele	toeloeroe	téloroe.
Einde	abis of tamat	foei	foei	abisi	bisa.
Fakkell	lobé of obor	oel	<i>daitoen</i>	<i>malok</i>	jaf.
Fluit	soeling	ngongola	ngolangola	<i>bangor</i>	<i>safarsafar ni- li.</i>
Gaan	berdjalan	<i>tabanabana</i>	koebana	boh	<i>atabah.</i>
Galg	gantoengan	<i>gantoengan</i>	<i>ngaloilo</i>	gantoengan	fakloi.
Geduld	sabar	<i>momlirihoei- hoei</i>	<i>sabar</i>	<i>laman</i>	<i>sabar.</i>
Geel	koening	koening	koenala	<i>koenil</i>	toom.
Geit	kambing	bibi	bibi	bimbi	bibi.
Gek	gila	<i>darnagai</i>	<i>masamanawai</i>	<i>roean</i>	énsoar.
Geld	oewang	koebang	doewit	koepang	koebang.
Genade	ampong	ampon	<i>sobaka</i>	<i>djomba</i>	mhermasa- <i>hoen.</i>
Gezang	njanjian	<i>dabérai</i>	<i>koetséba</i>	<i>meroe</i>	<i>émsikar.</i>
Glad	litjing	<i>moemoeri</i>	<i>mongi</i>	moetoekei- noe	<i>atoes.</i>
Goed	bajik	<i>djoba</i>	<i>djobana</i>	<i>rengéa</i>	boek.
Graf	koebor	koebor	koebor	koebor	koebor.
Gras	rompoet	<i>goergoer</i>	oer	<i>woeroem</i>	nifar.
Grens	sipat	seila	<i>ngètel</i>	<i>téwélat</i>	kanoetoen.
Groen	hidjoe	hidjoe	hidjoe	hidjoe	hidjoe.
Grof	kasar	<i>fakali</i>	<i>fakal</i>	kasar	matbar.
Groot	besar	<i>djinai</i>	<i>bangi</i>	rah	<i>lái.</i>
Haar	rambot	<i>foekoe</i>	foek	<i>woekoe</i>	manroet.
Hals	lejhér	<i>lirigangoeri</i>	<i>goeloeangi</i>	<i>énoen</i>	<i>lejlal</i>
Hand	tangan	<i>limaidi</i>	<i>limada</i>	<i>limankoe- koenoe</i>	<i>limat</i>
Hart	hati	foca	<i>toeboeda</i>	<i>laron</i>	ra-an.

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAM.	OEDJIR.	ELI ELLAT.	OORSPROK.
Hard	kras	<i>kèlèri</i>	oekoewatna	<i>morkai</i>	<i>woesin.</i>
Hemd	kamedja	kamedja	kamedja	<i>moga</i>	<i>rawit.</i>
Hond	andjing	foh	foh	<i>asoe</i>	<i>jjakau.</i>
Honig	madoe	madoe	madoe	madoe	madoe.
Hoofd	kapala	<i>goelidi</i>	oelongtabi	oeloemoe	oen.
Hoog	tinggih	<i>atai</i>	<i>djèta</i>	<i>atah</i>	<i>kratat.</i>
Hooren	dengar	<i>rengar</i>	koerengerka	<i>motahn</i>	<i>dènar.</i>
Hout	kaijoe	kai	kai	kaijoe	ai.
Helpen	toelong	toelong	toelong	<i>dawahn</i>	<i>èmtoe-oen.</i>
Huren	sewah	<i>djèngam</i>	djèngam	oewanoe	<i>èmréan.</i>
Huwelijk	nika	<i>dartéa</i>	ausa	nika	<i>nikanafao.</i>
IJzer	radjin	<i>kowatka</i>	kowatka	<i>èmbanoera-</i>	
				boe	<i>inlolin.</i>
IJzer	besie	<i>omon</i>	<i>omon</i>	<i>mamor</i>	<i>atmáan.</i>
Jaar	tahon	<i>narakoe</i>	nah	<i>tahon</i>	<i>ijaiet.</i>
Jeuken	gatal	<i>essèri</i>	isal	<i>kètèkètè</i>	<i>hamorin.</i>
Jong	moeda	moelam	moelam	<i>woelawoela-</i>	
				koe	<i>woeka.</i>
Kaal	kalar	<i>tokor</i>	<i>baki</i>	oeloenesi	<i>njèhèr.</i>
Kaap	tandjong	<i>djoerini</i>	djoi	soceroe	<i>lair.</i>
Kalk	kapor	<i>kawar</i>	<i>kaweh</i>	aocr	<i>jjajfoer.</i>
Kapel	kopo-kopo	<i>éjéba</i>	<i>éjéba</i>	<i>loeloe</i>	<i>sangongo.</i>
Kat	koetjing	sika	sika sika	walawa	sit.
Kerk	garedja	garedja	djugare	garedja	garedja.
Kind	anak	<i>gaga</i>	<i>bawaba</i>	<i>anak</i>	<i>anan.</i>
Kist	péti	<i>biti</i>	<i>biti</i>	<i>boeétoe.</i>	koed.
Klein	ketjil	<i>siai</i>	<i>tocai</i>	<i>mènèkain</i>	koet.
Komen	datang	ma	<i>naoma</i>	noelétè	<i>èndat.</i>
Koud	dingin	<i>djéwar</i>	djoei	<i>arindin</i>	<i>tèbrinin.</i>
Koopen	belie	<i>dakoli</i>	kehl	<i>baso</i>	<i>emfaha.</i>
Koorts	demam	<i>djéwer</i>	<i>raraka</i>	wanatoe	<i>ènroer.</i>
Koper	timbangan	<i>barabar</i>	<i>barabar</i>	<i>rèki</i>	bis.
Kwaal	penjakit	<i>fidjidi</i>	<i>fidika</i>	penjakit	<i>oelsèhoet.</i>
Laag	randa	<i>safa</i>	<i>safafawana</i>	<i>wawo</i>	<i>kabaf.</i>
Laaghen	tetawa	<i>damali</i>	<i>komèhl</i>	<i>mèkali</i>	<i>malit.</i>
Lang	pandjang	<i>atai</i>	nahr	<i>naroe</i>	<i>bloat.</i>

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAM.	OEDJIR.	ELI ELLAT.	OORSPRONK.
Lans	tombak	<i>boetöl</i>	<i>boetal</i>	tombak	<i>nganga.</i>
Leder	koeliet	<i>kalai</i>	<i>kalai</i>	koelit	<i>oelil.</i>
Ledig	kosong	<i>omai</i>	<i>naofoei</i>	<i>woeno</i>	wocs.
Lekker	enak	<i>ralami</i>	<i>loki</i>	soemako	boek.
Lepel	sendok	<i>djoerdjoer</i>	<i>djoerdjoer</i>	<i>djiroe</i>	hoer.
Liegen	dusta	<i>gassarna</i>	<i>wasarna</i>	dokotoeri	<i>waswasil.</i>
Licht	trang	<i>rari</i>	<i>djawai</i>	<i>loar</i>	<i>waléan.</i>
Lief	manis	<i>milai</i>	<i>ralim</i>	<i>motellet</i>	<i>kaslowir.</i>
Ligchaam	badan	<i>fatani</i>	<i>fatanda</i>	badan	<i>oelid.</i>
Lijk	bangké	<i>nitnitoe</i>	<i>nitnit</i>	<i>mataité</i>	nit.
Lood	tima	<i>tamorokoe</i>	<i>tamea</i>	tomoroko	<i>moerat.</i>
Luis	koetoe	koetoe	koet	koetoe	oet.
Maan	boelan	<i>foelan</i>	<i>foelan</i>	woelanoe	<i>oeuan.</i>
Mager	koeroes	<i>ringéna</i>	mau <i>ringaka</i>	moesaroeti	<i>oelidsian.</i>
Mak	djina	<i>marinè</i>	<i>djina</i>	<i>djina</i>	<i>ngamaroen.</i>
Maken	kardjakan	<i>danèka</i>	<i>danèka</i>	<i>toenoe</i>	oed.
Man	laki-laki	<i>tamatalèlèsi</i>	<i>sailèl</i>	morana	<i>branran.</i>
Markt	pasar	pasar	pasar	pasar	pasar.
Mast	tiang	<i>oerañjar</i>	<i>lojar</i>	<i>boelèr</i>	<i>fléar.</i>
Melk	soesoe	<i>folla</i>	<i>foela</i>	soesoe	soes.
Mes	pisoe	<i>sariba</i>	<i>fisao</i>	<i>aroh</i>	<i>ngif.</i>
Mier	semoet	<i>eréram</i>	<i>fomai</i>	naindoca- noe	<i>karal.</i>
Moede	ljapéh	<i>korgal</i>	<i>kotaláan</i>	gamoeni	<i>ofrèh.</i>
Moeder	iboe	<i>djinai</i>	<i>inda</i>	<i>inan</i>	<i>rénan.</i>
Mond	moeloet	<i>falaïdi</i>	<i>falang</i>	<i>soean</i>	<i>ngoén.</i>
Morsig	kotor	<i>balaidi</i>	kotor	<i>rengiar</i>	<i>sisidè.</i>
Muis	tikoes	<i>dèroea</i>	<i>dadjoea</i>	wolawa	<i>karoe.</i>
Naaijen	menjait	<i>dardjai</i>	<i>ajei</i>	<i>bèrait</i>	<i>ènhor.</i>
Naald	djarong	<i>lèlèam</i>	<i>lèlahm</i>	<i>boeli</i>	<i>boelin</i>
Nabij	rapat	<i>dakoan</i>	<i>fanmaomah</i>	<i>garat</i>	<i>ènmotak.</i>
Nagel	koekoe	<i>ijaidi</i>	<i>limasoei</i>	limanoe	<i>koekoën.</i>
Navel	poesah	<i>oerireji</i>	<i>isirej</i>	ossoloh	<i>fochar.</i>
Neus	hidong	<i>djoering</i>	<i>djoeid</i>	<i>nitoenoe</i>	<i>niroën.</i>
Nieuw	baharoe	<i>loebai</i>	<i>loebai</i>	<i>weraroenoe</i>	<i>wait.</i>
Nijd	bintji	<i>koesakimèna</i>	<i>komakeraha</i>	<i>tanasoeka</i>	<i>niskoet.</i>

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAM.	OEDJIR.	ELI ELLAT.	OORSPRONK.
Noord	oetara	<i>madamar</i>	<i>madawai</i>	<i>tademar</i>	<i>madmar.</i>
Oester	tirang	<i>tiſirēm</i>	<i>simtim</i>	<i>tiron</i>	<i>hēnaot.</i>
Olie	minjak	<i>milonila</i>	<i>milouila</i>	<i>loeloei</i>	<i>ngoe.</i>
Oorlog	parang	<i>djifar</i>	<i>dēminaim</i>	<i>risoe</i>	<i>rafoen.</i>
Oor	telinga	<i>takardi</i>	<i>taki</i>	<i>tiloeng</i>	<i>aroen.</i>
Oost	timor	<i>timor</i>	<i>adohl</i>	<i>timor</i>	<i>timoer.</i>
Oud	toea	<i>tafēr</i>	<i>tafėj</i>	<i>moetoecono</i>	<i>ēbtoean.</i>
Paard	koeda	<i>koeda</i>	<i>koeda</i>	<i>ladjaran</i>	<i>ladjarèn.</i>
Parel	moetiara	<i>ēmatai</i>	<i>ēmēta</i>	<i>moetiara</i>	<i>moestik.</i>
Paarlemoer	koelit id.	<i>ēmkalai</i>	<i>ēmkali</i>	<i>moetiarakoe-</i> <i>lit</i>	<i>moestikoelin-</i> <i>tarkas.</i>
Papier	kartas	<i>kartas</i>	<i>kartas</i>	<i>kartas</i>	
Paradijsvogel	boerong mati	<i>fanèn</i>	<i>fanan</i>	<i>manok woe-</i> <i>loenoe</i>	<i>subsoeijar.</i>
Peper	lada	<i>lada</i>	<i>lada</i>	<i>marsan</i>	<i>bērsan.</i>
Pijl	pana	<i>fir</i>	<i>foesé</i>	<i>ēmbanoe</i>	<i>tēmar.</i>
Plank	papan	<i>kaikofhofan</i>	<i>kailadi</i>	<i>ēmban</i>	<i>fofan.</i>
Pokken	tjatjar	<i>saboetakoe</i>	<i>saboetak</i>	<i>loesloes</i>	<i>oe-ēb.</i>
Put	soemor	<i>gajērmatai</i>	<i>wai</i>	<i>oewar</i>	<i>wajar.</i>
Raadsel	tjigoeloe	<i>takoena</i>	<i>takoena</i>	<i>takoena</i>	<i>léat.</i>
Raken	kenal	<i>ilangēnah</i>	<i>alèn</i>	<i>iléh</i>	<i>keen.</i>
Regen	hoedjan	<i>gian</i>	<i>oean</i>	<i>oerèn</i>	<i>dēot.</i>
Regt	hhak	<i>hhak</i>	<i>hhak</i>	<i>hhak</i>	<i>hoekoem.</i>
Rest	sisah	<i>koetkoetori</i>	<i>tarawi</i>	<i>rakin</i>	<i>téran.</i>
Rib	roesok	<i>ridèn</i>	<i>is</i>	<i>roesok</i>	<i>dadir</i>
Ring	tjingtjing	<i>tangtangan</i>	<i>tangtangan</i>	<i>sabakoekoe</i>	<i>tèntan.</i>
Rivier	kali	<i>ertartar</i>	<i>djedjèlin</i>	<i>batang</i>	<i>hour.</i>
Roepen	pangil	<i>datarna</i>	<i>datawai</i>	<i>lot</i>	<i>ēmhér.</i>
Rood	mejra	<i>koikoi</i>	<i>koikoi</i>	<i>moromoro</i>	<i>woelwoel.</i>
Schaap	dombah	<i>dombah</i>	<i>dombah</i>	<i>dombah</i>	<i>dombah.</i>
Schaar	goenting	<i>kamoekama-</i> <i>toe</i>	<i>kamakama</i>	<i>tianoe</i>	<i>goedin.</i>
Scheren	tjoekor	<i>dabakar</i>	<i>dafoekeolēdi</i>	<i>embikirwoe-</i> <i>koe</i>	<i>ēntoer.</i>
Schelden	maki	<i>datoefarna</i>	<i>datoefai</i>	<i>bofan</i>	<i>ēnarfēnan.</i>
Scherp	tadjam	<i>mangani</i>	<i>mangén</i>	<i>laet</i>	<i>nejran.</i>

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAN.	OEDJIR.	ELI ELLAT.	OORSPRONK.
Schieten	pasang	<i>daminakoe</i>	<i>deminak</i>	<i>doenoe</i>	<i>ëntoen.</i>
Schildpad	toete roega	<i>kaloba</i>	<i>kaloba</i>	<i>énoe</i>	<i>fin.</i>
Schip	kapal	<i>kabal</i>	<i>kabal</i>	<i>kapal</i>	<i>kaba.</i>
Schouder	bahoe	<i>faradigoeli</i>	<i>faiwil</i>	<i>baranoe</i>	<i>ngabad.</i>
Schrijven	toelis	<i>datoelis</i>	<i>datoelis</i>	<i>djoerat</i>	<i>ënsocrat.</i>
Schuld	hoetan	<i>réa</i>	<i>ra</i>	<i>oerkoetan</i>	<i>mad.</i>
Slapen	tidor	<i>déni</i>	<i>téhn</i>	<i>moctoeroe</i>	<i>ëntoeb.</i>
Slang	oelar	<i>éija</i>	<i>sawa</i>	<i>nia</i>	<i>roebai.</i>
Slaaf	boedak	<i>kabéan</i>	<i>kabahan</i>	<i>witar</i>	<i>iri.</i>
Sleutel	kontji	<i>rib-ribel</i>	<i>ribelribel</i>	<i>socsocot</i>	<i>koedáail.</i>
Slijm	lender	<i>alalasi</i>	<i>fafalalai</i>	<i>djarèng</i>	<i>baboer.</i>
Spiegel	tjirmin	<i>silala</i>	<i>silala</i>	<i>tjirmin</i>	<i>tatail.</i>
Springen	belompat	<i>datobor</i>	<i>datobor</i>	<i>molo</i>	<i>ëstoboer nē-sahok.</i>
Staart	ejkor	<i>gudari</i>	<i>wadai</i>	<i>kèto</i>	<i>wailan.</i>
Ster	bintang	<i>lawan</i>	<i>taon</i>	<i>wèloean</i>	<i>nar.</i>
Steen	batoe	<i>jatoe</i>	<i>fatèn</i>	<i>watoe</i>	<i>wat.</i>
Steken	tikam	<i>dési</i>	<i>dasatèn</i>	<i>dawak</i>	<i>ëntarac.</i>
Sterk	khawat	<i>khawat</i>	<i>khawat</i>	<i>khawat</i>	<i>ënhéar.</i>
Strik	dadeso	<i>lafar</i>	<i>fohr</i>	<i>lakot</i>	<i>woar.</i>
Tachtig	delapan poe- loe	<i>oerkaroea</i>	<i>oekaroea</i>	<i>woetoeali</i>	<i>woetoe wao.</i>
Tafel	médja	<i>medja</i>	<i>medja</i>	<i>medja</i>	<i>meg.</i>
Tak	djaga	<i>langai</i>	<i>langai</i>	<i>dwaloe</i>	<i>langan.</i>
Tand	gigit	<i>nini</i>	<i>nain</i>	<i>nino</i>	<i>nisan.</i>
Tang	gata gata	<i>kabil</i>	<i>tébal</i>	<i>kévékètè</i>	<i>somoet.</i>
Tellen	itong	<i>dédjan</i>	<i>rèkèn</i>	<i>néki</i>	<i>ngitoe.</i>
Terstond	lantas	<i>djamoelq</i>	<i>djami-djami</i>	<i>ëmboh</i>	<i>mësmalik.</i>
Tien	sapoeloe	<i>oerlafaija</i>	<i>oci-sia</i>	<i>wetoesa</i>	<i>woed.</i>
Tijd	tempo	<i>moenaféda</i>	<i>moenaféda</i>	<i>waktoe</i>	<i>nanan.</i>
Tong	lida	<i>kabèla</i>	<i>kabéli</i>	<i>méno</i>	<i>éar.</i>
Touw	tali	<i>tèl</i>	<i>tèl</i>	<i>warot</i>	<i>warèl.</i>
Trap	tangga	<i>rèèn</i>	<i>djèn</i>	<i>èrèn</i>	<i>rèèt.</i>
Trotsch	tanggai	<i>tingkai</i>	<i>tingkai</i>	<i>tingkai</i>	<i>manjik.</i>
Tuin	kebon	<i>goetan</i>	<i>oemèral</i>	<i>kerira</i>	<i>wé-eh.</i>
Vadem	depa	<i>rèh</i>	<i>rèh</i>	<i>èrèh</i>	<i>reef.</i>

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAH.	OEDJIR.	ELI ELLAT.	OORSPRONK.
Vader	bapa	amai	djama	amanoh	jamad.
Varken	babi	fawoe	fêf	wawoe	waf.
Vallen	djatoh	dëran	deran	menawoi	enlek.
Vat	pipa	liba	liba	pipa	pib.
Vatten	loko	dadi	dëdi	lesseh	ëntaha.
Veel	banjak	rah	rah	wëkèn	wléd.
Vel	koeliet	kalëda	kalida	koelïtoe	oelied.
Verbaasd	hejran	tëtol	tëtol	tëtol	bertjawaid.
Verbergen	semboenji	darkalaka	daonakèn	homoroko	fakoening.
Verbranden	bakar of an- goes	auka	djika	rëngëti	awoen.
Vergaderen	moe fakat	dabaroerka	kodjai	bormana	hénaman.
Vergeten	loepa	siridamëlin	damëlin	loepanoe	ëngloefan.
Vergif	ratjong	ratjong	ratjong	rantjoen	rasoen.
Verlies	hilang	roegi	roegi	roegi	ënnan.
Vermoorden	boeno	dafoendi	daifoen	bëkalai	ënfédan.
Vet	gemoek	oboerdi	bëtoboel	rah	oetin lolin.
Vinger	djareh	limagowgawli	limasawi	koekoenoe	kew.
Visch	ikan	sima	ika	ikan	woe-oet.
Vleesch	daging	tamah	tamah	daging	daging.
Vlek	noda	noda	noda	noda	kaboar.
Vlugten	lari	dala	dala	bërari	nafea.
Voet	kaki	ëbël	aïda	ainoe	éad.
Vogel	boerong	màn	waitao	manok	manoed.
Vol	penoh	djalai	djzli	ëmbonoe	rúan.
Vouw	lipat	dëta	data	likoe	mloc-oek.
Vrede	damé	djamdjoba	damdjoba- djoba	rengéa	saidhoear.
Vriend	sobat	bëla	djël	bëlanoe	nian.
Vrouw	parampoean	kodar	kodai	moewinoe	watwat.
Vuil	bedaki	balai	këdjioe	morana	rah.
Vuur	api	au	djé	au	éaf.
Wand	dindin	dilé	lélé	tondondon	wéwéan
Wapen	sendjata	sendjata	sendjata	sendjata	nëran.
Warm	panas	rararëj	rari	wanatoe	ngëné.
Was	lilin	lilin	lilin	lilin	lilin.

HOLLANDSCH.	MALEISCH.	AROE-EILANDEN.		KEY-EILANDEN.	
		WOKAM.	OEDJIR.	ELI ELLAT.	OORSPRONK.
Water	ajer	gajer	wai	oewar	wajar.
Wegen	timbang	dadatjing	kati	djoekat	ëndasing.
Weg	djalan	djala	djala	ẽmboh	déd.
Werpen	limpar	dẽdjali	dẽdjil	ẽndoetoe	ẽntér.
Wijn	angor	angor	angor	angor	angor.
Wind	angin	ẽngin	anim	ani	ni-oet
Wit	poeti	ẽrin	sẽsaing	naoeti	ngingiar.
Wond	loeka	soeboe	toeboe	ambaté	nẽmnga.
Zaag	gergadji	gergadji	gergadji	gergadji	krid.
Zand	pasir	kola	kola-kola	nanaino	ngoer.
Zee	lawut	lau	lau	bailana	roa.
Zeil	laijer	lar.	lẽj	lẽar	laar.
Ziek	sakit	raraidi	friřđi	nẽlet	oelsẽhoet.
Zien	lihat	tẽsek	tẽtõk	nitoe	ẽnli-ĩd.
Zilver	pejrak	rẽal	rẽal	pejrak	roebi.
Zoeken	tjahari	dẽlẽar	dẽkata	ẽndoroh	ẽnhao.
Zoet	manis	milẽh	lok i	motilẽh	kaslowir.
Zon	matahari	lara	laor	lear	lehr.
Zout	garam	masin	masin	masin	masin.
Zuid	salatan	trangan	tangan	taranan	tranan.
Zwanger	boenting	toeboerdi	daidi-in	tianoe	ẽwoen.
Zwart	itam	boeri	angẽm-itẽm	mẽtẽmẽtẽn	mẽtan.
Zwavel	walirang	walirang	walirang	awatan.	sẽdowmat.
Zwemmen	bernang	danangi	dainin	nanoe	ẽnang.

CHINESCHE MOUCHES.

DOOR

G. SCHLEGEL.

Het is bekend dat de chinesche natie ons in vele gewigtige uitvindingen is vooruitgeweest en dat de Westersche volkeren zelfs vele uitvindingen van haar overgenomen hebben. Het kruid, het kompas, wissels, bankpapier, boekdrukkunst en koepokinenting, die zulk eenen magtigen invloed op den oorlog, de scheepvaart, het handelsverkeer, de beschaving en therapie gehad hebben, waren allen oorspronkelijk Chinesche uitvindingen. Hoe en wanneer deze haren weg naar het Westen hebben gevonden is nog steeds een duister punt, dat moeilijk op te helderen is.

Zoo dit nu reeds het geval is met zulke gewigtige uitvindingen, hoeveel te meer zal dit zulks zijn, met zulk eene ephemeere mode-uitvinding, als die welke wij nu vermelden zullen.

De zoogenaamde *mouches* kwamen in Frankrijk het eerst in gebruik gedurende de laatste regeringsjaren van Lodewijk XIV, ongeveer tusschen de jaren 1713—1715; zij bestonden uit zwarte stukjes gegomd taf in den vorm van sterren, halve manen, vierkante en ronde schijfjes, welke men op de slapen, bij de oogen, op de wangen en aan de mondhoecken plakte. Geen dame vertoonde zich toen in gezelschap zonder voorzien te zijn van een doosje, met deze vreemde voorwerpen gevuld en waarvan de deksel een spiegelkje bevatte, ten einde de afgevallene mouches weder te kunnen hernieuwen. Deze mode nu is in China

geboren en is het ligt mogelijk, dat zij van daar naar *Europa* is overgebracht.

In de chinesche encyclopaedie *Spiegel en Bron van alle onderzoek* (1) vinden wij onder het hoofdstuk *familie-toilet artikelen* (2) melding gemaakt van *mouches* onder den naam van *bloempjes* (3). Deze encyclopaedie zegt, dat volgens het boek *Commentaar van ouden en nieuwen tijd* (4) de keizer *Shi* (5) der Tsindynastie (6), die van het jaar 246 tot 270 voor Christus regeerde, de hofdames gelastte hare haren even als die der feën op te maken, en zich het gelaat met *mouches* van vijfderlei kleur te beplakken, opdat zij op wolken en feniksen gelijken zouden. De chinesche feën namelijk hebben het haar zeer hoog en luchtig opgemaakt, in diervoege dat de geheele coiffure op eene wolk gelijkt; terwijl de *mouches* de vrouw het aanzien van eenen feniks, die met bonte kleuren gespikkeld is, gaven.

Gedurende de regeringsjaren der Oostelijke Tsindynastie (7) hoorde men eenen knaap zingen: „Toen de weefster gestorven was, plakten de menschen zich *mouches* van geolied rijstpapier op het gelaat, ten einde voor haar rouw te dragen.”

Deze *weefster* is de ster wega α in lijra ten oosten van den melkweg. Zij was de kleindochter van Tiën-ti. Daar zij altijd ijverig weefde, verwaarloosde zij haar toilet en Tiën-ti met haar begaan, huwde haar uit aan Kiën-nioe, een sterrenbeeld ten zuiden van den melkweg. Eenmaal gehuwd

(1) 格 致 鏡 原

(2) 居 處 香 奩 器 物

(3) 花 子

(4) 古 今 注

(5) 始 (6) 秦 (7) 東 晉

zijnde weefde zij echter niet meer en Tiën-ti verplaatste haar wederom naar hare vorige standplaats, en veroorloofde haar slechts eenmaal in het jaar op den 7den der 7de maand haren echtgenoot te bezoeken.

In de Mémoires der toilettafel ⁽¹⁾ vinden wij dat de keizers der latere Tcheondynastie ⁽²⁾ de hofdames gelastten zich, wanneer zij aan feestmalen bedienden, het gelaat met vijfskleurige mouches te beplakken.

In het chinesche werk *Onderzoek naar de preciosen* ⁽³⁾ wordt de oorsprong dezer mode aldus verhaald:

„Eene zekere prinses, Shan-yang ⁽⁴⁾ genaamd, zat eens onder eenen abrikozen boom in bloei te slapen.

Bij haar ontwaken vond zij dat haar gelaat met de afgevallene bloemblaadjes bedekt was.

Van daar, dat hare kameniers zich ook het gelaat met die bloemblaadjes beplakten.”

Gedurende het regeringsjaar Shun-hoa ⁽⁵⁾ der Songdynastie ⁽⁶⁾, gelijkstaande met het jaar 990 onzer jaartelling, begon men in de hofstad de mouches van zwart glanzend papier te vervaardigen, en wel in ronde schijfjes die men op 't gezigt plakte.

Een ander werk, *toilet van het Noorderpark* ⁽⁷⁾ genaamd deelt mede, dat de dames in de provincie *Kiang-nan* ⁽⁸⁾

(1) 妝臺記

(2) 後周 A D 949—960.

(3) 珍玩考

(4) 壽陽

(5) 淳化

(6) 宋朝

(7) 北苑粧

(8) 江南

mouches van allerlei grootte en vorm vervaardigden, die men in theeolie doopte om ze duurzamer te maken. De hofdames plakten zich mouches van goudblad op de wangen, en kiang-nan mouches op het voorhoofd.

De *Kwang-sie loci foe* (1) eene soort van bibliotheca classica zegt, dat de *bloempjes* in de mode kwamen om de leelijke lidteekenen door de kinderpokken veroorzaakt, te *verbloemen*.

De mouches schijnen thans in China uit de mode geraakt te zijn. In de zuidelijke provincien ten minste hebben wij nooit eene chinesche vrouw of dame met deze zonderlinge versierselen gezien.

(1) 廣事類賦

